

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 5

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2022

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2022, №5

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2022

www.filogiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

ÇİNGİZ QARAŞARLI
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134

QƏDİM İTALİYANIN TÜRK ONOMASTİKASI Xülasə

Bir sıra antik dövr və orta əsr Avropa qaynaqları bu qitənin erkən sakinləri arasında türk mənşəli xalqın mövcud olduğuna birbaşa və yaxud dolayı yolla işıq salır. Lakin çağdaş avropalı tədqiqatçılar türklərin Qərbi — Kiçik Asiyaya ilk miqrasiyasını orta əsr türk sultanlarının fəthi çağlarına aid edərək, VII-XV əsr Qərbi Avropa qaynaqlarında troyalıların türk olduqlarına dair məlumatlara sükutla yanaşmaqdadırlar.

Avropa və Kiçik Asiyanın erkən tarixi çağlarında türklərin mövcudluğuna dair qədim Avropa qaynaqlarının məlumatları regionun qədim türk onomastikası ilə, o cümlədən də İtaliyanın qədim türk etnotoponimləri ilə üst-üstə düşür. Qədim İtaliyanın xəritəsindəki **kimmer**, **qarqar**, **alban**, **sikel** və onlarca digər qədim türk etnonimləri, eləcə də latıncadakı çox sayda türkiyəli və başqa dil faktları yeni eradan əvvəlki minilliklərdə Qərbi Avropa ərazisində türk etnosunun mövcudluğunu göstərir.

Açar sözlər: İtaliya, türk, troyalılar, kimmerlər, iskitlər, onomastika.

Qədim İtaliyada etrusqların məskunlaşdıqları Kampaniya vilayətində *Kimmer* (*Cimmerium*) şəhəri vardı. Kimmerlər e.ə. I minillikdə Kiçik Asiyada baş vermiş müharibələrin iştirakçısı olmuş, lidiyalılar və friqiyalılarla hərbi münaqişələrdə olmuşlar.

Kimmerlərin İtaliyada məskunlaşması e.ə. I minillikdə Kiçik Asiyadan böyük miqrasiya — troyalıların, qarqarların, albanların və digər qohum tayfaların miqrasiyası çərçivəsində baş vermişdir. Qədim İtaliyanın onomastikasındakı bulqar elementləri məhz kimmerlərlə bağlı ola bilərdi. Həm qədim şəcərələrin, həm də antik

müəlliflərin bulqarları kimmerlərin nəsiləri sayması bunu deməyə əsas verir [1, s.41].

Bizans mənbələrindəki türkiyəmlərin tədqiqatçısı G.Moravçik kimmerləri hunların [1, s.160], yunan müəllifi Prokopius isə kimmerləri bulqarların [3, s.34] əcdadı kimi təqdim edir.

Elə Qafqaz albanlarının da mənşə etibarilə kimmer, sak, hun və digər türklərlə bağlı olması mənbələrdən yaxşı məlumdur. XII əsr Qafqaz alban tarixçisi M.Kalankatuklunun öz xalqını kimmerlərlə bağlaması, albanların qohumlarının Kiprdə və Şimalda yaşadığını göstərməsi, VI əsr müəllifi İordanın İskitiyada hun, sir və albanların yaşadığını qeyd etməsi, Qazaxıstandan Çinədək geniş ərazilərdə alban adlı xalqın yayılması [5, s.12-13] Qafqaz albanlarının kimmer-iskit dünyasına aid olduğunu sübut edir.

Albanların Kiprdəki qohumlarına gəldikdə isə, onların pelasqlar olduğu su kimi aydındır. Yunanıstanın, eləcə də Kiprin, Kritin ellinlərdən öncəki sakinləri olmuş pelasqları qədim müəlliflər Yuli Solin və Pompey Troq albanlarla eyni mənşəli sayırlar [4, s.85; 14, s.72].

Albanlar, qarqarlar və digər qədim türklər yalnız Qafqazda, Orta Asiyada, Kiçik Asiyada deyil, həm də qədim İtaliyanın etnik xəritəsində təmsil olunurdular.

İtaliyanın cənubunda mövcud olmuş *Qarqariya* vilayəti troyalıların miqrasiyası ilə bağlı idi. Troyanın yaxınlığında *Qarqar* adlı şəhər vardı.

Qarqarların türk xalqları ilə bağlılığı Orta Asiyanın onomastikasında aydın əks olunur. Burada qədim türkdilli kimaklara məxsus *Qarqarxan* vilayəti, türkmənlərə aid *qarqar* tayfa birliyi və b. faktlar qarqarların türk dünyası ilə bağlılığını göstərir.

Qarqarlar kimi, *albanlar* da İtaliya, Kiçik Asiya, Qafqaz Albaniyası və Orta Asiyanın etnogenezində iştirak etmişlər. Müasir qazaxların, özbəklərin, qırğızların, qaraqalpaqların və türkmənlərin içərisində türkdilli *alban* tayfası, *Alban* adlı toponimlər mövcud olmuşdur.

Romalı müəllif Dante Aligierin yazdığına görə, İtaliyada Troya mənşəli iki xalq-romalılar və albanlar mövcud idilər [19, s.337].

Məlum olduğu üzrə, “alban” adını daşıyan iki xalq vardır: Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Qafqaz Albaniyasının və çağdaş Balkan Albaniyasının sakinləri. Hazırda Balkan albanları hind-Avropa mənşəli bir dildə danışsalar da, tədqiqatçı J.Adelung onların əslən bulqar türkləri olduğunu, sonradan başqa xalqlarla qarışdığını göstərir [24]. Çağdaş slavyan bolqarlar qədim türk bulqarların nəsiləri olduğu kimi.

Avropada uzun sürmüş hindavropalaşma prosesinə məruz qalmış pelasq mənşəli illirilərin tərkibində *albani/albanoy* tayfası ilə yanaşı, qədim türk tayfa adlarını xatırladan *taulanti* (taulu, daxlan), *segestani* (sakstan, seyistan vilayət adları), *parthini* (saklara aid partlar), *sikulotay* (qədim türk sekel/sekelt) mövcud olmuşdur.

İllirilərin qədim türklərlə (sak-iskitlərlə) bağlılığına işıq salan bağlardan biri elə illiri etnoniminin özüdür. Bu etnonim, eləcə də İllirik vilayət adı sabir türklərinə aid İllirik/İlirik şəxs adlarına uyğundur [23, s.45].

Qədim İtaliyanın xəritəsində illirilərə aid edilən adların əks sədasının qədim türk onomastikasından gəlməsi təsadüfi deyildir. Misal üçün, Herodotun Sikeliyada (Siciliya) mövcud olmuş *Zankla* adlı şəhərin *İskit* adlı çarından bəhs etməsi [6, s.280] sikellərin iskit, yəni türk olduqlarını sübut etmirmi?

Hazırda Macarıstanda macar dilində danışan *sekel* adlı xalqın özlərini türk mənşəli sayması, türk əcdadlarına aid runik əlifbada yazılmış mətnləri qoruyub saxlamaları da Siciliyanın (Sikeliyanın) qədim türk mənşəyinə bir daha aydınlıq gətirir. Balkarları bildirmiş *sekel/sekelt* etnonimləri də Siciliyanın qədim sakinlərini bildirmiş *sikel* etnonimi ilə eyni kökdəndir.

Sikeliyanın (Siciliyanın) *Zankla* şəhərinin *İskit* adlı çarına gəldikdə isə, bu sikellərin türk mənşəli olduğunu bir daha göstərir. İskitlərin türklər olduğunu I əsr müəllifləri Pomponi Mela və Pliniy və onlarca digər qədim Avropa tarixçiləri açıqca yazmışlar [25].

Siciliyada etnik mənşəyi haqqında antik müəlliflərin dəqiq məlumat vermədikləri *elim* adlı xalq yaşamışdır.

Qazax və qırğız türklərinin etnik tərkibində *elim-ulu* adlı tayfa vardı [7, s.112].

Siciliyada elimlərə məxsus olmuş *Erik* qala şəhərinin adı Orxon-Yenisey yazılarında Erik yer adının eynidir. Qədim türkcə *erik* “düşərgə”, “dayanacaq” sözü *Erik* adının əsasında durur.

Cənubi Azərbaycan ərazisindəki *Ərk* qalasının da adı eyni mənşəlidir.

İtaliyanın cənubundakı *Pitsen* vilayətinin naməlum mənşəli sayılan sakinləri də bir qayda olaraq illirilərə aid olunur. Onların illiri mənşəli, illirilərin isə pelasq mənşəli olmaları nəticə etibarilə türk faktorunun xeyrinədir. *Pitsen* etnonimi qədim Avropa mənbələrində *peçeneq* türklərini bildirən *bissen/besi*, *beseny*, *beseneu* etnonimləri ilə üst-üstə düşür.

Pitsendə Pelasq çarı Esisin adı ilə bağlı olan *azil* xalqı türkdilli balkarların tərkibindəki *esile* (<*asile* “as xalqı”) tayfa adı ilə səsləşir.

Qədim Avropa müəlliflərinə əsasən, həm türklərə, həm də troyalılara aid edilən *aslar* Kiçik Asiyada mövcud olmuş *Asiya* dövlətinin qurucuları idilər.

Kiçik Asiyadan tirsənlərin (etruskların) İtaliyaya miqrasiyası çərçivəsində kimmer, alban, qarqar, sikel, elim, pitsen (*bissen* “peçeneq”) və digər türk tayfaları da İtaliyada məskunlaşmışdılar. VII-XV əsr Avropa müəlliflərinin türk saydıqları troyalılar [8] və onların etnik tərkibinə daxil olan as, kimmer, qarqar, alban və digər tayfa birlikləri İtaliyanın türk mənşəli onomastikasını formalaşdırmışdılar.

Latınca etruskları bildirən *turski* sanskritcə türkləri bildirən *turuska* ilə üst-üstə düşdüyü kimi, etrusk mətnlərində bu xalqı bildirən *tark* («etrusk») etnonimi də iskit türklərini bildirən *tark* (apaxtark) etnonimi ilə üst-üstə düşür. XVIII əsr tarixçisi

X.Cuqaetsi Asiya İskitiyasının *Apaxtark* adlandığını və bu xalqın türklər olduğunu yazır [9, s.75].

Heyvan ili təqviminin əks olunduğu etrusk mətnlərindəki *tarxi salvi* ifadəsi “tarx ili ilə” anlamındadır və qədim türk mətnlərində heyvan ilini göstərən “türk ili ilə” ifadəsinə uyğun gəlir: *tarxi salvi tanak erini* (“tarx ili toyuq idi”), qədim türk: *türk ili tavuk erdi* “türk ili ilə toyuq idi” [22]. **Sal** (“il”) sözü ayrı-ayrı türk dillərindəki *cal/sıl/zıl* (“il”) sözlərinin fonetik variantıdır. **Sal** sözü “il” mənasında Kiçik Asiyanın qədim dillərində də işlənmişdir.

Tark etnoniminin *trak/thrak* variantı qədim Avropanın ən çoxsaylı xalqı olmuş *trakları* (trakiyalıları) bildirmişdir. Troyalılar və etrusqlarla eyni kökdən olan *traklar* haqqında qədim Skandinaviya mənbəsində deyilir: Trakiyada ən əvvəl Tiras yaşamış və ondan indi türk adlanan xalq yaranmışdır” [10, s.65].

İtaliyanın erkən sakinləri *turskilər* (etrusqlar, troyalılar), kimmerlər, qarqarlar, albanlar, sikellər ölkənin qədim onomastikasında türk şəxs adlarını da tərki etmişlər.

Roma senatorlarından biri *Sariolen Vocula* adını daşımışdır [13, s.350]. *Vocula* bulqar kynazının daşdığı *Vokil* [14, s.131] şəxs adına uyğundur. *Sariolen* şəxs adının tərkibindən “sarı” və *olan, ulan* (“oğlan”) sözləri aydın görünür. Bu da xakas dilindəki *Sariolax* (“sarı oğlan”) şəxs adına uyğundur.

Romalının daşdığı *Coriolan* şəxs adı [14, s.511] isə qədim türkcədəki *kür* (“cəsarətli”) və *oğlan* sözlərindən ibarətdir. Plutarxın yazdığına görə, bu şəxs adı Martsiyə igidliyinə görə verilmişdir. Lakin o, adın etimologiyasını vermir.

Olan sözü *ulen* variantında Roma sakini *Arulen Rustikin* adında işlənmişdir [15, s.392]. Bu şəxs adı qədim türkcədəki *ar* (“sarı”, “qonur”) və *ulen* sözlərindən ibarətdir: “sarı/qonur oğlan”.

III əsr yunan müəllifi Feokrit Mosx Bionun “İdilliya” adlı əsərində rast gəlinən *Konar* və *Bukay* şəxs adları tatar və başqırdlara aid qədim *Kunar* və *Bukay* şəxs adlarının tam eynidir.

“Buğa” sözündən olan *Bukay* qədim türklərdə mürəkkəb *Erbuğa, Er bukay* və s. şəxs adlarının da tərkibində işlənmişdir.

Kunar şəxs adının mənşəyini qırğız dilindəki *kunar* (“görməmsiz”, “yaraşıqsız”) sözü ilə bağlamaq olar.

Romalı müəllif M.V.Martsialın “Epigram” adlı əsərində təsvir olunan yerli sakinlərə məxsus *Teqen, Turqid, Toraniy* şəxs adları türkcədir [17].

Teqen qədim türklərə aid *Teqin* (“şahzadə”), *Turgid* isə türklərə məxsus *Turqut* şəxs adıdır (XIV əsr). Tatar, qırçaq və digər türk xalqlarının onomastikasında həm də *turgut* tayfa adı işlənmişdir. Troyalılara aid *Torquot* şəxs adı [17, s.61], qədim türklərə aid *torqout* etnonimi də eyni mənşədəndir.

Qədim İtaliyanın etnik xəritəsindəki qədim türk tayfa, şəxs və yer adları “troyalıların italyanların gerçək əcdadları olması” [19, s.619] ilə bağlı idi. Onlar latın dilində çox sayda türkiyəmlər də tərki etmişdilər.

Etruskologiya sahəsində uzun təcrübəyə malik olan bir sıra Qərb dilçiləri bir

qrup etrusk sözünün mənasını düzgün müəyyən etməyə nail olmuş, sadəcə onların türk mənşəli olduqlarını duymamışlar. Bu qəbildən olan *macte* felini “tanrıları tərifləmək kimi” mənalandıran dilçilər onun türk dillərindəki *makta* (“tərif etmək”) feli olduğunu nədənsə gözdən qaçırmışlar.

Latın dilindəki eyni mənalı *macto* sözü də etrusk mənşəlidir. Latın dilində ayrıca *mac* (“tərif”) sözünün olmaması onun derivat şəklində alındığını göstərir. Türk dillərində isə *makta* (“tərif etmək”) *mak* (“tərif”) ismi ilə isimdən fel əmələ gətirən *-ta* şəkilçisindən ibarətdir.

Qədim türk dilində də müstəqil *mağ* (“tərif”, “şərəf”) ismi işlənmişdir.

Eyni felin həm latın (*macto*), həm də etrusk (*macte*) dilində mövcud olması latın dilindəki türkişmələrin mənbəyinin məhz etrusk dili olmasını göstərir.

İtaliyalı etruskoloq M.Pallottino dini mətnlərdə tez-tez rast gəlinən *thap* felini “tanrılara bağlılıq ifadə edən bir fel” sayır. O, tamamilə haqlıdır, çünki tapınma məhz tanrılara etiqad deməkdir.

A.Aydanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu fel türk dillərindəki *tap/tapın* felidir [20, s.290].

A.Ayda professional dilçilərin “naməlum mənşəli” saydıqları daha bir neçə etrusk sözünün aşkar türkişmə olduğunu üzə çıxarır. Romalılarda “gənc rahib” anlamında olan *camillus* sözünü türklərdəki *kam* (“şaman”) və latın dilində kiçiltmə bildirən *-illus* şəkilçisindən yarandığını göstərir [20, s.252-253].

Latın dilindəki *sagita*, *sagitta* (“ox”) sözü kuman türkcəsindəki *sağıt* (“silah”), cığatay dilindəki *sağdak* (“ox-yay qabı”) deyildirmi? Bu silah adlarının məhz türk variantları düzəltmə söz kimi kök və şəkilçiyə ayrılır. Sözü ilk komponenti *sağ* bir sıra türk dillərində *sa* (saqay), *saa* (yakut) variantlarında ayrıca söz kimi (“silah”, “tüfəng”) işlənərkəndir.

Çox qəribdər ki, latın dilindəki *sagitta* sözünün latın mənşəli olmadığını və onun Aralıq dənizi hövzəsinin erkən dillərindən alındığını qeyd edən Qərb dilçiləri, bu sözün aşkar türkişmə olduğunu nədənsə görmürlər!

Eyni mənbədən latın dilinə *aio*, *ait* (“danışmaq”, “cavab vermək”), *copia* (“bolluq”, “çoxluq”) sözləri daxil olmuşdur: *aio*, *ait* qədim türk dilindəki *ay*, *ayt* (“danışmaq”, “bildirmək”) feli ilə, *copia* türk dillərindəki *köp*, *kop*, *küp* (“bol”, “çox”) ilə eyni mənşəlidir.

Onomastika və dil faktları Aralıq dənizi hövzəsinin digər bölgələrində olduğu kimi, İtaliyanın da keçmişində üstündən sükutla keçilən tarixi məqamların olduğunu göstərir. Məşhur sovet akademiki N.Y.Marrın Aralıq dənizi sahillərində türklərin yunan və romalılardan xeyli öncə yaşadıklarına, türkcənin bu regionda latın və yunancadan xeyli əvvəl danışıldığına dair fikri [21] təqdim olunan dil və onomastika faktları ilə üst-üstə düşür.

Ədəbiyyat

1. Bayram S. Kaynaklara göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk izleri, 1988.
2. Moravcsik G. Byzantinoturcica, II. Berlin, 1993.
3. Togan A. Zeki Veledi. Umumi Türk tarihine giriş. İstanbul, 1981.
4. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1986.
5. Tuncay B. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
6. Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972.
7. Радлов В.В. Из Сибири. Москва, 1989.
8. Afyoncu E. Truva'nın intikamı. İstanbul, 2011.
9. Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии VIII-XVIII в.в., Москва, 1985.
10. Мельникова Е.А. Древнескандинавские географические сочинения. Москва, 1986.
11. Кондратов А.М., Шеворошкин В.В. Когда молчат письмена. Москва, 1970.
12. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 3-х т., т. II, Москва, 1961.
13. Плутарх. Сравнительные жизнеописания, в 3-х т., т. III.
14. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980.
15. Письма Плиния Младшего. Москва, 1984.
16. Феокрит Мосх-Бион. Идиллии и эпиграммы. Москва, 1968.
17. Марциал М. Эпиграммы. Москва, 1968.
18. Гиндин Л.А. К проблеме генетической принадлежности “пеласгского догреческого слоя” // Вопросы языкознания, 1971, №1.
19. Данте А. Малые произведения. Ленинград, 1954.
20. Ayda A. Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler. Ankara:, 1992.
21. Самойлович А.Н. Тюркология и новое учение о языке. Москва, 1935.
22. Garasharly Ch. The Turkic Civilization Lost in the Mediterranean Basin, Bakı, 2011.
23. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «слове о полку Игореве». Москва, 1985.
24. Десницкая А.В. Албанский язык в истории сравнительного языкознания/Балканская филология. Ленинград, 1970.
25. Tuncay B. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2009.

Chingiz Garasharly

The Turkic onomasticon Old Italy

Summary

Key words: Italy, Turkic, Trojans, Cimmerians, Scythians, onomasticon.

Informations of some antique and Middle Centuries European sources illucidate the participation of Turks among early inhabitants of Europe. Modern European reserchers who now try to refer the first migration of the Turks to Asia Minor to the time of conquests of Turkish sultanas keep silent about Turkic origins of the Trojans declared by the European authors of VII-XVth centuries.

The informations asserting the existence of Turks in the anciency of Europe are fully harmonious with old onomasticon of the region, as well as that of old Italy. The presence of place names connected with the Cimmerians, Gargars, Albans, Sikels and other old Turkic tribal units on the map of ancient Italy gives us a good ground to assert the connection of Italy with Asia Minor and Turkic countries where the same ethnical names are found.

Чингиз Гарашарлы

Тюркская ономастика древней Италии

Резюме

Ключевые слова: Италия, тюркский, троянцы, киммерийцы, скифы, ономастика.

Информации многих античных и средневековых европейских источников служат доказательством об участие тюркского этноса среди ранной населении Европы. Однако большинство сегодняшних исследователей Европы относят первых миграций тюрков ко времени завоеваний турецких султанов в Малой Азии, предпочитая мольчать об информацией древнеевропейских авторов о тюркском происхождении троянцев. Информация говорящие об участие тюрков в древности Европы вполне соответствуют ономастику региона, в том числе древней Италии. Наличие таких древнетюркских племенных названий, как киммерийцы, гаргари, албаны, сикелы и много других на карте древней Италии, даёт нам основание считать информацией древнеевропейских авторов о наличие тюрков в древности Европы правдоподобными. Как известно, одни и те же этносы существовали также в древней Малой Азии и в других областях проживания тюрков.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: professor Azad Məmmədov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU MUSTAFAYEV

AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, f.ü.f.d., dosent
mustafayev.fizuli8@gmail.com

AZƏRBAYCAN KİNOSUNUN SƏSLİ DÖVRÜ HAQQINDA

Açar sözlər: *Azərbaycan kinosu, səssiz dövr, dil problemləri, üslub məsələləri, rejissor işi, kniooperator, montaj səviyyəsi, janr*

Key words: *film language, languagecharacteristics, stylistic and genre peculiarities, director profession, montage, operator mastery*

Ключевые слова: *язык кино, собенности языка, характер стиля, жанра, режиссерская искусство, монтажная работа, операторское мастерство*

Giriş. Ölkəmizdə kino sənətinin tarixi 1888-ci il avqust ayının 2-dən başlayır. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq 60-80-ci illərdə tarixi-inqilabi janrda bir sıra maraqlı, orijinal filmlər çəkilməmişdir. “Mosfilm” kinostudiyası ilə birgə yaradılmış “Ulduzlar sönmür” N.Nərimanovun fəaliyyətindən bəhs edir (1971, rejissor Ə.İbrahimov) dil və üslub baxımından diqqətəlayiqdir. S.Vurğunun “Komsomol” poemasının motivləri üzrə çəkilmiş “Yeddi oğul istərəm” (1970, rejissor T.Tağızadə; Azərbaycan Lenin komsomolu mükafatı, 1970) filmi 20-ci illərin komsomolçularına həsr olunmuşdur. Yüksək ideyalıq, vətəndaşlıq motivləri ilə kinematoqrafiyanın ifadə vasitələrinin uyarlılığı, gözəl aktyor oyunu bu filmin mühüm məziyyətlərindəndir. “Səmt küləyi” (1973, rejissor E.Quliyev) filmi Azərbaycan kinosu tarixində xarici ölkə (Çexoslovakiya) studiyası ilə birgə yaradılmış ilk əsərdir. “Axırıncı aşırım” (1971, rejissor K.Rüstəmbəyov), “Qatır Məmməd” (1974, rejissor R.Ocaqov) filmlərində sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan kəndində gedən sinfi mübarizədən bəhs olunur. “Sevinc buxtası” (1977, rejissor A.Babayev; Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı, 1978), “O biri gün gecə yarısı” (1981, rejissor A.Babayev; Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı, 1986), “Atları yəhərləyin” (1983, rejissor H.Turabov, Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı, 1986), “İşarəni dənizdən gözləyin” (1986, rejissor C.Mirzəyev) filmləri də tarixi mövzulardadır.

X X X

“Nəsimi” (1973, rejissor H.Seyidbəyli, 7-ci Ümumittifaq kinofestivalın ən yaxşı tarixi film üçün mükafatı, 1975) filmində feodal dünyasının haqsızlıqlarına qarşı çıxan şairin həyatı və o dövrün sosial və əxlaqi problemləri əksini tapmışdır. “Dədə Qorqud” (1975, rejissor T.Tağızadə) filmi poetikliyi ilə fərqlənir. “Babək”

(1979, rejissor E.Quliyev) filmində IX əsr Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin başçılığı ilə Xilafətə qarşı xalqın mübarizəsi təsvir edilmişdir. “Nizami” (1982, rejissor E.Quliyev) filmində N.Gəncəvinin, “Qəm pəncərəsi” (1986, rejissor Anar) filmində isə C.Məmmədquluzadənin obrazı canlandırılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan sənədli kinosunun bir qrup rejissor və operatorları cəbhə xəttinə gedərək əsgərlərin qəhrəmanlığını lentə çəkirdilər. Həmin materiallar xüsusi buraxılışlar kimi əsgərlərə göstərilmək üçün müxtəlif cəbhələrə göndərilirdi. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının arxa cəbhədəki əməyini əks etdirən kinojurnallar, kinooçerklər də yaradıldı. “Vətən uğrunda” (1943, rejissor Ə.Həsənov), “Qayğı” (1943, rejissor A.Quliyev), “Məktuba cavab” (1944, rejissor İ.Əfəndiyev), “Qardaş köməyi” (1944, rejissor A.Dadaşov). 1944-cü ildə “Bakı kinostudiyası” Moskva Sənədli Filmlər Studiyası ilə birgə Xəzər dənizçilərinin qəhrəmanlığından bəhs edən “Xəzərlilər” (rejissorlar Q.V.Aleksandrov və N.İ.Bolşakov) tammetrajlı sənədli filmi çəkdi. 1945-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının 25 illiyi ilə əlaqədar rejissor H.Seyidzadə “Əbədi odlar diyarı” tammetrajlı sənədli filmi yaratdı.

Müharibədən sonrakı illərdə “Sovet Azərbaycanı” (ildə 36 nömrə; “Ordenli Azərbaycan” kinojurnalının yeni adı) ilə yanaşı “Gənc nəsil” (ildə 4 nömrə) kinojurnalının da buraxılışına başlandı. 1945-1950-ci illərdə sənədli kino sahəsində ssenaristlər İ.Qasimov, Ə.Qulubəyov, rejissorlar Z.Kazımova, L.Səfərov, operatorlar A.Nərimanbəyov, T.Axundov, X.Babayev, bəstəkarlar Q.Qarayev, T.Quliyev və b. fəaliyyətə başladılar. Cənubi Azərbaycan xalqının 1945-1946-cı illərdə azadlıq mübarizəsindən bəhs edən “Arazın o tayında” (1947, rejissorlar İ.Əfəndiyev, E.İ.Şub) tammetrajlı filmi diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinin 30 illiyi münasibətilə 1950-ci ildə “Sovet Azərbaycanı” (rejissorlar M.Dadaşov, F.Kiselyov) rəngli tammetrajlı sənədli filmi yaradıldı. Bu filmlərdə başlıca məsələ bədii səviyyəsi yüksək olan ssenari və onun dil-üslub cəhətləri idi. Ssenarinin əsas fikri, konsepsiyası və müəllif yozumu ideyanı müəyyənləşdirərək dramaturji strukturu formalaşdırır. Təşviqat publisistik xarakterli ssenaridə ideya açıq halda – titrlər, yazılar, diktör mətni ilə birbaşa müraciət edilir. Yüksək bədii səviyyəli ssenaridə isə obrazlı struktur kimi meydana çıxır. Peşəkar üsluba malik müəllif ideyanı ustalıqla gizlədərək, dramaturji strukturda əridə bilir və ideya hadisələrin ziddiyyətli toqquşmasına, xarakterlərin münasibətinə, təsvir – səs həllinə, montaj prinsipinə nəzarət edir.

Ssenarinin janrında hərəkətverici qüvvə olan fabula əsas hadisələrin cəmi və fəaliyyət sırası kimi dramaturji hadisəni əks etdirir. “Fabula mexanizminin özü filmin ideyasına münasibətdə neytraldır. Eyni mexanizmi başqa bir həyat materialına tətbiq etdikdə tamam başqa bir əsər alınır” [1, 141]. Bu baxımdan eyni fabula müxtəlif ssenarilərin janr daxilində ayrı-ayrı ideyalara xidmət göstərə bilər. Sujet xəttindən fərqli olaraq fabulanın əlaqələndirici mexanizmi emosiyaya deyil, bilavasitə şüura

təsir etdiyindən onun ifadə tərzinin, dilinin kükrək, çoxmənalı və təsirli olması təbiidir. Andronnikov fabulunu belə səciyyələndirir: “Fabula hərəkətin təqlid olunmasıdır. Fabula dedikdə, mən əhvalatların əlaqələnməsini, xarakter dedikdə iştirak edən şəxslərin nəyə görə müxtəlif xasiyyətli olmaları, fikir dedikdə isə, danışanların müəyyən bir şeyi nə ilə sübuta yetirmələrini və sadəcə olaraq öz mülahizələrini söyləmələrini nəzərdə tuturam [2, 56].

Y.M.Lotman sujet anlayışını belə izah edir: “Bəşər mədəniyyəti tarixində mövcud olan bədii və qeyri-bədii mətnlər iki yerə bölünür: “Bu nədir?” sualına cavab verən sujetsiz, “Bu necə baş vermişdir?” Sorğusunun cavabı isə sujetli mətnlərdir” [3, 85].

Doza artdıqda sujet xətti yüklənərək, bəzən məhv olur. Ədəbiyyatın digər janrlarında mürəkkəb şaxəli sujetin varlığı mümkün olsa da, kinossenarinin dramaturji modeli ənənəvi-xətti sujet tələb edir. Hər bir sujetin dil-üslub xüsusiyyətləri çəkiləcək filmin ruhuna yatımlı olmalıdır. Əks halda istehsal edilən məhsul zay əşyaya çevrilərək zibil qutularına töküləcək.

1970-ci ildən “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında “Mozalan” satirik kinojurnalının istehsalına başlanmışdır. Kinojurnalda cəmiyyətin antipodları, gündəlik həyatda və təsərrüfatda rast gəlinən qüsurlar və nöqsanlar tənqid atəşinə tutulurdu. İkinci dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda cizgi filmləri çəkilməsinə yalnız təşəbbüs göstərilmişdir. 1966-cı ildə “Azərbaycanfilm”də rəssam və rejissor-multiplikator kursları açılmışdır. 1969-cu ildə “Azərbaycanfilm”də yaradılmış multiplikasiya sexində A.Axundov xalq nağılları əsasında yazdığı ssenari üzrə birhissəli rəngli “Cırtan” (rejissor, A.Axundov, İ.Əfəndiyev) multiplikasiya (cizgi) filmi çəkilmişdir.

“Dil və dilçilik”. Dövlət əhəmiyyəti kəsb edən nəzəri bir məsələni, mülahizə və söhbətləri, fikir mübadiləsini görüntüyə çevirmək, ona lazımı, zəruri məkan vermək asan deyil. Bu, çevik ağıl, dinamik müəllif şərh, yaxşı rejissor yozumu və məntiqi keçidlər tələb edir. Axı, hər bir söhbətin və ya fərdin ekranda saxlanması müəyyən ölçü hissini aşarsa, aramsız, monoton söhbətlər tamaşaçını yorar və bu da sözsüz ki, filmin “təqdimat dilinin” (rejissor şərhinin) dinamikasını, baxımlılığını zəiflədər. Lakonik mülahizələr, obrazlı fon-təsvir, musiqi, sənədli kadrların yerli-yerində düzümü problemin kino görüntüsünü baxımlı edir.

Hər bir milli mədəniyyətin özünün məxsusi janrına malik olduğu barədə Y.Arabonovun fikri maraqlıdır: “Yəqin ki, janr anlayışı birbaşa mütləqiyyətçiliklə, daha dəqiq desək, saat kimi işlənən sosial idarəetmənin tamamlanmış forması ilə bağlıdır. Rusiyanın yetkin mütləqiyyət dövründə və yaxud Amerikanın yetkin demokratiya dövründə olduğu kimi, hər şeyin imzalandığı şəraitdə janr cəmiyyət həyatının reqlamentindən asılı olan bir reqlamentdir” [4, 10].

Göründüyü kimi ictimai üslubun sosial sifarişli janr təyinatını formalaşdırır. Məişət qayğılarının azalması və asudə vaxtın çoxluğu dedektiv macərə, fantastika janrlarına meyli gücləndirir. Keçid dövründə məişət və cinayət xronikasını əks

etdirən psixoloji triller janrlarına həvəs artsa da sabitlik dövründə əbədi janrlar həmişəyaşar olduqlarını təsdiqləyirlər. Eyni zamanda kinonun kommertiya dövrü tamaşaçı marağına səbəb olan kütlə janrlarının yaranmasını diqtə edir. Kinodramaturq V.Pernıx bu barədə yazır: “Tələb təklifi müəyyənləşdiriyindən bu gün prokatçılar melodram və komediya almağı üstün tutur, əgər əvvəllər rəhbərliyi qane etməyən ssenarilər yazmaq sərft etmərdisə, indiki təsərrüfat hesabı şəraitində tamaşaçının qəbul etmədiyi filmləri yaratmaq sərftəli deyil” [5, 178].

İdeologiya və kommertiya müdaxiləsi ssenarinin dramaturji strukturuna dağıdıcı təsir göstərərək onun janr təyinatını qarışdırır və nəticədə, tamaşaçı auditoriyasında çaşqınlıq yaradır. Ssenarinin dramaturji strukturunda sklet rolunu oynayan janrın tənziqliyi peşəkar müəllif üslubunu formalaşdırır. Janrın əhəmiyyəti barədə A.N.Mitta yazır: “Janrda düşünməyi öyrənmək və janr daxilində işləməyi bacarmaq gərəkdir. Əks halda dərhal saxtakarlığı hiss edən tamaşaçı filmə baxmaq istəmir, yəni onu qəbul etmir” [6, 67].

Nəticə. Müəyyən dövrdə janr qarışıqlığına meyl edən kinodramaturgiyanın əsrin sonuna yaxın yenidən janr təmizliyini bərpa etməsi intensiv yaradıcılığa şərait yaradır. Bədii oyun kinosunun icra üsulu şərti olan kukla və cizgi filmlərinin ədəbi ssenarisi belə janr bütövlüyünü qoruduqda, həm də oxunaqlı ədəbiyyat nümunəsinə çevrilir. Dramaturji struktura dağıdıcı təsirinə görə rejissor ssenarisində ilkin ədəbi materialın janr təyinatının dəyişməsi arzuolunmazdır. İlkin ədəbi materialın ssenariləşdirilmədən belə ekranlaşdırılması müəllifin düşüncə tərzində vizuallığın masştabı ilə bərabər onun peşəkar üslubu, səlist dili və janr ustalığı barədə təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Демин В.П. Фильм без интрига. Москва. 1966. с. 141.
2. Андронников М.И. От прототипа к образу. Москва. 1974. с. 56.
3. Лотман Й.Л. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Таллин. 1993. с. 85.
4. Арабонов Ю.А. Искусство кино. Москв. 1991. с.10.
5. Перных В. О сценариях и исцепаристах. Москва. 1987. с. 178.
6. Митта А.Н. Аспектах постмодернизма. Москва. 1980. с. 67.
7. Dadaşov A. Ekran dramaturgiyası (mövzu, struktur, üslub, janr). Bakı. Maarif nəşriyyatı. 1999.
8. Kazımov A. Azərbaycan kinematoqrafçıları. Bakı. 2010 – 2015. I-VII hissələr.

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev
Azərbaycan kinosunun səsli dövrü haqqında
Xülasə

Təqdim olunan məqalə 1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə və müstəqillik illərində dil, üslub və janr məsələlərinə həsr edilir. Adından bəlli olduğu kimi qeyd olunmuş illər ərzində Azərbaycanda kinonun tarixi, dünəni və bu günü haqqında geniş məlumat verir.

Bu illəri əhatə edən filmlərin adları çəkilir, bəziləri haqqında qısa intonasiya verilir. “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının çəkdiyi bədii, sənədli, satirik, və cizgi filmlərin xarakteri, nəzəri, elmi-praktiki tərəfləri araşdırılır. Rejissor, operator və montaj işinə qiymət verilir.

Məqalədə diqqəti cəlb edən məsələ kinonun strukturu, dili, üslubu, janrı və mövzudur. Dil-üslub məsələləri daha böyük maraq doğurur. Ötən əsrin kinossenariləri bir daha sübut edir ki, onlar yüksək bədii, ədəbi peşəkarlığına və keyfiyyətinə görə bugünkü kino sənayesinə nümunədirlər.

Физули Наджмадин оглы Мустафаев
О звуковом периоде азербайджанского кино
Резюме

Представленная статья посвящается вопросам языка, стиля и жанра в звуковом периоде Азербайджанского кино 1935-1988 гг. и периода независимости. Из названия становится ясно, что в статье дается подробная информация об истории, о вчерашнем и сегодняшнем дне Азербайджанского кино в указанные годы. Здесь упоминаются фильмы, охватывающие эти годы, дается краткая информация о некоторых из них.

Исследуются характер, теоретические, научно-практические аспекты художественных, документальных, сатирических и мультипликационных фильмов, снятых в киностудии «Азербайджанфильм».

Привлекающим внимание вопросом в статье является структура, язык, стиль, жанр и тема кино. Вопросы языка-стиля представляют большой интерес. Киносценарии прошлого века еще раз свидетельствуют о том, что по своему высокому, художественному, литературному профессионализму и качеству они считаются настоящими образцами сегодняшней кинопромышленности.

Fizuli Najmaddin oğlu Mustafayev
About the sound period of Azerbaijani cinema

Summary

This article is dedicated to language, stylistic and genre issues of during sound period of 1935-1988 Azerbaijan film.

As it seems from the name in above-mentioned years broad information is given about history, yesterday and today of Azerbaijan film. Films of those periods are mentioned, brief information is given. Characteristics, theoretical and scientific-practical sides of artistic, documental, satiric and cartoon films shot by “Azerbaijanfilm” are researched. Work of director, operator and montage is evaluated.

In this article attention is drawn to structure, language, style, genre and subject of film. Language-stylistic issues are seemed more interesting. Film scenarios of previous century prove that, they are real example in today’s film production upon literal, artistic and literal professionalism and quality.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: professor İsmayıl Məmmədli tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

f.ü.f.d., dos. CƏMİLƏ RÜSTƏMOVA
Bakı Dövlət Universiteti

MENTALLIĞIN SINTAKSİSDƏ İNİKASI
(Türk dilində mürəkkəb cümlə modellərinin timsalında)

XÜLASƏ

Məqalədə xalq metallurgiyasının onun sintaksisinə təsirindən bəhs edilir. Məlum olur ki, türk dilində mürəkkəb cümlə modellərinin funksional və kommunikativ aspektdə təhlili bir çox maraqlı məqamları üzə çıxarır.

Beləliklə, məlum olur ki, klişeləşmiş mürəkkəb cümlənin bəzi hissələri (məsələn, korkarım ki, umarım ki, ...yapasanız, iyi edersiniz və s.) türk dilində cümlənin əsas mənasını ifadə etmək üçün işlənmişdir. Bir çox hallarda onların istifadəsi kommunikativ situasiyada müraciət edəninin niyyətinə uyğun olaraq konkret nitq aktının və ya janrının tələbləri çərçivəsində mümkündür.

Bu zaman isə ana dili danışanın bildiyi, onun dil biliklərinin səviyyəsinə, həmçinin intellektual və mədəni səviyyəsinə uyğun gələn nitq aktının modellərindən “istifadə olunur”. Mürəkkəb cümlələrin bu cür paradıqları ana dili danışanın hazır “beyin kataloqu”nda saxlanılır və onların funksional xarakterinə, eləcə də danışanın niyyətinə uyğun istifadə olunur.

Açar sözlər: mentallıq, sintaksis, türk dili, mürəkkəb cümlə modelləri, nitq aktları və nitq janrları

Türk dilinin mürəkkəb cümlə modellərinin funksional-kommunikativ aspektdə təhlili burada bir çox maraqlı cəhətlərin təsbit edilməsinə imkan verir. Belə ki, məlum olur ki, müəyyən qisim klişeləşmiş mürəkkəb cümlə komponentləri (məsələn, **korkarım ki, umarım ki, ...yapasanız, iyi edersiniz** və s.) türk dilində cümlənin əsas məna yükünün ifadəsi tələbi ilə işlədilmir. Onlardan istifadə bir çox hallarda kommunikativ situasiyada bu və ya digər nitq aktının və ya janrının tələbləri çərçivəsində, özü də bilavasitə adresantın intensiyasına uyğun şəkildə mümkün olur. Və bu zaman dil daşıyıcısına məlum olan, onun dil bilgisinin səviyyəsinə uyğun gələn, eləcə də onun intellektual, mədəni səviyyəsi ilə şərtlənən nitq aktı modelləri istifadəyə “keçir”. Belə mürəkkəb cümlə paradıqları hazır şəkildə dil daşıyıcısının “beyin kataloqu”nda saxlanılır, yerinə situasiyasına uyğun olduğu məqamlardan oradan “götürülərək” öz funksional mahiyyətinə görə, eləcə də danışanın intensiyasına uyğun şəkildə istifadə edilir.

Bu mənada rus mentallığının rus dilinin sintaksisində ifadə özəlliklərini təhlil etmiş A.A.Melnikovanın fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, “Milli mentallığın ontologiyası və dilin sintaksisi” adlı yetərinə maraqlı tədqiqatında A.A.Melnikova rus mentallığının dilin baza sintaktik qayda və modellərinə

əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini qeyd edir. Müəllif onu da əlavə edir ki, metallıq elementləri qrammatik quruluşun, o cümlədən sintaksisin struktur konstantalarının formalaşmasına bu və ya digər şəkildə təsir göstərir və dil daşıyıcılarının dünya haqqındakı təsəvvürlərini (yəni, dünyanın dil mənzərəsini) əks etdirir. A.A.Melnikova rus mentallığının qaydaya bir o qədər də yataq olmayan xüsusiyyətlərinin sintaktik modellərdə, sintaktik paradigmalərdə özünü təzahür etdirdiyi kimi, bunun tam əksi olan “alman qaydaçılığının” (*alman dilində: Ordnung “qayda”; “Ordnung regiert die Welt “ Qayda dünyanı idarə edir” – konseptinin aktuallığı mövcuddur*) dildə əks olunduğuna diqqət çəkmişdir. [1 ; 137-142].

Sintaktik quruluşunun xalqın mentallığı ilə bağlılığı haqqında ən parlaq və eyni zamanda ən ustalıqla seçilmiş metaforik bənzətməli fikir söyləmiş dilçilərdən biri kimi müasir semasiologiyanın, ümumilikdə, Qərb dilçiliyinin ən aparıcı simalarından sayılan Anna Vejbitskayanı qeyd edə bilərik. Belə ki, alim hələ 1988-ci ildə qələmə almış olduğu “Semantics of Grammar” kitabında xalqın metalitetinin, milli kimlik xüsusiyyətlərinin, dünyagörüşü və temperamentinin onun dilində təsir göstərməsi ilə bağlı fikirlər səsləndirmişdir. Daha dəqiq desək, A.Vejbitskaya yapon dilinin qəliz və eyni zamanda ciddi daxili pərçimlənmə tələb edən sintaksisinin metal köklərini maraqlı bir şəkildə təhlil edərək oxucusuna riporik sualla müraciət etmişdir. Alim bu dilin sintaksisin belə qeyri-adi və özünəməxsus mürəkkəbliyinin həmin dilin daşıyıcıları üçün xarakterik olan xarakiri və kamikadze “ölüm” fəlsəfəsi ilə bağlılığının olub olması ilə bağlı sualın cavabını bir növ oxusunun “üzünə atmış” olsa da, əslində elə bu korrelyasiyanın fərqi varması ilə öz mövqeyini açıqlamış olur. Eyni zamanda A.Vejbitskaya rus sintaksisinin pleonazma meyilliliyində, yəni müəyyən fikrin ifrat səviyyəli sintaktik ifadə resursları sayəsində təqdim olunması “rus ruhunun” özünəməxsusluğunun izlərini “görür”. Müəllif bir qədər daha da irəli gedərək, eləcə də ingilis dilinin sintaksisinin çox səlis analitizminin, yəni “məntiqi” və qeyri-izafi ifadə resursları ilə həll qazanan sintaktik semantikasının köklərinin ilkin qaynağının, məhz, “soyuq zəkalı” ingilis mentallığında “gizləndiyini” də önə sürmüşdür. [2; 233].

İlk baxışdan bəlkə də qeyri-adi gələn mentallıq və sintaktik quruluş korrelyasiyası ideyasında A.A.Melnikova və A.Vejbitskaya kimi alimlərin mövqeyini bölüşən kifayət qədər dilçinin olduğunu da görməzdən gələ bilmərik. Yəni, əslində psixolinqvistlərin, sosiolinqvistlərin, praqmalinqvistlərin, habelə linqvokulturoloqların ortaq maraq dairəsini təşkil edən bu məqam (sintaktik quruluşun mentalitet spesifikasından bu və ya digər dərəcədə asılılıqlı məqamı) və bunun məntiqi davamı olaraq, bu sintaktik paradigmlərin, bir növ, varisləklə yaşadılaraq, eyni modellər çərçivəsində, eyni nitq vərdişləri formatında yaşadılması məqamı bir çox dilçilər tərəfindən də səsləndirilmişdir. Bu mənada Saymon Potterin fikirləri də xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Dilçi özünün “Dilimiz” (Our Language) adlı kitabında yazır: “*Biz, instinktiv olaraq yeriməyi və nəfəs almağı öyrəndiyimiz kimi, cümlə qurmağı da öyrənirik. ...Yaddaşınızda fərdi linqvistik biliyinizə uyğun*

gələn müəyyən sayda cümlə nümunələri daşıyır və işlədirsiniz. Siz ixtiyari olaraq, bu nümunələrə alışırınsınız, buna görə də fikir və arzularınızı ifadə edən sözləri işlədərkən, həmin nümunələr bir-birindən fərqlənir” (kursiv bizimdir. – C.R.) [3; 83].

Göründüyü kimi, dilçi sintaktik modellərin müəyyən nitq vərdişinə əsaslandığını, və eləcə də onların (cümlə nümunələrinin, yəni hazır cümlə modellərinin) hazır şəkildə dil daşıyıcılarının yaddaşında, yəni, şərti olaraq, desək, “beyin (qrammatik) kataloqunda” saxlanıldığını qeyd etməklə müəyyən mental stereotiplər və nitq davranışı faktorlarının mövcudluğunu dolayı şəkildə etiraf etmiş olur.

Maraqlıdır ki, S. Potter bu məqama toxunaraq yazır: “*Biz ingilislər cümlə nümunələrini irsən qəbul etmişik, amma bizdə alınma sözləri, ifadələri, cümlələri fərqləndirmək üçün çoxlu sərbəstlik vardır.*” (kursiv bizimdir. – C.R.) [3; 94]. “Cümlə nümunələri” termini altında hazır cümlə modellərinin nəzərdə tutulması gerçəkliyindən çıxış etsək, ingilis dilinin nitq davranışı üçün xarakterik olan və nəzakətlik prinsipinə uyğun şəkildə tərtiblənən dolayı nitq aktlarının, məhz, “irsən qəbul edildiyini” yəqinləşdirmiş olarıq. Sözsüz ki, biz, burada “irəsən” qəbuledilmə məqamının şərtiliyinin fərqi varırıq. Belə ki, istənilən hətta gənc dilçiyə bəlli olduğu kimi, dil ictimai hadisə olmaqla, cəmiyyət içərisində formalaşmış inkişaf etdirilə bilər və heç bir vəchlə irsi ola bilməz. Yəni, bunun fərqi varan S.Potteri həmin fikri səsləndirməkdə vadar edən cəhət ingilis cümlə modellərinin, eynilə mental özəlliklər kimi nəsil-dən-nəsilə dəyişilməz şəkildə ötürülməsi ilə bağlıdır. Belə ki, buradakı vərsəlik hərfi anamlı irisilikdən deyil, dil varisliyindən gedir. İngilis dilində dolayı nitq aktını araşdırmış dilçilərin təqdim etdiyi bu nümunə timsalında da biz, birbaşa xahiş, dəvət intensiyasını hansı seromonal (təntənəli) və bəlağətli və ifadə resursları baxımından ifrat nəzakətli tərzdə və dolayı konstruksiya ilə təqdim olduğunu müşahidə edirik: *I wonder if we could persuade you to come and eat a chop with us. Michael will drive you back after lunch.* [4].

Türk dili materiallarına qayıdaraq qeyd edək ki, belə qəlibləşmiş cümlə modelləri, özü də məhz, nəzakətlik kateqoriyasının tələbləri ilə dolayı nitq aktı formatında reallaşma tapan mürəkkəb cümlə modelləri müasir türk ədəbi dili üçün də xarakterikdir. Belə ki, müasir türk dili nə qədər də dil islahatından sonra purizmə məruz qalıb ərəb-fars alınmalarının ifratlılığı ballastından azad olsa da (daha ətraflı bax: [5; 149-154], türk mentallığının “sözü incə söyləyib dərindən izah etmək” kimi əsl Şərqi ustalığı ənənəsinin varisliyindən imtina etməmişdir.

Məhz, bu aspektə görə, yəni, mürəkkəb cümlədə ifadə tapan dolayı nitq aktı faktının mövcudluğu məqamına görə, biz, C.Layonzun cümlə və söyləmə bağlı fikirlərini xatırlatmaq ehtoyacı duyuruq. Belə ki, C.Layonz özünün “Linqvistik semantika: Giriş” adlı kitabında cümlənin məna strukturunun kontekstdən asılılığı məqamına toxunur. Dilçi, cümlənin mənasının əsas etibarlı ilə kontekstdən asılı olmadığını qeyd etməklə yanaşı, söyləmin mənasının (bunun tam tərsi olaraq) isə, məhz, kontekstə bağlı olduğuna diqqət çəkir. Dilçinin qeyd etdiyinə görə, söyləmə mahiyyət etibarlı ilə “diskurs”, “danışmaq” kimi (məndən fərqli olaraq) həm prosesi,

həm də həmin prosesin məhsulunu, nəticəsini təcəssüm etdirir. Habelə sözlər, ritm, ton kimi prosodik vasitələrdən asılılıq nümayiş etdirdiyinə görə, paralingvistik şərtləndirmə nümayiş etdirir ki, cümlədə bu, müşahidə olunmur. [6; 40-41, 43]. Yəni, C.Layonzun yanaşmasına görə, artıq kontekstdən ciddi asılılıq nümayiş etdirən cümlənin sözlər statusunda nəzərdən keçirilə bildiyi ortaya çıxır.

Qeyd edək ki, funksional-kommunikativ təhlil prizmasından yanaşıldıqda bu və ya digər cümlənin birbaşa və ya dolaylı nitq aktını təcəssüm etdirməsinin təyin edilməsi əsas etibarlı ilə kontekst çərçivəsində mümkün olur ki, bu da artıq diskursiv mahiyyətli təhlillərin də nəzərə alınması vacibliyini ortaya çıxarır. Belə ki, bir ifadənin real anlamı fərqli diskursda yalnız illokutiv akt formatında ifadə edilə bilər. Yəni, müəyyən müraciətin, təklifin, xahişin daha fərqli diskursiv ortamda birbaşa nitq aktı ilə ifadə tapması nəzakət prinsipinin pozulması anlamına gələ bilər. Məsələn, məktəb-təhsil diskursunda “Dəftərlərinizi açın və yazmağa başlayın” mürəkkəb cümlə modelli müraciəti heç bir həzakət qaydalarını pozmuş olmur. Lakin siyasi diskursda, biznes diskursunda, habelə universitet-təhsil diskursunda sosial iyerarxiyanın tələb etdiyi nəzakət qaydalarının gözlənilməməsi ilə belə bir formatdakı müraciət kobudluq sayıla bilər. Bu zaman labüd şəkildə, “Rica etsəm, dəftərlərinizi açıb qeydlər aparmağa başlayarsınız mı?” – modelli dolaylı nitq aktları ilə ifadə tapan illokultasiya faktları ilə qarşılaşmalı oluruq. Analoji nümunələri aşağıdakı iqtibasların təmsalində də izləyə bilərik:

“Başka; faizcilik, dinimizce haram... **Onu yapmasanız iyi edersiniz.**” “*Bitti mi?*” “*Hayır. Duyarız, orman kıyımı çok olurmuş.* [7; 99].

Kontekst sayəsində biz, “*Onu yapmasınız, iyi edersiniz*” şərt budaq cümləsinin əslində təhdid-xəbərdarlıq nitq janrını əks etdirən dolaylı nitq aktını təzahür etdirdiyi ortaya çıxır. Yəni, danışanın məramı dilin aksioloji (qiymətləndirici) funksiyasını işə salmaqla qarşı tərəfin hərəkətlərinə qiymət verməkdən ibarət deyil. Danışanın öz adresatına çatdırmaq istədiyi başlıca informasiya qarşı tərəfin davranışından narazılığı və bu narazılığın müəyyən əks-reaksiyalara yol açma biləcəyi ilə bağlı xəbərdarlıqdır. Növbəti nümunədə isə, kontekst artıq daha fərqli nitq janrının ortaya çıxdığını deməyə əsas verir. Maraqlısı odur ki, biz, növbəti nümunədə də təxminən eyni komponentli (**yapmaq, iyi, etmək** sözləri *eynilə təkrar edilir*) mürəkkəb cümlə ilə qarşılaşırıq. Lakin artıq bu kontekstdə hədə-qorxu nitq janrının reallaşması mümkün olur: *Hata yapmasan iyi edersin. Ben kızgın bir adamım.* [8].

Aşağıdakı nümunələrdə isə biz, artıq rekvessiv nitq aktı ilə qarşılaşırıq. Müraciətin ticari münasibətləri reklam edən internet səhifəsində yerləşməsi və müəyyən ticari sövdələşməsi kontekstində işlədilməsi burada xahiş nitq janrının və ya xahiş məzmunlu (rekvessiv) nitq aktının gerçəkləşdiyini sözləməyə əsas verir. Yəni, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, diskursiv ortamın dəyişməsi ilə eyni ifadənin əks etdirdiyi illokutiv aktın intensiyası da dəyişmiş olur. Lakin hətta diskursiv ortamın eyniliyi də eyni cümlə modelinin eyni məna yükünü ifadə edəcəyi anlamına gəlmir. Belə ki, növbəti nümunələrdə biz, birmənalı şəkildə təlimat

(instruksiya) nitq janrı ilə qarşılaşırıq. Halbuki hər iki misal da, eynilə daha öncəki nümunə kimi biznes diskursuna aiddir.

Kargoyu Karşı ödemeli yapmazsanız sevinirim. [9]; *Kaynak göstermeden paylaşım yapmazsanız sevinirim.* [10].

Göründüyü kimi, burada biz, təlimatın imperativ tonla verilməsinin (yəni, inyektiv nitq aktı ilə təqdimatının) etik qaydalara, o cümlədən biznes etiketinə uyğun olnadığının fərqi varılması fonunda daha “yumşaq” formatdan istifadə edilməsilə qarşılaşırıq.

Növbəti nümunəyə də diqqət edək: *Kanalınızda firmaların satış reklamlarını yapmasanız daha iyi edersiniz Doğrudan satış yaptırmayın.* [11].

İmperativdə (əmr tonunda) ifadə kobud səslənə biləcəyindən, fikir dolayı nitq aktı ilə reallaşdırılır. Bununla da, sırf əmr deyil, təlimat anlamı qazandırılır.

Növbəti nümunədə də biz, şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlənin lokutiv aktı təcəssüm etdirdiyini təsbit edə bilərik. Müəllif inyektiv anlamlı fikrini nəzakət qaydalarına uyğun şəkildə dolayı formatda ifadə edərək bir növ, təhdid-xəbərdarlıq mahiyyəti kəsb edən nitq janrını formalaşdırır. *Tüm hayatını nefes almadan anlatman mümkün ama yapmasan iyi edersin.* [12].

Məqalə çərçivəsində nəzərdən keçirilən nümunələrdən də məlum olduğu kimi, 1) dil daşıyıcılarının mentallığı sintaksisin tərtiblənməsinə, o cümlədən, mürəkkəb cümlə modellərinin formalaşmasına ciddi şəkildə təsir edir; 2) habelə o da məlum olur ki, türk dilindəki mürəkkəb cümlə modellərin bilavasitə bu xalqa xas olan nəzakətlik prinsipinin reallaşma qaydalarına uyğunlaşır; 3) eləcə də o da məlum olur ki, eyni leksik komponentli və klişeləşmiş mürəkkəb cümlə komponentləri fərqli diskursiv ortamlarda fərqli anlam ifadə edə bilir. Bu zaman biz, eyni mürəkkəb cümlə komponentinin fərqli nitq janrı çərçivəsində reallıq qazanması faktı ilə qarşılaşırıq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Мельникова, А. А. Онтология национальной ментальности и синтаксис языка [Текст] / А. А. Мельникова // Человек. - 2009. - N 2. - С. 137-142 . <https://chelovek-journal.ru/s0236-20070000616-8-1/>
2. Wierzbicka A. Semantics of Grammar. Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins Pub. Co., 1988 x, 617 p.
3. Potter S. Dilimiz, Bakı: Prestij çap evi 2014, 168 s.
4. Некрасова К.Д., Науменко М. Г. Косвенный речевой акт просьбы в английском языке // Символ науки, 2015, <https://cyberleninka.ru/article/n/kosvennyy-rechevoy-akt-prosby-v-angliyskom-yazyke>
5. Таркан Т. Из истории реформ по обновлению турецкого языка // Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные

- отношения 2009, с.149-154 <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-reform-po-obnovleniyu-turetskogo-yazyka-1>
6. Layonz C. Linqvistik semantika: Giriş, Bakı: “Prestij kitab evi”, 2014, 389 s.
 7. Yanık Buğdaylar (Ahmed Günbay Yıldız)
<https://books.google.az/books?id=G1-IDwAAQBAJ&pg=PA99&lpg=PA99&dq=Onu+yapmasan%C4%B1z+iyi+edersiniz.%E2%80%9D+%E2%80%9CBitti+mi?%E2%80%9D+%E2%80%9CHay%C4%B1r.+Duyar%C4%B1z,+orman+k%C4%B1y%C4%B1m%C4%B1+%C3%A7ok+olurmu%C5%9F.&source=bl&ots=is09->
 8. <https://flowlez.com/tr/songs/angry-man-1437941/>
 9. <https://1000kitap.com/kargoyu-karsi-odemeli-yapmazsaniz-sevinirim--639242>
 10. <https://asd.teatroemperador.es/ho/878wl10661x/>
 11. <https://www.sikayetvar.com/flash-tv/flash-tv-kirik-cikan-yaprak-sarma-makinesi>
 12. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sebnem-burcuoglu/ilk-bulusma-onemlidir-2854040>

Джамила Рустамова

**ОТРАЖЕНИЕ МЕНТАЛИТЕТА В СИНТАКСИСЕ
(на примере турецких моделей сложных предложений)**

В статье рассматривается влияние народной металлургии на ее синтаксис. Оказывается, анализ моделей сложных предложений турецкого языка в функционально-коммуникативном аспекте позволяет выявить много интересных моментов. Таким образом, получается, что некоторые части клишированного сложного предложения (например, **korkarım ki, umarım ki, ...yaparsanız, iyi edersiniz** и т. д.) не используются в турецком языке для выражения основного смысла предложения. Во многих случаях их использование возможно в коммуникативной ситуации в рамках требований того или иного речевого акта или жанра, в соответствии с интенцией адресанта. И в этом случае «используются» модели речевого акта, известные носителю языка, соответствующие уровню его языковых знаний, а также обусловленные его интеллектуальным и культурным уровнем. Такие парадигмы сложных предложений хранятся в готовом «мозговом каталоге» носителя языка и используются в соответствии с их функциональной природой, а также интенцией говорящего.

Ключевые слова: менталитет, синтаксис, турецкий язык, модели сложных предложений, речевые акты и речевые жанры.

JAMİLA RUSTAMOVA

**REFLECTION OF MENTALITY IN SYNTAX
(on the example of Turkish models of complex sentences)**

The article deals with the influence of folk metallurgy on its syntax. It turns out that the analysis of models of complex sentences in the Turkish language in the functional and communicative aspect reveals many interesting points. Thus, it turns out that some parts of the cliched compound sentence (for example, korkarım ki, umarım ki, ...yaparsanız, iyi edersiniz, etc.) are not used in Turkish to express the main meaning of the sentence. In many cases, their use is possible in a communicative situation within the framework of the requirements of a particular speech act or genre, in accordance with the intention of the addresser. And in this case, the models of the speech act, known to the native speaker, corresponding to the level of his language knowledge, and also due to his intellectual and cultural level, are “used”. Such paradigms of complex sentences are stored in a ready-made "brain catalog" of a native speaker and are used in accordance with their functional nature, as well as the intention of the speaker.

Key words: mentality, syntax, Turkish language, complex sentence patterns, speech acts and speech genres.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: professor Əsgər Rəsulov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Dos.f.e.n. **GÜLNARƏ RƏHIMOVA**
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun, 167
r.gulnara1963@mail.ru

LEKSİKOQRAFİYADA SÖZÜN LEKSİK MƏNASI PROBLEMI XÜLASƏ

Sözün və onun mənasının öyrənilməsi ilə bağlı mürəkkəb məsələlərin həllinə yanaşmanın yollarından biri predmetin və ya predmetlərin adı deyil, həm də mənanın, bəzən isə dəyərlərin bütün sisteminin ifadəsidir. Onların mənaları və ya çalarları eyni sözlərlə, fərqli mövzu ilə bağlı ola bilər, münasibətlərini dinamik, tarixi gerçəklikdə ifadə edir. Müəyyən dövrdə cəmiyyət, xalq tərəfindən dərk edildiyi kimi, eyni zamanda ilkin mənalardan və çalarların yenidən təkmilləşməsinin mümkünlüyünü əks etdirir, sözlə ifadə olunan obyektlərin, hərəkətlərin, keyfiyyətlərin arasında müxtəlif qarşılıqlı təsir və əlaqələri münasibətləri dərk etməyə və ümumiləşdirməyə xidmət edir, bu da sözün mənasının bu və ya digər tarixi dövrün dilində öz əksini tapır, bütövlükdə dilin semantik strukturunun bir elementinə çevrilir.

Dilin leksik sistemində yeni məna daxil edildikdə, yalnız dilin leksik-semantik sisteminin fonunda sözün məna həddləri bütöv dil vahidi kimi müəyyən edilir. Sözü yalnız adı kimi istinad edərkən müxtəlif mənalara və sözlər arasında fərq müəyyən edilə bilməz. Müəyyən bir dil sisteminin semantik əsaslarına dərinə nüfuz etmədən, eyni sözün tərkibində dəyərlərin konstruktiv birləşməsinin əlamətləri və normalarını, yeni söz və dəyərlərin formalaşması yollarını müəyyənləşdirmək, ayırmaq mümkün deyil. Sözün semantik sərhədləri çox geniş və bəzən tamamilə müəyyən olmaya bilər, xüsusilə terminlər məhdud məna və çoxsaylı keçid çalarlarına malikdir.

Sözün mənası ifadə edilən kontekstlərdən, onun bu dilə xas olan söz mənalının uyğunluğunun qanunları ilə şərtlənən konkret leksik əlaqələrindən, sinonimlərinin semantik əlaqəsindən, məna çalarlarından, yaxın sözlərlə ekspressiv və üslubi rəngarənglikdən asılıdır. Dil sistemində sözün semantik mahiyyəti ona xas olan mənalara məhdudlaşmır. Söz, əsasən, dəyərlərin əlaqəli sıralanmasında istiqamətlərini ehtiva edir.

Açar sözlər: leksikoqrafiya, ümumiləşdirmə, söz və ifadə, leksik sistem, kontekst, söz və mənalara, frazeologiya, sözün strukturu.

Sözün leksik mənası problemi dilin lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları, mənalarında tarixi dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Söz qruplarının, sistemlərin, kateqoriyaların və onların semantik dəyişikliyi qanunlarının öyrənilməsi tarixi və müqayisəli-tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir, sözün mənasının mahiyyətini aydınlaşdırmaq, strukturunda – onların tarixi hərəkətində keyfiyyət dəyişikliklərinin təhlili leksikologiyanın əsas vəzifələrindən biridir. Sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək və ya şərh etmək lüğətlərin tərtib edilməsinin əsas məqsədi, leksikoqrafiyanın birbaşa obyektidir. Bu dilin inkişafı ilə əlaqədar bu və ya digər dilin söz və ifadələrinin məna tərəfinin inkişaf qanunlarının öyrənilməsi, müvafiq xalqın tarixi ilə əlaqədar həmin dilin ümumi tarixinin üzvi hissəsidir. Akad. L. V. Şerba "leksikoqrafiya nəzəriyyəsi təcrübəsi"ndə nümunəvi tarixi lüğətlərin olmaması haqqında danışıarkən belə bir fikir söyləyir: "Elə bir lüğət olardı ki, bu söz müəyyən bir tarixdən və ya dövrdən başlayaraq müəyyən bir zaman kəsiyi ərzində bütün sözlərin tarixini verərdi ki, bu və ya digər tarixdən başlayaraq nəinki yeni sözlərin və yeni mənaların yaranması, həm onların ölməsi, həm də görkəminin dəyişməsinə göstərirdi... Məsələ bir də onunla mürəkkəbləşir ki, hər bir dilin sözləri bir sistem yaradır və onların dəyərlərinin dəyişməsi yalnız belə bir sistemin içərisində olduqca – başa düşüləndir; beləliklə, tarixi lüğət sistemdəki ardıcıl dəyişiklikləri əks etdirməlidir" (1,117).

Sözün və onun mənasının öyrənilməsi ilə bağlı mürəkkəb məsələlərin həllinə yanaşmanın yollarından biri sözlərin mənalarının dəyişməsinin qanunlarının araşdırılması ilə məna strukturunda baş verən xüsusiyyətlərdir. Söz yalnız predmetin və ya predmetlərin adı deyil, həm də mənanın, bəzən isə dəyərlərin bütün sisteminin ifadəsidir, eyni mənada, müxtəlif obyektlərin və ya hadisələrin, hərəkətlərin, keyfiyyətlərin ictimai anlayışını ümumiləşdirir və birləşdirir. Onların mənaları və ya çalarları eyni sözlərlə, fərqli mövzu ilə bağlı ola bilər. Sözlər məna əlaqələri və münasibətlərini dinamik, tarixi gerçəklikdə ifadə edir. O, "reallığın parçası"nı və onun gerçəkliyin digər elementlərinə münasibətini, məlum dövrdə cəmiyyət, xalq tərəfindən dərk edildiyi kimi, eyni zamanda ilkin mənaların və çalarların yenidən təkmilləşməsinin mümkünlüyünü əks etdirir (ətraflı bax: 2, 262-263; 3, 80). Sözlə ifadə olunan obyektlərin, hərəkətlərin, keyfiyyətlərin arasında müxtəlif qarşılıqlı təsir və əlaqələr vardır. Söz bu münasibətləri dərk etməyə və ümumiləşdirməyə xidmət edir, bu da sözün mənasının bu və ya digər tarixi dövrün dilində öz əksini tapır, bütövlükdə dilin semantik strukturunun bir elementinə çevrilir.

Dilin leksik sistemində yeni məna daxil edildikdə, bu, dilin mürəkkəb və şaxələnmiş strukturunun digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Yalnız dilin leksik-semantik sisteminin fonunda sözün məna həddləri bütöv dil vahidi kimi müəyyən edilir. Sözü yalnız adı kimi istinad edərkən müxtəlif mənaları və sözlər arasında fərq müəyyən edilə bilməz. Müəyyən bir dil sisteminin semantik əsaslarına dərinədən nüfuz etmədən, eyni sözün tərkibində dəyərlərin konstruktiv birləşməsinin əlamətləri və normalarını, yeni söz və dəyərlərin formalaşması yollarını

müəyyənləşdirmək, homonimləri, bir sözü müxtəlif mənalarından ayırmaq mümkün deyil. Sözün semantik sərhədləri çox geniş və bəzən tamamilə müəyyən olmaya bilər. Semantik sahə (xüsusilə terminlərdə) məhdud mənə və çoxsaylı keçid çalarlarına malikdir. Hər bir elm xalqın düşüncəsi, nitqi ilə əldə edilən nəticələrdən başlayır, öz inkişafı ilə xalq dilindən ayrılır. İctimai və siyasi elmlər üçün xalq təfəkkürü və onun yaratdığı terminologiya daha böyük əhəmiyyət kəsb edir (4, 76).

Sözün mənası ifadə edilən konsepsiyadan – mənsub olduğu qrammatik kateqoriyadan, kontekstlərdən, onun bu dilə xas olan söz mənalarının uyğunluğunun qanunları ilə şərtlənən konkret leksik əlaqələrindən, sinonimlərinin semantik əlaqəsindən, mənə çalarlarından, yaxın sözlərlə ekspressiv və üslubi rəngarənglikdən asılıdır. Dil sistemində sözün semantik mahiyyəti ona xas olan mənalarla məhdudlaşmır. Söz, əsasən, dəyərlərin əlaqəli sıralanmasında istiqamətlərini ehtiva edir.

Sözün mənası dilin leksik-semantik sistemi ilə əlaqələndirilir, söz qrupları vasitəsilə həyata keçirilir (5,101). Sözün semantik quruluşunun mürəkkəbliyindən və münasibətlərinin müxtəlifliyindən dil sisteminin digər leksik vahidləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində dilin inkişafının müəyyən dövründə bütün mənalarını ayırmaq mümkündür, bu halda sözün nitq ünsiyyətində və cəmiyyətin üzvləri arasında fikir mübadiləsində rolunu tam və konkret təsvir etmək mümkün olur.

Semantik söz nəzəriyyəsində mənaların və formaların keyfiyyət özünəməxsusluğu üzərində müşahidələr ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir, onların müxtəlif qrammatik siniflərə aid olan sözlərlə daxili birliyi, semantik həcm və mənaların birləşdirilməsi üsulları fərqləndirilir. Məsələn, feilin semantik strukturu isimlərdən daha genişdir və onun mənalarının dairəsi hərəkətdir, eləcə də sifət və zarfların mənaları daha elastikdir. Söz əlaqələrinin genişliyi qrammatik strukturundan və formasından asılıdır. Sözün qrammatik forması arasındakı sərhədlər mobil, sürəklidir.

Sözlərin semantik inkişafının potensial tendensiyalarını tapmaq üçün onların fərdi-yaradıcı tətbiqi və məcazi mənalarını araşdırmaq məqsədəuyğundur; sözün fərdi şəkildə yenidən başa düşülməsi, adətən, bu sözə xas olan mənaları dəyişmir, fərdi istifadəsi onun bədii ədəbiyyat dilində xarakteroloji funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı ola bilər. Sözün fərdi istifadə üsullarının və özünəməxsusluqlarının öyrənilməsi yalnız artıq təşəkkül tapmış ictimai dəyərlər sistemində deyil, həm də onun tipik obrazlı tətbiqində axtarılmalıdır. Məsələn, leksikoqraf ümumi nəzəriyyə təcrübəsində göz sözünün müxtəlif mənaları prizmasında obrazlı istifadəsinin bütün frazeoloji imkanlarını təsvir etmək mümkündür:

göz açma bilməmək;
göz yummaq;
göz açmamaq;
göz altından baxmaq;

göz bəbəyi kimi qorumaq;
gözlə işarə etmək;
gözü böyümək;
göz dağı çəkmək;
göz dəymək;
göz dikmək;
göz gəzdirmək;
göz götürməmək;
göz etmək;
göz işlədəcək;
göz kəsilmək;
göz qabağına qoymaq;
göz qamaşdırmaq;
göz qoymaq;
göz oxşamaq;
göz-qulaq olmaq;
gözün ucu ilə baxmaq;
göz üstə;
göz verib, işıq verməmək;
göz gəzdirmək;
göz yummaq və s.

Gözün obrazlı şəkildə hansı hallarda istifadə oluna biləcəyi, məcazi mənada tətbiqini frazeoloji əlaqəli dəyərlərdə axtarmaq lazımdır: söz semantik strukturunda konsentrasiya olunmalıdır, frazeoloji əlaqələrin genişləndirilməsi sayəsində yeni bir mənası yarana bilər.

Dilin semantik tərəfi onun strukturunun bir hissəsini təşkil edir, keyfiyyətini dilin səs tərəfi, qrammatik quruluşu və ya söz tərkibi kimi müəyyənləşdirir. Sözün leksik mənası dedikdə, dilin ümumi semantik lüğət sisteminin bir elementi kimi obyektiv və maddi məzmunu başa düşülür; ictimai məzmunu eynicinsli ola bilər, lakin sözün strukturunda bu müxtəlif mövzu-məna münasibətlərinin bölünməsi və birləşməsi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Bu çətinliklər özünü məna çalarlıqları arasındakı sərhədlərin qeyri-müəyyənliyində, sayında və düzgünlüyündə, fikir ayrılıqlarında və ya müxtəlifliklərdə, mənaların istifadə olunmasının tipik şəraitlərində özünü büruzə verir.

Sözün leksik mənası anlayışının qeyri-müəyyənliyi lüğət işi təcrübəsində müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Xüsusilə izahlı lüğətlərdə sözlərin məna çalarları yaygınlıq nöqtəyi-nəzərindən istifadə olunmur. Bu daha çox özünü sözün canlı danışıqdakı mənası ilə ədəbi dildəkindən həm fərqli, həm də yeni mənası olması ilə əlaqələndirir. Məsələn, *gözək* sözü ədəbi dildə “toxunma şeyin yırtılmış,

çürümüş və ya yanmış yerini yenidən toxumaqla salınan yamaq” deməkdir, lakin bu sözün məhəlli danışıda “bağ, ip” mənası da vardır.

Leksikoqrafiyada sözün məcazi, obrazlı mənalарının nominal dəyərlərindən asılı olaraq istifadəsi tipik portativ əlaqələrlə ümumiləşdirilmiş mənaya gətirib çıxarır. Nəticə göstərir ki, sözlərin bütün mənalарı homogen deyil, leksik dəyərlərin müxtəlif növlərinin strukturunda keyfiyyət fərqləri vardır. Söz həqiqətə aiddir, onu əks etdirir və öz mənalарını təcrid olunmuş, konkret dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmaqla deyil, onun tərkib elementi kimi qırılmaz əlaqələrdə ifadə edir. Dilin lüğət tərkibində, ifadə edilən dəyərlər, gerçəkliyin hadisələri, hərəkətləri və keyfiyyətləri və onların ictimai anlaşmasını əks etdirən mənalар daha asan seçilir. Sözün nominal mənası onun bütün digər mənalарı və tətbiqlərinin dayağı tutarlı bir təməlidir.

Ədəbiyyat

1. Л.В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии. "Изв. АН СССР, ОЛЯ", 1940, № 3.
2. Словарь Д. Н. Ушакова, т. I, стр. 362-263;
3. Словарь С. И. Ожегова, стр. 80.
4. К. О. Erdmann. Die Bedeutung des Wortes. Leipzig, 1998.
5. А. Р. Кугель (Homo novus). Литературные воспоминания (1882-1896). Пг. - М., 2000

Г.Рагимова

ПРОБЛЕМА ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА В ЛЕКСИКОГРАФИИ

Резюме

От правильного решения этой проблемы во многом зависит понимание объема, предмета и задач семантики или семасиологии в общей системе науки о языке. Изучение закономерностей развития словарного состава языка также невозможно без глубокого проникновения в существо исторических изменений значений слов. Исследование целых групп, систем, рядов, категорий слов и законов их семантических изменений все больше и больше начинает входить в практику исторической и сравнительно-исторической лексикологии. Следовательно, выяснение сущности значения слова, анализ качественных изменений в структуре слов - в их историческом движении, - является одной из основных задач лексикологии. Определение или толкование значений слов - главная цель составления словарей, прямой объект лексикографии.

Значение слова определяется не только соответствием его тому понятию, которое выражается с помощью этого слова (например: *движение, развитие,*

язык, общество, закон и т.д.); оно зависит от свойств той части речи, той грамматической категории, к которой принадлежит слово, от общественно осознанных и отстоявшихся контекстов его употребления, от конкретных лексических связей его с другими словами, обусловленных присущими данному языку законами сочетания словесных значений, от семантического соотношения слова с синонимами и вообще с близкими по значениям и оттенкам словами, от экспрессивной и стилистической окраски слова.

В языковой системе смысловая сущность слова не исчерпывается свойственными ему значениями. Слово по большей части заключает в себе указания на смежные ряды слов и значений. Оно насыщено отражениями других звеньев языковой системы, выражая отношение к другим словам, соотносительным или связанным с его значениями.

Следовательно, от значения слова отличается его употребление. Употребление - это или след былых применений слова, не создавших особого значения, или новое применение одного из значений слова в индивидуальном, не вполне обычном фразеологическом окружении, в своеобразной ситуации, с новой образной направленностью. Под переносным или композиционно осложненным применением слова в каком-нибудь из его основных значений возникают новые, своеобразные смысловые значения.

Ключевые слова: лексикография, обобщение, слово и выражение, лексическая система, контекст, слово и его значения, фразеология, структура слова.

G.Rahimova

THE PROBLEM OF LEXICAL MEANING WORDS IN LEXICOGRAPHY

Sammary

Understanding of the scope, subject and tasks of semantics or semasiology in the general system of language science largely depends on the correct solution of this problem. The study of the laws of the development of the vocabulary of the language is also impossible without a deep insight into the essence of historical changes in the meanings of words. The study of whole groups, systems, series, categories of words and the laws of their semantic changes is increasingly beginning to enter into the practice of historical and comparative-historical lexicology. Consequently, the clarification of the essence of the meaning of a word, the analysis of qualitative changes in the structure of words - in their historical movement - is one of the main

tasks of lexicology. The definition or interpretation of the meanings of words is the main purpose of compiling dictionaries, a direct object of lexicography.

The meaning of a word is determined not only by its correspondence to the concept that is expressed using this word (for example: movement, development, language, society, law, etc.); it depends on the properties of that part of speech, the grammatical category to which the word belongs, on the socially conscious and well-established contexts of its use, on its specific lexical connections with other words, due to the laws of combination of verbal meanings inherent in this language, on the semantic relationship of the word with synonyms and in general with words similar in meaning and shades, from the expressive and stylistic coloring of the word.

In the language system, the semantic essence of a word is not exhausted by its inherent meanings. The word for the most part contains indications of adjacent rows of words and meanings. It is saturated with reflections of other parts of the language system, expressing the relation to other words, correlative or related to its meanings.

Consequently, its use differs from the meaning of the word. Usage is either a trace of former uses of the word that did not create a special meaning, or a new use of one of the meanings of the word in an individual, not quite ordinary phraseological environment, in a peculiar situation, with a new figurative orientation. Under the figurative or compositionally complicated use of a word in one of its main meanings, new, peculiar semantic meanings arise.

Keywords: lexicography, generalization, word and expression, lexical system, context, word and its meanings, phraseology, word structure.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

FATMA AĞASI QIZI ƏSƏDOVA
Bakı Slavyan Universiteti
S.RÜSTƏM KÜÇ., 33.
fatya.asadova @ mail.ru

**SİFƏTİN TƏDRİSİ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN
PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI
XÜLASƏ**

Azərbaycan dili sistematik kurs olmaqla orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərindən başlayaraq tədris olunmağa başlanılır. Yuxarı siniflərdə bu bilik, bacarıq və vərdişlər sistemli genişləndirilir. Nəticədə orta məktəb məzunu proqram tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını öyrənir, savadlı yazıya, şüurlu və sürətli oxu vərdişlərinə yiyələnir. Məzun başqasının nitqini düzgün başa düşür. Ali məktəb proqramları isə bu bilik və bacarıqların daha da dərinləşməsi və təkmilləşməsini, nitqin müxtəlif formalarının daha da cilalanmasını təmin etməlidir. Sifət, isimlə yanaşı, dilimizdə ən çox işlənən, onun inkişafı və zənginləşməsində mühüm rol oynayan nitq hissələrindən biridir. Hər hansı bir əşyanı təsvir etmək, onu başqasından fərqləndirmək lazım gəldikdə sifətdən istifadə edirik. Nitqimizdə çox zaman eynicinsli əşyanı bir-birindən sifətlər vasitəsilə fərqləndiririk. Buna misal olaraq yaraşlıq oğlan, ucaboy oğlan, enlikürək oğlan və s. göstərmək olar. Şagirdlərə sifətin ismə aid olması haqqında aydın təsəvvür yaradılır. Bundan sonra öyrənilən nitq hissəsini digər nitq hissələrindən, xüsusən isimdən fərqləndirən əlamətlərin izahına başlanılır. Bir sıra dillərdə sifətlər başqa nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinə görə fərqləndiyi halda, bizim dilimizdə sifətlər zahiri cəhətinə görə başqa söz qruplarından, o cümlədən isimlərdən fərqlənir. Ona görə də Azərbaycan dilində daş, ağac, çöl, gül, ütü sözləri ilə ağ, sarı, gen, hündür, bərk, isti, güclü sözləri qrammatik formasına görə deyil, lüğəvi mənasına görə fərqlənir. Birinci qrupa aid olan sözlər əşya adı bildirərək isimlər sırasına, ikinci qrup sözlər əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirərək sifətlər sırasına daxil olur. Deməli, sifətləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən mühüm bir cəhət onun leksik-qrammatik mənasıdır, əlamət, keyfiyyət bildirməsidir.

Açar sözlər: nitq hissəsi, sifət, əlamət, keyfiyyət, eynicinsli əşya

Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyinin bərpası və Azərbaycan təhsil sisteminin bəşəri dəyərlərlə uzlaşması, qloballaşan dünyada özünəməxsus mövqə tutması bütün fənlərin tədrisini, xüsusilə ana dili məzmununun dəqiqləşdirilməsi və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır. Ulu öndər H.Əliyevin “ Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini - Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” müddəası dilin təbii sahəsində yeni yanaşmaları,

tədris prosesində qarşıya çıxan problemləri görmək və aradan qaldırmaqla bağlı bacarıqlarının formalaşmasını tələb edir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan dili sistematik kurs olmaqla orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərindən başlayaraq tədris olunur, yuxarı siniflərdə bu bilik, bacarıq və vərdişlər sistemli genişləndirilir, dilin nəzəri və praktik məsələləri fundamental olaraq öyrədilir. Nəticədə orta məktəb məzunu proqram tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin qayda – qanunlarını öyrənir, savadlı yazıya, şüurlu və sürətli oxu vərdişlərinə, başqasının nitqini, xüsusən, təlim informasiyalarını, radio və televiziya verilişlərini asanlıqla və düzgün başa düşür, ünsiyyətin müxtəlif şəraitində öz fikrini şifahi və yazılı formada sərbəst ifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmiş olur. Ali məktəb proqramları isə bu bilik və bacarıqların daha da dərinləşməsi və təkmilləşməsini, nitqin müxtəlif formalarının daha da cilalanmasını təmin etməlidir. Ana dili dərslərində şagirdlərə düzgün, dəqiq, yığcam, aydın, rəhbərli, məntiqli, anlaşılıq və emosional şəkildə danışmağı öyrətmək müəllimlərin üzərinə düşən vəzifədir. Şagirdlər ibtidai sinifdə əsas nitq hissələri ilə tanış olurlar. Əsas nitq hissələrinin düzgün mənimsənilməsi onlara aid ilk anlayışların mükəmməl öyrənilməsindən çox asılıdır. Əsas nitq hissələri mövzusunda keçilən ilk dərslərdə şagirdlər öyrənilən qrammatik materialı keçilmişlərlə müqayisə edir, lazımi nəticə çıxarır və müəyyən məlumat əldə edirlər. Ona görə də müəllim əsas nitq hissəsinə aid ilk anlayışların mənimsədilməsinə xüsusi diqqət yetirməli və bu zaman şagirdlərin müstəqil işlərinə geniş yer verilməlidir. Hər kəsə məlumdur ki, qrammatikanın, o cümlədən nitq hissələrinin tədrisi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək və məntiqin tərəkürünü inkişaf etdirmək kimi mühüm bir məsələnin həllinə kömək göstərməlidir. Ona görə də nitq hissələrinin zənginliyini, bunların dildəki əhəmiyyətini şagirdlərin nəzərinə daha çox çatdırmaq, onlarda bu qrammatik materiallardan yerli-yerində istifadə etmək vərdişləri yaratmaq lazımdır.

Adətən hər hansısa yeni bəhsin tədrisinə başlamazdan əvvəl, keçilmiş mövzunu yekunlaşdırmaq və öyrənilən materialla keçilmişlərlə arasında əlaqə yaratmaq məqsədi ilə qısa təkrar aparılır. Təkrar yeni materialı daha mükəmməl mənimsətmək cəhətdən çox faydalıdır. Qısa təkrarı müsahibə üsulunu tətbiq edərək aparmaq daha yaxşı nəticə verir. Fərz etsək ki, biz artıq isim bəhsini bitirmişik və qarşıda yeni nitq hissəsinin, sifətin, mənimsədilməsi prosesi durur, işimizi suallarla, nümunələrlə qura bilərik. Bu zaman şagirdlər müəyyən edirlər ki, isimlər bir sıra qrammatik əlamətlərinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir: 1. İsim əşya bildirir; məsələn: *bağça, klub, kənd, alma, it, pişik*. 2. İsimlər *kim? nə? hara?* suallarından birinə cavab verir; məsələn: *Tələbə gəldi. Kim gəldi? Tələbə. İt vəfalı heyvandır. Nə vəfalı heyvandır? İt. Kənd müasir tələblərə uyğun yenidən tikilir. Hara müasir tələblərə uyğun tikilir? Kənd*. 3. İsimlər mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir; məsələn: *ev – evimiz, bağ – bağın, bacı – bacısı* və s. 4. İsimlər hallanır; məsələn: *kitab, kitabın, kitaba, kitabı, kitabda, kitabdan*. Bundan sonrakı mərhələdə müəllim kiçik izahlı imla apara bilər. Məsələn: 1. *Bizim ölkədə böyük şəhərlər çoxdur*. 2. *Uca dağların*

qarlı təpələri seyrək duman bürüdü. 3. Acıdil adamı heç kəs sevməz. 4. Ağillı söz böyük bir orduya bərabərdir. 5. Yaşıl çəməndə körpə quzular otlayırdı. 6. Bağçada atirli güllər vardır. 7. Uzaqdan gözəl bir kənd görünür.

Mətn üzərində orfoqrafik iş aparıldıqdan sonra müəllim yeni mövzunun – “Sifət haqqında ümumi məlumat” mövzusunun tədrisinə başlayır. Bu məqsədlə müxtəlif iş üsullarını tətbiq edərək, məsələn, klaster, söz assosiasiyası, anlayışın çıxarılması, beyin həmləsi və s. şagirdlərdə mövzuya maraq oyadır. Diqqəti əşyaların müxtəlif əlamətləri olmasına yönəldir. Məsələn, dəftər ağ, cizgili, dama-dama, mil-mil; auditoriya geniş, işıqlı, hündür, təmiz, səliqəli olur. Şagirdlər əşyanın əlamətini bildirən sözlərin sifət olduğunu özləri söyləyirlər. Sifət, isimlə yanaşı, dilimizdə ən çox işlənən, onun inkişafı və zənginləşməsində mühüm rol oynayan nitq hissələrindən biridir. Məsələn, kitab almaq üçün satıcıya müraciət edirik. Bu zaman satıcı sizdən necə kitab istədiyinizi soruşur. Siz onun sualına maraqlı kitab deyə cavab verəcəksiniz. Deməli, hər hansı bir əşyanı təsvir etmək, onu başqasından fərqləndirmək lazım gəldikdə sifətdən istifadə edirik. Nitqimizdə çox zaman eynicinsli əşyanı bir – birindən sifətlər vasitəsilə fərqləndiririk; məsələn: yaraşlıq oğlan, ucaboy oğlan, enlikürək oğlan, istedadlı oğlan, igid oğlan və s. İlk mərhələdən sonra müəllim tədqiqatın aparılmasında yazdırdığı məndən didaktik material kimi istifadə edir. Şagirdlər oradan sifətləri tapıb göstərir və onların hansı isimlərlə bağlı olduğunu izah edirlər. Şagirdlər sifətin ismə aid olub, onu müəyyən cəhətdən konkretləşdirməsi haqqında aydın təsəvvürə malik olduqdan sonra öyrənilən nitq hissəsini digər nitq hissələrindən, xüsusən isimdən fərqləndirən əlamətlərin izahına başlanılır. Şagirdlərə, ilk növbədə, sifətin tərifindəki əlamət sözünü başa salmaq lazımdır. Müəllim onlara izah etməlidir ki, əşyanın əlaməti dedikdə onun müxtəlif nişanələrini nəzərdə tutulur. Bir sıra dillərdə sifətlər başqa nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinə görə fərqləndiyi halda, bizim dilimizdə sifətlər zahiri cəhətinə görə başqa söz qruplarından, o cümlədən isimlərdən fərqlənir. Ona görə də Azərbaycan dilində **daş, ağac, çöl, gül, ütü sözləri ilə ağ, sarı, gen, hündür, bərk, isti, güclü** sözləri qrammatik formasına görə deyil, lüğəvi mənasına görə fərqlənir və birinci qrupa aid olan sözlər əşya adı bildirərək isimlər sırasına, ikinci qrup sözlər əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirərək sifətlər sırasına daxil olur. Deməli, sifətləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən mühüm bir cəhət onun leksik-qrammatik mənasıdır, əlamət, keyfiyyət bildirməsidir (3, s.99): 1) Əşyanın rəngini bildirənlər; məsələn: qırmızı (alma), yaşıl (yarpaq), qara (qarğa), qonur (göz), kəhər (at), boz (dağ) və s. 2) Əşyanın zahiri görkəmini və formasını bildirənlər; məsələn: ucaboy, qısaboy (adam), qıvrımsaç (oğlan), çöpür (üz), yastı (qutu), yumru (top) və s. 3) Əşyanın dadını bildirənlər; məsələn: şirin (çay), turş (nar), acı (limon) və s. 4) Əşyanın keyfiyyətini bildirənlər; məsələn: yağlı (xörək), bilikli (şagird), kar (adam), isti (hava), çürük (heyva) və s. 5) Əşyanın həcmi və məsafəsini bildirənlər; məsələn: böyük (bina), uca (dağ), kiçik (çay), dar (cığır), uzaq (yol) və s. 6) Əşyanın zamanını və məkanını bildirənlər; məsələn: axşamkı (iclas), dünənki (görüş),

küçədəki (izdiham), məktəbdəki (konsert) və s. 7) Əşyanın müəyyən münasibətini bildirənlər; məsələn: keçici (bayraq), qabaqcıl (manqa), tarixi (abidə), kütləvi (gəzinti) və s. (7,s.149).

Əlamət anlayışının məzmununu şagirdlərə şüurlu sürətdə mənimsətmək üçün müəllim müxtəlif rəngdə, həcmdə, dadda, qoxuda və s. olan əşyalar nümayiş etdirir. Şagirdlər bu əşyaları müqayisə edir, lazımi nəticə çıxarırlar. Bu zaman əşyanın əlamətlərinin müxtəlif yollarla: görməklə, dadmaqla, toxunmaqla, eşitməklə dərk olunmasından qısaca bəhs etmək, dərk etmə vasitələri içərisində görmə hissəsinin daha qüvvətli olduğunu şagirdlərin nəzərinə qabarıq şəkildə çatdırmaq, şübhəsiz ki, çox faydalıdır. Belə ki, rəng, həcm, zahiri görkəm və forma bildirən bir çox sifətlər məhz bu yolla müəyyənləşdirilir. Digər nitq hissələrinin tədrisində olduğu kimi, sifəti də keçərkən müəllim öyrənilən və öyrənilmiş qrammatik qaydalar arasında əlaqə yaratmağa çalışmalıdır. Təcrübəli müəllimlər sifəti öyrədərkən bu əlaqəni müqayisəli şəkildə yaradırlar. Belə ki, onlar əvvəlcə ismin nə olduğunu şagirdlərdən soruşur və lövhədə yazdırırlar. Sonra nümunələrin təhlili yolu ilə sifətin qaydası alınır və lövhədə yazılır, hər ikisi, həm isim, həm də sifət müqayisə olunur. Müqayisəni bu cür aparmaq olar: İsim, sifət qrammatikada nə adlanır? İsim, sifət qrammatikada nitq hissəsi adlanır. İsim nədir? İsim nitq hissəsidir. Bəs sifət nədir? Sifət də nitq hissəsidir. Deməli, həm isim, həm də sifət nitq hissəsidir. Lövhədəki nümunələri qarşılaşdıraraq şagirdlər isimlə sifətin həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərini ayırırlar. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, isim əşya bildirən, kim? nə? hara? Suallarından birinə cavab olan nitq hissəsi olduğu halda, sifət əşyanın əlamətini bildirən, necə? nə cür? hansı? Suallarından birinə cavab verən nitq hissəsidir. Sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirmək və təlim materialının düzgün və əsaslı şəkildə mənimsədilməsinə nail olmaq üçün, qrammatik sualların izahı da müəllimin diqqət mərkəzində durmalıdır. Sifətin necə? nə cür? hansı? suallarına cavab verdiyini bilmələri üçün şagirdlər müəllimin yardımını ilə lövhədə bir neçə sifət yazırlar: *qaçağan* (at), *rəngli* (tablo), *şirin* (ərik), *hündür* (darvaza), *dar* (küçə), *ağıllı* (şagird), *ağ* (örpək), *soyuq* (bulaq). İndi də sifətlərə suallar verək: *necə* at? *qaçağan*, *hansı* tablo? *rəngli*, *nə cür* ərik? *şirin*, *hansı* darvaza? *hündür*, *necə* küçə? *dar*, *necə* şagird? *ağıllı*, *nə cür*? *örpək*, *nə cür* bulaq? *Soyuq*.

Qeyd etmək lazımdır ki, sifətin suallarını əyani vəsait üzərində öyrənmək daha çox faydalıdır. Bu dərslərin daha yaxşı, effektiv anlanılmasına kömək edər. Sifətin bir nitq hissəsi kimi formalaşması idrakımızda əşya ilə onun keyfiyyətini fərqləndirmə imkanının yarandığı dövrdən başlamışdır (2, s. 47). İnsan təbiəti tədrisən dərk etmə prosesində ayrı-ayrı əşyalarla yanaşı, onların hər cür əlamət və xüsusiyyətlərini də dərk edərək adlandırmış və tədrisən sifət adlandırdığımız söz kateqoriyasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Morfologiya, Bakı, 1960.
2. Hüseynzadə M., Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, morfologiya, Bakı, 1963.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
4. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri, VII cild, Bakı: "Nurlan", 2009.
5. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri, VIII cild, Bakı "Nurlan", 2009.
6. Müasir Azərbaycan dili., II cild. Morfologiya, Bakı: Elm, 1980.
7. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi I hissə. Bakı: Maarif, 1965.
8. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi II hissə. Bakı: Maarif, 1977.
9. Tağıyev C. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri, Bakı: Mütərcim, 2009

F.A.Asadova

Ways to solve problems encountered during the teaching of an adjective

Summary

The Azerbaijani language is taught as a systematic course starting from the primary classes of secondary schools. In the upper classes, these knowledge, skills, and habits are systematically expanded. As a result, the high school graduate learns the rules of the Azerbaijani language, acquires literate writing, conscious, and fast reading skills in accordance with the requirements of the program. The graduate understands someone else's speech correctly. Higher education programs have to provide further deepening and improving this knowledge and skills, and further refining various forms of speech. Adjectives, along with nouns, are one of the most widely used parts of speech in our language and play an important role in its development and enrichment. We use adjectives when we need to describe something, to distinguish it from others. In our speech, we often distinguish the same thing by adjectives. For example, a handsome boy, a tall boy, a broad-shouldered boy, and so on. can be shown. Students are given a clear idea that the adjective belongs to the noun. This is followed by an explanation of the features that distinguish the learned part of speech from other parts of speech, especially the noun. While in some languages adjectives differ from other parts of speech in morphological features, in our language adjectives do not differ in appearance from other groups of words, including nouns. Therefore, in the Azerbaijani language the words stone, tree, field, flower, iron with the words white, yellow, gene, tall, solid, warm, strong differ not in their grammatical form, but in their lexical meaning. Words belonging to the first group are included in the list of nouns denoting the name of the object, and words of the second group are included in the list of adjectives denoting the attribute and quality of the object. So, an important feature that distinguishes adjectives from other parts of speech is their lexical-grammatical meaning, the expression of an attribute, quality.

Key words: part of speech, adjective, attribute, quality, same-sex item.

Ф.А.Асадова

**Пути решения проблем, возникающих при обучении прилагательных
Резюме**

Статья посвящена изучению пословиц и поговорок с противоположным смыслом. Здесь азербайджанский язык преподается как систематический курс, начиная с начальных классов средней школы. В старших классах эти знания, умения и обещания систематически расширяются. В результате выпускник средней школы усваивает правила азербайджанского языка в соответствии с требованиями программы, приобретает навыки грамотного письма, осознанного и быстрого чтения. Выпускник правильно понимает чужую речь. Программы высшего образования должны предусматривать углубление и совершенствование этих знаний и умений, а также совершенствование различных форм речи. Имя прилагательное, наряду с именем существительным, является одной из наиболее употребительных частей речи в нашем языке и играет важную роль в его развитии и обогащении. Мы используем прилагательные, когда нам нужно описать какое-либо видение, отличить его от других. В нашей речи мы часто отличаем однородных друг от друга с помощью прилагательных. Например, красивый мальчик, высокий мальчик, щедрый мальчик и так далее. можно показать. Учащиеся имеют четкое представление о том, что лицо принадлежит существительному. Затем начинается объяснение признаков, отличающих выученную часть речи от других частей речи, особенно имени существительного. В то время как в одних языках прилагательные отличаются от других частей речи морфологическими признаками, в нашем языке прилагательные не отличаются по внешнему виду от других групп слов, в том числе и существительных. Поэтому в азербайджанском языке слова камень, дерево, поле, цветок, железо, белый, гена, высокий, твердый, теплый, крепкий отличаются не грамматической формой, а лексическим значением. Слова, относящиеся к первой группе, находятся среди существительных, обозначающих название предмета, а слова второй группы – среди прилагательных, обозначающих признак и качество предмета. Итак, важным аспектом, отличающим прилагательные от других частей речи, является их лексико – грамматическое значение, признак, качество выражения.

Ключевые слова: часть речи, прилагательное, признак, качество, однородный предмет.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: f.f.d., dos. Sevil Hümətova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYDAN MƏMMƏDOVA

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov küç.13

Ay_daan@mail.ru

FUNKSIONAL ÜSLUB VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Xülasə

Son zamanlar dilin variativliyi və şəklini dəyişməsi kimi məsələlər get-gedə daha çox qaldırılmaqdadır. Ancaq bu problem xeyli mürəkkəbdir və variativliyin dillərin tarixən şəkildəyişməsi prosesindəki yeri ilk baxışdan yetərincə aydın deyildir. Bir tərəfdən, tarixi dəyişikliklər variativliyin mühüm mənbələrindən biri, digər tərəfdən, variant formaları və strukturlarının meydana çıxması bir çox hallarda bir qisim elementlərin başqaları ilə əvəzlənməsi nəticəsində baş verən tarixi dəyişilmələrin vacib mərhələsidir. Bununla belə variativlik heç də dil sisteminin dəyişilmələrinə aparıb çıxarmır; forma və konstruksiyaların paralelizmi, habelə leksemlərin variativliyi və sinonimliyi tarixi dəyişikliklərlə yanaşı onun dinamikasını da təmin etməklə dildə saxlanıla bilənlər [2, səh.18]. Dil sisteminin bütün səviyyələrdə danışq aktında reallaşması, bir sıra dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalması, yəni konkret dil vahidlərinin müxtəlif dəyişikliklər və çalarlar əldə etməsi, dilin funksional baxımdan fundamental xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir.

Müasir ingilis dilinin leksik və semantik xüsusiyyətlərini açır, alınma və onların variantları arasında paralellər aparır, ingilis dilindəki frazeoloji dəyişkənliyi araşdırır. Sonda dissertasiya işinin məzmunundan irəli gələn əsas nəticələr və ümumiləşdirmələr təqdim olunur.

Funksional üslub ünsiyyətdə müəyyən bir məqsədə xidmət edən bir-biri ilə əlaqəli dil vasitələri sistemidir. Hər bir üslubun fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdıran dil vasitələrinin və üslub vasitələrinin deyil, dil vasitələrinin və üslub vasitələrinin koordinasiyasıdır.

Bununla belə, hər bir üslub xüsusilə diqqəti cəlb edən bir və ya bir neçə aparıcı xüsusiyyətlə təkrarlana bilər. Məsələn, xüsusi terminologiyadan istifadə elmi nəsr üslubunun leksik xüsusiyyətidir və onu asanlıqla tanımaq olar.

Dil üslubu, müəyyən bir ünsiyyət funksiyasını tam yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş və müəyyən bir effekt əldə etməyə yönəlmiş əlaqələndirilmiş, bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş dil vasitələri sistemi kimi cəzalandırıla bilər. İngilis ədəbi sistemi bir-birindən asanlıqla fərqlənən bir sıra üslublar inkişaf etdirdi. Onlar homojen deyillər və bəzi mərkəzi oxşarlıq nöqtəsinə malik olan və ya daha yaxşı söyləmək üçün bir neçə variantla düşürlər. Hamısı invariant - yəni mücərrəd ideal sistem tərəfindən birləşdirilmişdir.

Açar sözlər: stilistika, üslub, funksional üslub, publisistik üslub, şəxssiz cümlələr, terminologiya

Dilin üslublarını öyrənən elmə stilistika deyilir. Üslubun əsas vahidi üslubdur. Stil üslubdan daha geniş bir anlayışdır. “Üslub” dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu və forması deməkdir.

Əvvəlcə stilistika termininin nə demək olduğunu qeyd etmək istərdim. "Stilistika" sözü ilk dəfə 1882-ci ildə Oksford İngilis dili lüğətində istifadə edilmişdir və mənası "ədəbi üslub elmi" idi. Stilistika ədəbiyyatşünaslığın nisbətən müasir intizamı və mətnlərdə üslubun öyrənilməsinə və onların təhlilinə yönəlmiş tətbiqi dilçiliyin texniki sahəsidir. Stilistika oxucunun bu mətnləri necə başa düşdüyünü və onları oxuyanda oxucunun necə təsirləndiyini izah etmək məqsədi ilə mətnlərdəki oxucu ilə dil arasındakı qarşılıqlı əlaqə yolu ilə məşğul olur. Kristalın fikrincə, stilistika “dilçiliyin prinsip və prosedurlarından istifadə edərək üslubun sistemli tədqiqi” kimi müəyyən edilir. Buradakı “üslub” fərdi şəxsiyyəti müəyyən edən dilin xüsusiyyətlərindən (“Şekspirin üslubunda” olduğu kimi) cəmiyyət daxilində əsas peşə qruplarını müəyyən edənlərə qədər (“hüquqi üslub”, “elmi üslub”da olduğu kimi) bir sıra hissləri əhatə edir. .” Dilçiliyin əsas təsiri fonoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərdədir. Həmçinin stilistik təhlildə dilin başqa səviyyələri də müəyyən edilə bilər – bunlar fonetika, qrafologiya, morfolojiya, semantika və ya pragmatikadır. “Üslub” termini təkcə dil terminologiyasında deyil, bəşər mədəniyyətinin bir çox sahələrində (məsələn, geyim tərz, həyat tərz və ya memarlıq üslubu) istifadə olunan və bir qədər qeyri-müəyyən ola bilən terminlərdən biridir. Və hətta bu sahədə bir çox üslub anlayışı var və dilçilər üslubu fərqli təyin edirlər. Bir faktı qeyd etməliyik ki, kimsə üçün “üslub” və “qeydiyyət” terminləri ilə bağlı problem ola bilər. “Üslub və registr arasındakı münasibətləri həll edən Fowlerə (1996, s. 186) görə, o, bu terminlərin ekvivalent olmadığını vurğulayır, çünki “...registr müəyyən üslub işi görür, lakin daha aydın şəkildə müəyyən edilə bilər, çünki sosiolinqvisistikada əlaqəli texniki terminlər sistemindən irəli gəlir”. Başqa sözlə, üslubu aydın olmayan meyarlar əsasında təsvir etmək olmaz.

Üslub mətnin yaranması üçün istifadə olunan dil vasitələrinin istifadə üsulu və onların təşkilidir. Stil ya yazılı sənəd, ya da danışmaq dili üçün istifadə olunur. “Yazıcının fərdi üslubu müəyyən bir müəllifə xas olan dil vahidlərinin, ifadə vasitələrinin və üslub vasitələrinin unikal birləşməsidir ki, bu da yazıcının əsərlərini və ya hətta dediklərini asanlıqla tanımağa imkan verir [Qalperin, 1977, s. 17]”.

Üslublar arasında stilistik faktorların yaratdığı fərqlər var. Bunun əsasında dil vasitələrinin seçimi verilir. Bu amillərə, məsələn, audio və ya qrafik material olub-olmaması, ünvanı alan şəxsin olması, nitqin hazırlığı və ya mesajın funksiyası daxil ola bilər. Onlardan ən mühümü sonuncu qeyd olunan amildir və dilin ən mühüm funksiyalarına görə funksional üslublar adlanan əsas üslublar işlənilib hazırlanmışdır. Bu üslubların sərhədləri sabit deyil, onlar hələ də digər sistemlərə nisbətən daha tez inkişaf edir və dəyişirlər. Hər bir funksional üslub onun xüsusi dil vasitələrinin istifadəsi ilə xarakterizə olunur - bu, emosional sözlər, rəqəmlər, xüsusi terminologiya, publisistik klişelər və s. ola bilər. İngilis dili funksional üslubların bir

çox növlərinə nümunədir .Funksional üslubların əsas təsnifatına rəsmi üslub (və ya inzibati), elmi üslub, publisist (və ya publisistik) üslub, qəzet üslubu, belles-lettres üslubu daxildir. İnzibati üslub kimi tanınan rəsmi üslub rəsmi sənədlərin, sənədlərin, anketlərin və ya bildirişlərin üslubu kimi təsvir edilir. İkincisi, broşuralarda, monoqrafiyalarda, akademik və ya elmi nəşrlərdə tapıla bilən elmi üslubdur. Qeyd etməliyik ki, hər bir elm sahəsinin fərqli yazı üslubu var - məsələn, kimya məqalələrində daha çox xüsusi terminlərə rast gəlinir və mətni oxumaq və anlamaq ümumi oxucu üçün məsələn dilçiliklə bağlı bəzi məqalələrdən daha çətindir. İctimai çıxışlar və ya esselər publisistik üsluba aiddir və qəzetlərdəki məzmunun əksəriyyəti qəzet üslubunu (jurnalist üslubu) təmsil edir. Bu iki üslub növü xüsusilə əlaqəlidir və tez-tez onlardan yalnız birini və ya alt üslub seçimini tapa bilərik. Və nəhayət, sonuncu funksional üslub nəsr və poeziyada müşahidə olunan ədəbi üslubdur. Ekspressivlik ölçüsündən biz müəllifin iştirakını, qəzet üslubunda qərəzliyi və ya ədəbi üslubda nöqtəyi-nəzəri nəzərdə tuta bilərik.

Dilçiliyin elmi sahəsi kimi stilistika 1-ci dünya müharibəsindən sonra inkişaf etmişdir. Tədqiqat ABŞ, Sovet İttifaqı, İngiltərə, Fransa və hətta Çexoslovakiyada aparılmışdır. O dövrdə çexoslovak dilçiləri üslubları çox dəqiq təsnif etdilər və bu da tərcümə nəzəriyyəsinə kömək etdi.

İlk stilistik nəzəriyyələr 1920-1930-cu illərdə Praqa dilçilik dərnəyi (və ya "Praqa məktəbi") tərəfindən qoyulmuşdur – Praqa məktəbinin üzvləri standart dilin diferensiallaşdırılması ilə məşğul olmuşlar. Funksional üslublar nəzəriyyəsinin əsasları həm də Praqa məktəbinin üzvü olan Bohuslav Havranekin "Ukoly spisovneho jazyka a jeho kultura" (1932) əsərində yazılmışdır. O, dörd vacib funksional üslubu - danışq, praqmatik, elmi və şeir üslubunu təmin etmişdir. Havranek digər əsərində bu məsələni davam etdirdi "K funkcnimu rozvrstvení spisovneho jazyka" (1942). Bu təsnifatı M. Jelinek publisistik üslubla zənginləşdirmişdir. Bir çox dilçi Çexoslovakiyada dilin funksional aspekti ilə bağlı problemi həll etməyə çalışdı, yəni Vilem Mathesius, Vcclav Becka, Karel Hausenblas, Alois Jedlička, Jozef Mistrík, Josef Vachek və ya Alexandr Stich. Digər ölkələrdə David Crystal, Derek Davy, Nils Erik Enquist və ya Michael Halliday-ı qeyd edə bilərik. İngilis üslubu ilə bağlı çox faydalı kitab D. Crystal və D. Davy tərəfindən "İngilis üslubunun araşdırılması" kitabıdır, onların yanaşması Praqa Məktəbininkinə çox bənzəyir. Bu kitabda Kristal və Davy janrları təsnif edən dilin konkret xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə çalışırlar, lakin onlardan yalnız bir neçəsini (yəni danışq dili, yazısız şərhin dili, qəzet dili) dərinlən təhlil edirlər. hesabat və ya din dili). İngilis stilistikası haqqında daha bir mühüm kitabı dilçi alim və Moskva Dövlət Linqvistik Universitetinin professoru İlya Romanoviç Qalperin yazmışdır. Qalperin öz işində ingilis stilistikasının müxtəlif mövzuları, o cümlədən funksional üslublar ilə məşğul olmuşdur.

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, funksional üslubun dörd əsas növünü təsvir etmək qərarına gəldik və bunlar: elmi üslub , qəzet üslubu . inzibati üslub , belles-lettres

üslubu . Elmi üslubun ən diqqətçəkən xüsusiyyəti , ingilis dilində elmi nəsr üslubu kimi də tanınır, linqvistik ifadənin məzmununun obyektivliyinə nail olmaq cəhdi olan faktdır. Bu üslub texniki üslublara - xüsusən də informativ üslublara aiddir. Bu üslubun əsas xüsusiyyəti məlumatı dəqiq və məntiqli şəkildə çatdırmaqdır. Elmi üslubun iki alt üslubunu ayırd edə bilərik; dəqiq elmlər üslubu; və publisistik üsluba və belles-lettres üslubuna daha yaxın olan humanitar elmlər üslubu. Bu tərbiyəvi üslubu elmi və populyar elmi üsluba ayırmaq olar. Adı çəkilən ikincisi publisistik üslub və danışiq üslubu ilə bəzi xarakterik cəhətləri bölüşür. O, həmçinin məlumat verir və elmi sahələrdə bəzi mürəkkəb mövzuları və inkişafı təqdim edir, lakin geniş ictimaiyyətin başa düşə biləcəyi şəkildə baş verir. Xüsusi terminologiya yoxdur və ya cümlədə bəziləri görünürsə, müəllif bunu məqalədə izah edir. Həmçinin bəzi emosional sözlər qadağan edilmir. Ancaq biz əsl elmi üsluba diqqət yetirmək istərdik. Elmi üslubun ən çox yayılmış forması ilk növbədə yazılır. Bu o deməkdir ki, məsələn, bəzi esselər, dərslilər, elmi araşdırmalar, məqalələr və s. Təbii ki, biz elmi üslubu şifahi formada da tapa bilərik - konfranslarda və ya təqdimatlarda. Müəlliflə ünvançı arasında əks əlaqə mövcud deyil, çünki məsələ onun monoloq olmasıdır. Müəllif intonasiya, jest və mimikadan asılı ola bilməz, ona görə də nitq dəqiq və dolğun olmalıdır.

Məndə bu ardıcılığa nail olmaq üçün bağlayıcılardan, eləcə də tabeli bağlayıcılardan istifadə olunur. İstifadə olunan dil vasitələri dəqiq, emosional, obyektiv, aydın və birmənalıdır. Qalperinə görə, başqa bir xüsusiyyət “elmin hər bir sahəsinə xas olan terminlərin istifadəsidir”. Humanitar elmlərə gəldikdə, üslub dəqiq elmlərə aid olandan daha çox ekspressivdir. Bir tərəfdən, bəzi texniki və ya elmi terminologiya (yəni riyaziyyat) baş verir bu üslubun tipik xüsusiyyəti odur ki , burada müəllifin şəxsiyyəti sıxışdırılır və əsas ifadə fakt və hadisələr üzərində cəmlənir. Bu səbəbdən, yazının ən çox yayılmış forması passivdir, lakin müəllifə istinad edən 'biz' ümumi əvəzlilik mövzusu olan aktiv formadan da istifadə etmək olar, məsələn, 'nəticə çıxardıq', 'müşahidə edirik', 'müəyyən edirik', 'yerləşdirdik', 'qeyd edirik' və s. Elmi üslubda işlənən əsas söz sinfi əsasən sifətlərdir. , texniki terminlər və onların təkrarı çox tez-tez istifadə olunur.

Şəxssiz cümlələr (məs. Aydındır ki,...) əsas ideyanı təqdim etməyə xidmət edir. Tipik sintaktik xüsusiyyətlər bunlardır;

-deklarativ cümlələr ; nisbi bəndlərdə “o” və “hansı” işarələri yoxdur və nöqsan yoxdur, bundan başqa, digər tərəfdən, hələ də, isə, yanaşı və s.

- İfadələr – əslində, ümumiyyətlə, başqa sözlə və s. 'wuld' təkrar üçün istifadə olunur

- isim və fellərin mücərrəd mənada istifadəsi

- emosional-qiyətləndirici və ifadəli lüğətdən istifadənin məhdudlaşdırılması

- qeyri-ədəbi lüğət və frazeologiyanın olmaması, məsələn, bəzi jarqon sözlər və ya vulqarizmlər

- passiv səs və qeyri-müəyyən zaman

Terminologiya, elmi fənn üzrə sabit mənalı sözlər də elmi üslubun əsas xüsusiyyətidir. Biz orada bəzi yarım müdafiələrə və kitaba aid sözlərə rast gələ bilərik. “Hər bir texniki sahənin öz terminologiyası var. Termin aşağıdakı şərtlərə cavab verməlidir: dəqiq məna daşmalı, öz sahəsində birmənalı olmalı, dayanıqlı olmalı, emosional əlaqəyə malik olmamalı və ondan törəmə və birləşmələr hazırlamaq üçün əlverişli olmalıdır”.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, publisistik və qəzet üslubu arasında fərq var. Bir tərəfdən bu iki üslub arasında fərqlər olsa da, digər tərəfdən bəzi dilçilər qəzet üslubunu publisistik üslubun alt üslubu kimi qəbul edirlər. Publisistik üslub 18-ci əsrdə ayrıca üsluba çevrildi. Bu üslublar elmi üsluba çox yaxındır və bu iki üslub da bəzi əsas xüsusiyyətləri bölüşür. Bunlar məntiqi cümlə quruluşu, paraqraflara bölünmə və ya bağlayıcıların istifadəsidir. Publisistik üslub da tamaşaçıların emosional cəlb ediciliyinə görə müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas məqsəd ictimaiyyətə təsir etmək və auditoriyanı formalaşdırmaqdır, ona görə də informasiya funksiyası geri çəkilir, əlbəttə ki, əsas tələblər qısalıq, aydınlıq və başa düşülənliyə. Əsas formaları məqalələr (siyasi, elmi-kütləvi), esse və çıxışlardır. Məqalələrin üslubundan həm publisistik, həm də qəzet üslubunda istifadə olunur. Həqiqətə görə qəzet üslubu yazılı publisistikanın alt üslubudur. Məsələn, Qalperin bu iki üslubu fərqləndirir: “Siyasi jurnal məqalələrinin dili qəzet məqalələrindən çox az fərqlənir. Amma publisistik üslubun nadir və kitabsayağı sözlər, neologizmlər (bəzən mətnə izahat tələb edən), ənənəvi söz birləşmələri və mötərizə kimi elementlərinə qəzet məqalələrindən daha çox rast gəlinir”.

Çexoslovakiyada qəzet üslubu 20-ci əsrin 1950-ci illərində Havranek tərəfindən digər üslublardan fərqləndirilmişdi, lakin ilk qeydlər 1930-cu illərə aiddir. Britaniyada qəzet yazısı 17-ci əsrə təsadüf edir və ilk qəzet ilk dəfə 23 may 1622-ci ildə nəşr olunan *The Weekly News* idi; ilk gündəlik 1702-ci ildən *Daily Courant* idi.

Qəzet üslubu bir az mübahisəli məsələdir, çünki qəzetin bir hissəsini təşkil edən hər şey qəzet üslubuna aid deyil – sadəcə materialların müxtəlifliyi çox maraqlıdır. Qəzetlərdə oxucunu əyləndirməyə xidmət edən məqalələrə, xəbərlərə, reportajlara və kommunikalərə, həmçinin reklamlara (inzibati üslubun alt üslubu olan işgüzar üslub), hekayə və ya şeirlərə (ədəbi üslub), tapmacalara və ya televiziya proqramlarının siyahısına mütləq rast gələ bilərik. Britaniya qəzetləri məşhur qəzetlərə - tabloidlər kimi də tanınır - və keyfiyyətli qəzetlərə bölünə bilər. Böyük Britaniyada ən məşhur tabloidlər məs. *The Sun*, *The Daily Mail*, *The Daily Mirror* və ya *The Daily Star*. Tabloidlər ictimaiyyətin marağına yönəlib və biz sosial hadisələrlə bağlı yazılara və ya o qədər də ciddi xəbərlərə rast gəlmək olar, onlar oxucunun əylənməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən, keyfiyyətli qəzetlər (məsələn, *The Times*, *The Guardian*, *The Daily Telegraph* və ya *The Observer*) hörmətli və ciddi olan Britaniya qəzetlərinin tipik formal növüdür. İndi isə qəzet üslubunun bəzi ümumi xüsusiyyətlərini təqdim etmək istəyirəm:

- Qrafik vasitələrin geniş istifadəsi – məs. kursiv, qrafik simvollar, şriftlər, ölçülər və s.

- Ən mühüm rol başlıqlardır – tipik yazı forması yoxdur, bu başlıqlar şrift növü, ölçüsü və ya intervalına görə müxtəlifdir. Əsas funksiyalar estetik və informativdir. - Başlıqlar elliptik cümlələr, məqalələrin buraxılması, zamanın dəyişməsi (keçmiş sadə adətən indiki sadə, indiki davamlı olan indiki sadə və s.) kimi xarakterik xüsusiyyətləri bölüşür, başlıqlar birbaşa nitq, ritorik suallar, nominal, deklarativ və ya sorğu cümlələri və s.

Yerə qənaət üçün qısa sözlərdən istifadə xarakterikdir. Qəzet üslubunda tarixlərin, ölkələrin, qurumların və ya şəxslərin adlarının böyük bir hissəsinə rast gəlmək olar. Bəzən obyektivlik effektivinə nail olmaq üçün müəllif naməlum olur. Mətdə istifadə olunan lüğət neytral, standart və ümumi ədəbidir, həmçinin siyasi və iqtisadi terminlər, qəzet klişeləri, abreviatura və ya neologizmlər, abreviatura və ya beynəlxalq sözlər, abreviatura və ya beynəlxalq sözlər qəzetlər yeni söz və ya ifadələrin yayılmasında çox faydalı vasitədir ki, bunlar neologizmlər adlanır. Keçmişdə əksər neologizmlər elm sahəsinə aid idisə, indi daha çox texnologiya və sosial şəbəkələrə aiddir. Bunlardan məsələn (to) Google, kraudsorsinq, spam, youtube, proqram və s. qeyd edə bilərik. Dil obyektiv olmalı, ümumi oxucu üçün başa düşülməli və emosiyalar olmadan yazılmalıdır. Başlıqlarda və sitatlarda danışmaq dili, jarqon və ya dialektə rast gəlmək olar. Qəzet üslubunun ən çox yayılmış formaları bədii məqalələr, reportajlar və redaksiya məqalələridir. Bədii məqalə müəllifin onu maraqlandıran məsələlərə dair təhlil, şərh və mülahizələr verdiyi konkret məsələyə yönəlib. Hesabat adətən hadisələrin izahatı formasında təqdim edilir. O, obyektiv olmalıdır, lakin bəzi şərhlər qadağan edilmir. Sonuncu, redaktorun qəzetin aktual məsələlərə münasibətini bildirdiyi qəzet məqaləsi olan redaksiya məqaləsidir.

İnzibati üslub ən gənc üslubdur və elmi nəsr üslubuna çox oxşayır, birmənalılıq, faktikilik kimi bir çox xüsusiyyətlərini bölüşür, yaxşı düzülmüş və aydın üslubdur. İngilis dilində buna rəsmi üslub və ya rəsmi sənədlərin üslubu da deyilir. Əsas funksiyası məlumat vermək, hüquq və öhdəlikləri bildirmək və müqavilə bağlayan iki tərəf arasında razılaşma əldə etməkdir. Müəllif inzibati üslubda yazarkən normalara, sintaktik və leksik qaydalara və qrafik tərtibata mütləq riayət etməlidir. “Bu cür ünsiyyətin əsas məqsədi hər hansı bir işdə iki tərəfi bağlayan şərtləri bəyan etməkdir. Bu tərəflər belə təsnif edilə bilər: dövlət və vətəndaş, yaxud vətəndaş və vətəndaş; cəmiyyət və onun üzvləri (nizamnamə və ya sərəncam); iki və ya daha çox müəssisə və ya orqan (işgüzar yazışmalar və ya müqavilələr); iki və ya daha çox hökumət (paktlar, müqavilələr); səlahiyyətli şəxs və tabeliyində olan şəxs (sərəncamlar, əsasnamələr, göstərişlər, səlahiyyətli sərəncamlar); kollegiya və ya rəyasət heyəti və yığıncaq və ya ümumi yığıncaq (prosedur aktları, protokollar) İnzibati üslubun forması əsasən yazılır, sənədlər məsələn məktublar, bəyannamələr, arayışlar, ərizə blankları, əsasnamələr, sərəncamlar, hesabatlar, müqavilələr və bir çox başqaları ola bilər.

Əslində, inzibati üslub dörd alt üslubla təmsil olunur - bunlar hüquqi sənədlərin üslubu, diplomatiya sənədləri, işgüzar sənədlər və nəhayət hərbi sənədlərin

üslubudur. Bəzən digər alt üslublar da meydana çıxır - patent janrı və ya direktiv janr. Bəzi əsas xüsusiyyətlər bunlardır: sabit paraqraflaşdırma və qrafik tərtibat çox vacibdir, həmçinin mətnin məhdudlaşdırılması, (məsələn, hissələrə, bölmələrə, məqalələrə və ya paraqraflara bölünmə) ixtisarlara, abbreviaturalara, şərti simvolların) istifadəsi, (məsələn, MP = Member of Parliament, Ltd = Limited, \$ = dollar, atk = hücum, və s. = və başqaları; s.) məcburi müraciət, açılış və yekun formaları, emosional sözlər, frazeologiyalar, qeyri-şəxsi xarakter, xüsusi terminologiya, toplu ifadələr, bürokratik klişelər, arxaik sözlər (xüsusilə “bundan sonra”, “bundan sonra” və ya “yuxarıda deyilənlər” kimi birləşmələr) latın sözlərindən (“ad hoc”, “prorata”) və ya fransız sözlərindən (“fors-major”) istifadəsi, ömr formasının, məsdərin və həm də məsdər konstruksiyaların istifadəsi və s.

Keçmişdə inzibati üslub bir neçə üsluba bölünürdü. Termin olaraq “inzibati üslub” ifadəsinə 20-ci əsrin əvvəllərində Çexoslovakiyada rast gələ bilirik. Hal-hazırda bəzi dilçilər hətta hüquqi üslubu (Kristal) və ya rəsmi sənədlərin üslubunu (Qalperin) əhatə edir. Geniş oxucu kütləsi üçün ən çətin üslub müəlliflə eyni hüquqi ifadə biliyinə malik olan ünvançı üçün nəzərdə tutulan hüquqi sənədlərin üslubudur. Bu üslub elmi üsluba çox bənzəyir – quruluş çox çətin, arxaik, formal, çoxsaylı cümlələrlə və bəyanedici cümlələrlə doludur. Çox tez-tez bağlayıcı 'və', həmçinin şəxssiz passiv konstruksiyalar çox tez-tez istifadə olunur. Bəzən heç bir paraqraf yoxdur, lakin bütün sənəd ayrı-ayrı bəndlərə bölünən yalnız bir cümlədir. Bu cümlə vergül və ya nöqtəli vergüllə işarələnir. Ən çox yayılmış zaman formaları mükəmməl zamanlardır və passiv səsli cümlələr də çox istifadə olunur; və nəhayət, fellərin qeyri-sonlu formaları (-ing formaları, iştirakçılar və ya məsdərlər) tətbiq edilir.

Ədəbiyyat

1. Dilçilikdə variativlik probleminin tarixi-linqvistik tədqiqinin xülasəsi // Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 4, s.80-91.
2. Müasir dilçilikdə variativlik hadisəsi // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2014, № 2 (90), s.13-15.
3. Dil variativliyinin nəzəri problemləri // Filologiya məsələləri. Bakı, 2015, №1, s.243-247.
4. Müasir ingilis dilində norma və variativlik // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2015, № 1 (93), s.79-82
5. Yunusov D., (2008) Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik, Bakı.
6. Müasir ingilis dilinin müxtəlif səviyyələrində variativlik // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2015, № 2 (94), s.71-76.
7. The Variations of Words in Their Meanings // International Journal of English Linguistics, 2016, s.139-144.

8. Несколько слов о вариативности языковых единиц // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2016, s.67-69. 18
9. Dil variativliyin formalaşmasının səbəbləri və faktorları // Azərbaycanca xarici dillər 2016, № 2 (32), s.24-28.
10. Analyzing the theories for defining the meaning of words // Kognitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı,2016, s. 77-79
11. О вариативности // ВЕСТНИК Академии Гражданской Авиации. Алматы, Республика Казахстан. № 1-2 (05) 2017, s.140-145.
12. Biber, D.: A typology of english texts. Linguistics 27, 3–43 (1989)
13. Dewe, J., Karlgren, J., Bretan, I.: Assembling a balanced corpus from the internet. In: Proceedings of the 11th Nordic Conference of Computational Linguistics. University of Copenhagen, Copenhagen, Denmark (1998)
14. Bakhtin, M.M.: The problem of speech genres. In: Speech Genres and Other Late Essays. University of Texas Press, Austin, Texas (1986). Translated by Vern W. McGee
15. Swales, J.: Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. Cambridge University Press, Cambridge, UK (1990)
16. Yates, J., Orlikowski, W.J.: Genres of organizational communication: A structurational approach to studying communication and media. Academy of Management Review 17, 299–326 (1992)
17. Orlikowski, W.J., Yates, J.: Genre repertoire: Examining the structuring of communicative practices in organizations. Administrative Science Quarterly 39, 541–574 (1994)

AYDAN MAMMADOVA

FUNCTIONAL STYLE AND ITS TYPES

SUMMARY

Recently, issues such as language variability and change of style have been raised more and more.

However, this problem is quite complex, and the place of variability in the process of historical transformation of languages is not clear enough at first glance. On the one hand, historical changes are one of the important sources of variability, on the other hand, the emergence of variant forms and structures is an important stage of historical changes that often occur as a result of the replacement of some elements with others.

However, variability does not lead to changes in the language system; The parallelism of forms and constructions, as well as the variability and synonymy of lexemes can be preserved in the language by providing its dynamics along with historical changes [2, p.18]. The realization of the language system at all levels in the

act of speech, exposure to a number of intra-linguistic and extra-linguistic factors, ie the acquisition of various changes and shades of specific language units, should be assessed as a fundamental feature of language functionally.

Explains the lexical and semantic features of modern English, draws parallels between acquisitions and their variants, investigates phraseological variability in English. At the end, the main results and generalizations arising from the content of the dissertation are presented.

Functional style is a system of interconnected language tools that serve a specific purpose in communication. It is not the language tools and style tools that shape the distinctive features of each style, but the coordination of language tools and style tools.

However, each style can be replicated with one or more leading features that attract particular attention. For example, the use of specific terminology is a lexical feature of scientific prose style and is easily recognizable.

Language style can be punished as a system of coordinated, interconnected and interconnected means of language designed to fully perform a particular communication function and to achieve a certain effect. The English literary system developed a number of styles that easily differed from each other. They are not homogeneous and fall into several variants that have some central similarity point or better to say. They are all invariant - that is, combined by an abstract ideal system.

Key words: stylistics, style, functional style, journalistic style, impersonal sentences, terminology

АЙДАН МАМЕДОВА

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ СТИЛЬ И ЕГО ВИДЫ

РЕЗЮМЕ

В последнее время все чаще поднимаются такие вопросы, как вариативность и вариативность языка. Однако эта проблема достаточно сложна, и место вариативности в процессе смены исторической картины языков на первый взгляд недостаточно ясно. С одной стороны, исторические вариации являются одним из важных источников вариативности, а с другой стороны, появление вариативных форм и структур является важным этапом исторических изменений, происходящих во многих случаях в результате замены одних частичных элементов другими. Однако вариативность вовсе не приводит к изменениям языковой системы; параллелизм форм и конструкций, а также вариативность и синонимичность лексем могут сохраняться в языке, обеспечивая наряду с историческими изменениями его динамику.

Тот факт, что языковая система реализуется в речевом акте на всех уровнях, подвергается воздействию ряда внутриязыковых и языковых факторов, то есть конкретные языковые единицы приобретают различные изменения и оттенки, следует оценивать как фундаментальную особенность языка с функциональной точки зрения. Он раскрывает лексические и семантические

особенности современного английского языка, проводит параллели между заимствованиями и их вариантами, исследует фразеологическую изменчивость в английском языке. В заключении представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертационной работы.

Функциональный стиль-это система взаимосвязанных языковых средств, которые служат определенной цели в общении. Отличие каждого стиля заключается в координации языковых средств и средств стиля, а не языковых средств и средств стиля, формирующих его особенности. Однако каждый стиль может повторять одну или несколько ведущих черт, которые особенно привлекают внимание. Например, использование специальной терминологии является лексической особенностью стиля научной прозы, и ее легко распознать.

Языковой стиль можно охарактеризовать как систему согласованных языковых средств, предназначенных для полноценного выполнения определенной коммуникативной функции и направленных на достижение определенного эффекта. Английская литературная система выработала ряд стилей, легко отличающихся друг от друга. Они не однородны и попадают в несколько вариантов, которые имеют некоторую точку сходства с Маркези или лучше скользят. Все они объединены на стороне инвариантной - то есть абстрактной идеальной системы.

Ключевые слова: стилистика, стиль, функциональный стиль, публицистический стиль, безличные предложения, терминология

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: dos. Ülviyyə Nəsirova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

**QƏMƏRLİ SƏİDƏ
DİANA UKLEYN**

saida.qamarli@mail.ru

andreyukl@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

**XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ OXU BACARIĞININ
İNKİŞAF EDİRİLMƏSİ
XÜLASƏ**

Dil əsas ünsiyyət vasitəsidir və insanlar arasında əlaqə kimi təsdiqlənir. Bununla belə, ünsiyyət yalnız danışmağı deyil, həm də söhbətin və ya münasibətlərin necə getdiyini başa düşmək və hiss etmək yolu olan oxunu əhatə edir. Statistika görə, bir milyarda yaxın insan ingilis dilindən gündəlik həyatda kommunikativ dil kimi istifadə edir və o, artıq cəmiyyətin bütün sahələrinə daxil olub. O, universal bir dilə çevrilib və bu onu göstərir ki, gənclər və ya böyüklərdən asılı olmayaraq insanların ingilis dilini öyrənmək tələbləri kəskin şəkildə artır. Xüsusən də reseptiv bacarıqlar siyahısının ilk pilləsindədir, ona görə də müasir pedaqogika kurikulumda müxtəlif problemlərlə üzləşmişdir. Tələbələrin öyrənməyə həvəsi olduğu halda, xarici dilin öyrənilməsi maraqlı ola bilər. Aktiv öyrənmə və tədris metodologiyaları tələbələrin xüsusilə ikinci dil öyrənmələri üçün öyrənməsində müsbət fərq yarada bilər. Nəticələr onu deməyə əsas verir ki, müəllimlər mənalı və tələbkar fəaliyyətlər seçmək və tətbiq etməklə tələbələri mütaliyəyə cəlb etməlidirlər.

Effektiv dil tədrisi və öyrənmə prosesi effektiv tədris metodologiyasına ehtiyac duyur. Tədqiqatlar göstərir ki, tədqiqatçılar davamlı olaraq dil öyrənmə prosesini asanlaşdırmağa biləcək effektiv metodlar tapmağa çalışırlar. Bunu nəzərə alaraq məqalədə fəaliyyətə əsaslanan təlimin tələbələrin oxu bacarıqlarının inkişafına təsiri nəzərdən keçirilir. Hətta bu müasir dövrdə bəzi müəllimlər ingilis dilinin tədrisi üçün qrammatik tərcümə metodundan istifadə edirlər. Bu köhnə metodologiyaların səriştəli dil istifadəçisi olan tələbələr yetişdirmədiyi müşahidə edilmişdir. Xüsusilə onlar, müstəqil oxu bacarıqlarından məhrumdurlar.

Effektiv təlimatlar tələbələrin öyrənməsinə və motivasiyasına müsbət təsir göstərə bilər, səmərəsiz tədris və aydın olmayan təlimatlar tələbələrin marağına səbəb ola bilər. Tədris strategiyalarına görə şagirdlərin oxumağa qarşı istəksizliyində qismən müəllimlər günahlandırıla bilər.

Məqalə reseptiv bacarıqların əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq, eləcə də onları ESL siniflərində öyrətmək üçün bəzi məhsuldar üsullara yüksək diqqət yetirmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: xarici dil, oxu bacarığı, oxuyub-anlama, fəaliyyət, tədris, oxu texnikası, sinif

İngilis dilində oxu bacarığının öyrədilməsi dil tədrisinin tərkib hissələrindən biridir.

Nitq fəaliyyətinin bir növü kimi oxu digər nitq fəaliyyəti növləri ilə müqayisədə müəyyən asanlıq ilə xarakterizə olunur. Bu belə izah edilir:

- işarənin forması mənadan daha aydındır;
- oxu bacarığını öyrətməyin minimum vahidi sözdür ki, bu da tələbələrə oxu qaydalarına uyğun olaraq - sözün qrafik təsvirini səsləndirməklə və ya sözün özünün təsvirini yadda saxlamaq və onu oxuma texnikası ilə əlaqələndirməklə oxu texnikasını mənimsəməyə imkan verir;
- oxuyarkən söz başqa sözlərlə əhatə olunur.

Tələbələrin oxu texnikası dil hadisələrinin qrafik və ya yazılı, nitq-motor və səs təsvirlərinin onların mənası ilə əlaqəsinə əsaslanır. Dil hadisələrinə sözlər, söz birləşmələri, qrammatik formalar, sintaktik strukturlar daxildir. Psixoloqların fikrincə, insanın artikulyasiya aparatı istənilən növ oxuda iştirak edir - ucadan və ya öz-özünə. Öz-özünə oxuyarkən tələbələrdə gizli artikulyasiya müşahidə oluna bilər. [1, 72-95.]

Beləliklə, tədris metodlarında tədqiqatçılar oxu bacarığını öyrənmə məqsədi kimi və xarici dilin tədrisi vasitəsi kimi fərqləndirirlər. Bu araşdırma çərçivəsində oxu bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilən oxu texnikası və oxuyub-anlamadan ibarət olan ayrılmaz bir prosesdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mükəmməl nəticə əldə etmək və ingilis və ya digər xarici dildə mükəmməl oxumaq üçün tələbələr oxumağı nitq fəaliyyətinin bir növü, məlumat əldə etmə üsulu və ondan sonrakı istifadə kimi başa düşməlidirlər. Oxuda bacarıqların formalaşdırılması kifayət qədər mürəkkəb prosesdir və həm keçmişdə, həm də indiki dövrdə xarici dillərin tədrisinin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, insan cəmiyyətinin inkişafının və metodik elmin formalaşmasının müxtəlif mərhələlərində oxunun öyrədilməsi fərqli yer tutmuş və müxtəlif üsullarla həyata keçirilmişdir. Xarici dilin tədrisinin mühüm vəzifələrindən biri də qazanılan reseptiv bacarıq kimi oxunun kommunikativ şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Oxunun düzgün təşkili və tədrisi qarşısında duran ən mühüm məsələ dil öyrənənlərdə ətraf aləm və real həyat hadisələri haqqında düzgün obrazlı təsəvvürlər yaratmaq və bu hadisələr haqqında yeni məlumat vermə bacarıqları formalaşdırmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, oxu fəaliyyəti və bacarıqlarının düzgün inkişaf etdirilməsi səmərəli kommunikasiyanın açarı kimi sərbəst düşüncənin əsasını qoyur. Oxu fəaliyyətinin kommunikativ şəraitdə formalaşması dil öyrənənlərin şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını artırır, onlarda şüurlu, düzgün, sürətli və ifadəli oxu, oxunmuş mətnin məzmununu şərh etmək bacarıqları yaradır. Bu problemi araşdıran elmi ədəbiyyatlar oxunun səmərəli şəkildə inkişaf etdirilmə strategiyalarının beş əsas mərhələdən (Five Pillars of Reading) ibarət olduğunu qeyd edir: 1) fonemik biliklər 2) səs sistemi (Phonic) 3) rəhbər oxu (Fluency) 4) lüğət (Vocabulary) 5) anlama (Comprehension) Fonemik biliklər (Phonemic Awareness) [2,3 səh.205–242]

Səmərəli oxu dil öyrənənlərin phonemic biliklərini genişləndirir, və onlar müəyyən etmək, manipulyasiya etmək və ən kiçik səsləri bir-biri ilə əvəz etmək kimi bacarıqları qazanırlar. Fonemik anlama strategiyası ayrı-ayrı səslərin tək öyrənilməsi, onların digər səslərlə birləşməsi və bunların nəticəsində sözlərin bu səslərlə oxunmasını öyrənir. Sözlərin düzgün oxunması və səslərin düzgün tələffüzü oxu fəaliyyətinin vacib faktorlarındanır. Bu baxımdan səslərin öyrənilməsi önəmli mərhələdir. *Rabitəli oxu* Rabitəli oxu dil öyrənənlərə mətnlərin dəqiq və cəld şəkildə səssiz və ya səslə oxunması qabiliyyəti qazandırır. Tədqiqatçı alimlər qeyd edirlər ki, rabitəli oxunun qazanılması üçün ayrı-ayrı sözlərin uyğun fonoloji prosesdə bir neçə dəfə oxunmasına əsaslanır. Rabitəli oxu eyni zamanda sözbəsöz bütün cümlələrin ayrılıqda təkrarən oxunması, düzgün səslənməsini təkmilləşdirir, yəni, rabitəlilik hər bir sözün modelini yaratmaq üçün “xatırlanma”sı ilə inkişaf etdirilir. Rabitəli və sürətli oxu üçün tədris proqramı fonoloji prosesin təkrar edilməsi və bələdçiliklə praktikadan keçirilməsi metodikasını təklif edir. Oxu mətnləri dil öyrənənlərə imkan verir ki, oxu zamanı sözlərin bu üsulla kodlarının açılmasını (decoding skills) digər aktual mövzuların oxunuşuna tətbiq etsinlər.

Mətnlərin oxunuşunda lüğətin də düzgün öyrənilməsi rabitəli oxunun əldə olunmasına imkan yaradır.

Lüğətin öyrənilməsi. Oxu zamanı lüğətin öyrənilməsi daha geniş fəaliyyətdə qazanılır. Mətnlərin məzmununu əvvəlki sözlər əsasında anlamaq onların müəyyən mənada işlənməsini öyrədir. Oxu mətnlərində lüğətin bəzən səslərlə verilməsi onun daha tez anlaşılıqlı olmasına kömək edir. Lüğətin şifahi öyrənilməsi sözlərin tanınmasına kömək edir. İlk oxucu üçün sözlərin müxtəlif real obyektlərlə öyrədilməsi və ya jest, mimikalardan istifadə olunması sözlərin tanınmasına imkan yaradır. Bəzən sözlərin hecalarla səslərlə səsləndirilməsi də onun tez tanınması üçün dil öyrənənlərdə maraq oyadır. Məsələn, [si: - ai - en - i: - em- ei] – “cinema” və s. Belə tapşırıqları oyun və ya praktiki çalışmalar daxilində yerinə yetirdikdə daha çox səmərə verir. Buradan aydın olur ki, lüğət şifahi yolla qazanıldıqda oxu oxunun məzmununu daha tez anlaşılıqlı olur. Oxu mətni verilməmişdən əvvəl ümumi sözlərin və ya tez işlənən sözlərin siyahısının verilməsi məsləhət görülür. Oxu mətnləri üzərində yeni sözlərin və birləşmələrin foto və şəkillərdə, vizual görüntülərdə və real obyektlərdə mənimsənilməsi, məzmunun şüurlu anlaşılmasına kömək edir. Kommunikativ lüğət və ya söz ailəsi metodu vasitəsilə mətnlər üzərində yeni sözlərin qazanılması sözlərin daha çox mənada işlənməsinə kömək edir.

Oxuyub – anlama. Mətnləri oxuyub anlamaq, xatırlamaq və mənanı ünsiyyətdə bölüşdürmək ən yaxşı oxu strategiyasıdır. Burada əsas ideya və informasiyanı anlamaq, açar sözlərlə tam məzmunu müəyyən etmək, mətnin məzmununu qısa cümlələrlə şərh etməyə kömək edir. Ucadan səslə oxu ən çox tələb olunana oxu strategiyasıdır və oxuyubanlaşılmasında ən çox tətbiq olunan üsuldur. Səslə oxu zamanı eyni mətnin məqsəd və intonasiyaya görə düzgün tələffüzlə oxunması, fonetik biliklərə yiyələnmə, hərflərlə səslərin fərqlərini anlama və axıcı

nitqin formalaşması baş verir. İlkən fəaliyyət kimi səslə oxu dil öyrənənlərə sonrakı oxu mərhələləri haqqında baza bilik və bacarıqlar verir. İstər-istəmz dil öyrənənlər oxu fəaliyyətinə dinamik şəkildə qoşulur, oxu mətninin məzmununu anlamada qarşılıqlı ünsiyyət yaranır, məzmunun əhəmiyyətini, üstün və qeyri-üstün cəhətlərini asanlıqla müzakirə edir, fikirlərini bölüşdürür və oxuyub-anlamalarını təkmilləşdirirlər. [4, 75]

Oxuyub – tətbiqetmə. Dil öyrənənlərin oxuyub-anlamasını yoxlamaq təlimdə çox vacib mərhələdir. Bu mərhələdə müəllim mətnin anlaşılması haqqında dərhal fikirləri bilmək üçün suallar və ya diaqnostik test tərtib edə bilər. Təqdim edəcəyi oxu mətninin mövzusunə yaxın digər mövzu seçir və cümlələri kəsik vərəqlərdə paylayır ki, şagirdlərin məntiqi ardıcılıqla cümlələri sıraya düzə bilsinlər. Digər hallarda şagirdlərin oxuduğu mətnin məzmununa aid onların maraqlarına uyğun suallar tərtib edir. Belə suallar şagirdlərin bilik səviyyələrinə görə üç tipə bölünür: 1) Anlamaya dair sualların verilməsində dil öyrənənlərin səviyyəsi yoxlanılan (Literal level) zaman onların oxu üzrə ilkin bilik və anlama səviyyəsi yoxlanılır: Məsələn, 1. Why do the leaves turn red and yellow in the fall? 2. What associations do you know about pollution? Belə suallar dil öyrənənlərdən anlamayı yoxlamaq üçün dərhal cavab tələb edir: 1. The days become colder and shorter in the fall so the leaves turn red and yellow. 2. Carbon gas, litters, trash, car smoke, cigarettes are about pollution. 2-ci tip suallar Şərhetməni möhkəmləndirən sualların (Interpretive level) zamanı şagirdlərin səviyyəsi suallar ətrafında veriləcək cavabların bir qədər geniş aspektdə şərh kimi tələb edilir. Məsələn, 1) Why do you think leaves need water? 2) What causes water and air to be polluted? Bu suallara cavablar müxtəlif ola bilər və çox şərh tələb olunur. Dil öyrənənlər terminoloji sözlərdən istifadə edərək lüğət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. 3-cü tip suallar dil öyrənənlərin tətbiqi səviyyəsini (Applied level) yoxlayan suallardır. Belə suallar oxudan sonrakı mərhələnin və təfəkkürün yoxlanılmasına aiddir. 1. How much water are you going to give it? Why? 2. What should you do to solve pollution problems?

Belə suallar dil öyrənənlərin yüksək təfəkkür qabiliyyətini, yaradıcılıq fəaliyyətini və innovator bacarıqlarını üzə çıxarır. Burada dil öyrənənlər şərhətmə, analiz və izahətmə bacarıqları üzə çıxır.

- What ideas can you add to...?
- Do you agree? Why or why not?
- What might happen if...?
- How do you think she felt...?

Bu metodlar üzərində aparılan oxu strategiyalarının tətbiqi dil öyrənənlərin düşüncə dairəsini genişləndirir, söz bazasını zənginləşdirir, nitq fəaliyyətini inkişaf etdirir. Oxu dərslərində ünsiyyətin formalaşdıran və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirən tapşırıqların, fəaliyyətlərin tətbiqi oxu mətnlərində məntiqi əlaqələrin tapılması, əşya və hadisələrin müqayisəsi, oxşarlığına və fərqiyyə görə onların

tutuşdurulması, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarmaq kimi bacarıqlar formalaşır. Bunun üçün oxu mətnlərinin dinləyib-anlama, danışma və yazı fəaliyyəti daxilində aparılması daha çox ünsiyyəti formalaşdırır. Oxu mətnlərinin yaradıcı mərhələdə inkişaf etdirilməsi, oxu mətnlərinin personallaşdırılması, oxudan sonra sərbəst yazıların təşkili, məzmunu “sözlə” rəsmi çəkilməsi, əsərin səhnələşdirilməsi və s. kimi üsullardan istifadə edilməsi səmərəli nəticə verir. Beləliklə, oxu fəaliyyəti elə təşkil edilməlidir ki, təlimdə dil öyrənənlərin birbaşa ünsiyyət bacarıqları düzgün formalaşsın və kommunikativ nitq vərdişləri qazanılsın.

Oxu strategiyaları. Müəllimlər tələbələrindən strateji oxunu gözləmədən əvvəl, lazımı vaxtlarını onlara necə öyrətmək üçün sərf etməlidirlər. Öyrənmək üzrə olan strategiyadan asılı olmayaraq, tədqiqat oxu strategiyasını tətbiq etmək üçün aşağıdakı altı mərhələli planı dəstəkləyir və təklif edir. *Hazırlıq.* Əsas diqqət bir strategiyanın öyrədilməsinə yönəldilməlidir. Strategiyanı bəyan etdikdən sonra müəllim oxu seçimi materialı seçməlidir. O, mətni diqqətlə oxumalı və strategiyadan istifadə edə biləcəyi nöqtələri qeyd etməlidir. O, izahı istiqamətləndirmək üçün qeydlər etməli və təlimat üçün başqa mətn, keçid və ya mətnin bir hissəsini seçməlidir. O, mətni diqqətlə oxumalı və tələbələrin dayanmasını istədiyi nöqtələri qeyd etməlidir. O, dayanma nöqtələrini ya vərəqlərdə, ya da lövhədə qeyd etməlidir.

Təsvir. Müəllim strategiyanı dəqiq müəyyən etməlidir. Tələbələr mətni təxmin edə bilər və bundan sonra nə olacağını təxmin edə bilərlər. Tələbələr strategiyadan istifadə edə bildikdə, oxumadan əvvəl və oxu zamanı proqnozlaşdırma bilərlər. *Nümayiş.* Müəllim strategiyanı modelləşdirməlidir. Seçilmiş mətni ucadan oxumaqla başlamalıdır. İşarələnmiş yerinə çatanda *dayan və düşün* mərhələsi başlayır. O, tələbələrə mətnə dair proqnoz verildiyini söyləməlidir. Proqnozu təsdiqləmək və ya rədd etmək üçün oxunmalıdır. Proqnozun nəticəsini görəndə qədər oxumağa davam etməli və nəticə tələbələrə söylənilməlidir. *İnteraktiv təcrübə.* Bu mərhələdə müəllim tələbələrə proqnoz verməkdə iştirak edəcəklərini söyləməlidir. O, növbəti işarələnmiş dayanma nöqtəsinə çatana qədər ucadan oxumağa davam etməlidir. O, dayanıb tələbələri onunla şifahi olaraq proqnozlar verməyə dəvət etməlidir. Məsələn: “What do you think will happen next in the passage, and why?” Müəllim tələbələrə öz proqnozlarını bölüşmək imkanı verməli və bu proqnozlara müsbət cavab verməlidir.

Təlimat. Müəllim tələbələri strategiyadan istifadə etmək praktikasına yönəltməlidir. O, səssiz oxumaq üçün mətn seçimini tələbələrə verməli və strategiyadan istifadə etmək üçün təyin olunmuş yerlərdə dayanmalıdır. Tələbələr bu texnikanı kiçik və ya böyük qruplarda edə bilərlər. *Müstəqil istifadə.* Bu mərhələdə müəllim tələbələrə səssiz oxuyarkən öyrəndikləri strategiyadan istifadə edəcəklərini bildirir. Məsələn: “Today we learned about the strategy _____. While you read silently, I want you to think of this strategy and use it as you go along.” Mətnlə əlaqə yaratmaq vasitəsi kimi təcrübəli oxucular suallar verirlər. Oxudan əvvəl, oxuyarkən və oxuduqdan sonra faktiki versiyanı, müəllifi və özlərini sorğulayırlar. Aktiv oxu

səssiz və tez oxumaqdan asılıdır. Yaxşı oxucular kontekstdən yeni sözləri, əsas və dəstəkləyici fikirləri başa düşmək və yazılı mətndən nəticə çıxarmaq və proqnozlaşdırmaq bacarığını inkişaf etdirməlidirlər.

Strateji Oxu Fəaliyyətləri. Bu fəaliyyətlər aşağıdakılardır:

1. oxuyub ümumiləşdirmə;
2. mətndəki əsas fikirləri yazma.
3. konkret məlumat üçün oxuma
4. sözlərin mənasını təxmin etmə
5. oxunan mətndən əsas ideyanı çıxarma.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici dili səmərəli şəkildə öyrənmək və tədris etmək üçün oxu bacarığının öyrədilməsinin effektivliyi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Dao, T. N. (2014). Using internet resources for extensive reading in an EFL context. Hawaii Pacific University TESOL Working Paper Series, 12, 72-95.
2. Duke, N. K., & Pearson P. D. (2002). Effective practices for developing reading comprehension. In A. E. Farstrup & S. J. Samuels (Eds.), What research has to say about reading instruction (3rd ed.). (pp. 205–242). Newark, DE: International Reading Association.
3. Ellis, R. (1994). The study of second language acquisition. Oxford University Press.
4. Fountas, I. C., & Pinnell, G. S. (2006). Teaching for comprehending and fluency: Thinking, talking, and writing about reading, K-8. Portsmouth, NH: Heinemann.

S.GAMARLI
D.UKLEYN

DEVELOPING READING SKILLS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE SUMMARY

Language is the main means of communication and is affirmed as communication between people. However, communication involves not only speaking, but also reading, which is a way to understand and feel how a conversation or relationship is going. According to statistics, about one billion people use English as a communicative language in everyday life, and it has already entered all spheres of society. It has become a universal language, which shows that the demand for learning English is growing rapidly, regardless of whether young or old. In particular, receptive skills are at the top of the list, so modern pedagogy faces various

challenges in the curriculum. If students are eager to learn, learning a foreign language can be interesting. Active learning and teaching methodologies can make a positive difference in students' learning, especially for second language learners. The results suggest that teachers need to engage students in reading by selecting and applying meaningful and demanding activities. An effective language teaching and learning process requires an effective teaching methodology. Research shows that researchers are constantly trying to find effective methods that can facilitate the process of language learning. With this in mind, the article examines the impact of activity-based learning on the development of students' reading skills. Even in this modern age, some teachers use the method of grammatical translation to teach English. It has been observed that these old methodologies do not train students who are proficient in the language. In particular, they lack the ability to read independently. Effective instruction can have a positive effect on students' learning and motivation, while ineffective teaching and vague instruction can be of interest to students. According to teaching strategies, teachers can be partially blamed for students' reluctance to read. The article aims to highlight the importance of receptive skills, as well as focus on some productive methods for teaching them in ESL classes.

Keywords: foreign language, reading skills, reading comprehension, activity, teaching, reading techniques, class

**С.ГАМАРЛИ
Д.УКЛЕЙН**

**РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ ПРИ
ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
РЕЗЮМЕ**

Язык является основным средством общения и утверждается как общение между людьми. Однако общение включает в себя не только разговор, но и чтение, что позволяет понять и почувствовать, как идут разговоры или отношения. По статистике, около миллиарда человек используют английский как коммуникативный язык в повседневной жизни, и он уже вошел во все сферы жизни общества. Он стал универсальным языком, что показывает, что потребность в изучении английского языка быстро растет, независимо от возраста. В частности, рецептивные навыки находятся в верхней части списка, поэтому современная педагогика сталкивается с различными проблемами в учебной программе. Если студенты хотят учиться, изучение иностранного языка может быть интересным. Активные методы обучения и преподавания могут положительно повлиять на обучение студентов, особенно тех, кто изучает второй язык. Результаты показывают, что учителям необходимо вовлекать учащихся в чтение, выбирая и применяя значимые и сложные задания. Эффективный процесс преподавания и изучения языка требует

эффективной методики преподавания. Исследования показывают, что исследователи постоянно пытаются найти эффективные методы, которые могут облегчить процесс изучения языка. Имея это в виду, в статье исследуется влияние деятельностного обучения на развитие навыков чтения учащихся. Даже в наше время некоторые учителя используют метод грамматического перевода для обучения английскому языку. Было замечено, что эти старые методики не обучают студентов, владеющих языком. В частности, они не умеют самостоятельно читать. Эффективное обучение может положительно сказаться на обучении и мотивации учащихся, в то время как неэффективное преподавание и расплывчатые инструкции могут быть интересны учащимся. Согласно стратегии обучения, учителя могут быть частично обвинены в нежелании учеников читать. Статья направлена на то, чтобы подчеркнуть важность рецептивных навыков, а также сосредоточить внимание на некоторых продуктивных методах обучения им в классах ESL.

Ключевые слова: иностранный язык, навыки чтения, понимание прочитанного, деятельность, обучение, методы чтения, класс.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

MUSAYEVA RÜBABƏ ÖTƏRXAN QIZI
MƏMMƏDOVA ZAMİRƏ NADİR QIZI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimləri
Həsən Əliyev 92
rubabazamira@com.ru

**ARA SÖZLƏRİN BƏDİİ MƏTNDƏ ƏKS OLUNAN
MODAL MƏNALARIN İFADƏ ÜSULLARI
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)**

Xülasə

Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri kitabında yazır: Hazırda sintaktik məhdudluğu (ifadənin sintaktik yolla məhdudlaşdırılması) tam və ya yarımqıç olmasını göstərmək üçün dilçilik ədəbiyyatında bir neçə termindən istifadə olunur: modal söz, ara söz, ara cümlə, paranteza, əlavə. Dilçilikdə paranteza “cümləyə onunla bağlı olmayan qrammatik sözün və ya digər cümlənin əlavəsi” kimi verilir. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, paranteza mətdə əhəmiyyətli qrammatik rol oynayan və adətən vergül, defis, moötərizə ilə ayrılaraq mətnə daxil edilən söz və ya söz birləşməsidir.”(1.s.136-143)

Modal semantikanın əsas elementləri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən sintaktik vahidlər kimi nəzərdən keçirilir, digərləri isə onları leksik-semantik səviyyəli vahidlərə aid edirlər. Leksik vahidlərlə bəzi ümumi cəhətlərin olması bizə modal elementlərini dil sisteminin leksik-semantik səviyyəli vahidləri sırasına daxil etməyə imkan verir. Parantezanın öyrənilməsində funksional yanaşmaya cəhd edənlərdən biri də O.V.Dolqova olmuşdur. O nitq silsiləsinin müxtəlif növ pozuntularının öyrənilməsi zamanı funksional üsulların bir-birindən ayrılması prinsipini ardıcılıqla həyata keçirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, parantetik səviyyəli əlavələrin obyektini ilk növbədə ara və əlavə söz, söz birləşmələri və cümlələr vasitəsilə rəvan nitq zamanı ortaya çıxan müxtəlif pauzalar, fasilələr, maneələrdir.

Məqalədə əsas məqsəd müxtəlif növ ara sözlər vasitəsilə bədii mətdə əks olunan modal mənaların kateqoriyalarını şərh etməkdir.

Açar sözlər: *ara söz, bədii mətn, modal mənaların kateqoriyaları, cümlənin semantikasi, mətn və kommunikasiya.*

Bir tərəfdən, söylənilən fikir tərkibində müxtəlif modal mənaların qarşılıqlı təsiri və bir-biri ilə qovuşması, digər tərəfdən, bu mənaların müəyyən oppozisiyalarının mövcudluğu söylənilən fikrin modal mənalarının kateqoriyalarını seçməyə imkan verir. Bədii mətdə modal sözlərin işlənməsinin təhlili bu vahidlərlə ifadə olunan modal mənaların aşağıdakı kateqoriyalarını aşkar etməyə imkan verir; 1) təsdiq\güman kateqoriyası; 2) qətilik\qeyri qətilik kateqoriyası; 3) nəql olunan

hadisəyə ögey\yaxın kateqoriyası; 4) ekspressiv-emosional qiymətin olub-olmaması kayteqoriyası.

L.K.Dmitreyeva modal sözlərin xəbərə daha sıx bağlı olduğunu, onların cümlədəki o'byektiv münasibətə subyektiv çalarlılıq verdiyini xüsusi qeyd etmişdir.

Təsdiq\güman kateqoriyası bir tərəfdən danışanın (yazanın) söylənilən fikri fakt kimi təsdiq etməsinə, digər tərəfdən isə cümlənin müqayisəsinə əsaslanır. Bu oppozisiyanın ingilis dilində: *perhaps, possibly, probably, I think, I suppose, I hope, I expect, it seems* və s. Azərbaycan dilində isə *bəlkə, bəlkə də, mənim fikrimcə, ola bilsin, ehtimal ki, deməli* və s. Modal sözləri ifadə edir. Məs:

I suppose it comes from the fact that none of us can stand other people having the same faults as ourselves. (O. Wilde. The Picture of Dorian Gray). I hope you didn't come here just to tell me that. (D. Baldacci. The Simple Truth)/ perhaps the most dangerous specimen of the Radical Snob to be found in the three kingdoms is that branch of Snobs called Young Ireland, who have been making a huge potter within the last fortnight, and who have found a good deal of favour in this country of late years. (W.M. Thackeray. The Book of Snobs).

Bəlkə, o, bu haqda heç fikirləşmir (Anar. Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi)

Ola bilsin sizi qarşılamaşınlar (Elçin. Baladadaşın ilk məhəbbəti).

Əlizadə Z.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. əsərində qeyd edir: "Hipotetik modal mənə müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər: felimn vasitəli forması ilə, modal fellər və onların konstruksiyaları ilə, felin gələcək zamanı ilə, leksik vasitələrlə. Söylənilən fikirdə cümlənin bu ifadə vasitələrinin və mənəyə yaxın ara sözlərin oşlənməsi zamanı hipotetik modal mənə daha da güclənir. (2.s.123)

Xəbərin formaları ilə ifadə olunan güman bildirən ara sözlərin daxil edilməsi və şəxs əvəzliyinin lal pauzalılı təkrarı ilə verilən qeyri qətilik modal mənə ilə müşayət olunur və bunun da hesabına cümlə güclənir, daha eksplisit ifadəli olur. Materialın təhlili prosesində cümlədə modal mənə daşıyan ara sözlər və söz birləşmələri ya hipotetik modal mənəni gücləndirməyə ya da felin xəbər forması ilə ifadə olunan təsdiq modal mənəni fərziyyə mənəsinə çevirməyə qadir olması aydın olur.

Materialın təhlili həmçinin hipotetik mənənin qeyri qətilik kateqoriyası ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərir. Lakin bu iki mənə eyni deyildir: qeyri qəti mənə həm hipotetik, həm də təsdiqləyici fikri müşayət edə bilər və güman da öz növbəsində danışan tərəfdən çox qəti deyilə bilər. Müxtəlif vasitələrlə ifadə olunan hipotetik mənə ingilis dilində *certainly, of course, no doubt* və s. Azərbaycan dilində isə *əlbətdə, doğrudan da, şəksiz, şübhəsiz* və s. Ara sözlər vasitəsi ilə ifadə olunan qətilik mənə ilə tam uzlaşır. Məs:

There might, of course, be another reason, for Soames felt that if he had not know the Contents of Timothy's fill, he might have stayed away himself through delicacy. They are equally attractive, and equally comfortable, no doubt, inside. (Ch. Dickens. Martin Chuzzlewit goes to America)

Şübhəsiz ki, onlar onun faciəsindən xəbərsiz idilər; Sözlərini, əlbətdə, yoldaşın özünə deyərsən (M.İbrahimov Böyük dayaq)

Ara söz və zöz birləşmələri ilə ifadə olunan qətilik\qeyr-qətilik oppozisiyasını ayrıca kateqoriya kimi səciyyələndirmək olar. Bu kateqoriya, bir tərəfdən, arxayınlıq, əminlik modal mənalarının, digər tərəfdən isə qeyri-qətilik, şübhə və ya qəti olmama arzusunun qarşı-qqarşıya qoyulmasına əsaslanır. İngilis dilində qeyr-qətilik modal mənası vokallaşmış qeyri sintaktik pauzalarla- *maybe; so to speak; so they say; I think; as far as I can see; in his view; in his opinion; they say; let me see; suppose* və s. *Azərbaycan dilində isə mənim fikrimcə, mənim bildiyimə görə, ola bilsin, göründüyü kimi* və s. *Kimi sintaqmatik əlavələrlə ifadə olunur. Məs:*

When I wrote next-that, I think, Was from Demeara, wasn't it ?; I wondered what they would do if I suddenly said that I would take charge of the whole affair. Laugh, I suppose, and then begin talking of something else.; and I watched her move around, and I thought, well, may be you ve got what it takes. (M.C.Bareson. Composing a life);

Mənim fikrimcə, əsl istedadda müasirlik hissi olmalıdır (danışiq dil.); Görünür, qardaşım bu işə məsuliyyətlə yanaşır (danışiq dil).

Bu misallarda *I think, I suppose, maybe, mənim fikrimcə, görünür* ara sözləri bir az şübhə, əminsizlik ifadə edir, lakin ümumən təsdiqləməni hipotetik modallığa çevirmir. Təsdiqləyici fikirlər sadəcə qeyri-qətilik modal çalarlıqla müşayət olunur.

Qeyri-qətilyin əksi olan qətilik kateqoriyası mahiyyətə oppozisiyanın qeyd olunmamış üzvüdür, çünki onun ifadəsi əlavə vasitələr tələb edir: istənilən fikir qətilyi azaldan vasitələri əks etdirmirsə, qətidir. Məs,:

After all he had invented the genre, and everyone knew how great his influence had been on the Pamassians. (W.S.Maugham. Red).

Cümlədə qeyri-qətilik ifadəsinin olmaması onu qəti edir, bu isə digər cümlə ilə müqayisədə daha aydın görünür.

Лашкевич О.А. Роль вводных слов в выражении модальности текста: Автореф. Дис...филол Eyni zamanda fikrin qətilyi uyğun mənalı modal sözlərin artırılması ilə güclənə bilər: *certainly, of course, no oubt, in feat, indeed, it is true, I am aware, Il know, as you know, as everybody knows, true* və s. *Məsələn:He was, above all, sympathetic, and the sight of Carrie wandering out, he knew not where, affected him, despite his grievance; Indeed, she is a most respectable and honourable lady. She goes to charge of course; she would fancy the Church in danger if she did not; It was the bestway after allto have gone about the matter. She was interesting, in a manner, to the occupant of the chair, and the simplicity of her request and attitude took his fancy.(T.Dreiser. Sister Carrie)(c.156-162)*

Bu misallarda *above all, indeed, after all* ara elementləri qətilyi ifadə edir, daha doğrusu, başqqa vasitə ilə-fel forması ilə ifadə olunan fikrin qətilyini gücləndirir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qətilik bildiren modal sözlər fikir-cümlələrdə də işlədilir və söylənilən fərziyyəyə qətilik gətirir. Beləliklə, bu tipli modal sözlər,

həmçinin qeyri-qətilik bildirən əlavələr söylənilən fikirdə ikili funksiya daşıya bilər: fikrin leksik mənasına uyğun modal mənə verir və digər vasitələr köməyi ilə söylənilən fikirdə yaranan modal münasibətləri qeyd edir [8, s. 76].

Cümlədəki modal sözlərin aşağıdakı əsas və daimi xüsusiyyəti mövcuddur. 1. Subyektiv modallığı ifadə etməsi. 2. Intonasiya və sintaktik cəhətdən ayrılma [9, s. 46].

Subyektiv modallığın daşıyıcısı olan modal sözlər obyektiv modallığın daşıyıcısı xəbərdən intonasiya və funksiyasına görə fərqlənir. Cümlənin xəbərdə gerçəkliyə müxtəlif obyektiv münasibətlər ifadə olunur. Felin zamanları, şəkilləri ilə ifadə olunan xəbərdə obyektiv gerçəkliyə ehtimal, qətilik, arzu, həqiqilik, yəqinlik və s. kimi müxtəlif münasibətlər bildirilir. İndikativ modallıq vasitəsi ilə gerçəkliyə həqiqilik, konkretlik, lazımlılıq, vaciblik həyata keçirilir ki, bu da Azərbaycan dilində felin nəqli, şüahi, qəti gələcək zamanları və bu zamanların hekayə, rəvayət forması, vacib, lazım şəkilləri ilə ifadə olunur. Müəyyən modal mənaların gücləndirici xarakterə malik əlaqələndiricilər kimi tədqiqi zamanı digər modal sözlər qrupu da üzə çıxır. Bu, ziddiyyət bildirən- *anyway, all the same, at any rate, however, never, the loss, still, yet* məhdudiyət və dəqiqlik bildirən-*especially, at least; ekzemplifikasiya bildirən-for example, for instance; güzəşt bildirən-thoungyh, after all, mülahizəyə əlavəni bildirən-besides, moreover, then; ümumiləşdirmə bildirən- in general, this, therefore, then* kimi söz və söz birləşmələridir. Bu əlavələr qrupunun ümumiləşdirilmiş mənaları modallığı ifadə etmir, lakin bu, ara elementlərinin istifadə olunduğu fikrin hissələri arasında yaranan əlaqələr, bir qayda olaraq, danışanın söylədiyi fikrin məzmununa olan münasibətini əks etdirir. Başqa sözlə, qeyd olunan modal sözlər bu və ya digər səviyyədə müəyyən mənaların daha eksplisit (izahlı) ifadə olunmasına xidmət edir.

Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat “məğaləsində yazır:”Növbəti modal mənə kateqoriyası, demək olar ki, bədii mətnin modallığını xarakterizə edir. Bu, müəllifin hekayətdə yadlaşması, cəlb olunması kateqoriyasıdır. Müəllifin cəlb olunması elmi mülahizələrdə öz əksini tapır. Lakin bu modal mənalar təsir funksiyasının güclü üslubda, yəni bədii təsvir üslubunda daha geniş və rəngarəng göstərilmişdir.”(4.s.105)

Müəllifin cəlb edilməsi dedikdə, biz bədii əsər müəllifinin bu və ya digər səviyyədə təsir etdiyi reallığa, personajlarının hərəkət və ya fikirlərinə obyektiv münasibəti kimi başa düşülməlidir.

Bu kateqoriya müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə olunur: leksik, sintaktik, fonetik və yüksək sintaktik. Ara sözlər öz mənası, həm də mətndəki yeri ilə müəllifə təsvir olunan obyektə münasibət bildirməkdə yardımçı olur və beləliklə də mətnin modallığını ifadə edir:

That he, haloed by bright hair like are early Italian painting, and absorbed in his genius to the exlusion of all else- the only sign of course by which real genius could

be told-should still be a lame duck agitated her warm heart almost to the exclusion of Fost. And she had begun to take steps to clear her Gallery, in order to fill it with Strumolowski afterpieces (J. Galsworthy. The Forsyte Saga...);

Dağdan bu il gələn sürünün üç yataqda saxlanacağı xəbəri briqadiri yox, mühasibi narahat etdi. Çünki hər ikisi, mən belə başa düşürəm ki, sədrin gözündə yüksəlmək istəyirdilər...(M. İbrahimov. Seçilmiş əsərləri. Böyük dayaq).

Bu və ya digər misallar bədii mətnə modallığın ifadə edilməsində ara sözlərin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini və bu linqvistik, hafisənin, müxtəlif aspektlərdə daha geniş tədqiq edilməsinə ehtiyac olduğunu bir daha vurğulayır.

Müasir ingilis dilində məsdər tərkiblər və onların cümlədəki funksiyaları:

İngilis dilində feili birləşmələrin növləri geniş və rəngarəngdir. Əsas hissəsi feil olan bu birləşmələrin quruluşu müəyyən dərəcədə felin xüsusiyyətlərindən onun təsirli ya təsirsiz olmasından asılıdır.

İngilis dilində feili birləşmələrin əsas iki növü var: 1) ikinci elementi feil olan (feilin şəxsiz formaları - məsdər, cerund, feil sifət) 2) ikinci tərəfi feil olmayan feili birləşmələr. Birinci növ feili birləşmələr ikinci növ feili birləşmələrə nisbətən daha çox işlənir. Onlardan biri məsdər tərkibləridir. Məsdərdən əvvəl işlənərək, məsdərlə sintaktik əlaqəyə girən sözlər **məsdər tərkibləri** adlanır və onlar sadə cümlənin tərkib hissəsi olaraq, onun mürəkkəb bir üzvü vəzifəsində işlənir. Məsdər tərkibləri mənalara görə budaq cümlələrə çox yaxındır və bu yaxınlığın nəticəsidir ki, məsdər tərkibləri çox vaxt Azərbaycan dilində budaq cümlə kimi izah edilmişdir. Lakin budaq cümlənin və tərkiblərin tədqiqi göstərdi ki, budaq cümlə ilə tərkib iki ayrı-ayrı sintaktik kateqoriyadır. Bunlar olsa -olsa bəzi hallarda bir-birinin sintaktik sinonimi hesab edilə bilər. Yəni eyni bir fikiri müxtəlif sintaktik formalarla - ya içərisində tərkib olan sadə cümlə ilə, ya da tərkibində budaq cümlə olan mürəkkəb cümlə ilə ifadə etmək olar. Məsələn: I saw Helen say something to her sister cümləsini I saw that Helen said something to her sister şəklində vermək olar. Hər iki halda cümlənin mənası dəyişmir. Yəni Mən Helenin bacısına nəşə dediyini eşitdim. Mən eşitdim ki, Helen bacısına nəşə dedi. Məsdər tərkibləri iki sözdən ibarət olub, cümləyə bir sintaktik vahid kimi daxil olan xüsusi birləşmələrdir.

Krylova J.P. Cordon E.M. Modality in Modern English “Birləşmənin birinci tərəfi şəxs və ya əşya bildirir, ikinci tərəfi isə həmin şəxs və əşya haqqında məlumat verir. Belə birləşmələr ona görə xüsusi birləşmələr adlanır ki, məsdərlə başqa sözlərin əlaqələnməsindən əmələ gələn bir çox birləşmələr də var, lakin bu birləşmələrdə məsdərin subyekti olmur. Özünün ayrıca subyekti olan birləşmələr **məsdər tərkibləri** özünün ayrıca subyekti olmayan başqa sözlərə məsdərin əlaqəsindən əmələ gələn birləşmələr isə **məsdər birləşmələri** adlanır.”(5.s.146)

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri aşağıdakılardır:

Tamamlıq-məsdər tərkibi (The objective-with-th

a) Felin şəxsiz formaları fikrin ifadəsinin daha sadə və daha qənaətcil vasitələr kimi dəyərləndirilir. Felin şəxsiz formaları isim və əvəzliliklə birləşərək tərkib

formalaşdırma bilmək qabiliyyətinə malikdir. Müasir ingilis dilində felin şəxsiz formalarının sayı üç olduğundan onların əmələ gətirdiyi tərkiblər də üç qrupa bölünür: Feli sifət tərkibləri, məsdər tərkibləri və cərund tərkibləri. Bu məqalədə müasir ingilis dilində geniş yayılmış məsdər tərkiblərindən bəhs ediləcək.

b)İngilis dilində məsdər digər sözlərlə birlikdə prediqativ tərkib əmələ gətirə bilər. Belə tərkiblər dildə geniş istifadə olunur.Müasir ingilis dilində belə konstruksiyalar mübtədə ilə xəbərin daxili əlaqəsi kimi başa düşülür. Bu tərkiblər həm struktur, həm də işlənmə xüsusiyyətləri baxımından bir-birindən fərqlənir. Bildiyimiz kimi, tamamlıq və mübtədə məsdər tərkibləri müəyyən fellərdən sonra işlədilir. Lakin for sözlü məsdər tərkibində isə belə məhdudiyyət yoxdur.

Bu konstruksiya “for” sözlü, ümumi halda olan isim və yaxud obyekt halında olan əvəzlikvə məsdərdən ibarətdir.*It is shame for me to ask. This instruction is engineers to follow.*

Ədəbiyyat:

1.Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999..s.136-143

2. Bakı, 1978.s.123.

3.Лашкевич О.А. Роль вводных слов в выражении модальности текста: Автореф. Дис...филол. Наук. М. 1984.с.156-162.

4.Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2005..s.105

5.Krylova J.P. Cordon E.M. Modality in Modern English. M.List New, 2002 p.146.

Р.Мусаева,З.Маммадова

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ АНГЛИЙСКИХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье рассматривается роль вводных слов в выражении модальных значений художественного текста. Основное внимание уделяется семантике вводного слова. Освещаются различные модальные значения, которые

Базовые элементы модальной семантики рассматриваются многими исследователями как синтаксические единицы, а другие относят их к единицам лексико-семантического уровня. Наличие некоторых общих черт с лексическими единицами позволяет включить модальные элементы в список единиц лексико-семантического уровня языковой системы.О. В. Долгова была одной из тех, кто попробовал функциональный подход к изучению скобок. Он последовательно реализовал принцип разделения функциональных стилей при

изучении различных видов речевых нарушений. Автор отмечает, что объектом приставок вводного уровня являются, прежде всего, различные паузы, прерывания, помехи, возникающие при плавной речи через промежуточные и дополнительные слова, словосочетания и предложения. Основной целью статьи является интерпретация категорий модальных значений, отраженных в художественном тексте через различные виды междометий.

Ключевые слова: *вводное слово, художественный текст, категории модального значения, семантика предложения, текста и ком*

R.Musaeva,Z.Mammadova

**METHODS OF EXPRESSION OF MODAL MEANINGS OF ENGLISH
WORDS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES
SUMMARY**

The main purpose of the article is to interpret the categories of modal meanings reflected in the literary text through various types of interjections. The basic elements of modal semantics are considered by many researchers as syntactic units, while others attribute them to lexical-semantic level units. Having some commonalities with lexical units allows us to include modal elements in the list of lexical-semantic level units of the language system. O.V. Dolgova was one of those who tried a functional approach to the study of parentheses. He consistently implemented the principle of separation of functional styles in the study of different types of speech disorders. The author notes that the object of parenthetical level attachments are, first of all, various pauses, interruptions, obstacles that occur during smooth speech through intermediate and additional words, phrases and sentences. On the one hand, the interaction and merging of different modal meanings in the structure of the said idea, on the other hand, the existence of certain oppositions of these meanings allows to choose the categories of modal meanings of the said idea. Analysis of the development of modal words in a literary text allows us to identify the following categories of modal meanings expressed in these units; 1) confirmation / probability category; 2) category of certainty / indecision; 3) stepfather / close category to the transported event; 4) the category of whether there is an expressive-emotional value.

Key words: *opening remarks, literary text, the category of modal values, the semantics of the proposal text and communication.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

RƏYÇİ: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNAR NAĞIYEVA HÜSEYN QIZI
ELNURƏ QULİYEVA HİKMƏT QIZI
H.Əliyev ad.Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimləri
Polad Həşimov 18
gulnarelnura@gmail.ru

**MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ VƏ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SÖZLƏRİN SIRALANMASI ONLARIN
FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XÜLASƏ

Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərkətmə, düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt, verb və ya obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarında mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin önünə və ya sonuna yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və ya xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və xətti xarakter daşıyır.

Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cümlə quruluşu və tərtibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyən edilir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvünün ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır.

Ona görə də iki mərkəzin cümlədə müxtəlif mövqelərə çəkilməsi cümlədə sözlərin funksional yerləşməsinə təsirsiz qalır. Lakin onların baza quruluşunun müvafiq yeri vardır, o, funksional yerləşməyə nisbətə sabitdir (1). Tərtibli və cümlə quruluşu cümlələrdə sözlərin müvafiq sıralanma qaydası vardır. Buna görə də qeyd olunan cümlə tiplərində sözlərin sıralanmasını nəzərdən keçirək.

Abdullayev S.” Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində” Sadə cümlələrdə söz sırası. Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness (G.Seymour. At close quarters. Diamond Books, 1987(1.s123).

Bu cümlədə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturu üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır. Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır. Lakin müasir

dövrümüzdə qeyd olunan bu məntiqi xüsusiyyət “S – V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır.

Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feli sifətləri və feli sifət tərkiblərinin mübtədadan əvvəl gəkməsi cümlədə sıralanma baxımından təyin-təyonolunan münasibətlərinin şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-sematik mərkəzi mübtədəyə düşür.

Ona görə də tamamlıq və zərflilər xəbər sferasına düşməklə xəbərin predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: İngilis dili,sadə cümlə,söz sırası,mürəkkəb cümlə,Azərbaycan dili,inkişaf.

.Musayev O . İ . (Türksevər) . İngilis dilinin qrammatikası Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. BU qanunauyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. Məsələn:

1) “This old man talks nonsense”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls,p.54);

2) “ A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.236);

3) “After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency”. (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987 (767p), p.398).**(2s.94)**

1. “**Qatı** duman suyun üzünü bürüdü”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

2. “**Uzunquyruqlı** quş balıq axtarırdı”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

3. “**Balaca** uşaqlar, dəlləklər, küçələrdə dükan açmış yamaqçılar, çəkməçilər elə bir yarışa girmişdilər”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

4. “Kənarda **iri, yastı daş döşənmiş** küçənin hər iki tərəfi dükan idi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

5. “ **Kəndin üstünə çökən** qaranlıq qaorxmuş kimi Cahandar ağanın həyətinə yaxın gəlmədi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Bəzən də həmcins mübtədalar təyinlə müşayiət olunur; bu vaxt da əvvəldə qeyd etdiyimiz prinsip pozulmur:

“**Sıldırım** yarpaqlar, **silkənli,burulğanlı** sular nərildəyib dəli Kürün şaxələnməmiş qolları gözünün önündən keçdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Həmcins mübtədalar ümumiyyətlə, vahid mübtədə statusunu inkar etmir; o statusun əlamətlərində də qorunur. Məs.: Our marksman and your eye witness, and the hornet`s nest stirred... (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987 (767p), p.328).

1. “**Göyün üzü** tərtemiz idi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (söz birləşməsi)

2. “**Onun çiyinləri** qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).
3. “**Araba təkərlərinin cırlıtısı** və kəlləri haylayan **Tapdığı səsi** eşidilirdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (feli sifət tərkibi)

Ədəbi dil normasına görə təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməməsi səbəbindən təyin mübtədə münasibətləri struktur cəhətdən dəyişməzdir.

Mübtədanın genişləndirilmiş üzvlərlə ifadəsi strukturca mürəkkəb olsa da, vahid bir üzv kimi mövcud olur, onların struktur mahiyyəti yox, qrammatik məntiqi anlamı diqqət mərkəzində durur. Təktərkibli cümlələrdə mübtədə və ya xəbər buraxıla bilinir.

Mübtədə iştirak etməyəndə şəxs sonluqları onu əvəz edir, yəni məntiqən mübtədə meydandır; onu bərpa etmək mümkün olur. Struktur cəhətcə tarixən mövcud olmuş subyekt predikatdan sonda gələn vahidin qrammatikləşmiş variantında ifadə olunur.

Bu heç də yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri inkar etmir; çünki müasir dil nöqtəyi-nəzərdən qrammatikləşmiş subyekt müstəqil deyil, xəbərin morfoloji göstəricisinə çevrilmişdir. Müstəqil subyekt qeyd etdiyimiz strukturda birinci subyektdir, yəni mübtədədir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən sadə cümlələrdə sözlərin sırası sintaktik vasitələrdəndir. Sadə cümlə komponentlərinin bağlanması söz sırasının rolunu nəzərə alıb-almamasına görə dilçilər, məsələn Ə.M.Cavadov: K.M.Abdullayev, K.N.Vəliyev və başqaları sadə cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində söz sırasının əhəmiyyətini göstərirlər. Lakin digər Azərbaycan dilçisi Ə.Xəlilov bu fikri müdafiə etmir.

Nuriyeva S . T.” Cerund “ məğaləsində yazır:”Sadə cümlədə söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Sadə cümlədə sözlərin sırasından danışarkən ilk növbədə onun başqa dil qanunları arasındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Dil qanunlarını iki qrupa bölmək mümkündür: xüsusi dil qanunları, ümumi dil qanunları. Bütün dil sistemində özünü göstərən dil hadisələrinə sıralanma, intonasiya, vuğu və təkrar daxildir”. (3.s.62)

Hər bir dilin morfoloji quruluşu onun sintaktik quruluşuna və ya əksinə, sintaktik quruluşu morfoloji quruluşuna uyğun gəlir. Sistemlər arasındakı uyğunluq, ahəng, məhz ümumi qanunlar əsasında mümkün olur. Məsələn: Azərbaycan dilində söz vurğusu axırıncı hecanın üzərinə, məntiqi vurğu isə xəbərdən əvvəlki, sözün üzərinə düşür. Deməli, istər sözdə, istərsə də cümlədə vurğu eyni yerə düşdüyü üçün vahid vurğu sistemi yaranır.

Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır. Məsələn: Azərbaycan dilində Yazı-çı-liq və yaz-dır-ıl(maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur. Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir. Çı-lıq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi

xarakter daşımır. Çı- şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı mənanıdır fellər üçün yaradır.-Lıq şəkilçisi mücərrədliyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir.Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır.

Deməli,nitq hissəsindən asılı olmayaraq abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər kökdən uzaq düşür.Buna görə də B.A.Serebrennikov yazır ki, iltisafı dillərdə şəkilçilərin sıralanmasında müəyyən bir qanun vardır.Abstraktlıq bildirən şəkilçilər isə kökə yaxın yerləşir. İstər cümlələr, istərsə də şəkilçilərin sıralanma prosesini üç mərhələyə bölmək olar.

I mərhələ: Sıralanmanın 1-ci mərhələsində hadisə, əşya,hərəkətlə, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir.Əgər <<ev>> haqqında danışılacaqsansa -<<ev, -divar, -qapı,-pəncərə>>və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ seçmə və ya seleksiya adlanır.

II mərhələ: Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir,onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur,valentliyi təyin edilir. Çünki,sıra komponentinə daxil olan sözlərin,şəkilçilərin,cümlələrin hamısı eynihüquqlu (eynivalentli) olmur. Sözlərin,şəkilçilərin.cümlələrin

III Mərhələ: Sadə cümlənin müxtəsər cümlənin ikinci üzvü xəbərdir; o predikatdır. Predikat hansısa yeni məlumatı verir. Xəbərlər feli və ismi olmaqla iki cür ifadə formasına malikdir. İsmi xəbərlər *was, were, idi, imiş* köməkçi vasitələrin (eləcə də digər köməkçi fellər vasitəsilə) köməyi ilə ifadə olunur. Adlara predikativliyi verən də qeyd etdiyimiz köməkçi vahidlərdir; məlumat yükü də onların yaratdığı xəbər zonası olə bağlıdır. İngilis dilinin söz sırasına uyğun xəbər həmişə mübtədadan sonra gəlir.

V.Aslanov :”Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər əsərində qeyd edir: “Azərbaycan dilinin söz sırası qaydasına görə xəbər həmişə cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyət təkcə dilçilik qanunları ilə deyil, həm də entolinqvistik düşüncə ilə bağlıdır. Əvvəlki bölmədə izah etdiyimiz kimi bu istiqamətdə tipoloji təsnifat da aparılmışdır.(4.s.271)

Azərbaycan dilinin təməl sintaksisinə(*invariant*) görə xəbər sonda gəlməklə cümləyə məxsus predikativliyin ifadəçisidir, bu səbəbdən cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir.

Feili xəbərlər:

1.“Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırının ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən **qalxdı**”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü).

2. “Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydərə **baxdı**”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü).

3. “Bir azdan onlar çadırda, döşəkçələrin üstündə bardaş qurub **oturmuşdular**”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü).

1) “The first letters he read were very from all, very carefully written and dealt almost entirely with local happenings”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.267);

2) “Take it easy, he told himself”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.340);

3) “He had tired to sleep”. (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1986 (767p), p.166).

Deməli, xəbərə qrammatika, həm də kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq olur; hər iki halda xəbərlə bağlı fərqi məsələlər öyrənilir.

Təməl sintaksisi dedikdə, baza sintaksisi nəzərdə tuturuq. Xəbər bu kontekstdə həmişə cümlənin sonunda gəlir, bu, xəbərfunksiyasını yerinə yetirən ismi xəbərə aiddir:

1.“Bir azdan sultanın anası **onun çadırında idi**”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü).

2. “Sadə geyinmişdi, üstündə heç bir bəzək-düzək **yox idi**”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü).

3. “Elə bilirəm ki, Teymur övladına əl qaldırmaq **günahdır**”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . 4 cildə geyd edilir“Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmədir; invariantın – dil modelinin nitqdə sərbəstləşməsi kommunikasiyanın tələblərinə uyğunlaşması ilə bağlıdır.(5.s.792)

Bu akseptdə kommunikasiya dil modelini tamam dəyişmir; əsasən, cümlənin bir neçə üzvü yerini dəyişir. İnvariantla törəmə struktur bir-birinə qarşə dayanmır, əksinə onunla sıx bağlıdır. Əslində invariant aktual üzvlənmənin – yeni strukturun formalaşma mənbəyidir.Tamamlıq cümlədə mübtədə ilə xəbərin arasında yerləşir və xəbər zonasına daxildir. Qeyd olunan məkanda onların yerinin sabitliyi fərqlidir.

Bu barədə Ə.Cavadov yazır: “Vasitəli tamamlıqların forması onların cümlədəki yerini təmin edir”. Daha doğrusu, vasitəli tamamlığın forması onun cümlənin müxtəlif yerlərində işlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun əksinə, vasitəli tamamlığın yeri sabitdir, onun yeri cümlədəki başqa sözlərin sırasına görə müəyyənləşir. Vasitəsiz tamamlığın yeri, onu mübtədadan fərqləndirməyə imkan verir.(6.s.14)

İstər vasitəli, istər vasitəsiz tamamlıqlar xəbərə aid olduğu üçün xəbərdən əvvəl gəlir (2.52). misallara müraciət edək:

1.Əgər cümlə üç üzvdən (mübtədə, tamamlıq və xəbər) ibarətdirsə, tamamlıq bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəl yerləşir:

“Heydər **onu** bağrına basdı”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü).

2. “Din yolunda **döyüşə** hazırlayırdıq”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü). Bu strukturlu cümlələrdə tamamlığın yeri sabitdir.Bu tipli cümlələr digər üzvlərlə

genişləndirilərsə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir, o, xəbərdən əvvəl – yəni onun yanında gəlir.

1.“Qala təslim olmaq istədiyi gün bürclərdə uzaqdan **toz qalxdığını** gördülər”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü”).

2. “Yetirib yerdən bir ovuc **yovşan** qopardı”. (F.Kərimzadə.“Xudafərin körpüsü”).

ƏDƏBİYYAT:

1.Abdullayev S. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində söz sırası, Bakı , 1998.s.123.

2.Musayev O . İ . (Türksevər) . İngilis dilinin qrammatikası , Bakı , 2007.s.94

3.Nuriyeva S . T. Cerund , Bakı , 2011.s.62

4. V.Aslanov :”Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər” II cild, Bakı: Elm, 2003. 271 s.

5.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . 4 cildə , Bakı: Şərq –Qərb , 2011, 792 s.

6. Ə.Cavadov : “Azərbaycan dilində feillərin leksik semantik inkişafı ” Bakı , Maarif, 1971,14s

G.Nagieva,E.Kulieva

ORDER OF WORDS IN SIMPLE AND COMPLEX SENTENCES IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES THEIR DIFFERENT AND SIMILAR CHARACTERISTICS

Summary

The second part of a simple two-part short sentence is news; he is a predicate. The predicate provides some new information. News has two forms of expression, verbs and nouns. The noun news was, were, was, is expressed by means of auxiliary means (as well as through other auxiliary verbs). The auxiliary units we have mentioned also give predicatives to names; The data load is also related to the news zone created by the om. According to the English word order, the message always comes after the clause. According to the word order of the Azerbaijani language, the message always comes at the end of the sentence. This feature is associated not only with the laws of linguistics, but also with entolinguistic thinking. As explained in the previous section, a typological classification has been made in this direction. Classification of simple sentences in the Azerbaijani language is carried out according to the presence of primary and secondary members; double-sentence and single-sentence sentences are determined on the basis of this criterion. The other members of the sentence gather around these two parts of the sentence and describe them in terms of style, time, and so on. clarifies the relationship in terms of. Therefore, the involvement of the two centers in different positions in the sentence does not affect the functional placement of words in the sentence.

However, they have an appropriate location in the base structure, which is relatively stable in functional location (1). Single-order and double-sentence sentences have the appropriate order of words. Therefore, let's consider the order of words in the mentioned sentence types.

Key words: English, simple sentences, word order, complex sentences, Azerbaijani language, development.

Г.Нагиева,Е.Кулиева

**ПОРЯДОК СЛОВ В ПРОСТЫХ И СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ В
СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
ИХ РАЗЛИЧНЫЕ И СХОДНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ**

РЕЗЮМЕ

Вторая часть простого короткого предложения, состоящего из двух частей, — новость; он предикат. Предикат предоставляет некоторую новую информацию. Новости имеют две формы выражения: глаголы и существительные. Существительное news was, were, was выражается с помощью вспомогательных средств (как и с помощью других вспомогательных глаголов). Упомянутые нами вспомогательные единицы также дают предикаты именам; Загрузка данных также связана с новостной зоной, созданной от. Согласно английскому порядку слов, сообщение всегда следует за предложением. Согласно порядку слов азербайджанского языка, сообщение всегда стоит в конце предложения. Эта особенность связана не только с законами языкознания, но и с энтолингвистическим мышлением. Как объяснялось в предыдущем разделе, в этом направлении была проведена типологическая классификация. Классификация простых предложений в азербайджанском языке осуществляется по наличию главных и второстепенных членов; на основе этого критерия определяются двусмысленные и односоставные приговоры. Остальные члены предложения собираются вокруг этих двух частей предложения и описывают их с точки зрения стиля, времени и т. д. уточняет такие отношения. Поэтому участие двух центров в разных позициях в предложении не влияет на функциональное размещение слов в предложении.

Ключевые слова: английский язык, простые предложения, порядок слов, сложные предложения, азербайджанский язык, развитие.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ZAMANOVA XALİDƏ YAŞAR QIZI
AzTU, "Xarici dillər" kafedrasının baş müəllimi
İBRAHİMOVA DİLBƏR MUSTAFA QIZI
ADİU, "Xarici dillər kafedrasının müəllimi
H. Cavid pr.25
khalidadilbar@com.ru

**MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR
VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)**

Xülasə

İngilis dilində feili birləşmələrin növləri geniş və rəngarəngdir. Əsas hissəsi feil olan bu birləşmələrin quruluşu müəyyən dərəcədə felin xüsusiyyətlərindən onun təsirli ya təsirsiz olmasından asılıdır.

.Musayev.O.İ ingilis dilinin qrammatikası:” İngilis dilində feili birləşmələrin əsas iki növü var: 1) ikinci elementi feil olan (feilin şəxsiz formaları - məsdər, cerund, feili sifət) 2) ikinci tərəfi feil olmayan feili birləşmələr. Birinci növ feili birləşmələr ikinci növ feili birləşmələrə nisbətən daha çox işlənir. Onlardan biri məsdər tərkibləridir. Məsdərdən əvvəl işlənərək, məsdərlə sintaktik əlaqəyə girən sözlər **məsdər tərkibləri** adlanır və onlar sadə cümlənin tərkib hissəsi olaraq, onun mürəkkəb bir üzvü vəzifəsində işlənir. Məsdər tərkibləri mənalarına görə budaq cümlələrə çox yaxındır və bu yaxınlığın nəticəsidir ki, məsdər tərkibləri çox vaxt Azərbaycan dilində budaq cümlə kimi izah edilmişdir. Lakin budaq cümlənin və tərkiblərin tədqiqi göstərdi ki, budaq cümlə ilə tərkib iki ayrı-ayrı sintaktik kateqoriyadır. Bunlar olsa olsa bəzi hallarda bir-birinin sintaktik sinonimi hesab edilə bilər. Yəni eyni bir fikiri müxtəlif sintaktik formalarla - ya içərisində tərkib olan sadə cümlə ilə, ya da tərkibində budaq cümlə olan mürəkkəb cümlə ilə ifadə etmək olar. Məsələn: I saw Helen say something to her sister cümləsini I saw that Helen said something to her sister şəklində vermək olar. Hər iki halda cümlənin mənası dəyişmir. Yəni Mən Helenin bacısına nəsə dediyini eşitdim. Mən eşitdim ki, Helen bacısına nəsə dedi. **(1.s.135)**

Məsdər tərkibləri iki sözdən ibarət olub, cümləyə bir sintaktik vahid kimi daxil olan xüsusi birləşmələrdir.

Açar sözlər: məsdər, leksika, semantika, inkişaf, İngilis dili, Azərbaycan dili

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri aşağıdakılardır:

- 1) **Tamamlıq-məsdər tərkibi (The objective-with-the-Infinitive Construction);**
- 2) **mübtəda-məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction);**
- 3) **for sözlü məsdər tərkibi (The For-to-Infinitive Construction);**

Ümumi halda olan isim (və ya obyekt halda olan əvəzlik) və məsdərdən ibarət olan birləşməyə **tamamlıq məsdər tərkibi** deyilir. Bu tərkibdəki iki komponent sıx əlaqəyə girir və cümlədə mürəkkəb tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Məsələn: The patient did not notice **the doctor come in** - What did not the patient notice?

Tamamlıq məsdər tərkibi aşağıdakı fellərdən sonra işlədilir;

I **Əqli fəaliyyət bildirən** to think, to expect, to find, to imagine, to believe, to know **və.s fellərdən sonra məsələn:**

1) **We know** him to be a good specialist **of heart disease**

2) **We expect the guests to arrive** by the night train

3) **I think the concert to be success**

4) **Do you believe** him to be an honest man?

II Fiziki qavrayış bildirən to hear, to feel, to see, to watch, to notice və.s

1) **I felt the ground tremble** under my feet

2) Everybody **saw them approach** the house

3) **Have you heard** him to be playing the piano?

III **Arzu, istək, niyyət bildirən** to want, to wish, to intend, to mean, to ask **və.s**

1) **I wish you to be happy**

2) Mother **intended me to marry** to Martin

3) **I should like** them to return **soon**

IV **Əmr, xahiş, icazə, məcburiyyət** to let, to permit, to allow, to order, to command, to make, to request **və.s**

1) **He made** me obey

2) **Let** me introduce **myself**

3) Mothers never **allow their children to play** with matches

Musayev O.I. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Müasir ingilis dilində işlədilən tamamlıq-məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə ya (1) feli isim və ya məsdər tərkibi, ya da (2) tamamlıq budaq cümləsi vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn: **I saw the boy play** in the yard - (1) Mən **oğlanın** həyətdə **oynamasını** (oynamağını) gördüm. (2) Mən gördüm ki, **oğlan həyətdə oynayır.**(2.s.24)

Mübtəda-məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction)

Müasir ingilis dilində bəzən cümlə ümumi halda olan isim (yaxud adlıq halda olan əvəzlik) məsdərlə sıx sintaktik əlaqəyə girərək tərkib yaradır.

Məsələn; **The girl (she) was seen to study**

Bu tərkib cümlədə sintaktik vahid kimi çıxış edir və mürəkkəb mübtəda funksiyası daşıyır.

Mübtəda məsdər tərkibi dildə mövcud olan bir qrup fellərlə həmişə məhcul növdə işlənir. Bunlar aşağıdakılardır.

1) hissi qavrayışı ifadə edən **to see, to hear, to feel** və.s **They were seen to descend** the hill

2) əqli fəaliyyət ifadə edən **to know, to think, to consider, to suppose, to believe** və.s

He was known to be a well-known writer

3) **to say, to report** fellər ilə, məsələn:

The tourists are said **to arrive** at dawn

4) **to be likely, to be certain, to be sure** fellər ilə məsələn **He is sure to return** soon

They are likely to marry

Müasir ingilis dilində işlənən mübtəda - məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə adətən (1) təsirlik halında isim (yaxud əvəzlik) və feili sifət, yaxud (2) yiyəlik halında isim (yaxud əvəzlik) və təsirlik halında olan feili sifət vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədası qeyri-müəyyən şəxslidir. Məsələn:

The children (they) were seen **to play** in the garden

Uşaqları (onları) bağda **oyunan** gördülər. **Uşaqların** (onları) bağda **oynadığını** gördülər.

For sözlü məsdər tərkibləri (The For-to-Infinitive Construction);

Bu tərkib ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halda olan şəxs əvəzliyi) və məsdərdən ibarət olur. Bu tərkibi səciyyələndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onun qarşısında həmişə “for” sözlü işlədilir. Buna görə də ona sözlü məsdər tərkibləri deyilir.

Məsələn: It is necessary **for Jane(her) to learn** the English languages properly Bu tərkib cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edir və aşağıda sintaktik funksiyalarda işlənir.

1) mürəkkəb mübtəda məsələn:

For you to work as an interpreter is necessary **It is necessary for you to work** as an interpreter

2) mürəkkəb predikativ, məsələn:

The best thing will be **for you to find a job**

3) mürəkkəb tamamlıq, məsələn:

Everybody waited for the head of the family to speak first

4) mürəkkəb təyin funksiyasında, məsələn:

This is a book for you to read and to remember

5) mürəkkəb zərflik, məsələn:

I **stepped aside** for him to pass

For sözlü məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə ya (1) sözbirləşməsi, ya da (2) budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

For you to go into details **is not necessary**

Sizin məsələnin təfərrüatına getməyiniz **vacib deyil (Vacib deyil ki, siz məsələnin təfərrüatına gedəsiniz)**

Onlar qeyd edirlər ki, xəbər həm birinci, həm də ikinci(dübarə) ola bilər. Birinci xəbər mübtədə kimi verilmiş əşyanı xarakterizə edir, ikinci xəbər isə mübtədə kimi verilmiş əşyanı bilavasitə deyil, yəni başqa şəxslərin fikiri ilə, qavrayışları ilə xarakterizə edir.

Məsələn: 1) He knows it - birinci dərəcəli xəbər O bunu bilir

2) He is said to know it (ikinci xəbər) Deyirlər ki, o, bunu bilir.

Daha sora adıçəkilən dilçi alimlər qeyd edirlər ki, (ikinci) dübarə xəbər daha çox sözbirləşməsi ilə ifadə olunur. Bu sözbirləşməsinin birinci elementi xəbər formasında olan (predikativ formada) fel məchul növdə hər hansı bir şəxsin fikrini, təsəvvürünü, təsirini bildirir. İkinci element isə məsdər və ya feli sifət, bəzəndə başqa nitq hissəsi xəbərin əsas məzmununu ifadə edir. Müasir ingilis dilində komponentləri mübtədə ilə xəbərin daxili əlaqəsi kimi başa düşülən məsdər tərkibləri aşağıdakılardır

1) Tamamlıq tamamlıq-məsdər tərkibi (The objective-with-the-Infinitive Construction);

2) mübtədə-məsdər tərkibi (The objective-with-the-Infinitive Construction Subjective Infinitive Construction);

3) for sözlü məsdər tərkibi (The For-to-Infinitive Construction);

.Rodinov.A.F. Variants in current English Grammar:” Bu tərkiblərin hər üçüdə hərəkət və onun subyektini haqqında məlumat olur. Baxmayaraq ki, tərkiblərin tərəfləri arasındakı əlaqə mübtədə və xəbər əlaqəsinə oxşayır, lakin bu tərkibdə nə mübtədə, nə də xəbər vardır, çünki ikinci tərəfi felin şəxsi forması ilə ifadə olunmuşdur ki, o da ancaq ikinci xəbər vəzifəsində işlənir. Tərkibin subyektini mübtədə kimi isim və ya əvəzliliklə ifadə olunmasına baxmayaraq, o cümlənin mübtədəsi ilə eynilik təşkil etmir.”(3s.148)

Məsələn, **I want you to answer this question** cümləsi ilə **I want to answer this question** cümləsini müqayisə etsək, görmək olar ki, birinci cümlədə feilin şəxsi forması ilə ifadə olunmuş xəbərin mübtədəsi “I” “to answer” məsdərinin subyektini isə “you” əvəzliyidir. İkinci cümlədə isə “I” əvəzliyi həm feilin şəxsi forması olan “want” feilinə, həm də “to answer” məsdərinə aiddir. Ona görə də birinci cümlədə “to answer” məsdəri həmin quruluşun bir hissəsi olub “you” əvəzliyi ilə birlikdə tərkib üzvü kimi çıxış edir. İkinci cümlədəki “to answer” məsdəri isə tərkib əmələ gətirmir. Bu nöqtəyi nəzərdən də özünün ayrıca subyektini olan məsdərin əmələ gətirdikləri birləşmələr xüsusi birləşmələr, yəni predikativ birləşmələr adlanır və onlar əsasən budaq cümlələrlə sinonim kimi işlədilir.

. Alice Machein. Reference Guide to English. Washington:” Məsələnin mahiyyətinə keçməzdən əvvəl biz “tərkib” və “məsdərtərkibi” terminlərini bir daha

genişləndirmək istərdik. M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində həmin terminlərə belə tərif verirlər. “Tərkib dilin qrammatik qanunları əsasında nitqdə birləşmələr şəklinə təzahür edən sintaktik vahiddir.”(4.s.65)

“Məsdər tərkibi” məsdərə aid olub, ondan əvvəl gələn sözlərə bu məsdərin birləşməsindən ibarət konstruksiya.

Müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkibləri var:

1. Tamamlıq-məsdər tərkibi (He objective with the Infinitive construction)
2. Mübtəda məsdər tərkibi (He subjectiv Infinitive construction)
3. For sözünün məsdər tərkibi(The For-to Infinitive construction)

II. Tamamlıq- məsdər tərkibi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı

Obyekt hal və məsdər tərkibi yaxud “üç elementli quruluş kimi adlandırılan bu feli birləşmə əvvəllər əbədi kitab dili üçün səciyyəvi sayılırdı.

Lakin sonralar məsdər və onunla olan birləşmələr üzərində aparılan bir çox tədqiqatlar göstərdi ki, bu birləşmələr təkcə ədəbi dildə deyil, danışq dilində də çox geniş işlənməkdədir.

Həmin tamamlıq tərkibdə ifadə edildiyinə görə onu mürəkkəb tamamlıq adlandırırlar. Dilçi alimlərin əksəriyyəti obyekt hal və məsdər tərkibinin hissi qavrayış, əqli fəaliyyət, arzu-niyyət, hiss-həyəcan, əmr və icazə, bəyan etmək, məlumat vermək, məcburiyyət mənası ifadə edən fellərlə işlənməsini qeyd edirlər. Missalar seçərkən , belə qənaətə gəlmək olur ki, tamamlıq məsdər tərkibi , arzu və niyyət bildirən sözlərdən, yəni to want, to wish, to desire, should like feillərdən sonra başqa fellərə nisbətən daha çox işlənir, məsələn

1. I don't want to work any more, but I should like you to stay a bit if you have time.

2. Well, said Soama, I want you to come out if the stores with me and after that we'll go to the park

3. I should like you to know the whole inside story about these fellows because I want you to throw them over and come in with me

Qeyd etmək lazımdır ki, əqli fəaliyyət bildirən to believe, to find, to imagine, to suppose, to understand, to consider, to know, to expect, to think və s. bu kimi fellərdən sonra işlənən tamamlıq və məsdər tərkibinin ikinci elementi yəni, məsdər çox hallarda “to be” feli ilə ifadə olunur. Məsələn:

1. And I heard the other day from a university professor that they all consider you to be the clever

2. It would be unfair to expect the other people to be as remarkable oneself.

3. They supposed the man to be the captain of the steamer.

İngilis dilində bir necə feillər varki onlardan sonra “tamamliq və məsdər birləşməsi” to hissəciksiz işlənir. Bunlar aşağıdakılardır: to see, to feel, to notice, to make, to watch, to let və s. Məsələn:

1. I heard him speak and pull the curtains from the bed.
 2. You will make we cry in a minute, and then you will be sorry.
 3. Would you let me wait till my grave opens and swallows me?
 4. Is it your for running into danger which makes you want to go there.
 5. He will have let you know at once, but have been very busy setting up things the about seminary.
 6. I have watched you grow for many years when you were a little baby.
- Tamamliliq- məsdər tərkibi aşağıdakı hallarda işlənir.
- I. fellərdən sonra, məsələn:

Ədəbiyyat:

1. Musayev.O.İ ingilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996.s135
2. Musayev O.I. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı 1960.s.24.
3. Rodinov.A.F. Variants in current English Grammar. Moscow 1981 p.148.
4. Alice Machein. Reference Guide to English. Washington, 1996 .s.65.

Х.Заманова,Д.Ибрагимова

ИНФИНИТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ И ИХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕЗЮМЕ

Типы спряжения глаголов в английском языке широки и разнообразны. Структура этих составных слов, основную часть которых составляет глагол, в некоторой степени зависит от свойств глагола, является ли он действенным или недействительным.

В английском языке различают два основных типа глагольных сочетаний: 1) глагольные сочетания со вторым элементом в качестве глагола (неличные формы глагола - масдар, церунд, глагол прилагательное) 2) глагольные сочетания со второй частью в качестве глагола.

Глагольные соединения первого типа употребляются чаще, чем глагольные соединения второго типа. Одним из них являются настои. Слова, синтаксически связанные с инфинитивом перед инфинитивом, называются инфинитивными компонентами, и они употребляются в составе простого предложения как сложный член. Инфинитивы очень близки по значению к

ветвям предложения, и в результате этой близости инфинитивы часто интерпретируются в азербайджанском языке как ответвления предложений. Однако в ряде случаев их можно считать синтаксическими синонимами.

То есть одна и та же мысль может быть выражена в разных синтаксических формах - либо содержащим ее простым предложением, либо сложным предложением, содержащим ответвление.

Ключевые слова: масдар, лексика, семантика, развитие, английский язык, азербайджанский язык

X.Zamanova,D.Ibragimova

**MASTER SENTENCES IN DIFFERENT LANGUAGE LANGUAGES
AND THEIR LEXICO-SEMANTICAL FEATURES
SUMMARY**

The types of verb conjugations in English are wide and varied. The structure of these compounds, the main part of which is a verb, depends to some extent on the properties of the verb, whether it is effective or ineffective. There are two main types of verb combinations in English: 1) verb combinations with the second element as a verb (impersonal forms of the verb - masdar, cerund, verb adjective) 2) verbs with the second part as a verb. The first type of verb compounds is used more often than the second type of verb compounds. One of them is infusions. Words that are syntactically related to the infinitive before the infinitive are called infinitive components, and they are used as part of a simple sentence as a complex member.

The infinitives are very close in meaning to branch sentences, and as a result of this affinity, infinitives are often interpreted in Azerbaijani as branch sentences. However, in some cases they can be considered syntactic synonyms. That is, the same idea can be expressed in different syntactic forms - either with a simple sentence containing it, or with a complex sentence containing a branch sentence. For example: I saw Helen say something to her sister. In both cases, the meaning of the sentence does not change. So I heard Helen say something to her sister. I heard Helen say something to her sister.

.Key words: masdar, lexicon, semantics, development, English, Azerbaijani

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Rəfiq Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HƏQİQƏT MEHDİYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Mərdanov qardaşları
hmehtiyeva@internet.ru

**TİBB TƏLƏBƏLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN
FORMALAŞMASINDA ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNİN İMKANLARI**

Xülasə.

Gənc mütəxəssislərin peşə kompetensiyaları içərisində xarici dil bilgisi də əhəmiyyətli yer tutur və onların əmək bazarında rəqabətə davamlı olmasına təsirsiz qalmır. Bu məqalədə tibb tələbələrinin alman dilində peşə ünsiyyəti vərdişlərinə yiyələnməsində xarici dil dərslərinin imkanlarından bəhs edilir. Tibb ixtisasıya yiyələnmənin şifahi və yazılı nitqin formalaşması təlim nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Belə bir fikir irəli sürülür ki, praktik məşğələlərin məqsədyönlü təşkili, interaktiv təlim üsullarından istifadəyə üstünlük verilməsi, tibbi məzmunlu dialoqların tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməsi ilə bu nəticəyə nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: kommunikativ bacarıqlar və vərdişlər; ənənəvi təlim fəal təlim metodları; təlim; interaktiv üsullar; peşə ünsiyyəti, dialoji nitq.

Qloballaşma dövründə gənc mütəxəssislərin uğurlu peşə fəaliyyətində, eləcə də beynəlxalq əmək bazarında işlə təmin olunmasında xarici dil bilgisinin rolu böyükdür.

Son dövrlərdə Tibb universiteti tələbələrinin xarici dillərin, xüsusi ilə alman dilinin öyrənməsinə olan marağının artmasını da bu zərurətlə əlaqələndirmək olar. Bakalavr təhsilini tamamlayanlar, xüsusi ilə stomotoloji ixtisas sahəsini seçənlər sonrakı təhsil üçün Almaniyaya üz tutur, digər xarici ölkələrdə həkim kimi fəaliyyət göstərmək arzusunda olanların sayı da xeyli artmışdır. (1, 15)

Xarici dillərin öyrənməsinə olan bu tələbatı ödəmək üçün informal təhsil imkanlarından istifadə olunur, çoxsaylı dil kurslarında öyrəncilərin dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi yönündə məqsədyönlü iş aparılır. Bir sıra ali məktəblərin, o cümlədən Azərbaycan Tibb universitetinin xarici dillər kafedrasında da təlim yeni texnologiyalarından istifadə etməklə və xarici dil kursu proqramlarında məzmun dəyişiklikləri etməklə bu sahədə bəzi irəliləyişlər əldə edilmişdir. Tibb tələbələrinin bir illik tədris kursu ərzində seçdikləri ixtisas üzrə ingilis, alman və rus dilində peşəyönlü kommunikativ bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə təlim nəticələrindən biri olaraq xüsusi diqqət yetirilir. Bu təlim nəticəsinə nail olmaq üçün praktiki məşğələlər zamanı xarici dil təliminin ənənəvi üsulları ilə yanaşı fəal təlim metodlarına üstünlük verilməsi, interaktiv üsullardan daha çox istifadə edilməsi vacibdir.

Bu məqalədə ingilis və alman dili dərslərində ayrı-ayrı tibbi mövzuların tədrisi prosesində peşə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması ilə əlaqəli bəzi məsələləri işıqlandırmaq niyyətindəyik. (2,335)

“Xəstənin müayinəsi” (Xəstəlik tarixçəsi – “Anamnez”) mövzusu üzərində işin ilk mərhələsi bu dialoqun dinlənməsi ilə başlayır. İlk dinlənmə dinlənmə zamanı tələbələr dialoqda eşitdikləri tanış söz və ifadələri qeyd edirlər. İkinci dinlənmədən sonra eşitdikləri mətnin qısa məzmununu doğma dildə izah edirlər. Dialoqun yazılı mətni üzərində iş müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyəti ilə naməlum tibbi terminlərin seçmək və izah etmək tapşırığının icrası ilə davam edir. Tələbələr “Həkim – xəstə” rolları üzrə dialoqu iki nəfərlik qruplarla icra edirlər. Məşğələ ərzində müəllimin əlavə öyrətdiyi bəzi yeni söz və ifadələri işlətməklə, rolları dəyişməklə müxtəlif dialoqlar tərtib və icra edilir.

Xəstəliklər, müalicə halları ilə əlaqədar tələbələrin söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün tibbin müxtəlif sahələrindən tapşırıq növlərindən istifadə etmək olar. Bu məqalədə daxili xəstəliklər bölməsinə aid müxtəlif tapşırıq növləri ediləcək.

Beləliklə ilk mərhələni həkim xəstənin müayinəsi ilə başlayır

Anamnese.

Arzt: Guten Tag. Ich bin Dr. Müller.

Ich möchte mit Ihnen über Ihre medizinische Vorgeschichte sprechen. Können Sie mir sagen, ob Sie irgendwelche Kinderkrankheiten hatten, z.B. Windpocken, Masern, Scharlach, Röteln?

Patient: Als ich klein war, hatte ich Masern, Windpocken und Keuchhusten, aber ich glaube Nicht, dass ich Röteln hatte.

Arzt: Waren Sie je im Krankenhaus, oder wurden Sie jemals operiert?

Patient: Ja, meine Mandeln wurden entfernt, als ich Kind war.

Arzt: Hatten Sie seitdem schwerwiegende Gesundheitsprobleme?

Patient: Ja, ich habe Diabetes.

Arzt: Wann wurde Ihr Diabetes festgestellt?

Patient: Als ich 14(Jahre alt) war.

Arzt: Werden Sie diesbezüglich behandelt?

Patient: Ja, ich spritze mir seitdem Insulin.

Arzt: Haben Sie die übliche Schutzimpfungen bekommen?

Patient: Ja.

Arzt: Gut. Nun möchte ich den Überweisungsschein Ihres Hausarztes sehen.

Patient: Ja, hier, lesen Sie bitte.

Anamnez.

Həkim: Salam. Mən həkim Müllerəm. Mən Sizinlə Sizin sağlamlığınız haqqında keçmiş tarixə nəzər salmaq istəyirəm. Mənə deyə bilərsinizmi, Siz

kiçik yaşlarda hansı uşaq xəstəlikləri keçirmisiniz, məsələn su çiçəyi, qızılca, məxmərək.

Xəstə: Mən uşaq olanda qızılca, su çiçəyi və göy öskürək keçirmişəm, amma məxmərək keçirməyimə inanmıram.

Həkim: Siz xəstəxanada yatmışınız və yaxud əməliyyat olunmusunuz?

Xəstə: Bəli, mən uşaq olarkən badamçığı vəzi mi kəsiblər.

Həkim: O vaxtdan bəri sağlamlıq probleminiz olubmu?

Xəstə: Bəli mən şəkər xəstəsiyəm.

Həkim: Sizin çəkər xəstəsi olmağınız nə vaxt müəyyən olub?

Xəstə: Mənim 14 yaşım olanda. Mən həmişə susuyurdum, yorğun olurdum, depressiyaya düşürdüm.

Həkim: Siz buna görə müalicə olunmusunuzmu?

Xəstə: Bəli, o vaxtdan bəri insulin vururam.

Həkim: Siz qəbul olunmuş qoruyucu peyvənd vurdurmusunuzmu?

Xəstə: Bəli.

Həkim: Mən Sizin ev həkiminizin də qeydlərinə baxmaq istərdim.

Xəstə: Əlbətdə. Buradadır, buyurun oxuyun.

Mövzunun təkrarı və möhkəmləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı çalışmaların icrası məqsədmüvafiq sayıla bilər.

a) Was sagt der Patient dem Arzt über seine Kinderkrankheiten?

(Xəstə həkimə hansı uşaq xəstəliklərini keçirdiyini söyləyir?)

A) Er hatte keine vom Arzt erwähnten Kinderkrankheiten.

(O, həkimim adını çəkdiyi heç bir uşaq xəstəliyi keçirməyib.)

B) Er hatte Röteln. (O məxmərək keçirib.)

C) Er hatte Windpocken und Masern.

(O, suçiçəyi və qızılca keçirib)

b) War der Patient je im Krankenhaus?

(Patient xəstəxanada olubmu?)

A) Ja, einmal, als seine Mandeln entfernt wurden.

(Bəli, bir dəfə, onun badamcıq vəzi kəsildə.)

B) Nein, er mußte nie ins Krankenhaus gehen.

(Yox, o, heç vaxt xəstəxanaya getmək istəməyib.)

C) Ja, einmal. Ihm wurde der Blindarm entfernt.

(Bəli, bir dəfə. Onun kor bağırsağı kəsildə.)

c) Wie alt war er, als er an Diabetik erkrankte?

(O, şəkər xəstəliyinə tutulanda neçə yaşı var idi?)

A) 40

B) 14

C) 44

“Ailə anamnezi” (Familienanamnese) mövzusunun tədrisi prassesində də tibbi ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində müxtəlif təlim üsullarından istifadə etməklə səmərəli nəticələr əldə edilməsi mümkündür.

Familienanamnese.

Arzt: Sind Ihnen bestimmte Krankheiten in Ihrer Familie bekannt?

Patient: Nicht, dass ich wüsste.

Arzt: Kein Diabetes, hoher Blutdruck, Herzkrankheit, Schlaganfall. Krebs, Geisteskrankheiten, oder etwas Ähnliches?

Patient: Ah, ich verstehe! Mein Vater hatte Herzprobleme und ich habe zwei Tanten, die Diabetes haben.

Arzt: Ist Ihr Vater noch am Leben?

Patient: Nein, nicht mehr.

Arzt: Wie alt war Ihr Vater, als er starb?

Patient: Er war 68.

Arzt: Woran ist er gestorben?

Patient: Er hatte einen Herzanfall.

Arzt: Hatte er lange an seinen Herzproblemen gelitten, bevor er starb?

Patient: Nein, es kam plötzlich.

Arzt: Und Ihre Tanten? Wissen Sie, was für eine Zuckerkrankheit sie haben? Werden Sie momentan dagegen behandelt? Nehmen sie Tabletten, spritzen sie sich Insulin, oder müssen sie nur eine Diät enthalten?

Patient: Ich glaube sie nehmen lediglich Tabletten.

Arzt: Wie ich sehe, sind Sie verheiratet. Haben Sie Kinder?

Patient: Ja, einen Sohn und eine Tochter.

Arzt: Sind sie gesund?

Patient: Ja, beide sind gesund.

Ailə anamnezi.

Həkim: Ailənizdə Sizə məlum olan hər hansı bir xəstəlik varmı?

Patient: Mənə elə gəlir ki yoxdur.

Həkim: Şəkərli diabet xəstəliyi, yüksək qan təzyiqi, ürək xəstəliyi, iflic, xərçəng, ruhi xəstəlik və yaxud buna oxşayan xəstəlik?

Patient: Bəli, mən başa düşdüm! Mənim atamın ürək problemi var idi və mənim iki xalam var, onlarda şəkərli diabet xəstəliyi var.

Həkim: Sizin atanız yaşayır?

Patient: Yox, atam həyatda deyil.

Həkim: Atanız öləndə neşə yaşı var idi?

Patient: Onun 68 yaşı var idi.

Həkim: O, həyatını nədən itirdi?

Patient: Onun ürəktutması var idi.

Həkim: O, ölməmişdən əvvəl ürək problemindən uzun müddət əziyyət çəkirdi?

Patient: Yox, bu qəflətən oldu.

Həkim: Bəs Sizin xalalarınız? Bilirsinizmi onlar necə şəkərli diabetdən əziyyət çəkirlər? Onlar həblər qəbul edirlər, insulin vururlar və yaxud yalnız pəhriz saxlayırlar?

Patient: Mənə elə gəlir ki, onlar yalnız həblər qəbul edirlər.

Həkim: Belə görürəm ki Siz evlisiniz. Uşaqlarınız var?

Patient: Bəli, bir oğlum və bir qızım var.

Həkim: Onlar sağlamdırlar?

Patient: Bəli, hər ikisi sağlamdır.

Tələbələr sərbəst şəkildə dialoq mətni ilə tanış olurlar. Mətnlə bağlı suallar tərtib edir və iki nəfərlik qruplarla müsahibə aparırlar.

Mətnə aid bir neçə sual verilir və tələbə bu sualları mətn əsasında cavablandırır.

1. Haben Sie eine Familie?

(Sizin ailəniz var?)

2. Gibt es bestimmte Krankheiten in der Familie?

(Ailənizdə müəyyən xəstəlik varmı?)

3. Woran starb Ihr Vater?

(Sizin atanız nədən ölüb?)

4. Wie steht es um die Gesundheit Ihrer Tante?

(Xaalalarınızın sağlamlığı necədir?)

Digər bir tapşırıq mətnin lüğətinin mənimsənilməsinin yoxlanılması məqsədi ilə icra edilir.

Tələbələr iki qrup olaraq mövzuya aid öyrəndikləri yeni söz və ifadələri işlətməklə mətn tərtib edirlər. Təklif olunan zaman ərzində bu tapşırığın icrasının başa çatdırılması tələbi qrupları daha fəal ünsiyyətə sövq edir, onların yaradıcılığını stimullaşdırır. Qruplar qarşılıqlı olaraq tərtib etdikləri mətnləri dinləyərək qiymətləndirir, fikirlərini bölüşürlər, müəllimin istiqamətverici məlumatları dinləyirlər. (3,55)

Finden Sie die Ausdrücke mit ähnlicher Bedeutung.

(Eyni mənası olan ifadələri tapın.)

A) soweit ich weiß (C)

B) eine Diät einhalten (D)

C) Insulin spritzen (B)

D) Krankheiten in der Familie (E)

E) an einer Krankheit leiden (A)

A) sehr krank sein an ...

B) Spritzen für Leute, die an Diabetes leiden

C) meiner Meinung nach

D) sich sorgfältig ernähren

E) Gesundheitsprobleme unter den Verwandten

“Xəstənin şikayətləri” (“İndiki tarixçə”) mövzusunun tədrisində də gələcək həkimlərin peşə fəaliyyətində üzləşdikləri situasiyalarda ünsiyyət qurmaları üçün gərəkli söz və ifadələr öyrədilir, xəstənin özü, hazırkı şikayətləri ilə bağlı məlumatlar əsasında fikir mübadiləsi aparmaq kimi məsələlər müzakirə edilir.

In der Sprechstunde.

Arzt: Was führt Sie heute zu mir?

Patient: Nun, ich fühle mich in der letzten Zeit so schlecht.

Arzt: Ich verstehe. Sie fühlen sich schlecht. Können Sie sich genauer ausdrücken?

Patient: Ich bekomme nicht genug Luft.

Arzt: Seit wann geht es schon so?

Patient: Ich glaube seit 18 Monaten.

Arzt: Hatten Sie auch andere Symptome vor Ihrer Atemnot, oder begann alles ganz plötzlich?

Patient: Mir fiel davor nichts auf.

Arzt: Also hatten Sie keine anderen Beschwerden vor den Atmungsbeschwerden?

Patient: Nicht dass ich wüsste.

Arzt: Ich verstehe. Gab es irgendwas, was sie verursacht haben könnte?

Patient: Nein, eigentümlich nichts. Oder vielleicht sollte ich die Tatsache erwähnen, dass es

immer sehr schlimm wird, wenn ich meine Schwester in Berlin besuche.

Arzt: Nun, fangen wir mit der Untersuchung an! Zuerst will ich Ihr Herz und Ihre Lungen abhören!

Həkim: Siz bu gün mənim yanıma nəyə görə gəlmisiniz?

Patient: Mən son vaxtlar özümü çox pis hiss edirəm.

Həkim: Başa düşürəm. Siz özünüzü pis hiss edirsiniz. Siz özünüz haqqında dəqiq məlumat verə bilərsinizmi?

Patient: Mən yaxşı nəfəs ala bilmirəm.

Həkim: Nə vaxtdan bəri bu belədir?

Patient: Mənə elə gəlir ki, 18 aydır.)

Həkim: Təngənəfəs olmamışdan əvvəl başqa simptomlar olubmu?

Patient: Bu haqda heç bir şey nəzərimə çarpmayıb.

Həkim: Deməli təngənəfəslikdən əvvəl başqa şikayətiniz olmayıb?

Patient: Məncə yox.

Həkim: Başa düşürəm. Bunun baş verməsi üçün bir səbəb varmı?

Patient: Yox, məxsusi bir şey yoxdur. Yaxud mən bu faktı nəzərə alıram ki, Berlinə bacıma baş çəkməyə gəndə özümü çox pis hiss edirəm.

Həkim: Yaxşı, biz müayin ilə başlayaq! Mən əvvəlcə Sizin ürək və ağ ciyərlərinizə qulaq asmaq istəyirəm!

Beim Arzt

Arzt : Haben Sie Fieber?

Patient: Ja, Herr Doktor, ich fühle mich in letzten Zeit fiebrig.

Arzt: Ist Ihre Körpertemperatur ständig hoch oder verändert sie sich?

Patient: Sie stieg gewöhnlich nachts, ist aber auch am Tag hoch.

Arzt: Wie hoch war die höchste bzw. niedrigste Temperatur in den letzten Tagen?

Patient: Die höchste war 40, die niedrigste 37.

Arzt: Wo haben Sie Ihre Temperatur gemessen? Unter dem Arm oder im Mund?

Patient: Ich habe sie im Mund gemessen.

Arzt: Haben Sie auch Schüttelfrost?

Patient: Ja, manchmal.

Arzt: Nehmen Sie etwas gegen das Fieber?

Patient; Aspirin.

Arzt: Hilft es?

Patient: Nicht immer.

Arzt: Waren Sie neulich in einem tropischen oder Entwicklungsland?

Patient: Ja, ich bin vor einigen Monaten aus Thailand zurückgekommen.

Arzt: Ich verstehe. Schwitzen Sie mehr als gewöhnlich?

Patient: Ja, recht viel

Arzt: Nun wenn Sie arbeiten oder auch sonst?

Patient: Nun, ich habe nie viel geschwitzt, aber heutzutage scheint es mir, dass ich sehr leicht ins Schwitzen komme.

Arzt: Fühlen Sie sich kraftlos und schwach?

Patient: Ja, praktisch die ganze Zeit

Həkimin yanında.

Həkim: Sizin bədən temperaturunuz daimi yüksək olur yaxud dəyişir?

Patient: Adətən gecələr yüksəlir, bəzən gündüzlərdə yüksək olur.

H: Son günlər hərarətiniz nə qədər yüksək yaxud aşağı olur?

P: Yüksək hərarət 40, aşağı isə 37 olur.

H: Siz hərarəti haradan ölçürsünüz? Qoltuq altından yoxsa ağızdan?

P: Mən hərarəti ağızımdan ölçürəm.

H: Sizin titrətməniz olur?

P: Bəli, hərdənbir olur.

H: Siz qızdırma ələhinə nə isə qəbul edirsiniz?

P: Aspirin.

H: Kömək edirmi?

P: Həmişə yox.

H: Təzəlikcə tropik və yaxud inkişaf etmiş ölkədə olmusunuzmu?

P: Bəli, mən bir neşə ay bundan əvvəl Tailanddan qayıtmışam.

H: Bəli, başa düşdüm. Əvvəlkindən daha çox tərləyirsiniz?

P: Bəli, daha çox.

H: İşləyəndə, yoxsa başqa vaxt?

P: Mən əvvəlcə çox tərləmirdim, ancaq mənə elə gəlir ki, məni çox tez tər basır.

H: Siz özünüzü gücsüz və zəif hiss edirsiniz?

P: Bəli, praktiki olaraq bütün günü.

Bu mövzu üzrə bir sıra lüğəti və nitq tapşırıqlarının icra edilməsi və dialoqun rolları üzrə icrasını məqsədmüvafiq hesab edirik.

Übung

Hier lesen Sie die Fragen eines Arztes an seinen Patienten. Man hat sie vermischt. Finden Sie die richtige Reihenfolge!

Burada həkimin xəstəyə verdiyi sualları oxuyun. Onlar qarışdırılıb. Onların düzgün sırasını tapın!

- a) Was meinen Sie damit, dass Sie sich schlecht fühlen? (2)
- b) Was löste diesen Zustand Ihrer Meinung nach aus? (4)
- c) Was fehlt Ihnen heute? (1)
- d) Lassen Sie mich Ihr Herz und Lungen abhören! (5)
- e) Wann stellten Sie diese Symptome das erste Mal? (3)

Təcrübəyə istinadən deyə bilərik ki, xarici dil dərslərinin təşkilində tələbələrini fəal ünsiyyətə və birgə təlim fəaliyyətinə cəlb etməklə kommunikativ bacarıqların formalaşmasında tibbi məzmunlu dialoqlardan istifadəyə üstünlük verilməsi vacibdir.

ХАГИГАТ МЕХДИЕВА

ВОЗМОЖНОСТИ КУРСОВ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ

Резюме.

Среди профессиональных компетенций молодых специалистов знание иностранных языков также играет важную роль и не остается в стороне от их конкурентоспособности на рынке труда. В статье рассматриваются возможности занятий по иностранному языку в приобретении студентами-медиками навыков профессионального общения на немецком языке. В качестве результата обучения оценивается формирование устной и письменной речи медицинской направленности.

Предполагается, что этого результата можно достичь за счет целенаправленной организации практических занятий, использования

интерактивных методов обучения, оказания особого внимания к обучению врачебным диалогам.

Ключевые слова: коммуникативные навыки и привычки; традиционные методы обучения, активные методы обучения; повышение квалификации; интерактивные методы; профессиональное общение. Диалог речи.

KHAKIKAT MEKHDIYEVA

**POSSIBILITIES OF COURSES IN GERMAN LANGUAGE IN THE
FORMATION OF COMMUNICATION NAVYKOV IN MEDICAL
STUDENTS**

RESUME

Knowledge in foreign languages as a component of professional competences is of great importance for young specialists to be competitive in labour market.

This article deals with the opportunities of teaching foreign languages for medical students to acquire professional communication skills in German.

Formation of both oral and written speech in medical German is stated to be one of the learning outcomes of the Medical University foreign language programme. The author suggests that the aimful organization of the teaching process, extensive usage of the interactive methods during practical classes, collaborative learning of the texts and dialogues on various medical themes are likely to be more effective to develop the professional communication skills in German.

Key words: communication skills and habits; traditional teaching; active teaching; interactive methods; professional communication, dialogical speech.

Ədəbiyyat:

1. Maria Gyorffy Betty und Renate Bagossy, Deutsch für Mediziner., 2007
2. Wörter und Wendungen., Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch.
(Veb bibliografisches Institut. Leipzig 1970)
3. Monika Reimann, Grundstufen – Grammatik., Deutschland, 2010

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: Professor Zəmfira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RAHIMA MAMMADOVA

PHD Associated professor

ASOIU

rus.fat.126@gmail.com

Azadliq, 20

DADASHOVA AYBENIZ

Azerbaijan State University of

Economics, Socio-Economic

College

Bakixanov, Ramiz Qambarov, 61

TRANSLATION METHODS AND TECHNIQUES

Summary

In this article we're going to talk about translation methods and translation techniques. Just as there are different types of translation and different methods of translation, there are different techniques of translation. The difference between a translation method and a technique is that , a translation method is applied to the entire text to be translated, while a translation technique may vary.

Direct Translation Techniques are used when structural and conceptual elements of the source language can be transposed into the target language. Direct translation techniques include: borrowing, calque, literal translation. Borrowing is the taking of words directly from one language into another without translation. Many English words are "borrowed" into other languages. A calque is a phrase borrowed from another language and translated literally word-for-word. A word-for-word translation can be used in some languages. Oblique Translation Techniques are used when the structural or conceptual elements of the source language cannot be directly translated without altering meaning or upsetting the grammatical and stylistics elements of the target language.

Oblique translation techniques include transposition, modulation, reformulation or equivalence, adaption, compensation. Transposition involves moving from one grammatical category to another without altering the meaning of the text. This translation technique introduces a change in grammatical structure.

Modulation consists of using a phrase that is different in the source and target languages to convey the same idea. Through modulation, the translator generates a change in the point of view of the message without altering meaning and without generating a sense of awkwardness in the reader of the target text. It is often used within the same language. The expressions "it is easy to understand" and "it is not complicated to understand" are examples of modulation. Although both convey the

same meaning, it is easy to understand simply conveys "easiness" whereas "it is not complicated to understand" implies a previous assumption of difficulty.

Equivalence or reformulation is a translation technique which uses a completely different expression to transmit the same reality. We have to express something in a completely different way, for example when translating idioms or advertising slogans. Adaptation occurs when something specific to one language culture is expressed in a totally different way that is familiar or appropriate to another language culture. In general terms compensation can be used when something cannot be translated, and the meaning that is lost is expressed somewhere else in the translated text.

Key words: translation, method, technique, language, learner, use, grammar.

Translation was the basis of language teaching for a very long time, and then rejected as new methodologies started to appear. It was a key element of the Grammar Translation Method. This was not a positive learning experience for many: as well as learners memorizing huge lists of rules and vocabulary, this method involved them translating whole literary or historic texts word for word. New methodologies tried to improve on this. In the Direct Method the teacher and learners avoid using the learners' native language and just use the target language. Translation teaches learners about language, but not how to use it. Translation does not help learners develop their communication skills. Translation encourages learners to use native language often for long periods of class time, when the aim of modern teaching is to remove it from the classroom. The skills involved in translation may not be suitable for all kinds of learners. [4]

Learners may not see the value of translation as an activity to help them learn English, and instead see it as a specialized, and difficult, activity. Translation is a difficult skill which must be done well in order to be productive and rewarding. Learners and teachers not only have to take into account meaning but also a range of other issues, including form, register, style, and idiom. This is not easy, but too many translation activities rely on it being done well. [2]

Translation is the communication of the meaning of a source-language text by means of an equivalent target-language text. There is no standard or only one guaranteed method for translation. Everybody have their own translation method. But there are some common translation techniques. Translation is an activity of mediating meaning from a source language into a target language. The ability to choose the correct translation technique is an indispensable skill to translators. Therefore it is essential for translation students to be aware of why a particular technique is used perspective.

Preliminary observations discovered that students tend to use the wrong translation techniques when translating from English into native language. Just as

there are different types of translation and different methods of translation, there are different techniques of translation. [1]

The theory of translation provides the translator with the appropriate tools of analysis and synthesis, makes him aware of what he is to look for in the original text, what type of information he must convey how he should act to achieve his goal. The core of the translation theory is the general theory of translation which is concerned with the fundamental aspects of translation inherent in the nature of bilingual communication and therefore common to all translation events. [8]

Technical translation has been recognized, studied, and developed since the 1960s. Technical translation traditionally emphasized much importance on the source language from which text is translated. Over the years there has been a movement away from this traditional approach to a focus on the purpose of the translation. This is perhaps because only 5–10% of items in a technical document are terminology, while the other 90–95% of the text is the source language. Though technical translation is only one subset of the different types of professional translation, it is the largest subset as far as output is concerned. Technical translation is the translation of materials dealing with scientific and technical subjects and using the specialized terminology of the scientific or technical field involved in other words technical translation is translation that requires the use of a technical translator- one with a good understanding of the subject matter and knowledge of the specialized terms of that field both in the source and in the target languages.

What is the difference between a translation method and a technique? A method is applied to the entire text to be translated, while the technique may vary within the same text according to each case and depending on the specific verbal elements to be translated. There are eight types of translation: word-for-word translation, literal translation, faithful translation, semantic translation, adaptive translation, free translation, idiomatic translation, and communicative translation.

In Word For Word translation the source language word order is preserved and the words translated by their most common meanings. Cultural words are translated literally. The main use of this method is either to understand the mechanics of the source language or to construct a difficult text as pre-translation process. In literal translation the source language grammatical constructions are converted to their nearest target language equivalents but the lexical items are again translated out of context.

As pre-translation process, it indicates problems to be solved. Literal translation or metaphase means a word-for-word translation, achieving a text in the target language which is as correct as it is idiomatic. A literal translation can only be applied with languages which are extremely close in cultural terms. It is acceptable only if the translated text retains the same syntax, the same meaning and the same style as the original text. Discussion of differences and similarities during the translation process helps learners understand the interaction of the two languages

and the problems caused by their native language. It also helps learners appreciate the strengths and weaknesses of the native language and foreign language, for example in the comparison of idiomatic language such as metaphors. [7]

Faithful translation attempts to reproduce the precise contextual meaning of the original within the constraints of the target language grammatical structures. It transfers cultural words and preserves the degree of grammatical and lexical deviation from source language norms. It attempts to be completely faithful to the intentions and the text-realization of the source language writer. Semantic translation differs from faithful translation only in as far as it must take more account of the aesthetic value of the source language text. It does not rely on cultural equivalence and makes very small concessions to the readership. While faithful translation is dogmatic, semantic translation is more flexible.

Communicative translation attempts to render the exact contextual meaning of the original in such a way that both language and content are readily acceptable and comprehensible to the readership. Idiomatic translation reproduces the message of the original but tends to distort nuances of meaning by preferring colloquialisms and idioms. Free translation reproduces the matter without the manner, or the content without the form of the original. It is a paraphrase much longer than the original. Adaptive translation is the freest form of translation mainly used for plays and poetry.

Adaptation, also called cultural substitution or cultural equivalent, is a cultural element which replaces the original text with one that is better suited to the culture of the target language. This achieves a more familiar and comprehensive text. [5]

If we examine the principal features of Grammar Translation Method we will see that many of its characteristics have been central to language teaching throughout the ages and are still valid today. Learning is largely by translation to and from the target language. Grammar rules are to be memorized and long lists of vocabulary learned by heart. There is little or no emphasis placed on developing oral ability. Grammatical structures are often different in different languages. “He likes swimming” translates as “O çimməyi xoşlayır”. As we see transposition is used between English and Azerbaijani language because of the preferred position of the verb in the sentence: English often has the verb near the beginning of a sentence, Azerbaijani has it closer to the end. This requires that the translator knows that it is possible to replace a word category in the target language without altering the meaning of the source texts. [3]

The Grammar Translation method embraces a wide range of approaches but, broadly speaking, foreign language study is seen as a mental discipline. The basic approach is to analyze and study the grammatical rules of the language, and then to practice manipulating grammatical structures through the means of translation both into and from the mother tongue. The Grammar

Translation method is very much based on the written word and texts are widely in evidence. A typical approach would be to present the rules of a particular item of grammar, illustrate its use by including the item several times in a text, and practice using the item through writing sentences and translating it into the mother tongue. The text is often accompanied by a vocabulary list consisting of new lexical items used in the text together with the mother tongue translation. [6]

The Grammar Translation method has over the years had a remarkable success. Millions of people have successfully learnt foreign languages to a high degree of proficiency and in numerous cases, without any contact with native speakers of the language. This type of approach can give learners a basic foundation upon which they can then build their communicative skills. In grammar translation classes, students learn grammatical rules and then apply those rules by translating sentences between the target language and the native language. Advanced students may be required to translate whole texts word-for-word. The method has two main goals: one is to enable students to read and translate literature written in the native language, and the other is to further students' general intellectual development.

The grammar translation method focuses on reading and writing and has developed techniques which facilitate more or less the learning of reading and writing only. Grammar translation classes are usually conducted in the students' native language. Grammar rules are learned deductively, students learn grammar rules by rote and then practice the rules by doing grammar drills and translating sentences to and from the target language.

More attention is paid to the form of the sentences being translated than to their content. When students reach more advanced levels of achievement, they may translate entire texts from the target language. The classroom materials for the grammar translation method is the textbook.

REFERENCES

1. Ball, C.T. and Pelco, L. E. Teaching research methods to undergraduate psychology students using an active cooperative learning approach. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 2006,147-154.
2. Bonilla Carvajal, C. A. "Grammar-Translation Method": A linguistic historic error of perspective. *Origins, dynamics and inconsistencies*, 2013, 97-102
3. Davies, M.G. *Multiple voices in the translation classroom: Activities, task and projects*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2004, 219-226.
4. Gerding-Salas C. *Teaching Translation: Problems and solutions*. *Translation Journal* 4, 2000, 132-137.
5. Murphy, B. *Teaching translation and teaching through translation*. 1988, 174-183

6. Richards, Jack C.; Rodgers, Theodore S. Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge, New York: Cambridge University Press 2001, 241.
7. St. Jerome, Translation Techniques, Chapter 4, Manchester, 1997, 259.
8. Duff, A. Translation, 1989, 205.

**РАХИМА МАМЕДОВА
АЙБЕНИЗ ДАДАШОВА**

**МЕТОД И СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА
РЕЗЮМЕ**

В этой статье мы поговорим о методах и способах перевода, так как существуют разные типы перевода и разные методы перевода, а также существуют разные способы перевода. Разница между методом перевода и способом перевода заключается в том, что метод перевода применяется ко всему тексту, подлежащему переводу, в то время как техника перевода может варьировать в пределах одного и того же текста.

Методы прямого перевода используются, когда структурные и концептуальные элементы исходного языка могут быть перенесены на целевой язык. Методы прямого перевода включают: заимствование, калька, буквальный перевод. Заимствование - это перевод слов непосредственно с одного языка на другой без перевода. Многие английские слова заимствованы из других языков. Калька - это фраза, заимствованная из другого языка и переведенная дословно. Дословный перевод может быть использован на некоторых языках.

Методы наклонного перевода используются, когда структурные или концептуальные элементы исходного языка не могут быть переведены напрямую без изменения значения или нарушения грамматических и стилистических элементов целевого языка. Методы наклонного перевода включают транспонирование, модуляцию, переформулировку или эквивалентность, адаптацию, компенсацию. Транспонирование включает в себя перемещение из одной грамматической категории в другую без изменения значения текста. Эта техника перевода вносит изменения в грамматическую структуру. Модуляция состоит в использовании фразы, которая отличается в исходном и целевом языках для передачи одной и той же идеи.

Посредством модуляции переводчик генерирует изменение в точке зрения сообщения, не изменяя смысла и не создавая чувства неловкости в читателе целевого текста. Он часто используется на одном языке. Выражения “это легко понять” и “это не сложно понять” являются примерами модуляции. Хотя оба они имеют одно и то же значение, легко понять, просто передает «легкость», тогда как «понять не сложно» подразумевает предыдущее предположение о трудности.

Эквивалентность или переформулировка - это техника перевода, которая использует совершенно другое выражение для передачи одной и той же реальности. Адаптация происходит, когда что-то специфическое для одной языковой культуры выражается совершенно другим образом, знакомым или подходящим для другой языковой культуры. В общих чертах, компенсация может использоваться, когда что-то не может быть переведено, и значение, которое потеряно, выражено где-то еще в переведенном тексте.

Ключевые слова: перевод, метод, способ, язык, обучающийся, использование, грамматика

**RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
AYBƏNİZ DADAŞOVA**

TƏRCÜMƏNİN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə tərcümənin üsul və vasitələrindən danışacağıq. Müxtəlif tərcümə və fərqli tərcümə üsulları olduğu kimi, fərqli tərcümə vasitələri də var. Tərcümə metodu və tərcümə vasitələrinin fərqi ondan ibarətdir ki, tərcümə metodu tərcümə ediləcək bütün mətnə tətbiq olunur, tərcümə vasitələri isə eyni mətn daxilində dəyişə bilər.

Mənbə (əsas) dilin struktur və konseptual elementləri tərcümə olunan dilə çevrildikdə birbaşa tərcümə üsullarından istifadə olunur. Birbaşa tərcümə üsullarına aşağıdakılar daxildir: alınma sözlər, kalka, hərfi tərcümə. Alınma sözlər sözlərin bir dildən digərinə tərcüməsiz əldə edilməsidir. Bir çox ingilis dili sözləri başqa dillərdən alınmışdır. Kalka başqa bir dildən alınmış və hərfi tərcümə deməkdir. Hərfi tərcümə bəzi dillərdə istifadə edilir.

Dəqiq (mükəmməl) tərcümə üsullarından əsas dilin qrammatik və stilistik elementlərinin mənasını dəyişdirmədən birbaşa tərcümə edilə bilmədikdə istifadə olunur. Dəqiq tərcümə üsullarına transpozisiya, modulyasiya, ekvivalentlik, adaptə edilmə, kompensasiya daxildir. Yerdəyişmə (transpozisiya) mətnin mənasını dəyişdirmədən bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməyi əhatə edir. Bu tərcümə vasitəsi qrammatik dəyişikliklər edir.

Modulyasiya eyni fikri çatdırmaq üçün mənbə və tərcümə edilən dillərdə fərqlənən bir ifadədən istifadə etməkdir. Modulyasiya yolu ilə tərcüməçi, tərcüməni oxuyan şəxsə tərəddüd hissi yaratmadan və tərcümənin mənasını dəyişdirmədən dəyişiklik yaradır. Bu əsasən bir dildə istifadə olunur. "Anlamaq asandır" və "Anlamaq çətin deyil" ifadələri modulyasiyanın nümunələridir. Hər ikisi eyni mənaya sahib olsa da, başa düşmək asandır, sadəcə "asanlığı" verir, "başa düşmək çətin deyil" isə əvvəlki çətinlik ehtimalını nəzərdə tutur.

Ekvivalentlik eyni ifadəni çatdırmaq üçün tamamilə müxtəlif ifadədən istifadə edən tərcümə üsuludur. Adaptə (uyğunlaşma), bir dil mədəniyyətinə xas hər hansı bir şey tamamilə fərqli bir şəkildə ifadə edildikdə, başqa bir dil mədəniyyətinə tanış və ya uyğun olduqda meydana gəlir. Ümumilikdə bir şey tərcümə edilə bilmədikdə kompensasiyadan istifadə edilə bilər və bu halda itirilmiş məna tərcümə edilmiş mətnin başqa bir yerində ifadə olunur.

Açar sözlər: tərcümə, üsul, vasitə, dil, öyrənən, istifadə, qrammatika.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevil Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

CUMAYEVA SƏDAQƏT MUSTAFA QIZI

Böyük elmi işçi
AMEA Nəsimi adına Dilşilik İnstitutu
H.Cavid prospekti, 115.
Email: sedaqet.aytacli@mail.ru

MORFEMLƏRİN TANINMASINA DAİR

Açar sözlər: morfem, fonetik, semantika, morf, allomorf, danışmaq aktı
Key words: morpheme, phonetic, semantics, morph, алломорф, speech act
Ключевые слова: морфема, фонетический, семантика, морф, алломорф, речевой акт

Morfologiya dil sistemində fonologiyadan sonra ikinci yerdə gələn səviyyədir. Onun vahidi morfem adlanır.

Gənc qrammatiklərin dilçiliyə gətirdiyi morfologiya qrammatikanın bir hissəsi kimi söz formalarını öyrənməklə məşğul olurdu. A.Şlayxer morfologiyayı formalar haqqında elm hesab edirdi [Schleicher, 1861]. Ancaq gənc qrammatiklər hələ morfem terminindən istifadə etmirdilər. İ.A.Boduen de Kurtene morfem anlayışını dilçiliyə gətirməklə morfologiyanın istiqamətini və məzmununu dəyişdi [Бодуэн де Куртене, 1963: s.65-66]. Morfem ifadə və məna planında özü kimi kiçik hissələrə bölünməyən dil vahididir.

Ənənəvi planda morfologiya söz forması haqqında təlim kimi götürülməklə iki hissəyə bölünürdü: sözdüzəltmə və sözdəyişmə. Məs., /dil+ʃi/ və /dil+dən/ və s. Birinci halda /dil/ kök morfemə /-ʃi/ sözdüzəldiçi şəkilçisimorfemi əlavə etməklə yeni /dil+ʃi/ düzəltmə sözü yaranır. İkinci halda həmin kök morfemə /dən/ sözdəyişdirici şəkilçi morfem artırmaqla yeni forma yaradırıq.

Bu zaman düzəltmələrlə mürəkkəb sözlər arasında kəskin sərhəd qoyulmur, halbuki onların fərqləndirilməsi çox vacibdir. Önşəkilçi və şəkilçilərlə düzələn sözlərə düzəltmələr, ən azı iki sözdən düzələnləri isə mürəkkəb sözlər adlandırmaq olar. Məs., önşəkilçi və şəkilçilərlə düzələn sözlər: /binamus/, /namussuz/, /biabır/, /abırsız/, /naşükür/, /şükürsüz/; ən azı iki sözdən düzələn mürəkkəb sözlər: /tozsoran/, /ağciyər/ və s.

Lakin XX əsr dilçiliyi morfem anlayışını əsas götürərək morfologiyayı morfemlər və onların sözlərdə düzəlməsindən bəhs edən elm kimi dəyərləndirir [Nida, 1968]. Ona görə də E.Nayda və başqaları qrammatikanı morfemikadan, morfem ardıcılığından və morfologiyadan, yəni sintaktik səviyyədə morfemlərin cümlə strukturundakı yerini öyrənən elmlərdən ibarət olan sahə kimi müəyyənləşdirirlər. [Veysəlli, 2011: s.171]

Morfem bir tərəfdən fonemdən ikitərəfliliyi (fonetik və semantik) və böyüklüyü, sözdən isə kiçik olması ilə səciyyələnir. Bəzən onların sərhədini müəyyənləşdirmək çətin olur. /O, məqalə yazır// cümləsində /o/ həm fonem, həm morfem, həm də sözdür. Lakin bu təsadüfi hallarda olur. Bir qayda olaraq, morfemlər ən azı iki fonemdən ibarət olurlar. Morfem dilin minimal və elementar vahididir: “morfemdə müəyyən eksponent (səs tərəfi – F.V.) bu və ya digər mənə ilə bağlıdır, onun daşıyıcısıdır və b.) o, özü kimi xüsusiyyətləri olan daha sadə hissələrə bölünür” [Maslov, 2005]. Bunun açması ondan ibarətdir ki, hər bir fonemin hansı denotatı bildirməsindən asılı olmayaraq müəyyən mənası olur. Məs., Azərbaycan dilində /qız/, /yay/, /su/ və s. Birincisi insanı, özü də qadın cinsindən olan uşağı və ya yetişmiş gənci, ikincisi yazla payız arasındakı fəsli, üçüncüsü isə bəşəriyyətin həyatı üçün son dərəcə əvəzsiz, içilən, təmizlik rəmzi olan mayeni bildirir. Bu tərifdə önəmli olan odur ki, onların heç biri özü boyda kiçik hissələrə bölünə bilməz.

Dilin morfemləri öz müstəqilliyilə seçilən ikitərəfli vahidlərdir. Onların sayı hər bir dildə məhduddur. Morfemin tanınmasında onun fonetik (eksponent) və mənə (semantik) tərəfinin vəhdəti əsas rol oynayır. Məs., /su/ bir tərəfdən /s+/u/ fonemlərinin ardıcılığıdırsa, digər tərəfdən bu, konkret mayeni bildirir. Onun tərkibində əməliyyat aparıb hər fonemi başqası ilə əvəz etsək, onda ya yeni sözlər, ya da dilimizə xas olmayan fonem düzümü alınacaq. Müq. et:

/su/ - /bu/ - /yu/. Bu morfemlər söz kimi işlənilir.

/sa/ - /bə/ - /yə/ (/vur+sa/, /gün+bə+gün/, /yə+hər/ və s. kimi morfemlər sözlərimizin tərkibində işlənir.

/ru/ - /ra/ - /u/ /ya/ və s. kimi fonem ardıcılığına dilimizin sözlərində rast gələ bilirik. Məs., /ruhən/, /rahib/, /quf/, /lovğa/ və s. sözlərdə biz bunun şahidi oluruq. Ancaq iki fonemli söz kimi onlara dilimizdə təsadüf olunmur. Deməli, morfemin eyniləşdirilməsi və ya tanınması iki tərəfin birgə fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Morfemin fonetik qabığında dəyişiklik baş verə bilər, ancaq bu onun bütövlüyünə xələl gətirmir. Məs., alman dilində /vant/ - “Wand” (divar) - /vəndə/ (divarlar) misallarını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, tək formasının sonunda /t/ gəlir, ancaq cəmdə saiddən qabaq bu /d/ ilə əvəzlənir. Həm də cəmliliyi iki morfoloji- grammatik vasitə ifadə edir: həm kök saitin dəyişməsi: /a/→/ε/, həm də ayrıca /ə/ şəkilçisi. Bunlardan hansının danışmada işlənməsi mövge, əhatə və məqamla bağlıdır, ona görə də onlara leksik allomorflar deyilir. Başqa sözlə alman dilinin orf fonik normasına əsasən sonda cingiltli samit gələ bilməz, ona görə də auslautda /t/ gəlir, lakin sözə cəm şəkilçisi əlavə edildikdə o, kökdəki saitin /ε/ ilə əvəzlənməsini və saiddən əvvəldə isə /d/-nin gəlməsini tələb edir. Sistemdə paradigmatik baxımdan tək və cəmin qarşı-qarşıya durduğu bu münasibətlər normanın tələbilə dəyişikliyə uğrayaraq konkret səslər şəklində danışığa daxil olur ki, burada tərcə məqam deyil, zaman, bölgə, sosial, mədəni, fərdi və s. xüsusiyyətlər özünü büruzə verir.

Müxtəlif cür səslənib eyni funksiya daşıyan morflar olduğu kimi, eyni cür səslənib müxtəlif funksiya yerinə yetirən morflar da var. Birinciyə yuxarıda cəmlilik

bildirən morfları, ikinciyə isə /-ən/, /-ə/ və s. morfları misal gətirə bilərik. [Veysəlli, 2011: s.278]

Beləliklə, omonim morflar olduğu kimi, sinonim morflar da mövcuddur. Məs., alman dilində /ə/ şəkilçi morfemi həm cəm, həm hal, həm də sözdüzəldici morf kimi çıxış edə bilir. Müq. et:

a) /ə/ konyunktiv preteritumda I və III şəxs təkin göstəricisidir:

/iç/|ʊ`ke:mə// - “İch käme“ (mən gələrdim).

/e.ʀ|ʊ/zi.|ʊ`es |ʊ`ke:mə// - “Er/sie/es käme” (o=oğlan, qız gələrdi).

/-ə/ indiki zamanda 1-ci şəxsin təkini bildirir, şəxs sonluğu kimi: /fa:ʀ+ə/, /ge:+ə/ və s.

b) Konyunktiv prezensdə təkdə III şəxsin göstəricisi kimi: /e.ʀ|ʊfra:g+ə/ /o soruşur)

c) Hal şəkilçisi kimi kişi və orta cinsli isimlərin dativdə və I növ cəmlənmədə adlıq və təsirlik hal şəkilçiləri kimi: /de.m `ta:g+ə/ “dem Tage” (günə), cəmdə adlıq halda (Nom.) /di.ta:g+ə/ (günlər) və təsirlik halda (Akk.): /di|ʊta:g+ə (günləri).

ç) Sözdüzəldici şəkilçi kimi. Məsələn,

/ʃö:n/ “schön“ (gözəl) - /dasʊ`ʃö:n+ə/ (gözəl isim kimi).

d) qüvvətli hallanmada qadın cinsli isimlərdən qabaq gələn sifətin hal şəkilçisi kimi: /gu:t+ə fr / “gute Frau” (yaxşı qadın) və s. Yuxarıda verilmiş nümunələrdə /-ə/ omonim şəkilçilərdir. Ancaq aşağıdakı misallarda alman və ingilis dillərində, əksinə, bütün cəm şəkilçilər sinonimdir. Müq. et:

alm. d.	ing. d.
/-ə/ - /ta:g+ə/ “Tage” (günlər)	/-s/ - /k t+s/ “cats” (pişiklər)
/'-e/ - /hænd+ə/ “Hände” (əllər)	/-z/ - /bæg+z/ “bags” (çantalar)
/'-er/ - /væld+əʀ / “Wälder” (meşələr)	/-iz/ - /sit+iz/ “cities” (şəhərlər)
/-ən/ - /pf +ən/ “Pfaufen” (tovuz quşular)	/-en/ - /oks+ən/ “oxen” (öküzlər)
/'- / - /fe:təʀ/ “Väter” (atalar)	/-rən/ - /ʃild+rən/ (uşaqlar)
/-s/ - /klʉp+s/ “Klubs (klublar);	

Sait əvəzlənməsi /fu:t/ “foot” - /fi:t/ “feet”- (ayaq – ayaqlar) və s.

Maraqlı burasıdır ki, E.Naydaya görə /fi:t/ “feet” (ayaqlar) sözündə üç morfem vardır: 1) kök morfem; 2) /u/ foneminin /i/-yə keçməsi; 3) sıfır morfem [Nida, 1968]

Dilin kök morfemlərini biz 4 qrupa bölürük:

1) dəyişməz kök morfemlər. Məs., Azərb.d.: /at/, /it/, alm.d.: /frü:/, “früh” (tezdən); ing.d.: /kæt/ “cat” (pişik) və s.

2) dəyişməz kök morfemlər + sıfır morfem. Məs., Azərb.d. /ʃolax/, /lovya/; alm.d.: (die) /u:fəʀ/ “Ufer” (sahillər), ing. d.: /ʃi:p/ “sheep” (çoban) və s.

3) dəyişməz kök morfemlər + şəkilçi morfem: məs., alm.d.: /bu:x/ “Buch” - /'bu:çəʀ/ (kitab-kitablar); ing.d.: /ʃaild/ “child” → /ʃild+rən/ “children” (uşaq - uşaqlar) və s.

4) dəyişməz kök morfemlər + sıfır morfem. Məs., alm. d.: /fä:təʀ/ “Vater” → /fe:təʀ/ “Väter” (ata - atalar); Azərb.d.: /uzun - uzan/ və s.

Morfemlər danışıq aktından morfem sərhədilə ayrılı bilər. Bu zaman biz aşağıdakı hallarla rastlaşırıq:

1) Söz ayrılıqda bir morfem kimi çıxış edir. Azərbaycan dili buna daha bariz nümunədir. Məs., /at/, /ət/, /it/ və s.

2) Morfem onu əhatə edən digər hissələrdən ayrılı bilər, çünki həm özü, həm də onu əhatə edən digər morfemlər çoxlu miqdarda birləşmələrdə iştirak edirlər. Məs.,

alm. d.	ing. d.	rus d.	Azərb. d.
/Le:+RƏR/	/-ər/-/wε^rk+ƏR/	/ufi+t'el/	/day+lı/ və s.

3) Bəzi hallarda sinxron planda üzvlənmə mümkün olmasa da, diaxron planda bunu etmək çətin olmur. /telefon/ sözü bu gün bölünməz bir tam kimi Azərbaycan dilində işlənir. Ancaq yunan dilində bu /tele/ (uzaq) və /fon/ (səs) komponentlərindən ibarətdir. Eynilə biz digər sözləri də bu cür tərkib hissələrinə bölə bilərik.

Danışıq aktında yerindən asılı olaraq morfemlər seqment və superseqment olaraq iki yerə bölünürlər. Seqment morfemlər də özlüyündə aşağıdakı qruplara bölünür:

a) Kök və ya sərbəst morfemlər. Məs., /at/, /it/, /ət/ və s.

b) Geyri-kök və ya affiks morfemlər. Buraya önşəkilşilər və şəkilçilər daxildir. Bunları bəzən qrammatik morfemlər də adlandırırırlar. Flektiv dillər (alman, ingilis, rus və s.) belə morfemlərlə zəngindir. Azərbaycan dilində yalnız alınmalarda önşəkilşi morfemlərə rast gəlmək olur. Məs., /bivəfa/, /binamus/, /naşükür/ və s.

Morfemlər distant və amalqam olurlar. Məs., alman dilində /ge:-t/ və /gə...ən/ feillərin partisip II formasını düzəltmək üçün bir-birindən aralı morfemdən istifadə olunur. Müq. et: /hat+gə+za:kt/ (dedi); /ist gə+fahr+ən (getdi) və s.

Amalqam morfemlər isə iki morfemin qovuşmasından yaranır. Məs., alman dilində: /an+das/→/ans/ (yanına), in+dem/→/im/ (içində) və s.

Morfemlərin ifadə tərəfində baş verən dəyişikliklər ya əlavə olunan şəkilçi morfemin, ya da qrammatik mənanın təsiri altında baş verir. Məs., alman dilində kökdə gələn /a:/, /a/, /o:/, /u:/ və /ʊ/ fonemləri müvafiq olaraq /e:/, /ɛ/, /ö:/, /ɔ/, /ü:/ və /ü/ saitlərinə keçir. Müq. et:

/man/ (kişi) → /mənər/ (kişilər)

/gast/ (qonaq) → /gəstə/ (qonaqlar)

/bu:x/ (kitab) → /'by:çər/ (kitablar), ancaq /fa:tər/ (ata) → /fə:tər/ (atalar), /mutər/ (ana) → /mütər/ (analar) və s.

Azərbaycan dilində isə kök morfemin saiti şəkilçi morfemin seçilməsini şərtləndirir. Buna ahəng qanunu deyirlər. Bunu belə göstərmək olar.

kök – şəkilçi

ata + lar + dan + san (/a/, /a//

//göz+/üm+/üz+/də/ və s.

Morfemlərin içərisində sıfır, əməliyyat, prosodik və təkrar morfemlərini də fərqləndirirlər. Sözü paradiqmində (məs., Azərbaycan dilində hal qarşılaşmalarında) adlıq, qeyri- müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyəntəsirlik halının göstəricisi yoxdur. Bunlara dilçilik elmində sıfır morfem deyilir:

baʃ+0	kitab+0 rəfi
baʃ+ın	0 rəfi+n+in
baʃ+a	0 +nə
baʃ+ı	0+0
baʃ+da	0+n+də

Əksər dillərdə isimlərin təkində də göstərici yoxdur, onu bildirmək üçün sıfır morfemdən istifadə edirlər.

alm.d.	ing.d.	Azərbay.d.	rus d.
/tɪʃ/ “Tisch”+0	/teɪbl/ “table”+0	/masa/+0	/stol/+0

Ancaq rus dilində qadın və kişi cinsli isimlərin Ə alman dilində də bir sıra kişi, qadın və orta cinsli isimlərin təkində göstərici var. Müq. et:

alm.d.	ing.d.	rus d.
/ˈmɛːtʃən/ “Mädchen“	/vʊmm/ “woman”	/ˈpɒlʼe/
/ˈfrɛːhæt/ “Freiheit”		/ˈozʼera/
/ˈleːrɛr/ “Lehrer”		/ʌda/

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т. I, s.65-66
2. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. С.Петербург, 2005
3. Nida E. Morphology. The Descriptive Analysis of Words. Ann Arbor, 1946 (9-cu nəşri: 1968), s.1
4. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Kurzer Abriß einer Laut-und Formenlehre der indogermanischen Ursprachen, des Altindischen (lateinisch, umbrisch, oskisch), Altkeltischen (Altirischen), Altslavischen (Altbulgarischen), Litauischen und Altdeutschen (gotischen). 2. Bände, Weimar, 1861
5. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2011, s.171

Cumayeva Sədaqət

Morfemlərin tanınmasına dair

Xülasə

Məqalə morfemlərin tanınmasına həsr olunub. Qeyd olunur ki, dilçilik morfeim anlayışını əsas götürərək morfolojiyanı morfemlər və onların sözlərdə düzülməsindən bəhs edən elm kimi dəyərləndirir. Ona görə də alimlər qrammatikanı morfeimikadan, morfeim ardıcılığından və morfolojiyadan, yəni sintaktik səviyyədə morfeimlərin cümlə strukturundakı yerini öyrənən elmlərdən ibarət olan sahə kimi müəyyənləşdirirlər. Morfeim bir tərəfdən fonemdən ikitərəfliliyi və böyüklüyü, sözdən isə kiçik olması ilə səciyyələnir. Bəzən onların sərhədini müəyyənləşdirmək çətin olur. Lakin bu təsadüfi hallarda olur. Bir qayda olaraq, morfeimlər ən azı iki

fonemdən ibarət olurlar. Morfem dilin minimal və elementar vahididir. Dilin morfemləri öz müstəqilliyilə seçilən ikitərəfli vahidlərdir. Onların sayı hər bir dildə məhduddur. Morfemin tanınmasında onun fonetik və məna tərəfinin vəhdəti əsas rol oynayır.

Джумаева Садагат

***О РАСПОЗНАВАНИИ МОРФЕМ
РЕЗЮМЕ***

Статья посвящена распознаванию морфем. Отмечается, что лингвистика, основанная на концепции морфем, оценивает морфологию как науку, которая занимается морфемами и их расположением в словах. Поэтому ученые определяют грамматику как поле, состоящее из морфем, последовательностей морфем и морфологии, то есть науки, изучающие место морфем в структуре предложения на синтаксическом уровне. Морфема характеризуется двойственностью и размером от фонемы, с одной стороны, и меньшим, чем слово, с другой. Иногда бывает сложно определить их границы. Однако происходит это случайно. Как правило, морфемы состоят как минимум из двух фонем. Морфема - это минимальная и элементарная единица языка. Морфемы языка - это двумерные единицы, отличающиеся своей независимостью. Их количество ограничено на каждом языке. Единство фонетического и семантического аспектов играет ключевую роль в распознавании морфемы.

JUMAYEVA SADAGAT

***ABOUT THE STUDY OF THE GERMAN PHONEMIC SYSTEM
SUMMARY***

The article is devoted to the recognition of morphemes. It is noted that linguistics, based on the concept of morphemes, evaluates morphology as a science that deals with morphemes and their arrangement in words. Therefore, scholars define grammar as a field that consists of morphemes, morpheme sequences, and morphology, that is, the sciences that study the place of morphemes in the sentence structure at the syntactic level. The morpheme is characterized by its duality and size on the one hand, and its smallness on the other. Sometimes it is difficult to determine their boundaries. However, this happens by accident. As a rule, morphemes consist of at least two phonemes. A morpheme is a minimal and elementary unit of language. The morphemes of a language are two-sided units distinguished by their independence. Their number is limited in each language. The unity of phonetic and semantic aspects plays a key role in the recognition of a morpheme.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: prof. F.Veysəlli

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏSƏNLİ RÜBABƏ ELSƏVƏR QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov küçəsi - 33.

hasanlirubabe@gmail.com

1950-1990-CI İLLƏRDƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Terminlər 1954-cü ildən etibarən yenidən işlənmiş, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən layihə şəklində çap olunmuşdur. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda, S.M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrası, V.İ. Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji institutunun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası və başqa kafedralar, elmi təşkilatlar müxtəlif iclaslar təşkil etmiş, bele iclaslarda dilçilik terminlərini geniş şəkildə müzakirə ediblər. Bu müzakirələr Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti adına Terminologiya Komitəsində öz təsdiqini tapmışdır.

1952-ci ildən sonrakı dövrdə terminlərin yaradılması 3 əsas istiqamət üzrə aparılırdı:

- 1) Terminoloji lüğətlərin hazırlanması
- 2) Elmi və tədris-pedaqoji ədəbiyyatın nəşri
- 3) Mətbuat, radio və televiziya verilişlərinin təşkili

Terminologiya Komitəsinin təşəbbüsü ilə 1952-ci ildən etibarən ali məktəblər və elmi-tədqiqat institutları öz elm sahələrinə uyğun lüğətlər tərtib etməyə başlamışdır. Terminlərin tərtibində bir sıra prinsiplərdən istifadə edilmişdir:

- 1) Əksərən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını yaratmaq təşəbbüsü göstərilmişdir.
- 2) Qəlibləşmiş bəzi köhnə terminlər olduğu kimi saxlanılıb
- 3) Bir çox dillərdə mövcud olan – internasional terminlər olduğu kimi qəbul edilib.
- 4) Dilimizdə qarşılığını tam şəkildə yaratmaq mümkün olmayan sözlər olduğu kimi saxlanılıb.
- 5) Bəzi internasional terminlərin kökünə isə Azərbaycan dilinin müvafiq şəkildə artırılması ilə yeni terminlər yaradılırdı.

Bəzi dilçilik terminlərinin işlənilməsində dubletlik nəzərə çarpırdı. Eyni bir terminin həm başqa dillərdən alınma forması, həm də milli forması işlənirdi. Daha sonra alınma termin milli terminlə əvəz olunurdu, alınma termin dildən sıxışdırılıb çıxarıldı, terminin milli forması qalırdı.

Açar sözlər: termin, terminologiya, terminoloji lüğət, milli termin, alınma termin, dubletlilik, internasional terminlər, Terminologiya Komitəsi.

“Kommunist” qazeti 1952-1953-cü illərdə terminologiya sahəsində geniş işlər görməyə başlayır. 1952-ci ildə Ə.H. Orucovun “Terminologiya məsələsinə dair”

məqaləsində Azərbaycan dilində terminlərlə bağlı spesifik xüsusiyyətlərə və nöqsanlara toxunmuşdur. 1950-1990-cı illərdə bir sıra lüğətlər tərtib olunmuşdur. 1950-ci illərdə tərtib olunmuş lüğətlər bunlardır: 1957-ci ildə “Coğrafiya terminləri lüğəti”, “Dağ-texniki terminləri lüğəti”, 1958-ci ildə “Neft-mədən işlərinə dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca lüğət”, “Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti”, “Geologiya terminləri lüğəti”, “Riyaziyyat terminləri lüğəti”, “Memarlıq, inşaat və təsviri incəsənət terminləri lüğəti”, 1959-cu ildə “Meşə terminləri lüğəti”, “Neft və qaz quyuları qazılması üzrə terminlər lüğəti”, “Kimya terminləri lüğəti”, “Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsinə dair texniki terminlər lüğəti”, “Rabitə terminləri lüğəti: poçt, teleqraf, telefon, radio”. 1960-cı illərdə tərtib olunmuş lüğətlər bunlardır: 1960-ci ildə “ Hidrotexnika və meliorasiya terminləri lüğəti”, “Astronomiya terminləri lüğəti”, 1961-ci ildə “Hüquq terminləri lüğəti”, “Anatomiya, histologiya və embriologiya terminləri”, “Zoologiya terminləri lüğəti” 1962-ci ildə “İqtisadiyyat terminləri lüğəti”, “ Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti”, 1963-cü ildə “Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti”, “Hidravlika, yeraltı hidravlika və hidravlik maşınlar terminləri lüğəti”, “Botanika terminləri lüğəti”, 1964-cü ildə “İnsan və heyvan fiziologiyası terminləri lüğəti”, 1965-ci ildə “Fizika terminləri lüğəti”, “Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri lüğəti”, “Heyvandarlıq terminləri lüğəti”, “Fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti”, 1966-cı ildə “Rabitə terminləri lüğəti”, “Elmi məlumat nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə izahlı terminologiya lüğəti”, “Cərrahlıq terminləri lüğəti”, “Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti”, 1967-ci ildə “İqtisadiyyat terminləri lüğəti”, 1968-ci ildə “Elmi məlumat nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə izahlı terminologiya lüğəti”, 1969-cu ildə “ İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”, “Qısa tibbi terminlər lüğəti”. 1970-ci illərdə tərtib olunmuş lüğətlər bunlardır: 1970-ci ildə “Klinik terminləri lüğəti”, “Metallar texnologiyası və metalşünaslıq terminləri lüğəti”, 1972-ci ildə “ Coğrafiya terminləri lüğəti”, “Hidrogeologiya terminləri lüğəti”, 1973-cü ildə “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti”, 1975-ci ildə “Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti” 1977-ci ildə “Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti”, 1979-cu ildə “Hidravlik və hidravlik maşınlar üzrə terminlər lüğəti”. 1980-ci illərdə tərtib olunmuş lüğətlər bunlardır: 1980-ci ildə “Botanika terminləri və bitki adları”, 1981-ci ildə “Sənaye elektronikasası terminləri”, 1983-cü ildə “Rusca-Azərbaycanca ticarət terminləri lüğəti”, “Rusca-azərbaycanca siyasi iqtisadi terminləri sözlüyü”, 1984-cü ildə “Teatr terminləri lüğəti, 1986-cı ildə “Fizika terminləri lüğəti”, 1987-ci ildə “Kimya terminləri lüğəti”, “İngiliscə-Rusca-Azərbaycanca elektromexanika terminləri lüğəti”, 1988-ci ildə “Rusca-Azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti”, 1989-cu ildə “Astronomiya terminləri lüğəti” 1989-cu ildə “Qısa iqtisadi lüğət”. Dilçilik terminləri təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmişdir. 1952-ci il avqustun 6-sında “Dilçilik terminləri haqqında” məqalədə qeyd olunmuşdur ki, terminləri yaratmaq üçün əsas baza kimi ümumxalq dilinə müraciət olmalıdır. 1957-ci ildə “Dilçilik terminləri lüğəti”nin hazırlanmasında Azərbaycan

Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.M. Dəmirçizadə, dos. İ. Əfəndiyev, dos. H.Mirzəzadə, dos. Ə.Cəfərov, dos. M.Quliyeva və başqaları iştirak ediblər. “Ədəbiyyat və dilçilik sözlüyü” Azərbaycan Sovet Respublikasının baş redaksiyası ilə 1967-ci ildən çapdan çıxmışdır. Bu lüğət iki hissədən ibarətdir: birinci hissə “Ədəbiyyat” ikinci hissə isə “Dilçilik” adlanır. “Dilçilik” bölməsi “Dilçilik elmi”, “Dünya dilləri” hissələrindən ibarətdir. Burada ümumilikdə 1114 termindən istifadə edilmişdir. Bu dövrdə istifadə edilmiş bəzi dilçilik terminləri bunlardır: purizm, sintetik dillər, SSR xalqlarının dilləri, idiom, idiomatika, onomatologiya, peşə sözləri, şərti dillər, aksent, ekspirasiya, eliziya, epenteza, səs prosesləri, səslərin kombinator dəyişməsi, xirtək partlayışı, xirtəküstü məxrəc, izafət, paziqrafiya, palimpsest. [4. 13-15 s.]

Kimyaya, biologiyaya, texnikaya aid əsərlərdə rus və Avropa mənşəli terminlərə daha çox rast gəlinir. 1959-cu ildə çap olunmuş “Kimya terminləri lüğəti”ndə bir sıra yeni terminləri görürük: butan, əlkiyəvi, etilen, kapron, kauçuk, monomer, metanol, mikroelement, polietilen, polimer, sintetik kauçuk, sintetika, və s. [3. 13-106 s.] Biologiya ilə əlaqədar rus-Avropa mənşəli bir sıra terminlər vardır: biosenoza, hidromeduzlar, hipparion, divergensiya, degenerasiya, zooplakton, meromiza, miomerlər, ommatoforlar, pereyzavr, planktonologiya. [8. 14-67 s.] “Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri lüğəti”, “Anatomiya, histologiya və embriyologiya terminləri”, “Cərrahlik terminləri lüğəti”, “Klinik terminləri lüğəti” , “Qısa tibbi terminlər lüğəti”nin tibb terminlərinin zənginləşməsində xüsusi rolu olmuşdur. Bəzi tibbi terminlər artıq Azərbaycan dilində ümumişlək sözə çevrilmişdir. Məsələn; dezinfeksiya, diaqnoz, epidemiologiya, epilepsiya, gigiyena, mikrob, operasiya, qrip, rentgen, stomatoloq. [6. 55-215 s.]

Bu dövrün əsas dil hadisələrindən biri ərəb-fars mənşəli sözlərin, ərəb-fars mənşəli terminlərin rus-Avropa mənşəli terminlərlə əvəzlənməsi idi. Lakin bəzi ərəb-fars mənşəli terminlər dildə “vətəndaşlıq” hüququ qazanmışdı. Bunun da bir neçə səbəbi var idi. Dini terminlər, keçmiş ictimai quruluşla əlaqədar vəzifə, rütbə adlarını və məişət münasibətlərini bildirən terminlər, həm elm və texnikanın müxtəlif sahələrində spesifik anlayışların istifadəsinə xidmət edən, həm də adi sözlər kimi işlənən terminlər, məhdud sahələrdə işlənən və yalnız mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən terminlər, geniş yayılmış və ümumişlək sözlər sırasına keçmiş terminlər dildə olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn; segah, tədris, təsnif, xanəndə, müxəmməs, ibrəhimi, mavərənnəhr, muradxani, nəhavənd, pərvanə, saqınamə, xitam, xaric, hümayun və s. [1. 41 -77s.]

Terminlər lüğətində bəzən dubletlik özünü göstərir. Bəzən eyni bir termin iki şəkildə verilir, həm rus-Avropa mənşəli sözlə, həm də ərəb-fars mənşəli sözlə ifadə olunur; aktiv-fəal, abstrakt-müərrəd. Hətta bir sıra mürəkkəb terminlərin bir tərəfi ərəb-fars mənşəli, digər tərəfi isə rus-Avropa mənşəli sözlə düzəlmişdir. Məsələn; passiv təxəyyül, centlmen tərbiyəsi, kapitalist tərbiyəsi, kommunist tərbiyəsi, maarif

komissiyası, emosional fəaliyyət, laborator məşğələ, sinxronik şərh, sinkretik təfəkkür. [2. 12-37 s.]

Terminlər yaradılarkən istifadə olunan əsas üsullar bunlardır:

1. Semantik üsul
2. Morfoloji üsul
3. Sintaktik üsul
4. Kalka üsulu
5. Sözlərin ixtisarı üsulu

Semantik üsul sözlərin yeni məna qazanması nəticəsində terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır. 3 əsas istiqamətdə baş verir: 1) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; 2) sözlərin mənasının xüsusişməsi; 3) yeni məcazi mənalar əsasında sözün mənasını genişlənməsi. Su kəməri, taxta yastıq, zəng qülləsi, qızıl ağac, artırma, bağlama, ətək, yuva kimi terminlər bu üsulla yaranıb. [7. 14 -31 s.]

Morfoloji üsul sözdüzəldici şəkilçi vasitəsi ilə yeni terminlərin yaradılması yoludur. Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasında istifadə olunan əsas şəkilçilər bunlardır: -laşma²; -ma²; -çı⁴; -lıq⁴; -laq²; -ış⁴; -ıclı⁴; -qı⁴; -gəc²; -qan²; -ac²; -c; -dar²; -iyyat²; -pərəst; -at; -xana; -kar; -şünas; -daş; -keş. Abunəçi, muxtariyyət, müəlliflik, inzibatçı, tədqiqat, hakimiyyətsizlik, fəaliyyətsizlik, etibarlı, vətəndaş, təqsirləndirmə, təminatlı kimi sözlər bu üsulla yaranmışdır. [13. 9-43 s.]

Sintaktik üsul iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində terminlərin yaranması üsuludur. İki forması vardır: 1) leksik-sintaktik üsul – heç bir leksik və ya qrammatik şəkilçinin iştirakı olmadan terminin formalaşmasıdır. Məsələn: 2) morfoloji-sintaktik üsul – leksik və ya qrammatik şəkilçinin iştirakı ilə iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində formalaşır. Məsələn: sancağabənzər tac, sərbəstləçəkli, istiyədavamlı. [9. 24-47]

Kalka üsulu alınma sözlərin tərkib hissələrinin müvafiq şəkildə milli qarşılığı ilə tərcümə olunaraq terminlərin yaradılmasıdır. Məsələn: sinfi mübarizə - классовая борьба, özünütənqid - самокритика, milli gəlir - национальный бохооб. [10. 139 s.]

Sözlərin ixtisarı üsulu dedikdə dildə mövcud olan terminin qısaldaraq əlverişli şəkildə salınması nəzərdə tutulmuşdur. Üç əsas şəkildə özünü göstərir: 1) hərfi ixtisar; 2) heca və sözün ixtisarı; 3) hecanın ixtisarı. Məsələn: MK- Mərkəzi Komitə, TEC – tələbə elmi cəmiyyəti, XMS – Xalq Maarif Şöbəsi. [10. 143]

1950-1990-cı illərdə çap olunmuş lüğətlərin əksəriyyətində, demək olar ki hamısında terminlərin azərbaycanca ilə yanaşı rusca qarşılığı da verilirdi. Bəzi lüğətlərdə isə terminlər azərbaycanca-rusca və ingiliscə qarşılıqlı olaraq hazırlanmışdır:

Астатик тэнзимләмә	Астатическое регулирование	Astatic control
Аслылыг	Зависимость	Relationship
Ахынты чәрәжаны	Ток утечки	Leakage current. [5. 17 s.]

1954-cü Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası tərəfindən coğrafi terminlər müzakirə olunub, coğrafi terminlər lüğəti hazırlanmışdır. Coğrafi terminlərin əsasında xalq coğrafi terminləri durur, rus terminləri isə Azərbaycan dilinin qanunları əsasında

formalaşaraq dilə keçmişdir. 1920-1930-cu illərlə müqayisədə 1950-ci illərdən etibarən coğrafi terminlərdə kəskin fərqlər görülmüşdür:

Ada- cəzirə, ay tutulması – xüsuf, gün tutulma – küsuf, barometr – miqyasül-həva, vulkan – yanar dağ, qərb – məğrib, gün batan, qlobus – kürreyi-mücəssimə, yer – ərz, zəmin, krater – vulkan ağzı, mənəfəz, kompas – pusula, qiblənüma, mülayim – mütədil, okean – okyanus, respublika – cümhuriyyət, şərq – məşriq, gün çıxan, ekvator – xətti-istiva, yarımada – şibcəzirə, nimcəzirə, yağıntı – yağmur, Zaqafqaziya – Mavərayi, Qafqaz, Xəzər dənizi – Bəhr Xəzər, Kaspi deryası, Dəryayi Xəzər, Yer kürəsi – Kürreyi-ərz, Yer in mərkəzi – Mərkəzi-ərz.[12. 182-183]

Bu dövrdə elm, texnika, sənaye, təsərrüfat, mədəniyyət, maarif, səhiyyə və digər elm sahələri ilə bağlı olaraq zəngin termin bazası yaranmışdır. 1990-cı ilədək 200-ə qədər ikidilli (azərbaycanca-rusca), çoxdilli, izahlı terminoloji lüğət çap edilmişdir. Monosemantik təbiətə malik, sinonim münasibətlərdə olmayan, hər cür ekspressiv-emosional çalarlar və obrazlıqdan uzaq olan termin ədəbi dilin elmi üslubunun əsas nitq vahidi hesab edilmiş, səciyyəvi elementi kimi çıxış etmişdir. Bədii ədəbiyyatda da terminlərdən istifadə edilmişdir, müasir həyatın təsvirinə həsr olunmuş bədii əsərlərdə yeri gəldikcə üslubi tələbatla əlaqədar terminlərə müraciət olunub. Bu dövrdə variantlılığa meyl olunması terminlərlə bağlı nöqsanlardan biri kimi görülmüşdür. Bəzən eyni bir elmi əsərin içərisində həm “hərərət”, həm “istilik”, həm “qızdırma”, həm “temperatura” sözlərinin işlədilməsinin şahidi oluruq. Bir termin məfhum bildirərkən nə qədər dəqiqdirsə, sonrakı illərdə dildə sabitləşməsi potensialı bir o qədər artır. Bir terminin dildə işlənilməsi cəmiyyətin o sözə münasibətində əsərdədir. Termin cəmiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanırsa, onun istifadəsi də uğurlu alınır. Terminlərin yaradılması, qəbul olunması, populyarlaşması dilin daxili qanunauyğunluqlarından və sosial amillərdən asılı olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı :

1. Abbasov Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm 1969. 245 s.
2. Ağayev Ş.S. Muradxanov M.Ə. Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti. Bakı 1958. 78 s.
3. Bağbanlı İ.L. Əfəndiyev H.X. Əliyeva X.B. Kimya terminləri lüğəti. Bakı: AzSSR, 1959. 107 s.
4. Dadaşzadə A. Ədəbiyyat və dilçilik sözlüyü. AzSSR Ensiklopediyası. Bakı 1967. 27 s.
5. Əfəndizadə A. Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti. Bakı: AzSSR EA, 1966. 154 s.
6. Əliyev Ə. Möhsünzadə B. Cərrahlıq terminləri lüğəti. AzSSR EA Terminologiya Komitəsi. Bakı 1966.
7. Əlizadə Q. Qaziyev A. Qasımov M. Salamzadə Ə.V Memarlıq, inşaat və təsviri incəsənət terminləri lüğəti. Bakı; AzSSR EA, 1958. 72 s.
8. Əsədov S.M. Əbdürrəhmanov Y.Ə. Zoologiya terminləri lüğəti. Bakı: AzSSR EA 1961. 106 s.

9. Əzizbəyov Z. İsayev Y. Botanika terminləri lüğəti. Bakı 1963. 220 s.
10. Qasimov M.Ş. red. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. AzSSR Elmlər Akademiyası. Bakı, Elm 1973. 186 s.
11. Qurbanov A.M. Azərbaycan terminologiyası problemləri. AzSSR EA Terminologiya Komitəsi. Bakı: Elm, 1988. 317 s.
12. Rüstəmov R.Ə. Dəmirçizadə Ə. M. Orucov Ə.Ə. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Bakı 1957. 264 s.
13. Xələfov M. Səlimov İ. Babayev A. Qasimov Z. Hüquq terminləri lüğəti. Bakı: AzSSR EA, 1961. 310 s.

R. Hasanli

Terminology issues in 1950-1990

Summary

The terms have been revised since 1954 and published as a project by the Publishing House of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. At the Institute of Literature and Language, S.M. Department of General Linguistics of Azerbaijan State University named after Kirov, V.I. The Department of Azerbaijani Linguistics of the Azerbaijan State Pedagogical Institute named after Lenin and other departments and scientific organizations have organized various meetings and discussed linguistic terms at such meetings. These discussions were confirmed by the Terminology Committee named after the Presidium of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR.

In the post-1952 period, the creation of terms was carried out in 3 main directions:

- 1) Preparation of terminological dictionaries.
- 2) Publication of scientific and educational literature.
- 3) Organization of press, radio and television programs.

At the initiative of the Terminology Committee, in 1952, universities and research institutes began to compile dictionaries in accordance with their fields of science. A number of principles were used in compiling the terms:

- 1) An initiative has been taken to create an equivalent of most terms in the Azerbaijani language.
- 2) Some old terms have been preserved.
- 3) Available in many languages - international terms are accepted as they are.
- 4) Words that cannot be fully reciprocated are preserved in our language.
- 5) At the root of some international terms, new terms were created by adding the appropriate suffixes of the Azerbaijani language.

Duplication was noticeable in the development of some linguistic terms. Both the form of derivation of the same term from other languages and the national form were developed. Later, the term derivation was replaced by a national term, the derivation term was removed from the language, and the national form of the term remained.

Keywords: terminology, terminological dictionary, national term, acquisition term, duplication, international terms, Terminology Committee.

Р. Гасанлы

Проблемы терминологии в 1950-1990 гг.

Резюме

Условия пересматриваются с 1954 года и публикуются в виде проекта Издательством Академии наук Азербайджанской ССР. В Институте литературы и языка С.М. Кафедра общего языкознания Азербайджанского государственного университета им. Кирова, В.И. Кафедра азербайджанского языкознания Азербайджанского государственного педагогического института имени Ленина и другие кафедры и научные организации организовывали различные встречи и обсуждали на них лингвистические термины. Эти обсуждения были подтверждены Терминологической комиссией имени Президиума Академии наук Азербайджанской ССР.

В период после 1952 г. создание терминов велось по 3 основным направлениям:

- 1) Составление терминологических словарей
- 2) Издание научной и учебной литературы
- 3) Организация прессы, радио и телепередач

По инициативе Терминологического комитета в 1952 г. Университеты и научно-исследовательские институты начали составлять словари в соответствии со своими областями науки. При составлении терминов использовался ряд принципов:

- 1) Была предпринята инициатива по созданию эквивалента большинства терминов в азербайджанском языке.
- 2) Некоторые старые стереотипы сохранились.
- 3) Доступно на многих языках — международные термины принимаются такими, какие они есть.
- 4) В нашем языке сохраняются слова, на которые нельзя полностью ответить взаимностью.
- 5) В основе некоторых международных терминов были созданы новые термины путем добавления соответствующих суффиксов азербайджанского языка.

Дублирование было заметно в развитии некоторых лингвистических терминов. Разрабатывалась как форма происхождения одного и того же термина из других языков, так и национальная форма. Позже термин деривация был заменен национальным термином, деривационный термин был удален из языка, а национальная форма термина осталась.

Ключевые слова: терминология, терминология, терминологический словарь, национальный термин, приобретение термина, дублирование, интернациональные термины, Терминологический комитет.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavanşir Muradov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏLİYEVƏ AĞABİKƏ İSMAYIL QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
R.BEHBUDOV KÜÇ., 134
agabikaaliyeva47@gmail.com

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ TƏKİD ETMƏ VURĞUSUNA DAİR XÜLASƏ

Məqalə müasir fransız dilində vurğu növlərindən biri hesab edilən təkid etmə vurğusunun tədqiqinə həsr edilmişdir. Məqalədə təkid etmə vurğu növünü araşdırmış alimlərin fikirlərinə münasibət bildirilmiş və sitatlar gətirilmişdir. Eyni zamanda onların laboratoriyalarda apardıqları təcrübələrə əsasən gəldikləri nəticələrdən bəhs olunmuşdur. Məlumdur ki, fransız dilində cümləyə ritm verən və məcburi istifadə edilən ritmik vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusunun istifadəsi könüllü xarakter daşıyır. Ayırıcı funksiyaya malik ritmik vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusu cümlənin ritmini təşkil edə bilmir. Təkid etmə vurğusunun istifadəsi yalnız danışanın emosional vəziyyətindən asılıdır. Digər dillərdən fərqli olaraq fransız dilində təkid etmə vurğusu heç zaman ritmik vurğuyla eyni hecanın üzərinə düşmür. Təkid etmə vurğusu cümlənin istənilən vahidinin birinci hecasının üzərinə düşdüynə görə bəzən ilkin vurğu adlandırılır. İlkin vurğu samitlə başlayan sözün birinci, saitlə başlayan xüsusi emosiya ilə tələffüz olunan sözün ikinci hecasının üzərinə düşür. Fransız dilində mövcud digər vurğu tiplərindən fərqli olaraq təkid etmə vurğulu hecanın samiti uzun tələffüz olunur. Təkid etmə vurğulu heca daha gərgin və yüksək tonla tələffüz olunur.

Açar sözlər: *emfatik vurğu, vurğulu heca, vurğusuz heca, intensivlik, uzunluq*

Vurğu danışq zamanı bir hecanın digər hecalarla müqayisədə daha qüvvətli tələffüz olunmasıdır. Hər dilin fiziki təbiətinə, yerinə və icra etdiyi funksiyalara görə digər dillərdən fərqlənən vurğu sistemi var. Dilçilik nöqtəyi-nəzərdən fransız dilində normal vurğu cümlə daxilindəki məna vahidlərini və sintaqmları aşkara çıxarmağı asanlaşdıraraq *ayırıcı funksiya* daşıyır. Bu zaman vurğu dinləyiciyə nitqin anlaşılıqlı olmasını təmin etməklə yanaşı, ikimənalılıq da aradan qaldırmağa xidmət etmiş olur (l'eau tarie, l'otarie, l'hôte a ri).

Fransız dilində istənilən cümlədə mövcud olub, onun ritmini yaratdığına görə ritmik vurğu adlandırılan vurğu növü emosiyasız, normal nitqə uyğun olduğuna görə normal, yeri sabit olaraq tək-tək işlənmiş sözlərin, eləcə də ritmik qrupların sonuncu hecalarının üzərinə düşdüynə görə son vurğu kimi də adlandırılır. Ekspressivlik nöqtəyi-nəzərdən isə fransız dilində sintaqmdan daha kiçik vahidlərin qabarıq tələffüz olunmasına imkan verən ikinci vurğu növü *təkid etmə vurğusu* (accent d'insistance) adlanır. [4, səh.109]

Azərbaycan dilinin vurğu sistemində məntiqi və həyəcanlı vurğu növləri mövcud olsa da, fransız dilində olduğu kimi bu vurğu növlərini özündə birləşdirən vurğu tipinin mövcud olmaması səbəbindən bu məqaləmizdə biz məhz fransız dilində “accent d’insistance” kimi adlandırılan vurğu növünün hərfi tərcümə versiyası olan “təkid etmə vurğusu” terminindən istifadə edəcəyik. Fransız dilinin vurğu tiplərindən bəhs edən fonetistlərin araşdırmalarında ayırıcı funksiya daşıyan və məcburi şəkildə edilən ritmik vurğudan əlavə könüllü olaraq istifadə edilən digər vurğu növlərinin də mövcud olduğuna və onun müxtəlif terminlərlə adlandırıldığına rast gəlinir: təkid etmə vurğusu (accent d’insistance), emfatik vurğu (accent emphatique), intellektual vurğu (accent intellectuel), mərkəzi vurğu (accent focal), məntiqi vurğu (accent logique), kontrastif vurğu (accent contrastif), emosional vurğu (accent émotionnel) və s.

Vurğu və emosiya arasında əlaqə fikrinə hələ 1736-cı ildə Pyer Jozef Tuliye d’Olivenin “Fransız prosodiyasının əsasları” əsərində rast gəlinir. Müəllif emosiya vurğusu (accent d’émotion) adlandırdığı vurğu növündən danışarkən deyir: “emosiya vurğusu cümlədə məna formalaşdırmağa xidmət edən səs əyrisidir. Səs yüksəkliyi, tonallıq və həcm baxımından hər bir emosiyanın fərqli vurğusu vardır”. [6, s.24-34]

Danimarkalı romanist Kristoffer Nirop 1902-ci ildə cümlənin ritmini yaradan ton vurğusundan əlavə hər hansı bir sözü digərlərilə qarşılaşdırmağa xidmət edən məntiqi, sözün birinci hecasının üzərinə düşən emosional vurğudan bəhs edir. [8]

Fransız fonetisti Pol Passi xüsusi bir niyyət olmadan deyilən cümlənin normal vurğu altında tələffüz olunduğunu və diqqəti cəlb etmədiyini, yalnız emfaz prinsipləri tərəfindən dəyişdirilə bildiyini qeyd edir. Emfaz zamanı bir fikrə diqqəti cəlb etdirmək üçün vurğu gücləndirilir və nəticədə cümlədə vurğu yerdəyişməsi baş verir. Bu zaman güclü olan normal vurğu altında tələffüz olunan heca gücünün birini itirir. [9]

İlk dəfə təkid etmə vurğusu (accent d’insistance) terminindən istifadə edən M. Qrammon “Fransız tələffüzünün praktik qaydaları” kitabında yazır: “Ritmik vurğunun işlənilməsi gözlənilən, qaydaya uyğun və normaldır. Təkid etmə vurğusu isə gözlənilməz, qəfil və zorakıdır. Təkid etmə vurğusu altında olan heca təəcübləndirir. Təkid etmə vurğusu olmadan eyni heca aşağı, sakit və qısa tələffüzə malikdir”. [1, s.138-141]

Fonetist alim L.Şerba “Fransız dilinin fonetikasi” kitabında ritmik vurğudan əlavə “məntiqi” və cümləyə emosionallıq verən “emfatik” vurğu tipləri haqqında yazarkən Qrammonun bu iki vurğu növləri arasında fərqi qəbul etmədiyini, onları bir təkid etmə vurğusu (accent d’insistance) adı altında araşdırmış olduğunu bildirir. [7; s. 129]

M.Rossi fransız dilinin vurğu sistemindən danışarkən birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli vurğu tiplərindən bəhs edib. Birinci dərəcəli vurğu həmişə sonuncu hecanın üzərinə düşərək nitq zəncirini prosodik vahidlərə ayırır. İkinci dərəcəli vurğu isə

leksik sözlərlə yanaşı köməkçi sözlərin, həm uzun, həm də qısa sözlərin üzərinə düşə bilər. Belə ki, ikinci dərəcəli vurğunun işlənmə təyinatı müxtəlifdir. Bu vurğu növünün hərəkətli olması ritmik nizamlama fenomeni kimi nəzərə alınır.

Fransız dilində sintaqmın yalnız sonuncu hecasının üzərinə düşən normal vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusu danışanın ekspressiv ehtiyacından, emosiyasından, niyyətindən asılı olaraq cümlənin istənilən vahidinin üzərinə düşə bilər. Məsələn, *Vous allez dans la cuisine* cümləsini vurğunu cümlənin istənilən vahidinin üzərinə salmaqla demək olar. Fransız dilində kontekst daxilində təkid etmə vurğusunun cümlənin istənilən sözünün üzərinə düşməsi onun sözün istənilən hecasının üzərinə düşməsi anlamına gəlmir. Fransız dilində təkid etmə vurğusu əsasən samitlə başlanan sözün birinci hecasının üzərinə düşür.

C'est formidable! C'est magnifique!

Əgər söz samit səslə başlanmırsa vurğu əlaqə (liaison) fonetik hadisəsi zamanı işlənmiş samit səsinin də üzərinə düşə bilər.

C'est idiot !

Söz saitlə başlanarsa təkid etmə vurğusu sözün samitlə başlanan ikinci hecasının üzərinə düşür. Bu zaman samit səmindən əvvəl gəlmiş sait səsinin tələffüzündən əvvəl udqunmaqla (yəni, öskürən zaman olduğu kimi səs tellərinin qəfil kipləşməsi effekti) ikinci hecanı güclü tələffüz etmək olar.

Idiot[ʔidJo] [3, s. 109]

Təkid etmə vurğusuna bütün dillərdə rast gəlinə də fransız dilində mövcud olan bu vurğu tipinin özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Bir çox dildə təkid etmə vurğusu məhz normal vurğu altında tələffüz olunan heca üzərinə düşərək daha qabarıq tələffüz olunur. Fransız dilində isə təkid etmə vurğusu ayırıcı funksiya daşıyan son vurğuyla eyni hecanın üzərinə düşür. Fransız fonetisti Pyer Leon təkid etmə vurğusunun düşdüyü hecaları müqayisə etmək üçün ingilis və fransız idman şərhçilərinin reportajlarından nümunələr göstərmişdir.

1. Et c'est Sen'na qui déborde mainte'nant 'Prost
2. "Et c'est "Senna qui "déborde mainten"ant "Prost
3. And 'now it's 'Senna who is 'passing 'Post
4. And "now it's "Senna who is "passing "Prost

Fonetist alimin idman şərhçilərinin reportajlarından götürülmüş nümunələr üzərində apardığı müşahidələr nəticəsində həqiqətən də fransız dilindən fərqli olaraq ingilis dilində təkid etmə vurğusunun sözün linqvistik vurğudan fərqli hecaya düşməməsinin, əvəzində təkidi etmə vurğusu zamanı fransız normal vurğusunun isə əhəmiyyətinin olmamasının şahidi oluruq. [4, s. 110]

Fransız dilində normal vurğu zamanı köməkçi sözlər, artikllər, determinativlər, sözlönlər işləndikləri sözlərlə birlikdə bir vurğu altında tələffüz olunan qrupun tərkib hissəsinə daxil olur. Təkid etmə vurğusu zamanı isə sözü müşayət edən köməkçi sözlər vurğuyla tələffüz olunan leksik vahidlə bir qrup təşkil etmir.

Pyer Leona görə müasir fransız dilində son vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusu praktik cəhətdən çevik və hərəkətlidir. “**Moi**, je sais” əvəzinə bir çox hallarda vurğusuz şəxs əvəzliyinin vurğuyla “**Je** sais” kimi tələffüzünə hətta determinatif, say, sözlülərin təkid etmə vurğusu altında tələffüzünə də rast gəlinir. [3; s. 109]

Mettez vos livres **sous** votre chaise.

Je t'assure que ça, c'est **mon** stylo.

Soyez prêts à **cinq** heures.

Yuxarıda da deyildiyi kimi təkid etmə vurğusunun işlənməsi danışanın niyyətindən asılıdır. Bəs təkid etmə vurğusu normal vurğudan hansı tələffüz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?

Təkid etmə vurğusunu sözün ilk hecasının üzərinə düşmə səbəbilə ilkin vurğu kimi adlandıran P.Mertens son vurğudan fərqli olaraq ilkin vurğunun bir ton yüksək səslə tələffüz olunsa da, gərgin və uzun tələffüz olunmadığını bildirib.[5, s. 85]

Təkid etmə vurğusunu affektiv və intellektual vurğu tiplərinə ayıran Maruzo affektiv vurğu zamanı vurğunun samitlə başlanan sözün birinci, saitlə başlanarsa ikinci hecasının üzərinə düşdüyünü, intellektual vurğu zamanı isə sözün birinci hecasının ziddiyyət təşkil etdiyi sözdən daha gərgin tələffüz olunduğunu bildirib.[11]

M. Qrammona görə əgər biz sadə, normal tərzdə, heç bir xüsusi niyyətimiz olmadan «C'est épouvantable, cet accident» cümləsində «épouvantable» sözünün tələffüz ediriksə həmin söz növbəti tələffüz xüsusiyyətlərilə xarakterizə olunur.

1. Sözün ilk üç hecası vurğusuz, sonuncu hecası isə ritmik və vurğulu olur.

2. İlk iki hecanın səsin yüksəkliyi təxminən eyni (ya da bir-birindən yarım ton yüksək), üçüncü ikinci hecadan dördü üç ton yüksək, dördüncü, ritmik vurğu altında tələffüz olunan heca isə üçüncü hecadan dördü üç ton yüksək tonla tələffüz olunur.

3. Dördüncü heca üçüncü hecadan iki və ya üç dəfə daha gərgin, üçüncü heca ikinci hecadan üç və ya dörd dəfə, ikinci heca isə birinci hecadan dörd və ya beş dəfə daha gərgin tələffüz olunur.

4. İlk üç heca qısa, dördüncü heca isə daha, hətta iki dəfə uzun tələffüz olunur. Samitlər isə orta uzunluqda tələffüz olunur. Hətta samitlər arasında daha gərgin samit sayılan “t” samit səsi də neytrallığını saxlayır.

Amma eyni cümləni sakit tərzdə deyil, emosiya ilə tələffüz etdikdə “épouvantable” sözünün sonuncu “table” hecasının vurğusu eynən yuxarıda verilmiş ritmik vurğu nümunəsində olduğu kimi qalır. Bundan əlavə, “pou” hecası da vurğulu tələffüz olunur və onun malik olduğu vurğu aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

1. Səsin yüksəkliyi və gərginlik ritmik vurğuda olduğu kimi qalır.

2. Sait nəzərə çarpacaq dərəcədə uzanır.

3. Sait səsdən əvvəl gələn samit iki dəfədən də artıq uzun tələffüz olunur.

4. Vurğulu hecanı əhatə edən vurğusuz hecalarda ton yüksəkliyi dördü üç qədər, gərginlik isə bir o qədər aşağı düşür.

Beləliklə birinci halda eyni söz yalnız bir vurğuya, ikinci halda isə iki vurğuya malik olur. Hər iki vurğulu hecada səs tonu, intensivlik, uzunluq təxminən bərabər şəkildə artsa da, onlar bir-birlərindən iki əsas xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Final vurğu cümləyə ritm verir. Əlavə vurğu isə cümləyə qətiyyənlə ritm vermir. Ritmik vurğu zamanı samitlərin uzun tələffüz olunması halı baş vermir. Əlavə vurğu zamanı isə samit səslərinə təkid edilir və onlar uzun tələffüz olunur. Elə bu səbəbdən də bu vurğu növü *təkid etmə vurğusu* adlanılır. [2, s.138-141]

Fonetist alimlərin təkid etmə vurğusu ilə bağlı apardıqları araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Məcburi şəkildə edilən ritmik vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusunun edilməsi könüllüdür və danışanın emosional vəziyyətindən asılıdır.

Ritmik vurğu cümlənin məna vahidlərinin, sintaqmların, təkid etmə vurğusu isə daha kiçik vahidlərin aşkara çıxarılmasına xidmət edir. Ritmik vurğu zamanı samit səsinin neytral tələffüzündən fərqli olaraq təkid etmə vurğusu zamanı samit səsi uzun tələffüz olunur.

Fiziki təbiətinə görə daha çox uzun tələffüzü ilə xarakterizə olunan ritmik vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusu tipindən asılı olaraq daha yüksək tonla və gərgin tələffüz olunur.

Bu məqalə müasir fransız dilində vurğu tiplərindən biri olan təkid etmə vurğusuna həsr edilmişdir. Məqalədə təkid etmə vurğu növünü araşdırmış alimlərdən sitatlar gətirilmiş, eyni zamanda onların laboratoriyalarda apardıqları təcrübələrə əsasən gəldikləri nəticələrdən bəhs olunmuşdur. Fransız dilində cümləyə ritm verən və məcburi edilən ritmik vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusunun edilməsi könüllüdür. Ayırıcı funksiyaya malik ritmik vurğudan fərqli olaraq təkid etmə vurğusu cümlənin ritmini təşkil edə bilmir. Təkid etmə vurğusunun edilməsi yalnız danışanın emosional vəziyyətindən asılıdır. Digər dillərdən fərqli olaraq təkid etmə vurğusu heç vaxt ritmik vurğuyla eyni hecaya düşmür. Təkid etmə vurğusu cümlənin istənilən vahidinin birinci hecasının üzərinə düşdüynə görə bəzən ilkin vurğu kimi də adlandırılır. İlkin vurğu samitlə başlanan sözün birinci, saitlə başlanan xüsusi emosiya ilə tələffüz olunan sözün ikinci hecasının üzərinə düşür. Fransız dilində mövcud digər vurğu tiplərindən fərqli olaraq təkid etmə vurğulu hecanın samiti uzun tələffüz olunur. Təkid etmə vurğulu heca isə daha gərgin və yüksək tonla tələffüz olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Grammont M., *Traité pratique de prononciation française*. Paris, Delagrave, 1916 p. 138-141
2. Grammont M., *Traité pratique de prononciation française*. Paris, Delagrave, 1916 p.138-141
3. Léon P. et Bhatt P. *Structure du français moderne*. Canada, Canadian Scholars, 2017. s. 109

4. Léon P.R. Phonétisme et prononciations du français. Paris, Nathan, 2000. s.110
5. Mertens. P., L'intonation du français. De la description linguistique à la reconnaissance automatique. Thèse de doctorat, Université catholique de Louvain, 1987 p. 85
6. Schweitzer C. et Dodane C. De la notation musicale à la transcription de la prosodie : Description de la prosodie du français du XVIe au début du XXe siècle. Actes du 5ème Congrès Mondial de Linguistique Française, SHS Web of Conferences, 27, 09001. 2016 p 24-34
7. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Москва, Издательство литературы на иностранных языках, 1948. s.129
8. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20207809003P7>
9. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20207809003P8>
10. www.studfile.net

Алиева Агабике

Статья об акцентированном ударении в современном французском языке.

Резюме

Ключевые слова: *эмфатическое ударение, ударный слог, безударный слог, интенсивность, долгота*

Статья посвящена исследованию одной из форм ударения в современном французском языке – ударению настаивания. В статье приведены высказывания относительно заключений исследовавших акцентированные (insistance) ударения и приведены цитаты. В то же время, повествуется о результатах проведенных ими исследований. Известно, что во французском языке в отличие от обязательно используемых и придающих ритм предложению ударений – ритмических ударений, акцентированные (insistance) ударения используются по желанию. Акцентированное ударение, носящее разделяющий характер не может создать ритм предложения. Акцентированное ударение зависит только от эмоционального состояния говорящего. В отличие от других языков, во французском языке акцентированное ударение никогда не падает на слог с ритмическим ударением. В связи с тем. Что акцентированное ударение может падать на первый слог любой единицы предложения, его обычно называют первоначальное ударение. Первоначальное ударение падает на первый слог начинающегося с согласной буквы слова, и на второй слог слова, начинающегося с гласной буквы и приносящегося с особой эмоцией и интонацией. В отличие от других существующих ударений французского языка согласный звук слога, на которое падает акцентированное ударение, произносится удлинено. Слог с акцентированным ударением произносится более напряженно и на высоких тонах.

ALİEVA AĞABIKA

About the emphasis of insistence in modern French

Summary

Key words: *emphasis stress, stressed syllable, unstressed syllable, intensity, length*

This article deals with the emphasis of insistence, one of the types of stress in modern French. The article contains the quotes from the scholars who studied the type of emphasis on insistence, as well as the results they came from based on their experiments in the laboratories. In French, the emphasis on insistence is voluntary, as opposed to the rhythmic stress which gives rhythm to the sentence and makes it compulsory. Unlike the rhythmic stress with a dividing function, the emphasis on insistence is not able to form the rhythm of the sentence. Making an emphasis on insistence depends only on the emotional state of the speaker. Unlike other languages, the stress of insistence never falls on the same syllable as the rhythmic stress. The emphasis on insistence is sometimes referred to as the initial emphasis because it falls on the first syllable of any unit of the sentence. The initial stress falls on the first syllable of the word beginning with the consonant, the second syllable of the word pronounced with special emotion beginning with the vowel.

Unlike other types of stress which exist in French, the consonant of the stressed syllable of insistence is long pronounced. An insistence stressed syllable is pronounced more intensely and with a high tone.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: f.e.n., dosent Teybə Cəlilova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏLİYEVƏ B.Z
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
H.Cavid prospekti, 115.
Hind-Avropa dilləri şöbəsinin böyük elmi işçisi

AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK ÜSULLA SÖZLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, leksika, termin, morfologiya, dilçilik

Key words: word formation, vocabulary, terms, morphology, linguistics

Ключевое слово: словообразования, лексика, термины, морфология, лингвистика

Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir. Dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır (1,s21). Müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz.

Lüğət tərkibinin inkişaf prosesi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə davam etmişdir.Yəni dilin onun lüğət tərkibinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir dilimizin söz yaradıcılığına aid möhkəm qayda qanunlar əmələ gəlmişdir. Dilimizin söz yaradıcılığında işlənən bütün qayda qanunları o dilin tarixi inkişaf yolları və qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və zənginləşmişdir.(1, 121)

Söz yaradıcılığı hər bir dilin bilavasitə zənginləşməsinə və lüğət tərkibinin artmasına xidmət edir. Söz yaradıcılığı özlüyündə mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir.Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif alimlərin fərqli yanaşması var. Məsələn H.Ə. Həsənov söz yaradılığını 4 növə: 1.leksik semantik 2.morfoloji-sintaktik 3.leksik-morfoloji. 4.leksik-sintaktik üsullara bölür. (3, s295-304) Azərbaycan dilində də söz yaradıcılığı müxtəlif yollarla həyata keçir. Dilmizdə söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları var:

1. Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi
- 2.Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi
3. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi

Leksik yolla sözlərin yaranması prosesi morfoloji və sintaktik a söz yaradıcılığından öz sadəliyi etibarı ilə fərqlənir. Qeyd edək ki, zahirən sadə görünən bu üsul əslində çox mürəkkəbdir. Leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki , ümumiyyətlə leksik vahidlər (sözlər) dilə ya hazır şəkildə daxil olur və ya sözün tərkibində dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə düzəlir.Yəni leksik vahid onun törədiyi ilk mənşəyindən bəzən təkcə

məzmunu, bəzən də həm məzmunu, həm də forması etibarilə uzaqlaşır və yeni məzmunlu, yeni formalı bir söz kimi təşəkkül tapır. Azərbaycan dilində leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

1. Dialekt və şivələrin hesabına söz artımı- bildiyimiz kimi ayrı-ayrı yerlərdə (ərazidə) yaşayanların danışığında xüsusi cəhətlər olur. Ədəbi dildən və bir-birindən fərqlənən bu və ya başqa ərazinin yerli danışığı dialekt adlanır. Hər bir dildə bir neçə dialekt ola bilər. Dialekt fərqləri dilin həm fonetik sistemində, həm lüğət tərkibində, həm də qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Şivə və dialektlər dilimizin leksikasının zənginləşməyində yaxından iştirak edən əvəzsiz bir mənbədir(2,s 48). . M.Şirəliyev coğrafi ərazi prinsipi üzrə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini 4 qrupa bölmüşdü:

1) **Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələri.** Buraya Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri və Muğan, Lənkəran şivələri daxildir.

2) **Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri.** Buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayrım şivəsi aiddir.

3) **Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələri.** Buraya Nuxa dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

4) **Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri.** Buraya Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və Yerevan şivəsi daxildir.(2,s 49).

2. Alınma sözlər hesabına söz artımı - aydındır ki, insan cəmiyyəti tək şəkildə deyil başqa toplum və cəmiyyətlərlə müştərək və qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərərək inkişaf edir.

Müasir azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də həmişə başqa xalqlar və onların dilləri hesabına zənginləşməkdədir. Bu zaman elm və texnikanın inkişafı, mədəniyyətin, ticarət əlaqələrinin inkişafı mühüm rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan xalqı tarixboyu başqa xalqlarla əlaqə və münasibətdə olduğundan həmin xalqların dilində dilimizə çoxlu sayda söz keçmişdi. Məsələn; dilimizdə işlənən *şair* sözü ərəbcə *şer* sözündən, *məktəb* sözü *kətabə* (*yazmaq*)sözündən, *supnik* sözü *sup(rusca)*, *abır* sözü farsca *ab(su)*, *ruy(üz)*sözlərindən, və bu sözlər göründüyü kimi aid olduqları dildə mürəkkəb və ya düzəltmə söz olmasına baxmayaraq dilimizə keçdikdən sonra onlar sadə söz kimi işlənirlər. Dilimizə ən çox rus, ərəb, fars dillərindən sözlər keçmişdir və rus dilindən keçən sözlərin əksəriyyəti öz mənşəyi *etibarilə yunan, latın, ingilis, fransız, ispan, italyan və s. dillərə* mənsubdur. Hətta dilimizdə elə sözlər də var ki, onlar vaxtı ilə bu dildən o dilə keçmiş sonra həmin dilin fonetik qanunlarına əsasında dəyişməklə yeni ifadə forması və məzmun kəsb edərək yenə də bu dilə qayıtmışdır.(1 ,s125). Məsələn: farscadan dilimizə gəlmiş **tüfəng sözü** əslində Azərbaycan (türk) sözü olub **tüfmək (tullamaq, atmaq)** sözündən düzələn **tüfək sözünü** farslar qəbul etdikdən sonra öz dillərinin fonetik qayda-qanunlarına uyğunlaşdıraraq **tüfəng** şəklinə salmışlar.

3. Yeni mənə kəsb etmə hesabına söz artımı- dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesini də sözlərin çoxmənalılıqdan (polisemantiklikdən) omonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. belə ki, adi halda ümumi isim kimi işlənən sözlər ad məvhumu ifadə etdikdə xüsusiləşərək böyük hərflə yazılır. Bu hadisə bir neçə yolla baş verir **a) ümumi isimlərin xüsusi ismlərə keçməsi yolu ilə** - bu prosesdə əsasən heyvan, quş, bitki adları rol oynayır.: **heyvan adlarından** – aslan, ceyran, Maral və s; **quş adlarından-** Tutu, Laçın, Sona, Göyərçin; **bitki adlarından** – Çiçək, Badam, Nərgiz, Lalə, Bənövşə və s.

Müasir ədəbi dilimizdə sözün çoxmənalılığından omonimləşmə yolu ilə yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi isim və sifətlərdə daha fəal rol oynayır.

4. Fonetik tərkibin dəyişməsi yolu ilə söz artımı – yeni sözlərin yaranma prosesində söz daxilində bu və ya digər səsin dəyişməsi, yaxud düşməsi hadisəsi mühüm rol oynayır. Bu hadisə ən çox iki müxtəlif məvhum ifadə edən omonim sözlərdə baş verir. Məsələn: **Dağ və tağ** sözləri ilk dövrlərdə mənaca və formaca bir olmuşdur. Zaman keçdikcə sadə xalq ev, körpü, darvaza və s tikərkən onun qabarıq hissəsini bənzətmə ilə tağ və ya dağ adlandırmışdır. Sonralar isə formaca bir- birinə oxşayan bu sözlərdə **t səsi, d səsinə** və ya əksinə keçərək müxtəlif formalı tağ və dağ sözləri əmələ gəlmişdir.

İtalyan dili dünyanın zəngin dillərindən bir olaraq söz yaratma hadisəsinin aktiv baş verdiyi dillərdəndir. İtalyan dilində **dilçilikdə il lessico mentale (yəni mental leksika)** termini çox istifadə olunur. Bütün dil proseslərinin mənbəyində bu termin dayanır belə ki, insan düşünən varlıqdı və öz hüdudsuz təfəkkürü sayəsində ətrafında baş verən hadisələrə, gördüyü əşyalara onların özünə məxsus adlar verir və bu yolla öz mental leksikasını yaradır. Mental leksika isə bütün dilçilik sahələrində (qrammatika, morfologiya, söz yaradıcılığı, və s) mühüm rol oynayır. (4, s8-10).

İtalyan dilində söz yaradıcılığı geniş məvhumdur və sözün leksik tərkibinin zənginləşməyinə öz töhfəsini verir. Söz yaradıcılığı **la formazione delle parole** adlanır və yeni sözlərin əmələ gəlməsində istifadə edilən qaydalar toplusu anlayışını ifadə edir. (5) Söz yaratma prosesi iki məvhum arasında bir başa əlaqə nəticəsində (mental leksikaya əsaslanaraq) və müxtəlif səviyyələrdə baş verir (leksik, semantik, morfoloji, forma və s) (6)

Qeyd edək ki, italyan dilində söz yaradıcılığının leksik üsul adlanan xüsusi bir növü yoxdur. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının analoji növünü italyan dili ilə müəqayisə etdikdə bu üsulun ayrı-ayrı təzahürlərini və müxtəlif dil hadisələrində işlənməsinin şahidi oluruq. Bu məqamda italyan dilində işlənən **parola macedonia (qarışıq söz)** termini istifadə olunur. Bu termini italyan dilçiliyinə ilk dəfə məşhur dilçi alim Bruno Migliorini gətirmişdir o, bu terminə belə bir tərif vermişdir.: “ bir və ya iki sözün (və yaxud hecanın)

birlikdə işlənərək müəyyən mənalı yeni bir sözün yaranması.” Qeyd edək ki, italyan dilində leksik üsulla söz yaradıcılığı adlı termin olmasa da, sözügedən termin bu və ya digər şəkildə onu əhatə edir. Bu termin əsasən müxtəlif cəmiyyət və təşkilatların, firma və şirkətlərin adlarında istifadə olunur. Belə ki, uzun müəssisə və təşkilat adlarını yadda saxlamaq çətin olduğundan onların yazılışı da çox vaxt apardığına görə le *parole macedonia* termini istifadə olunur, bu termin də abreviaturları və ya iki və daha artıq sillabik konstruksiyaların bir yerdə işlənməsini özündə bildirir.(4,s 571).Məslən : Ass. Asso (Associazione - Assosasiya), Feder –(Federazione -Fedreasiya) və s.

İstinad etdiyimiz la *parola macedonia* ifadəsi italyan dilində müəyyən mənada leksemlərin hesabına dildə yeni sözlərin yaranmasına kömək edən termin kimi başa düşülür.(7) Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu termin müxtəlif sahələrə (tibb, texnika, komputer, kosmos, biologiya mikrobiologiya və s) aid yeni sözlərin daha dəqiq desək sahə terminlərinin yaranmasında fəal iştirak edir. *chilifero-kilifer* (1 kq çəkini ifadə edən tutum vahidi); *l'aerometro-aerometr* (havanın və havadakı qazların sıxlığını ölçən cihaz) **addominale - abdominal (yəni qarın boşluğunu bildirən tibbi termin),(7)1 gastrointestinale – mede-bağırsağ bağlı olan her hansı bir problem , gastroenterologia (qastroenterologiya) –yəni mədə bağırsağ xəstəliklərini öyrənən tibb sahəsidir.**

Yuxarıda qeyd etdiyimiz *la parola macedonia (qarışıq söz)* müasir italyan dilinin zənginləşməyində mühüm rol oynayır. Dilçiliyin bütün sahələrində və gündəlik danışmaq dilində də bu qəbildən olan sözlər üstünlük təşkil edir.

Xülasə

Azərbaycan və italyan dillərində leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsinin əsas xüsusiyyətləri

Bu məqalədə Azərbaycan və italyan dillərində söz yaradıcılığının müxtəlif üsullarından bəhs olunur. Leksik üsulla söz yaradıcılığı ətraflı şəkildə araşdırılır. Hər iki dildə söz yaradıcılığının sözügedən üsuluna böyük diqqət yetirilir. Leksik üsulla söz yaradıcılığının xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Məqalədə o da vurğulanır ki, leksik üsul söz yaradıcılığının əsas hissəsidir. Leksik üsulla söz yaradıcılığının xüsusiyyətləri elmi nöqtəyi nəzərdən müəqayisə olunur. Məqalədə həmçinin bu üsulla düzəlmiş söz və yeni terminlərin geniş istifadə olunması öz əksini tapır.Məqalədə Azərbaycan və italyan dillərində leksik üsulla söz yaradıcılığı haqqında məlumat verilir.Terminologiyanın lekskologiyanın əsas hissəsi olduğu vurğulanır. Məqalədə həmçinin leksik üsulla düzəlmiş müxtəlif terminlər öz əksini tapmışdır. Bu qəbildən olan terminlər hər iki dildə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumən terminlər hər iki dildə geniş istifadə olunur.

Məqalədə italyan və azərbaycan müəlliflərinə məxsus dilçilik kitablarından istifadə olunmuşdur. Bütün istinad olunan materyallar real elmi mənbələrə əsaslanır. Məqalədə həmçinin internet resurslarından da istifadə olunmuşdur.

ALİYEVƏ B.Z

SUMMARY

THE MAIN FEATURES OF THE WORD FORMATION IN A LEXICAL WAY IN THE AZERBAIJANI AND ITALIAN LANGUAGES

This article deals with the diversity forms of the word building in the Azerbaijani and Italian languages. The word building in a lexical way is researched deeply. It is paid much attention to its importance in both of languages. The features of the word building in a lexical way are searched comparatively. In this article it is explained that the word building in a lexical way is essential part of the word formation. Its features are compared in scientific point of view. The article affirms the wide –use of new terms and words formed with this way. The article informs about the lexical word formation in Azerbaijani and Italian languages. It deals with the terminology as the essential part of lexis. The article includes the different terms formed with this way. This type of terms have the importance in both of languages. This article affirms wide use of terms in azerbaijani and italian languages.

In the article were used linguistic books of azerbaijani and italian authors. All the used materials reference to the reliable scientific sources. In this article were used the different internet resources.

Алиева Б.З.

РЕЗЮМЕ

ГЛАВНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ЛЕКСИЧЕСКОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ИТАЛЬЯНСКОМ ЯЗЫКАХ

В этой статье исследуются разные виды словообразования в Азербайджанском и итальянском языках. Этому вопросу особое внимание уделяется в обоих языках. В сравнительном материале показаны особенности лексического словообразования. Важным вопросом является раскрытие видов словообразования, дается сравнение с научной точки зрения. Также показаны методы образования терминов способом словообразования. Терминология является одной из важных частей лексикологии. В статью включены различные термины образованные

способом словообразования. Эти термины играют важную роль в обоих языках. В статье были использованы материалы итальянских и азербайджанских авторов. Данная статья утверждает широкую используемость терминов в итальянском и азербайджанском языках.

Все используемые материалы в данной статье ссылаются на надёжные научные источники. В статье были использованы разные интернет ресурсы.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Müasir Azərbaycan dili” (leksika) II hissə Səlim Cəfərov, Bakı Şərq-Qərb 2001
2. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” I cild Afad Qurbanov, AMEA 2019
3. H.Ə.Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” Bakı, Maarif 1988
4. “La Formazione delle parole in italiano” (İtalyan dilində söz yaradıcılığı. Maria Grossman Frans Rainer. Max Niemer Verlaq, Tübingen 2004
5. www.lagrammaticaitaliana.it
6. www.federicaunina.it
7. www.infoperte.it

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutunun Sözlüqşünaslıq şöbəsinin böyük elmi işçisi Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zulfıyyə Musavi. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RUFANƏ RİZVAN QIZI FƏTƏLİYEVƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin müəllimi
Nəcəf Nərimanov küç, 93
Rufana.fatali@gmail.com

GÜNDƏLİK HƏYATDA ÜNSİYYƏT AMİLLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Ünsiyyətin məqsədi insanda müvafiq fəallığın nə üçün, nəyin xatirinə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan insanların ünsiyyətə girməsinin məqsədi geniş və çox sahəlidir

Tədqiqatın metodologiyası- Tədqiqat işi yazılarkən mövzunun daha səmərəli araşdırılması üçün təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti -Tədqiqat işində alınan nəticələrdən istifadə edərək ünsiyyət psixologiyasının inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın nəticələri- Elm və texnikanın müasir inkişafı ünsiyyət vasitələrinin daha geniş vüsət əldə etməsinə imkan yaradır. İnformasiya insanlar tərəfindən müəyyən məsafədən, hiss üzvləri vasitəsilə ötürülə və qavranıla bilir. İnsanda dil və başqa işarələr sistemi vasitəsilə informasiya mübadiləsinə daha çox yer verilir

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi- Tədqiqat mövzusunun araşdırılması və təhlili nəticəsində ünsiyyət psixologiyasının inkişafı məqsədilə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Ünsiyyət, kommunikasiya, ünsiyyətin növləri, tələbatlar, motivlər, davranışlar.

Giriş

Ünsiyyət olduqca mürəkkəb və maraqlı bir psixi hadisədir və bütün sosial-psixoloji hadisələrin mənbəyini təşkil edir. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və onların arasında qarşılıqlı anlama baş verməz . Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir.

Ünsiyyət iki və daha çox şəxs arasında baş verir; ikincisi, həmin proses az-çox dərk edilmiş olur; üçüncüsü, ünsiyyət insanlar arasında informasiya mübadiləsi olmaqla bərabər qarşılıqlı təsir prosesi, real gerçəkliyi əks etdirmək vasitəsidir; dördüncüsü, ünsiyyət dinamik prosesdir, onun müxtəlif forma və vasitələri vardır.

«İnsan psixologiyasının sosial xarakter daşması, ictimai münasibətlərlə şərtlənməsi psixologiya elmi üçün nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malikdir. İstər ümumi psixologiya, istərsə də psixologiya elminin ayrı-ayrı sahələri bu mühüm problemi qnoseoloji aspektdə təhlil edir. Sosial psixologiya isə həmin problemə nəinki qnoseoloji, həm də ontoloji baxımdan yanaşır, sosial-psixoloji faktları xüsusi

tədqiqat sahəsi kimi ayırıb onların qanunlarını və mexanizmlərini geniş miqyasda öyrənir».(1, 8)

Kommunikasiya nədir? Kommunikasiyanın çox sayda tipi və növü var. Ancaq əsas anlayışlara nəzər salmaq labüddür. Daxili kommunikasiya insan və ya təşkilatlardan ibarət qrup daxilində formalaşdırılıb paylaşılan mesajları əhatə edir. Bu, korporativ kommunikasiya adlanır və ayrıca bir kursun mövzudur. Biz xarici kommunikasiya haqqında danışacağıq. Bu kommunikasiya tipi üçün çox sayda müxtəlif tərif mövcuddur. Aşağıdakı tərifə baxmağı təklif edirəm: "Xarici kommunikasiya hədəf auditoriyanın təşkilat və ya layihənin missiyası və məqsədləri ilə əlaqədar anlayışına, qavrayışına, gözləntilərinə və davranışına təsir etmək məqsədi daşıyan informasiya təklif etmək üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər sistemidir". Qeyd etmək vacibdir ki, kommunikasiyanın başlıca məqsədi hədəf auditoriyanın davranışına təsir göstərməkdən ibarətdir. Və kommunikasiya ilə sadəcə söhbət etmək arasındakı əsas fərq bundan ibarətdir. Aşağıdakıları yadda saxlamaq vacibdir: Kommunikasiya əsas işlərinizə əlavə olaraq gördüyünüz bir iş deyil. Kommunikasiya strateji əhəmiyyətə malik fəaliyyətdir. O, real marketinqlə çox oxşardır. Kommunikasiya düşüncə tərzini (anlayış, qavrayış, münasibətlər, gözləntilər və reaksiya) formalaşdırır və davranışlara təsir etmək məqsədi daşıyır. Günün yarısından çoxunu ünsiyyət qurmaqla keçiririk. Ünsiyyət zamanı öz istəklərimizi, yaşadıqlarımızı bildirir, münasibət qurur, işgüzar danışıqlarda uğur qazanırıq. Mütəxəssislər hesab edir ki, uğurlu ünsiyyət üçün dinləmək mədəniyyəti vacib amillərdəndir.

Dinləmək mədəniyyəti.

Bir çox insanlar qətiyyənlə başqasını dinləmək istəmir, özü danışmağa üstünlük verir. Dinləmək bacarığı və deyilənləri anlamaq insanın mədəniyyətli və təhsilli olmasını göstərir. Bu bacarığa malik insan cəmiyyətdə müsbət qarşılınır, ətrafdakılar ona qarşı mehriban olur. İnsan qarşısındakını dinlədikdə söhbəti istədiyi istiqamətə yönəldə və istədiyinə daha tez nail ola bilər.(2, 179-195)

Eləcə də işgüzar danışıqlar zamanı dinləməyi bacarmaq uğurlu sazişlərə imza atmaq deməkdir. İşgüzar danışıqlar zamanı xırdalığlara qədər işi anlayıb və bunu müzakirə etmək gələcəkdə daha çox gəlir gətirəcək. Dinlədikcə həm də insan daha çox informasiya toplayır və bilikli olur.

Heç də hamı qarşısındakını dinləyə bilmir. Adətən insanlar öz həyatı, işi, hissləri barədə danışmağa üstünlük verir və qarşısındakı şəxsi dinlədikdə özünü yorğun hiss edir. Dinləmək mədəniyyətini özündə inkişaf etdirmək üçün ünsiyyətdə olduğun insanın yaşadıqlarını başa düşməyə çalışmalısın. Başa düşdükcə ifadə olunan mimika və jestlər şüuraltı olaraq o insanda dinləyən haqqında müsbət emosiyalar, fikirlər yaradır. Həm də kiminsə dərdinə şərik olmağa çalışdıqca, dinləmək rahat olur. Belə ki, şəxs özü həmin insanın yaşadıqlarına görə narahat olur və onun nə yaşadığını başa düşməyə, ona kömək etməyə, məsləhət verməyə çalışır.

Dinləməyi bacarmaq və bu zaman əsəbləşib kobud söz deməmək üçün baş

verənlərə ünsiyyətdə olduğunuz insanın gözü ilə baxmağa çalışın. Bu zaman həm danışanı yaxşı başa düşmək, həm də onun dediyi sözlərin altında nəyin gizləndiyini anlamaq olar. Ümumiyyətlə, həmsöhbətinizin rəğbətini qazanmaq istəyirsinizsə, danışmaqdan daha çox dinləyin. Amma bu o demək deyil ki, heç danışmamalısınız. Tam sakit dayanmağınız qarşıdakını əsəbləşdirə bilər. Dinləyənlər zaman məsələni tam başa düşmürsünüzsə, tələsik qərar verməyə və ya məsləhət görməyə tələsməyin. Başa düşmədiyiniz məsələləri aydınlaşdırmağa çalışın. Bəzən ünsiyyət o qədər darıxdırıcı olur ki, tez-tez saata baxırıq. Qarşıdakı şəxs bunu hiss edərsə, söhbəti tez bitirməyə çalışar. O, qulaq asmaq istəmədiyinizi anlayıb ya növbəti dəfə sizinlə görüşdən imtina edəcək, ya da tələsdiyinizi düşündüyü üçün söhbətini yarımçıq qoyub gedəcək. Söhbət zamanı tez-tez mobil telefonu qurdalamaq, televizora və ya ətrafdakılara baxmaq söhbətə qarşı laqeydliyi göstərir. Bu cür münasibət qarşıdakına səmimi olmağa şərait yaratmır. Həmsöhbət adətən laqeyd münasibət gördüyü şəxsə inamsız yanaşır. Belə davranış həm də söhbətin və danışanın onun üçün vacib olmadığını göstərir. Başqalarının fikrini öyrənməyə çalışmaq da insan haqqında müsbət fikir yaradır. Həmsöhbətinizin fikirlərinə hörmət etməyi öyrənin. Amma bu o demək deyil ki, baş verənlərə sizin fikriniz olmamalı və ya öz fikirlərinizdən imtina etməlisiz. Sadəcə, başqasının fikirlərinə etirazınız olsa belə mədəniyyətli olmağa, özünüzü cilovlamağa çalışın. Qarşıdakına istehza etmək, ona gülmək, təhqir etmək isə yolverilməzdir. Dediyiniz hər pis sözün qarşılığında həmin şəxs iki dəfə daha çox təhqiredici sözlər deməyə çalışacaqdır. Qoruya bildiyiniz sakitlik və baş verənlərə məntiqli yanaşmağınızsa təhqiredici sözlərdən daha təsirli olacaq.

Dinləmək mədəniyyətində vacib şərtlərdən biri həmsöhbətin sözünü kəsməməkdir. Danışanın sözünü kəsməklə öz fikrini bildirmək mədəniyyətsizlik hesab olunur. Yaxşı olar ki, səbrlə yanaşsın söhbətin bitməyini gözləyəsiniz. Söhbət zamanı yaranan pauzalardan da istifadə edə bilərsiniz. Adətən səbirsiz insanlar qarşıdakının nə dediyinə məhəl qoymadan öz fikrini bildirmək istəyirlər. Fikir yerində deyilmədiyindən çox vaxt qəbul olunmur. Nəzərə alın ki, siz sakit və səbrlə qarşıdakını dinlədikdən sonra o da sizi dinləyəcək. (3, 214) Əgər hər şey əksinə olursa, bu zaman həmin adama düzgün hərəkət etmədiyini açıq deyə bilərsiniz. Həmsöhbətinizə qarşı diqqətli olmağınızı göstərmək istəyirsinizsə, söhbət zamanı ona suallar verməyi və qısa cümlələrlə fikir bildirməyi də unutmayın. Bu, sizin həqiqətən də həmin insanın dedikləri ilə maraqlanmağınızı, ona hörmət etdiyinizi göstərəcəkdir. Lakin nəzərə alın ki, hədsiz çox sual verməyiniz gülməli görünə bilər. Yaxşı olar ki, həmsöhbət fikrini izah edib bitirdikdə ona sualla müraciət edəsiniz. Növbəti sualı isə növbəti fikrini bitirdikdə verin. Tez-tez və mənasız suallar isə söhbəti kəsmək kimi görünə bilər. Həm də insan özünü sorğu-sualda hiss edər. Bəzi insanlar isə çox sual verən adamlara etibar etmirlər. Belələrinə elə gəlir ki, onlar nə isə öyrənməyə və bunu onlara qarşı istifadə etməyə çalışırlar.

Ünsiyyət sözlərə əsaslanarsa da, mimika və jestlər çox vacibdir. Bu səbəbdən də psixoloqlar konsultasiya zamanı çox vaxt şəxsin dediklərinə deyil, onun mimika

və jestlərinə, bununla nəyi gizlətmək istədiyinə, şəxsin özünü aparmaq qaydasına fikir verirlər. Əgər söhbət zamanı qarşdakına həqiqətən də diqqətlə qulaq asmağınızı göstərmək istəyirsizsə, bədən və üzünüzü həmsöhbətə qarşı çevirin. Əllərinizi cibində saxlamaq, barmaqları stola vurmaq da düzgün deyil. Həmsöhbətə qarşı belini və ya üzünü çevirmək, yarıçevrilmiş halda oturmaq hörmətsizlik əlamətidir. Qapalı hərəkətlərdən də qaçmaq lazımdır. Belə ki, əllərinizi çarpazlaşdırmağınız, ayaqlarınızı üst-üstə aşırmağınız həmsöhbətə səmimi açılmaq istəmədiyinizi göstərir.

Nəticə

Məqsəddən asılı olaraq psixoloqlar ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq vasitəsiz və vasitəli növlərini qeyd etmək olar. Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur. (4, s.257-262)

Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Adətən, çox vaxt partnyorlar zaman və məkanca bir-birlərindən təcrid olunduqda vasitəli ünsiyyət özünə yer edir. Bu zaman ünsiyyət aləti kimi partnyorlar arasında onları bir-biri ilə əlaqələndirən vasitəçidən istifadə olunur. Bunlara əşyaları, qeydləri, kitabları, mədəniyyət obyektlərini, vasitəçilik edən üçüncü şəxsi, mümkün olan hər hansı vasitəni: telefonu, radionu, televizoru, kompyüteri və s. aid etmək olar. Elmi-texniki tərəqqi bu cür vasitələrin daha mütərəqqi formalarının aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qlobal internet sistemi istədiyiniz adamlarla əlaqə yaratmağa, maraqlandığınız mövzuda məlumatları əldə etmək üçün ünsiyyətə girməyə imkan verir. Müasir texniki ünsiyyət vasitələri ictimai həyatın bir çox sahələrində müvafiq məsələləri daha səmərəli şəkildə həll etmək imkanı yaradır.(5, 458)

Ədəbiyyat:

1. **Psixologiya** / prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi red. İlə. – Bakı, 2007, səh. 115 –119
2. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Psixologiya. – Bakı, 2002, səh. 501-508
3. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Sosial psixologiya. – Bakı, 2003, s.257-262
4. **Andreeva Q.M.** Sosial psixologiya. – M., 1998, q1.4.
5. **Leontyev A.A.** Obhenie kak obekt psixoloqiçeskoqo issledovaniə // Metodoloqiçeskie problemı soüialğnoy psixoloqii. – M., 1975

РУФАНА РИЗВАН ФАТАЛИЕВА
ФАКТОРЫ ОБЩЕНИЯ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ.

РЕЗЮМЕ

Цель исследования: Цель общения состоит в том, чтобы выяснить, почему и с какой целью в человеке осуществляется соответствующая деятельность. С этой точки зрения цель человеческого общения широка и многогранна. **Методология исследования** - Для более эффективного исследования темы при написании исследовательской работы использовались методы анализа и обобщения. **Актуальность исследования** - Определить перспективы развития психологии общения по результатам исследования. **Результаты исследования** - Современное развитие науки и техники позволяет использовать более широкий спектр средств коммуникации. Информация может передаваться и восприниматься людьми с определенного расстояния, через органы чувств. Людям предоставлено больше возможностей для обмена информацией посредством языка и других систем знаков. **Оригинальность и научная новизна исследования** - В результате исследования и анализа темы исследования внесены предложения по развитию психологии общения.

Ключевые слова: Общение, общение, виды общения, потребности, мотивы, поведение.

RUFANA RIZVAN FATALIYEVA
COMMUNICATION FACTORS IN EVERYDAY LIFE

SUMMARY

The purpose of the research: The purpose of communication is to find out why and for what purpose the relevant activity is carried out in a person. From this point of view, the purpose of human communication is wide and multifaceted **Research methodology** - Analysis and generalization methods were used for more effective research of the topic when writing the research work. **Importance of research** - To determine the prospects for the development of communication psychology using the results of research. **Results of the research** - The modern development of science and technology allows for a wider range of means of communication. Information can be transmitted and perceived by people from a certain distance, through the sense organs. **Originality and scientific novelty of the research** - As a result of research and analysis of the research topic, proposals were made for the development of communication psychology.

Keywords: Communication, communication, types of communication, needs, motives, behaviors.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Qurbanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MÜNƏVVƏR ZEYNALOVA
ADU
Rəşid Behdudov 134
munevver.zeynalova@inbox.ru

DİLDƏ ƏRAZI VƏ SOSIAL DİALEKTLƏRİN QARŞILIQLI MÖVCUDLUGU

Xülasə

Məqalə dildə ərazi və sosial dialektlərin qarşılıqlı şəkildə mövcud olması məsələsinə həsr olunub. Dilə cəmiyyətin məhsulu kimi baxılması, onun sosial münasibətlərin nəticəsi olaraq meydana çıxdığının göstəricisidir.

Dildə mövcud olan dialektlərin təhlili ilk öncə dilin funksiyalarının araşdırılmasını tələb edir. Dilin sosial funksiyaları onun əsas funksiyası olan kommunikativ funksiyasının realizə olunması prosesini ehtiva edir. Bununla da deyə bilərik ki, dilin məhz ictimai yəni sosial funksiyaları onun kommunikativ funksiyasının srukturunun əsasını təşkil edir.

Dil insanlararası ən fundamental ünsiyyət vasitəsidir. Dildən hər bir fərd fərqli şəkildə istifadə edir. Məhz bu fərqliliklər sonda müxtəlif dil variyasiyalarının yaranmasına səbəb olur. Belə fərqli variyasiyaların ən əsas yaranma səbəbləri kimi, eyni bir dildən istifadə edən fərdlərin, dil daşıyıcılarının məskunlaşdığı coğrafi ərazi və eyni zamanda sosial olan digər fərqli statuslar göstərilə bilər. Fərqli regionlarda, ərazilərdə məskunlaşma dil daxili ərazi dialektlərinin yaranmasına səbəbiyyət verir, cəmiyyətdə ayrı-ayrı fərdlərə aid olan cins, yaş, təhsil və digər sosial mənsubiyyət kimi faktorlar da sonda sosial dialektlərin (sosioklektlərin) yaranması ilə nəticələnir.

Ərazi dialektləri bir birini tamamlayan üç faktorun təsirinə məruz qalır. Bunlar zaman, məkan və sosial-mədəni faktorlardır. Bu fikir hər bir ərazinin özünə məxsus dialekti olduğunu sübut etmiş olur. Ancaq eyni zamanda, dialektlərarası qarşılıqlı anlaşıla bilən zəncir olduğundan, fərqli dialektlərdə danışanlar asanlıqla bir-birini anlaya bilər.

Sosioklekt termini haqqında danışarkən, bu terminin dilçilikdə son zamanlar, XX əsrin II yarısında özünə yer tapdığını vurğulamalıyıq. Sosioklektlər hər hansı sosial qrupun (peşə, sinif, yaş və s.) özündə birləşdirdiyi linqvistik xüsusiyyətləri əks etdirir, bütün bunlar həmin milli dilin həddləri daxilində baş verir. Adı çəkilən termin fərqli, bir-birinə bənzəməyən linqvistik formaları birləşdirməsinə baxmayaraq, onların ortaq xüsusiyyətini də özündə əks etdirir. Bu ortaq cəhət dilin ünsiyyətə xidmət etməsi ilə əlaqədardır.

Sosial dialekt termini dilçilikdə yeni termin olsa da məqalədə bir sıra sosiolinqvistlərin fərqli yanaşma tərzləri təqdim edilmişdir. Eyni zamanda, bir neçə sosiolekt nümunəsi də elmi araşdırmada misal olaraq qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: ərazi dialekti, sosial dialekt, kommunikativ funksiya, sosial funksiya, funksionem, sosiolinqvem, funksional differensiallaşma, sosial təbəqə.

Sosial şərtlənmiş səslənmə və predmet təsəvvürü sonsuz sayda təkrar olunan əmək fəaliyyəti və ünsiyyət şəraitində sosiallaşmış münasibətlərin yaranmasına gətirmişdir. Sosiallaşmış münasibətlərin təşəkkülü prosesini linqvistik substansiyanın təşəkkülü prosesini təcəssüm etdirir. Beləliklə, ilkin sosiallaşmış münasibətlər - onun təşəkkülünün başlanğıc mərhələsinin linqvistik substansiyası – sonralar bir sıra istiqamətlər üzrə sosial-linqvistik diferensiallaşmaya məruz qalmışdır. Sosiallaşmış münasibətlər ikinci siqnal sistemi üçün əsas olmuşdur. Linqvistik substansiyanın təşəkkülü prosesində onun dörd struktural əlaməti üzvi vəhdətdə birləşir: material olan, sosial olan, məzmunlu olan və funksional olan. Belə strukturun linqvistik substansiyası yeni fəaliyyət şəklinin -nitq fəaliyyətinin əsasını qoydu. Linqvistik substansiyanın meydana gəlməsi tarixi əhəmiyyəti olan böyük nəticələr gətirdi-dilin və şüurun təzahürünə səbəb oldu.

Dilə cəmiyyətin məhsulu kimi münasibət dialektik və tarixi materializm fəlsəfəsinə və dilin sosial mahiyyətinin qavranılmasının, onun yaranması və tarixi inkişafı qanunauyğunluqlarının dialektik metoduna əsaslanır. Sosial-linqvistik inkişaf proseslərinə belə baxış konkret sosiolinqvistik nəzəriyyə və sosiolinqvistik təhlilin konkret metodik üsullarının yaradılmasını tələb edir. Qeyd olunması vacibdir ki, ilkin və törəmə sosial münasibətlər arasında onların qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı nüfuz etməsində xüsusən müxtəlif aspektlərdə araşdırılan ilkin və törəmə leksik-semantik səviyyədə sosiallaşmış münasibətlərdə olduqca mürəkkəb proseslər baş verir.

Dilin funksiyalarının araşdırılması ümumiyyətlə dilçiliyin, xüsusilə sosiolinqvistikanın vəzifəsidir. Dilin funksional diferensiallaşmasının mahiyyəti onun ən mühüm funksiyasından - çox şeydə onun təbiətini müəyyənləşdirən kommunikativ funksiyasından irəli gəlir. Dilin kommunikativ funksiyası və sosial funksiyaları arasındakı dialektik qarşılıqlı əlaqələrin aydınlaşdırılması prinsiplial əhəmiyyətə malikdir. Dilin ictimai (sosial) funksiyaları onun kommunikativ funksiyasının ictimai şüurun inkişafının müxtəlif dairələrində konkret şəkildə həyata keçirilməsini ehtiva edir. Beləliklə, dilin ictimai funksiyaları onun kommunikativ funksiyasının məlum strukturunu yaradır. İctimai funksiyalar dilin daxili strukturunun ayrı-ayrı səviyyələrinə aid deyildir, bütövlükdə dilə aiddir. Buna görə də onların araşdırılmasını tək-cə dilin daxili strukturunun səviyyələri anlayışı bazasında həyata keçirmək olmaz. Bu baxımdan sosiolinqvistikanın aşağıda sadalanan anlayışları (məfhumları) prinsiplial nəzəri və metodoloji əhəmiyyətə malikdir: sosiallaşmış və sosiallaşmamış münasibətlər,

ilkin sosiallaşmış münasibətlər, törəmə sosiallaşmış münasibətlər; dilin birsəviyyəli strukturu (monostruktur), ikisəviyyəli strukturu, çoxsəviyyəli strukturu; sosiolinqvistik tədqiqatlarda tətbiqi elmi əsaslandırılan dilin sistemində sosial təzyiq və digərləri. Dilin əsas etibarı ilə funksional inkişafını səciyyələndirməyə xidmət edən sosiolinqvistik tədqiqatlar üçün sosiolinqvistikanın fənlərarası səciyyəsi nəzərə alınaraq uyğun şəkildə bu anlayışlar nəzərdə tutulur: sosialem, linqvem, funksionem, törəmə-sosiolinqvem, makrososiolinqvem, mikrososiolinqvem, mikrolinqvem və bəzi başqaları. Onlara bu anlayışlar uyğun gəlir: sosial struktur, makrososial struktur, mikrososial struktur və s. Dilin funksional inkişafının əsas anlayışlarına, habelə funksional struktur (dilnin kommunikativ funksiyasının strukturu), dilin ictimai funksiyaları, estetik funksiya, ekspressiv funksiya, ideoloji funksiya, qnoseoloji funksiya və s. də aiddir. Dilin yaranması və tarixi inkişafı proseslərini araşdırmaq baxımından iki yeni məfhum-sosiallaşmamış münasibətlər və sosiallaşmış münasibətlər anlayışları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sosiolinqvistik tədqiqatlar planında üç ilkin anlayış-sosialem, linqvem və funksional anlayışları xüsusi diqqətə layiqdir. Dilin səviyyələr üzrə differensiallar məşinimin, dilin daxili strukturunun təşəkkülünün əsas prosesləri, yəni fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik-semantik və üslubi səviyyələrin yaranması prosesi hələ tayfa cəmiyyətində bitmişdi. Sonrakı dövrlərdə təbii dillərin daxili strukturunda prinsipcə yeni səviyyələr təzahür etmir. Təbii dillərin funksional inkişafını planlaşdırmaq və proqnozlaşdırmaq problemlərini nəzərdən keçirərkən tamamilə başqa mənzərə ilə rastlaşırıq. Funksional differensiallaşma cəmiyyətin inkişafı, sosial həyatın yeni dairələrinin meydana çıxması ilə müəyyənləşdirilir. Deməli, dillərin inkişafının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasını istehsalatın, ictimai həyatın, elm, texnika və mədəniyyətin diferensiallaşmasının mühüm dairələrindən çıxış edərək cəmiyyətin inkişafı əsasında aparmaq lazımdır. Sosial inkişaf və dilin daxili strukturunun səviyyə diferensiallaşması arasında belə birbaşa asılılıq yoxdur. Müasir ən inkişaf etmiş dillərdə gedən proseslərin müşahidəsi göstərir ki, onların daxili strukturlarının inkişafı yeni səviyyələrin təzahür etməsi, meydana gəlməsi yolu ilə deyil, leksik tərkibin, leksik-semantik, üslubi və qismən, sintaktik sistemlərin zənginləşməsi, genişlənməsi xətti ilə baş verir. Dilin daxili strukturunun tarixən təşəkkül tapmış səviyyələrinə dünya dillərində tipoloji baxımdan xeyli fərqlənən morfolojiya və fonetika da daxildir. Dilin zənginliyi, onun sosial dəyəri fonemlərin və qrammatik kateqoriyaların sayı ilə müəyyənləşdirilmir. Ən çox inkişaf etmiş dillərdə fonem və qrammatik kateqoriyaların kəmiyyət artımının intensiv prosesləri müşahidə edilmir. Söz yaratma vasitələri artır, ictimai həyatın, elm, texnika və mədəniyyətin müxtəlif dairələrində sözyaratma üsul və ünsürlərinin nisbəti dəyişir. Fonetik-fonoloji və morfoloji sistemlərdə baş verən bu və ya digər dəyişikliklərə prinsipcə mühüm sosial dəyərə malik və dilin inkişafına şahidlik

edən cəmiyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətini inikas etdirən və onun mənəvi həyatını zənginləşdirən hadisə kimi baxmaq lazım deyil.

Dil insanlararası ən fundamental ünsiyyət vasitəsidir. Dil vasitəsilə ünsiyyət prosesində insanlar dildən fərqli şəkildə istifadə edirlər, bu fərq özünü sözlərin tələffüzündə, intonasiyada, istifadə etdikləri cümlə konstruksiyalarında göstərir. Bütün bu fərqli xüsusiyyətlər dil variyasiyalarının yaranmasına səbəb olur, hansı ki, variasiya eyni bir dilin fərqli şəkildə istifadəsini nəzərdə tutur. Hər hansı bir dil variyasiyasında ona təsir edən əsas faktorlar dilin istifadə edildiyi regional ərazi, həmin dildən istifadə edən sosial qruplardır. Nəticədə dilin fərqli ərazi və sosial sinfi dialektləri yaranmış olur. Ərazi və sosial qrup təsiri ilə yanaşı, dialekt eyni zamanda lüğət, qrammatika və tələffüz (yaxud fonologiya, prosodiya da daxil olmaqla) vasitəsi ilə də fərqləndirilir: [1 ,s.56]. Dialektlər demək olar ki, bütün dillər də mövcuddur. Təbii olaraq hal-hazırda Avstraliya, Avropa, Kanada və Şimali Amerikada geniş istifadə olunan ingilis dili də bu dillər sırasındadır. Hər bir ölkə həmin dilin daşıyıcısı olduğu sosial qrupların istifadə etdiyi dialektlər vasitəsilə dilə bu və ya digər şəkildə təsir etmiş olur. Dialekt özündə qrammatik (və hətta leksik) eyni zamanda fonoloji fərqli xüsusiyyətləri ehtiva edən dil variyasiyasıdır.[1 ,s.59]. Müəlliflər eyni zamanda qeyd etmişlər ki, dialektlər daha çox dünyanın nisbətən ucqar (uzaq) hissələrində yayılmış və yazısı olmayan dil formasıdır. Dialekt əsasən iki tipə bölünür: 1) ərazi dialektləri 2) sosial dialektlər. Regional dialektlər xüsusi bir əraziyə məxsus linqvistik fərqlilikləri özündə əks etdirir. [2 ,s. 74]. Ərazi dialektləri bir-birini tamamlayan üç faktorun təsirinə məruz qalır. Bunlar zaman, məkan və sosial-mədəni faktorlardır. Bu fikir hər bir ərazinin özünə məxsus dialekti olduğunu sübut etmiş olur. Ancaq eyni zamanda dialektlər arası qarşılıqlı anlaşıla bilən zəncir olduğundan fərqli dialektlərdə danışanlar asanlıqla bir-birini anlayır. Bir kəndi digərindən fərqləndirən fərqli xüsusiyyətlər böyük və yaxud kiçik ola bilər, ancaq başladığımız nöqtədən daha uzaq məsafəni qət etdikcə dialekt daha nəzərə çarpacaq fərqli xüsusiyyətləri daşımış olacaq.

Trudgill tərəfindən (2004) vurğulandığı kimi iki tip dialekt haqqında danışa bilərik. Ərazi dialektləri ilə yanaşı eyni bir dil daxilində sosial dialektlərin də mövcudluğu qaçınılmazdır. Sosial faktorların təsirindən, eyni ərazidə yaşayan eyni dil daşıyıcıları fərqli sosial dialektlərdən istifadə edirlər. Sosial faktorlar dedikdə sosial sinif, yaş, etnik, mənsubiyyət kimi faktorlar nəzərdə tutulur. Məsələn üçün, cəmiyyətin yuxarı təbəqəsi (sinfi) aşağı sinif nümayəndələrindən fərqli sosial dialektdən istifadə edirlər. Sosial dialektologiya sosial təbəqə və tələffüz arasındakı fərqlilikləri araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, cəmiyyətin yuxarı sinif nümayəndələri aşağı sinif nümayəndələrinə nisbətən daha çox ədəbi dil formasından (Received pronunciation) istifadə edirlər və təbii olaraq bu da iki fərqli sinif nümayəndəsinin fərqli sosial dialekt daşıyıcısı

olması ilə nəticələnir. Nəzərə çarpdığı kimi ingilis dilinin Sinqapur, Hindistan, Malaziya və s. kimi fərqli ərazi dialektləri ilə eyni cəmiyyət daxilində fərqli sosial sinif nümayəndələrinin istifadə etdiyi sosial dialektlər bir-birindən fərqlənir. Sosial variasiyada ədəbi dil norması RP (received pronunciation) xüsusilə vurğulanmalıdır. Bu əsasən ərazi deyil, sosial aksent olaraq qiymətləndirilir. Aksentlər öz aralarında tələffüzdəki müxtəlifliklər vasitəsi ilə fərqləndirilir. Sosial dialektə standart ingilis dili və sosial status anlayışları xüsusilə vurğulanır. Standart ingilis dili (Standart English) RP-a nisbətən daha tez uyğunlaşa biləndir. (accommodating). Standart İngilis variantı öz sərhədləri daxilində digər variantları da cəm edə bilir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi Sosiolekt termini (Latın *societas* sözündən götürülüb, mənası cəmiyyət və dialekt deməkdir) yaxud, sosial dialekt qrup danışığı (əsasən leksik və stilistik səviyyədə) peşə, yaş, mədəni səviyyə ilə müəyyən edilən dialekt formasıdır. Məhz bu faktorlar sosial dialekti ərazi və ayrı-ayrı fərdlərin istifadə etdiyi dialekt formalarından fərqləndirir.

Sosiolektlər yaxud digər adı ilə desək sosial dialektlər müəyyən yaş, peşə və digər faktorların fərqləndirdiyi qruplar daxilində danışılır və onlar tərəfindən anlaşılır, ancaq eyni zamanda sosiolektlərə xas bir sıra leksik ifadələr tədricən təbii dilə də nüfuz edə bilir.

Sosiolekt öz sosial sinfini, qrupunu təmsil edən bir şəxsin danışığı olaraq bir sıra faktorlarla müəyyən edilir:

- Doğum yeri
- Təhsil
- Sosial mənsubiyyət
- Yaş

Bu termin dilçilikdə son zamanlar, yəni XX əsrin II yarısında., özünə yer tapan bir termdir, adından görüldüyü kimi söz iki hissədən ibarətdir Socio-cəmiyyətə münasibəti ifadə edirsə, ikinci hissə isə dialekt sözünü ifadə edir və sosial dialekt sözünün bir mənada ifadəsinə əsaslanır. Sosiolekt termini sosial dialekt olaraq da linqvistik ədəbiyyatda qarşımıza çıxacaqdır. Sosiolekt hər hansı sosial qrupun (peşə, sinif, yaş və s.) özündə birləşdirdiyi, daşdığı linqvistik xüsusiyyətləri əks etdirir, təbii ki, bütün bunlar həmin milli dilin sistemi çərçivələri, hüdudları daxilində baş verir. Sosiolekt nümunəsi olaraq soldier jargon, schoolchildren jargon (school jargon), criminal jargon, hippie argo, student slang, professional language hansı ki, komputerdə çalışanlar, fərqli ticarətlə məşğul olanlar (various trade argos) for example (“shuttle traders”, drug dealers) və s. göstərə bilərik. Sosiolekt termini müxtəlif bir-birinə bənzəməyən linqvistik formaları birləşdirsə də, eyni zamanda bu termin həmin fərqli linqvistik formaları birləşdirən bir xüsusiyyəti də özündə əks etdirir, hansı ki, bu xüsusiyyət sosial baxımdan məhdud sayda insanların arasındakı ünsiyyət ehtiyacını ödəməyə xidmət edir.

Sosiolektlər ayrılmaz, bölünməz ünsiyyət sistemi deyil. Sosiolektlər nitqin ən çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlər toplusudur, hansı ki, özünü sözlər, ifadələr sintaktik formalar şəklində ifadə etmiş olur. Sosiolektlərin əsasında dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu dayanır. İngilis dilində bir sıra sosiolekt nümunələrinə baxaq:

1. We went shopping/ We went to the store.
2. We are friends/We are partners.
3. I have no money/ I'm without wool
4. I had an episode of headache/ It gave me pain head.

Qeyd olunması vacibdir ki, tez-tez hallarda sosiolektlər idiolektlərlə səhv olaraq qarşılaşdırılır. Nəzərə alınmalıdır ki, idiolektlər hər hansı xüsusi sosial qruplar tərəfindən deyil, məhz ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən özünü ifadə tərzii olaraq istifadə olunur. Yəni hər bir şəxsin (dil daşıyıcısının) özünə xas, fərdi ifadələri, sözləri və intonasiya tərzii var.

- Sosiolektin ancaq müəyyən sosial qrup, sosial sinif və təbəqə nümayəndələri tərəfindən istifadəsini əsas tutaraq deyə bilərik ki, cəmiyyətin, digər nümayəndələri eyni söz və ifadələri başa düşməyə bilərlər. Ancaq bir qrup sosiolektə aid olan söz və ifadələr dildə geniş yayıla bilər, yəni təbii standart dilə rahat şəkildə nüfuz edə bilərlər.

Ərazi dialektlərindən danışarkən, İngilis dilinin əsas ərazi dialekti olaraq Amerikan və Britan variantlarını misal göstərə bilərik: Bu iki variantın özünə məxsus leksik, fonoloji və qrammatik fərqli xüsusiyyətləri olmasına baxmayaraq hər ikisi ingilis dilinin variantları hesab edilir. Misal olaraq, hər hansı bir ərzağın, içkinin uzun müddət saxlanması üçün nəzərdə tutulan metal qab İngilis dilinin Amerikan variantında “can”, Britaniya variantında isə “tin” adlanır. Qeyd etdiyimiz bu fərq təbii olaraq leksik səviyyədə mövcud olan bir nümunəyə misal ola bilər. Fonoloji səviyyədə digər dialektlər arasındakı fərqlər amerikalı ingiliscəsində [dæns] britaniya variantında isə [dæns] kimi tələffüz edilən “dance” sözünü nümunə olaraq göstərə bilərik. İngilis dilinin Amerikan və Britan variantları arasında qrammatik səviyyədə fərqli xüsusiyyətlər müşahidə edilməkdədir. Misal üçün Amerikan regional dialektində “I will come to your office tomorrow”, Britaniya variantında isə “I shall come to your office tomorrow” kimi ifadə olunur. Göstərdiyimiz nümunədə modal fərlər fərqli olsa da, hər iki cümlənin mənası eynidir. Amerikan ingilis variantında hüquqi sənədləşmələr istisna olmaqla nadir hallarda “shall” istifadə olunur, daha çox “will” modal feilin istifadəsinə üstünlük verilir. [3, s. 94].

Regional dialektlərdən danışarkən ən nəzərə çarpan nümunə olaraq Çin Pidgin İngilis variantını qeyd etməliyik. Çin Pidgin İngilis dialekti 1849-cu ildə Amerikanın qərb sahillərində geniş şəkildə istifadə olunurdu. Çindən olan tacir və dənizçilər Pidgin İngilis variantının yayılmasında xüsusi rol oynamışdılar. Onlar özləri ilə sadəcə müxtəlif əşyalar, mallar deyil, eyni

zamanda yeni torpağa yeni dil də gətirmiş oldular. Həmçinin qeyd etməliyə ki, orada Alman, Fransız, İspan kimi digər xalqlar da vardır. Onlar yerli xalqlarla qaynayıb qarışır, eyni zamanda həmin xalqların dilləri də bir-birinə təsir göstərmiş olurdu. XIX əsrdə Pidgin İngilis dialekti Amerikanın qərb sahillərində çox geniş yayılmış bir variant idi.

Sosiolinqvistikada, sosial dialekt cəmiyyət daxilində xüsusi sosial sinif və qruplar daxilində seçilən danışmaq variyasiyası olaraq xarakterizə edilir. Termin həmçinin sosialekt, qrup idolekti və sinif dialekti kimi adlandırıla bilər. Duglas Biber iki növ dialekti ayırd edir: “Əgər coğrafi dialektlər danışanların yaşadığı fərqli ərazilərlə xarakterizə edilirsə, sosial dialektlər isə fərqli demografik qrupların danışdığı dil variantıdır. (Məs, qadınların danışdığı dil variantı kişi variantına qarşı, yaxud fərqli sosial siniflərin istifadə etdiyi sosiolektlər)” [4 , s .224].

Baxmayaraq ki, biz “sosial dialekt” yaxud “sosiolekt” terminini cəmiyyət daxilində hər hansı bir sinfin tutduğu sosial status iyerarxiyası ilə əlaqələndiririk, dilin sosial demarkasiyası ayrı-ayrılıqda, yəni bir vakuüm şəraitində mövcud ola bilməz. Danışanlar eyni zamanda fərqli və çoxlu sayda ərazi, yaş, cins etnik mənsubiyyət kimi digər faktorların təsirinə məruz qalır. Misal üçün Charlestanda- Cənubi Karolinada yaşayan yaşlı nəsil Avropa-Amerika dil daşıyıcılarının nitqində bear və court kimi sözlərdə “r” səsinin işlənməməsi (düşməsi) aristokratik, yüksək status əlaməti kimi xarakterizə edilirsə, New-Yorkda “r” səsinin düşməsi fəhlə sinfi, aşağı status nümunəsi olaraq [5 , s . 37] qəbul edilir. Misaldan belə bir nəticə ilə çıxış edə bilərik ki, “danışanın nitqinin mənası sosiallığı ifadə etmir, bunu söylərkən sən kim olduğun sosiallıq göstəricisidir” [6 , s .24].

Qərb cəmiyyətlərində bütün sosial qruplar daxilində qadınlar standart qrammatik formaları kişilərə nisbətən daha çox istifadə edirlər və beləliklə kişilərin daha çox vernacular (argo,sləng) dil formalarından istifadə etdikləri nəticəsinə gələ bilərik.

Bəzi hallarda danışanın cins kateqoriyası danışmaq formasına təsir edən əsas faktor kimi qiymətləndirilsə də, bəzi hallarda sosial status və digər sosial faktorların da birlikdə təsir qüvvəsi nəzərə alınır. [7 , s .113].

Ədəbiyyat

- 1.Chambers ,J.K.,Trudgill,P. (2004). Dialectology (2-nd ed.). Cambridge:Cambridge Textbooks in Linguistics , p .56 .
2. Fromkin ,V .,Rodman ,R .,Hyams ,N. (2011).An introduction to Language (Int .ed.) .Boston ,MA:Wadsworth , p . 74 .
- 3.Trudgill , P , Hannah , J.(1994) . A guide to varieties of Standart English . London :Melbourne : Edward Arnold , p .94.

4 . Douglas Biber.(1995).Dimensions of Register Variation. Cambridge University Press , p .224

5 .Labov ,W . (1966) .The Social Stratification of American English in New York City. Washington DC:Center for Applied Linguistics , p .37.

6 . Walfram ,W . (2004) .Social Varieties of American English ,Language in the USA. E . .Finegan:Cambridge University , p .24.

7 . Janet . H . An Introduction to Sociolinguistics , (2013), 4th ed, Routledge.

MÜNƏVVƏR ZEYNALOVA DİLDƏ ƏRAZİ VƏ SOSIAL DİALEKTLƏRİN QARŞILIQI

Summary

The article is devoted to the question of the mutual existence of territorial and social dialects in the language. The view of language as a product of society is an indication that it emerged as a result of social relations.

The analysis of dialects existing in a language first requires the study of the functions of language. The social functions of language include the process of realizing its communicative function, which is its main function. Thus, we can say that it is the social functions of language that form the basis of the structure of its communicative function.

Language is the most fundamental means of human communication. Every individual uses language differently. It is these differences that ultimately lead to different language variations. The main reasons for such variations are the geographical area inhabited by individuals who use the same language, the language speakers, and other different social statuses. While settlement in different regions and territories gives rise to internal territorial dialects, factors such as gender, age, education and other social affiliations in society ultimately lead to the emergence of social dialects (sociolects).

Territorial dialects are influenced by three complementary factors. These are time, space and socio-cultural factors. This idea proves that each area has its own dialect. However, since there is a mutually intelligible chain between dialects, speakers of different dialects can easily understand each other.

Speaking of the term sociolect, we must emphasize that this term has recently found its place in linguistics, in the second half of the twentieth century. Sociolects reflect the linguistic features of any social group (occupation, class, age, etc.), all within the national language. Although the term combines different, dissimilar linguistic forms, it also reflects their common features. This common feature is related to the fact that language serves communication.

Although the term social dialect is a new term in linguistics, the article presents different approaches of a number of sociolinguists. At the same time, several examples of sociolects have been cited as examples in scientific research.

Keywords: territorial dialect, social dialect, communicative function, social function, funksionem, sociolingu, functional differentiation, social class.

МУНАВВАР ЗЕЙНАЛОВА
ВЗАИМСУЩЕСТВОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ И
СОЦИАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТОВ В ЯЗЫКЕ

Резюме

Статья посвящена вопросу о взаимном существовании в языке территориальных и социальных диалектов. Взгляд на язык как на продукт общества свидетельствует о том, что он возник в результате общественных отношений. Анализ диалектов, существующих в языке, прежде всего требует изучения функций языка. К социальным функциям языка относится процесс реализации его коммуникативной функции, что является его основной функцией. Таким образом, можно сказать, что именно социальные функции языка составляют основу структуры его коммуникативной функции. Язык является самым основным средством человеческого общения, и каждый человек использует язык по-своему.

Именно эти различия в конечном итоге приводят к различным языковым вариациям, основными причинами которых являются географический ареал проживания лиц, говорящих на одном языке, носители языка и другие различные социальные статусы. В то время как расселение в разных регионах и территориях порождает внутренние территориальные диалекты, такие факторы, как пол, возраст, образование и другие социальные принадлежности в обществе в конечном итоге приводят к возникновению социальных диалектов (социолектов).

На территориальные диалекты влияют три взаимодополняющих фактора. Это время, пространство и социокультурные факторы. Эта идея доказывает, что в каждой местности есть свой диалект, но поскольку между диалектами существует взаимопонятная цепочка, носители разных диалектов могут легко понимать друг друга. Говоря о термине социолект, необходимо подчеркнуть, что этот термин нашел свое место в языкознании совсем недавно, во второй половине XX в.. Социолекты отражают языковые особенности какой-либо социальной группы (род занятий, класс, возраст и т. в пределах национального языка). Хотя термин объединяет разные, несходные языковые формы, он также отражает их общие черты. Эта общая черта связана с тем, что язык служит общению. Хотя термин «социальный диалект» является новым термином в

лингвистике, в статье представлены разные подходы ряда социолингвистов, в то же время в качестве примеров в научных исследованиях приводится несколько примеров социолектов.

Ключевые слова: территориальный диалект, социальный диалект, коммуникативная функция, социальная функция, функционем, социолингу, функциональная дифференциация, социальный класс.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: f.e.,prof.A.Y.Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏSUMƏ QULIYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti,
R.Behbudov küç.
masumakuliyeva1@gmail.com

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ
QOHUMLUQ MÜNASİBƏTLƏRİ İLƏ BAĞLI TİTULLAR
XÜLASƏ

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin türk dilləri və mədəniyyətlərinin diqqətə çatdırılmasında, türk xalqlarının bütün yer üzündə, dünyada tanınmasında rolu əvəzsizdir, çünki lüğətdə türk xalqlarının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, siyasi və etnik, sosial və iqtisadi vəziyyəti, dini inancları, adət və ənənələri öz əksini tapır. Bu əsər həyatın və elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən sözlərlə zəngindir.

“Dilin zənginliyi xalqın, millətin zənginliyidir” demişlər. Bu, xalqı tanıdan ən başlıca meyarlardan biridir. Bu mənada bu gün türk dillərinin zənginliyi ilə qürur duymağa haqqımız var, çünki bu dil öz leksik bazasına görə faktiki olaraq dünyanın ən zəngin dillərindən biri hesab olunur.

“Divan”da hər sahəyə aid sözlər olduğu kimi, titullarla da bağlı xeyli sözə təsadüf edirik. Burada qohumluq münasibətləri zəminində işlənən titulların bildirdiyən sözlərə: *elti, inal, katun, kunçuy* və s. nümunə göstərə bilərik.

Qohumluq və ailə münasibətləri insan həyatının ən qədim və əhəmiyyətli amillərindən olduğuna görə, qohumluq münasibətləri bildirdiyən sözlər də leksikanın ən qədim qatlarına aid edilir. Lakin onu da demək lazımdır ki, qohumluq münasibətləri bildirdiyən sözlərlə, qohumluq münasibətləri zəminində yaranan və ya verilən titullar arasında zaman baxımından fərq çox böyükdür. Nə qədər qədim olsalar da, titullar insanlığın və dilin sonrakı inkişaf mərhələlərinin məhsuludur.

Qohumluqla bağlı sözlər, türk dillərinin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil etdiyindən, ümumtürk səciyyəlidir, bu mənada “Divan”da təsadüf etdiyimiz titullar da ümumtürk səciyyəsi daşıyır. Titullar cəmiyyətin sosial təbəqələrinə aiddir və onların cəmiyyətdəki, başqa sözlə ailədəki, saraydakı, hakimiyətdəki yerini, rolunu müəyyənləşdirir.

“Divan”dakı titulların geniş çapda və hərtərəfli öyrənilməsi türkdilli xalqların məişətinin, idarəçilik, sosial münasibətlər sisteminin, hər b sənətinin daha da ətraflı şəkildə araşdırılmasına zəmin yarada bilər.

Açar sözlər: *Mahmud Kaşğari, “Divanü lüğət-it-türk”, qohumluq münasibətləri, titullar*

Giriş: Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin türk dilləri və mədəniyyətlərinin diqqətə çatdırılmasında, türk xalqlarının bütün yer üzündə, dünyada tanınmasında rolu əvəzsizdir, çünki lüğətdə əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, türk xalqlarının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, siyasi və etnik, sosial və iqtisadi vəziyyəti, dini inancları, adət və ənənələri öz əksini tapır. Bu əsər həyatın və elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən sözlərlə zəngindir. Bu mənada araşdırma mövzumuz olan titulları da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

“Dilin zənginliyi xalqın, millətin zənginliyidir” demişlər. Bu, xalqı tanıdan ən başlıca meyarlardan biridir. Bu mənada bu gün türk dillərinin zənginliyi ilə qürur duymağa haqqımız var, çünki bu dil öz leksik bazasına görə faktiki olaraq dünyanın ən zəngin dillərindən biri hesab olunur.

“Divan”da hər sahəyə aid sözlər olduğu kimi, titullarla da bağlı xeyli sözə təsadüf edirik.

Bu məqaləmizdə Qaraxanlılar dönəmində taxt, yüksək mənəb sahibləri və xalqdan olan insanlara ailə münasibətləri daxilində verilən məqamlardan, titullardan bəhs edəcəyik. Bunlar “Divan”da çoxluq təşkil etməsə də, sadəcə haqqında məlumat verilməsi, mənalarının izahı, zənnimizcə, gələcək tədqiqat işləri üçün körpü rolunu oynaya və stimula verə bilər.

“Divan”da qohumluq münasibətləri zəminində işlənən titul bildirən sözlərə: *elti, inal, katun, kunçuy* və s. sözləri nümunə göstərə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, titullar cəmiyyətin sosial təbəqələrinə aiddir və onların cəmiyyətdəki, başqa sözlə ailədəki, saraydakı, hakimiyyətdəki yerini, rolunu müəyyənləşdirir. Onu da deyək ki, bəzi mənbələrdə titul bildirən sözlərlə ayamalar, ləqəblər eyni səviyyədə götürülür. Məsələn, bu qəbildən sözləri C. Kazımoğlu “XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası” adlı kitabında “ləqəb” adlandırmışdır [2:70-76]. Lakin, zənnimizcə, titul bildirən sözlərlə ləqəb və ayamalar eyni anlayışı ifadə etmədiyi üçün bunlar ləqəb deyil, titul bildirən sözlər kimi qəbul edilməlidir. Vikipediya da titul *“kimlərinə xüsusi xidmətlərinin qeyd edilməsi üçün ona irsən və ya özünə ömürlük verilən fəxri ad”* [9] ləqəb, ayama isə *“müəyyən bir səciyyəvi xasiyyətinə və ya başqalarından ayrılan əlamətinə görə adama verilən qeyri-rəsmi ad”* [10] kimi izah olunur. Bu mənada, bizcə, titul sözünün işlənməsi daha doğru variantdır. Titullar istər ailədə, istərsə də, həyatın hər hansı bir sahəsində şəxslərə tutduğu yerə, səviyyəyə, mövqeyə və ya vəzifəyə görə verilir.

Qohumluq və ailə münasibətləri insan həyatının ən qədim və əhəmiyyətli amillərindən olduğuna görə, qohumluq münasibətləri bildirən sözlər də leksikanın ən qədim qatlarına aid edilir. Lakin bu münasibətlər ilk yarandığı gündən bugünə kimi eyni şəkildə və quruluşda qalmadığından, söz yox ki, həmin münasibətlər nəticəsində yaranmış sözlər də zamanla müəyyən dəyişikliyə uğramış, dəyişmiş, əvvəllər bir mənə ifadə edən söz, sonrakı dövrlərdə başqa bir mənə yükü daşımağa başlamışdır. Qeyd edək ki, hər bir dilin lüğət fondunda qohumluq münasibətləri bildirən sözlər özünəməxsus yer tutur. Bu, bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. Qohumluq

münasibətləri bildirən sözlər xalqın mənəvi mədəniyyətinin daha qədim sahələrindən biri sayılır. Mənəvi mədəniyyətin digər sahələri ilə birlikdə o, xalqın yaşadığı sosial quruluşu, onun mənşəyini dərinlən araşdırmaqla həm də onun etnogenetik mənə olmasına imkan verir [3: 8-9].

Lakin onu da demək lazımdır ki, qohumluq münasibətləri bildirən sözlərlə, qohumluq münasibətləri zəminində yaranan və ya verilən titullar arasında zaman baxımından fərq çox böyükdür. Nə qədər qədim olsalar da, titullar insanlığın və dilin sonrakı inkişaf mərhələlərinin məhsuludur.

Qohumluq münasibətləri zəminində yaranan sözlər və titullar leksikanın müəyyən hissəsini əhatə etməklə yanaşı, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Buna görə də onlar tematik bölgülər əsasında da qruplaşdırmaq mümkündür. Lakin bu araşdırmamızda “Divan”da rast gəldiyimiz sözləri tematik qruplar üzrə ayırmaq imkanı olmadığından sadəcə haqqında məlumat verməklə kifayətlənməyi düşünürük.

Qohumluqla bağlı sözlər, türk dillərinin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil etdiyindən, ümumtürk səciyyəlidir, bu mənə “Divan”da təsadüf etdiyimiz titullar da ümumtürk səciyyəsi daşıyır. “Divan”da təsadüf etdiyimiz bir sıra titul mənşəli sözə diqqət edək:

Elti

“Divan”da qohumluq münasibətləri zəminində yaranmış və işlənən titullardan biri *elti* sözüdür. *Elti* bu gün də dialekt və şivələrimizdə qohumluq termini kimi işlənməkdədir. Bu söz dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində ailədaxili münasibətlərdə *elti* adlanan qadının cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi bildirmək üçün istifadə edilmiş, zaman keçdikcə mənəsi daralaraq sadəcə şivə səviyyəsində “qayın arvadı, iki qardaşın arvadları” mənəsində sabitləşmişdir.

Elti ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində yeganə məlumata K.Quliyevanın “Quba-Dərbənd arealının qədim türk leksik qatı” adlı monoqrafiyasında rast gəlirik. Burada müəllif *elti* sözünün etimoloji izahı haqqında mənbələrdə heç bir məlumata təsadüf olunmadığını, yalnız F.Həkimzıyanovun qeydlərinə görə “Tatarıstanda yaşamış Volqa bulqarlarının qəbirüstü yazılarında *elçi* sözü ilə *elti* sözünün paralel işləndiyinin aşkar olunduğunu” yazır. K.Quliyeva bu titulun “tarixin müəyyən dövrlərində bulqar tayfalarında vəzifəli şəxslərin qadınlarına müstəqil mövqeyə malik olduqları və tayfanın həyatında müəyyən rol oynadıqları üçün verildiyini, titul xarakterli *bikə* və *xatun* sözləri ilə eyni mövqeyə sahib olduğunu” göstərir.

K.Quliyeva sözün etimologiyasından bəhs edərkən Q.Bağirovun “Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı” əsərində Füzulinin *apar*, *göndər* feilləriylə yanaşı, bəzən *elət* feilini də işlətdiyini göstərərək aşağıdakı beyti nümunə göstərərək yazır:

Elət mənə yar olan diyarə,

Şəm eylə mənə məzari-yarə.

“Q.Bağirov göstərir ki, Füzulinin əsərlərində təsadüf etdiyimiz *elət*- feili dilin sonrakı inkişafında istifadə olunmamış və müasir dildə yalnız onun əsası olan *el-*

kökündən yaranan *el(çi)* ismində qalmışdır. Beləliklə də, görünür ki, *elət* feili Azərbaycan dilində hələ o zaman arxaikləşməyə doğru getmiş və öz yerini *apar* feilinə vermişdir. *Elət*- feilin dildən çıxmasının bir səbəbi də başqa bir qrup feillər kimi onun sözyaratma və formalaşma imkanının yox dərəcəsində olmasıdır”. Bu fikirdən çıxış edərək Q.Bağirov belə nəticəyə gəlir ki, *elçi* və onunla paralel işlənmiş *elti* sözü *el*- feil kökü ilə əlaqədardır. K.Quliyeva “Əslində, Q.Bağirovun göstərdiyi *elət* feili bugün də müasir türk dilində işlənən qədim *ilətmək* feilidir və bu feillərin hər ikisinin eyni kökdən yarandığına şübhə yoxdur” qənaətinə gəlir və göstərir ki, “*elçi* və vaxtilə onunla paralel işlənən *elti* sözünün kökü *el* feili ilə yox, “tayfa birliyi, xalq, el” mənası bildiren *el // il* ismi ilə əlaqələndirilməlidir. Bu cəhətdən *elçi* və *elti* sözlərinin paralel işlənməsi faktı da ağılabatandır. Bunu belə də izah etmək olar: *elti* sözünün mənşəyini axtarıqda çox qədimə, yəni qəbilə və tayfa birlikləri dövrünə gedib çıxır. Bizcə, çox-çox qədimlərdə, görünür, bir tayfadan qız alan hər hansı başqa bir tayfada həmin qadın öz qəbiləsini təmsil edir, iki qəbilənin və ya tayfanın ittifaqında böyük rol oynayır. Sonralar söz sözlüyündə qalsa da, yəni quruluşca dəyişilməsə də, məna dairəsi daralmış, artıq iki elin, iki tayfanın ittifaqı yox, yalnız iki ailənin qohumluğu ilə həddəndirilmiş, başqa sözlə, getdikcə sözün məna dairəsi daralmışdır” deyər yazır (3:76-77).

Ər

“Divan”da *ər* “igid, qəhrəman, döyüşçü, əsgər” kimi mənalarda işlənmişdir. Sözün qədim yazılı mənbəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da həmin mənada işləndiyi görülür: – *Ər* comərdin, *ər* nakəsin ozan bilir [4, 13]; – *Ər* malına qıymayınca, adı çıxmaz [4, 12].

Dastanda həmin sözdən yaranmış *ərən* sözü isə yalnız “qəhrəman, igid” mənalarını ifadə edir: – Qanı dediyim bəy *ərənlər* [4, 41].

Müasir dövrdə dilimizdə *ərən* sözü işlənmir. Bu söz dilin söz xəzinəsi olan dialekt və şivələrimizdə də qorunmamışdır. *Ər* sözü isə məna daralmasına məruz qalaraq, yalnız “kişi” mənası bildirir.

Müasir türk dilində *ər* “əsgər, döyüşçü” mənalarını mühafizə etmişdir [5: 641].

Kunçuy

“Divan”da qadınlara aid titullar arasında yaxın və ya uzaq qohumluğu bildirmək üçün “şahzadə qız,” şahzadə gəlin”, “xanın və ya başqa bir vəzifəli şəxsin arvadı” mənalarında *kunçuy* titulu da qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğari bu titulu “xatından bir dərəcə aşağıda duran qadın” kimi izah edir ki, başqa sözlə bunu “xatunun qızı, gəlini, bacısı, baldızı” kimi də başa düşmək olar. Müəllif əsərdə “katun kunçuy” müraciət-xitabının tez-tez işləndiyini vurğulayır.

Kunçuy həm də “bikə” mənasında olub, yəni də Mahmud Kaşğari dönəmi üçün titul sözdür. Həmin söz Mahmud Kaşğari “Divan”ında katun sözü ilə birlikdə işlənərək *katun kunçuy* şəklində mürəkkəb söz əmələ gətirmişdir (6: 240).

Kunçuy sözü ilə bağlı G.Binnətovanın “Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində bəzi arxaikizmlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində rast

gəlirik. Məqalədə müəllif *günü* sözündən bəhs edərkən həmin sözün ədəbi dilimiz və bütün dialekt və şivələrimiz üçün xarakterik olduğunu, sözün “çoxarvadlı kişinin arvadlarının bir-birinə verdiyi ad” mənasını göstərməklə yanaşı, sözün digər türk dillərində də işlənmə formalarından bəhs edir. Bununla əlaqədar G.Binnətova yazır: “Qeyd edək ki, türk dili dialektlərində bu sözün *günü*, qırğız ədəbi dilində *künü* variantı eyni mənada işlənir. Bu mənda bəzi türk dilləri və dialektlərində *gün* və -daş şəkilçisinin birləşməsindən yaranan *gündəş* (türkmən), *gündəş* (uyğur), *kunda^oş* (özbək), *kündəş* (qazax, noqay, qaraqalpaq), *kündöş* (qırğız) formaları da işlədilir. Lakin E.V.Sevortyan, eyni zamanda, bu sözün türk dillərində *qünü*/*quni*/*günü*/*kü:nü*/*küni*/*küne* fonetik variantlarında “qısqaqmaq, xoşlanmamaq, zəhləsi gütmək” mənalarını ifadə etdiyini də vurğulayır. O sözü iki hissəyə ayırır: *qün*/*kün*/*gün* kök, *ı* isə feildən sifət düzəldən şəkilçi. Bu kök əsasında bir sıra türk dillərində *künü*lemek/*kün*lemek/*kün*la/*kün*na (qısqaqmaq və paxıllıq etmə anlamında) feillərinin yarandığını da qeyd edir” [1:40].

Bu söz M.Kaşğarının lüğətində “Künininq külinə təgü yağı (Günü günüyə düşməndir, hətta birinin küli o birinin gözünə sovrulur)” cümləsində qeydə alınmışdır (M.Kaşğari: 2006...III. c., s.221).

Başqaq bir yerdə isə G.Binnətova: “M.Kaşğarının verdiyi digər nümunələrdə kökün “qadın” mənasını ifadə etdiyi, *künq* sözünün “cariyə” olduğu aydın olur “ deyə yazır [1:40].

Tarım

“Divan”da *tarım* titulu da işlənmişdir. *Tarım* qədim türklərin “xaqanların soyundan olan xatunlara və onların uşaqlarına verilən titul”dur. Başqa sözlə, o dövrdə xaqan övladı olmayan və ya onlardan doğulmayan uşaqlara bu titul verilməzmiş. Mahmud Kaşğarının izahına görə, *tarım* titulu xanədana mənsub qadın və kişi şahzadələrlə, onların uşaqlarını ifadə edən ortaqlıq titulu olmuşdur.

ترم – tarım yalnız Əfrasiyabın (Alp ƏrTonqa) nəslindən olan teginlərə verilirdi.

Tegin

“Divan”da xanədana mənsub şahzadələrə verilən titullardan biri də *tegin*dir. Əslində, *tegin* “kölə” deməkdir; buna görə də o zaman bir sıra türk xalqlarında “iğid kölə”yə *alp tegin*, “uğurlu kölə”yə *qutluğ tegin* deyilmişdir. Sonralar həmin titulu xaqan ailəsinin uşaqlarına verilmişdir. (7:413).

Ögə

Tegindən bir pillə aşağıda *ögə* dayanır. Əvvəllər bu titulu aşağı təbəqə insanlarına verilmiş, sonralar isə xaqanın kiçik uşaqlarının adlarına *tegin* (*tegit*) sözü ilə yanaşı titulu kimi əlavə olunmuşdur. M.Kaşğari zamanında xaqanın uşaqlarının kiçikləri “ögə *tegit*” (*tegin*) adlanırdı. (7:71).

Nəticə: Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, təsərrüfat, etnoqrafiya, məişət və s. sahələrlə bağlı informasiyalar olduğu kimi, dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə də bağlı çoxlu məlumat və faktlar vardır.

“Divan”dakı titulların geniş çapda öyrənilməsi türkdilli xalqların məişətinin, idarəçilik sisteminin, hər b sənətinin, sosial münasibətlər sisteminin daha da müfəssəl araşdırılmasına zəmin yarada bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Binnətova G. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində bəzi arxaismlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri. Dilçilik araşdırmaları. Bakı, “M Dizayn” MMS Nəşriyyat poliqrafiya müəssisəsi, 2021, №2, s. 40).
2. (1, s. 70-76). İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasında. – Bakı: Elm, – 2008. – 231 s.
3. (5 s. 76-77). Quliyeva K. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində qohumluq münasibətləri bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. – Bakı: –Elm və təhsil, – 2022. – 140 s.
4. (3, 13); –Kitabi-Dədə Qorqud. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1962. – 175 s.
5. 513, s. 641). Türk dili sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınevi, – 2005. – 2244 s.
6. Kaşğari Mahmud “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. III c. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1986. – 452 s.
7. Kaşğari Mahmud “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. I c. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1986. – 530 s.
8. M.Kaşğari, Divanü Lüğət-it Türk. Tərcümə və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, I, II, III, IV (2006, Bakı, 2006).
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
10. <https://nedir.az/ləqəb-sozunun-menasi>

Мясума Кулиева

РЕЗЮМЕ

ТИТУЛЫ, СВЯЗАННЫЕ С РОДСТВЕННЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРИ «DİVANÜ LÜĞAT-İT- TÜRК»

Незаменима роль словаря Махмуда Кашгари «*Divanü lüğət-it-türk*» в деле ознакомления с культурой и языками тюркских народов. В словаре нашли отражение язык, культура, этнография, фольклор, политическая и этнографическая, социальная и экономическая составляющие общества, религиозные поверья, традиции и нравы тюркских народов. Произведение богато элементами (словами), охватывающими различные стороны жизни, деятельности и науки.

Говорят, «богатство языка есть богатство народа». Это одно из главных критериев, отличающих народы. В этом смысле, мы имеем право гордиться

богатством тюркских языков потому как по своей лексической базе они считаются одним из самых состоятельных и сложных в мире.

И в «*Divanü lügat-it-türk*», мы сталкиваемся со множеством слов, связанных как с различными сторонами общественной жизни, так и с титулами. Здесь мы можем привести примеры таких слов, как *elti*, *inal*, *katun*, *kuñcuu* и др., которые употребляются на базе родственных отношений.

Поскольку родственные и семейные связи являются самыми значимыми и древними, то и слова, отражающие их, относятся к самым основополагающим пластам лексики. Однако стоит отметить, что слова, выражающие родственные отношения сильно отличаются от титулов (названий), возникающих либо присвоенных на основе этих отношений с течением времени. Какими бы древними они ни были, титулы являются продуктом более поздних стадий развития человечества и языка.

Так как слова, завязанные на родственных отношениях, являются весомой частью тюркской лексики, то они носят общетюркскую значимость и в этом смысле слова, встречающиеся в «*Divanü lügat-it-türk*» столь же значимы. Титулы относятся к социальным слоям общества, и они определяют роль в семье, во дворцовой и властной среде.

Многостороннее изучение в широкой печати титулов, приведенных в «*Divanü lügat-it-türk*», может заложить основу для более глубокого исследования быта, государственного управления, системы социальных отношений, военного дела тюркских народов.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «*Divanü lügat-it-türk*», родственные отношения, титулы.

Masuma GULIYEVA

SUMMARY

THE TITLES RELATED TO KINSHIP RELATIONS IN “DIWANU LUGAT-IT-TURK” BY MAHMUD KASHGARI

The role of “*Diwanu lugat-it-turk*” compiled by Mahmud Kashgari in concentrating on Turkic languages and cultures, recognition of Turkic peoples all over the world is invaluable, because the dictionary comprises the languages, cultures, ethnography, folklore, political and ethnic, social and economic situation, religious beliefs, customs and traditions of Turkic peoples. This work is rich in words covering various fields of activity and science.

“The richness of the language is the wealth of the people, the wealth of the nation,” they said. This is one of the main criteria for identifying the people. In this sense, today we have a right to be proud of the richness of Turkic languages, because these languages are actually of the richest languages in the world due to its lexical base.

The Diwan includes many words for titles along with the words related to other fields. Here, the words denoting the titles are used on the basis of kinship relations, for instance, *elti, inal, katun, kunchuy*, etc.

Since kinship and family relations are one of the oldest and most important factors in human life, the words related to kinship also refer to the oldest layers of lexicon. However, it should also be noted that there is a big difference in terms of time between the words denoting kinship relations and the titles created or given on the basis of kinship relations. Although the titles are ancient, they are the product of the further development stages of humanity and language.

The words related to kinship are all-Turkic, as they comprise an important part of the lexical structure of Turkic languages, and in this sense, the titles included in Diwan are also all-Turkic. The titles refer to the social strata of society and determine their place and role in society, in other words, in family, palace and government.

Extensive and comprehensive study of the titles included in Diwan may be an impetus for more detailed study of the life and governance of Turkic-speaking peoples, their system of social relations and the art of war.

Keywords: *Mahmud Kashgari, Diwanu lugat-it-turk, kinship relations, titles*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kubra Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ZEYNALOVA LEYLA KAZIM QIZI
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı
leylarustamova@gmail.com

**ANTONİM FRAZEOLOGİZMLƏRİN TƏRKİB
KOMPONENTLƏRİNƏ GÖRƏ TƏHLİLİ**

XÜLASƏ

Elmi məqalədə linqvistikada əkslik semantik müstəvidə ortaya çıxan və cüt-cüt qarşı-qarşıya qoyulan əksmənalı sözlərdən, yəni antonim cütlərindən danışılır. Qeyd edilir ki, antonim sözlərin öyrənilməsi, ilk növbədə, bu sözlərin yaranmasının əsasında duran hadisənin mahiyyətinin aydınlaşdırmağı tələb edir. Əksliyin bir predmetə və ya fərqli predmetlərə aidliyi həmişə mübahisə doğurur, antonimliyin sərhədlərini dəqiqləşdirmir. Məqalədə müxtəlif müəlliflərin bu məsələyə münasibətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Məqalədə belə bir məsələyə də toxunulmuşdur ki, antonimlər mənə strukturlarına görə yüksək səviyyədə bircinsli olan sözlərlə təmsil olunurlar. Qeyd olunmuşdur ki, antonim tək bir söz deyil, söz cütüdür. Onların qarşılışdırılması mənə komponenti əsasında gedir. Qarşılışdırma qarşı-qarşıya qoyulan sözlərin məntiqi-predmet mahiyyətini nəzərə alır.

Sonda müəllif bu qərara gəlir ki, frazeologizmlərdə antonimliyi öyrənmək də bunu tələb edir. Əgər antonim leksik antonimlikdə iki tərəfin hər birində bir leksik vahid durursa, məntiqə əsaslanaraq, onda frazeoloji antonimlikdə də iki frazeoloji vahidi qarşılışdırma ortaya çıxar.

***Açar sözlər:** linqvistika, leksik vahidlər, frazeoloji antonim, frazeoloji vahidlər, antonimlik, əksliklər, sözlərin birləşməsi, semantik əlaqələr.*

Nəzəri semantikada hazırda sözlər arasındakı semantik əlaqələrin həm bu leksik vahidlərin qarşılışdırılması, həm də sözlərin birləşməsi, əlavə komponent qəbul etməsi nəticəsində yaranmış semantik tam daxilindəki mənanın açılması planında öyrənilir. Burada ikinci istiqamətdə sözlərin birləşməsi məsələsinə də iki yöndən yanaşmaq olar. Birincisi, sözlər birləşərək sərbəst birləşmələr yaradır, ikinci sözlərin əlaqəsi sabit birləşmələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sabit birləşmələr frazeoloji vahidləri özündə cəmləyir. Təbii ki, universal dil hadisəsi kimi antonimliyin frazeoloji vahidlərdə özünü hansı şəkildə göstərməsi, frazeoloji antonimlərin tərkibinin təyini xüsusi maraq doğurur.

Gerçəklikdə hadisə və predmetlərin arasında münasibətlərin xüsusiyyətləri bəzən eynilik, oxşarlıq, bəzən əkslik, bəzən mahiyyət əlaqələrinin yoxluğu şəklində təzahür edir. Dil gerçəkliyinin bu cəhətlərini ifadə etmək imkanlarına malikdir.

Linqvistikada əkslik semantik müstəvidə ortaya çıxır və əksmənalı sözlər cüt-cüt qarşı-qarşıya qoyulur və antonim cütlər adlandırılır. Fəlsəfədə əksliyin iki növü göstərilir: 1) eyni bir hadisənin, şeyin, mahiyyətin daxilindəki əkslik; 2) müxtəlif hadisələrə, şeylərə, mahiyyətlərə aid olan əkslik.

Əkslik fərqli predmetlərdə olduqda antonimliyin təyini çətindir. Çünki əksliyin mövcudluğunun predmet bazası dəyişir.

Antonimlik əkslik və ziddiyyətlə gerçəkləşir. Bununla yanaşı, əkslik və ziddiyyət də eyni mənalı anlayışlar deyildir. Hərçənd ki, «əks» və «zidd», «əkslik» və «ziddiyyət» sinonim sözlərdir. Ziddiyyətin daxili və xarici, əsas və qeyri-əsas, antoqonist və qeyri-antoqonist növləri vardır.

Antonim yunanca anti (zidd) və onim (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, «bir-birinə zidd olan söz, ad» anlamını verir.

Antonim sözlərin öyrənilməsi, ilk növbədə, bu sözlərin yaranmasının əsasında duran hadisənin mahiyyətinin aydınlaşdırmağı tələb edir. Əksliyin bir predmetə və ya fərqli predmetlərə aidliyi həmişə mübahisə doğurur, antonimliyin sərhədlərini dəqiqləşdirmir.

M.R.Lvov əksliyin iki tipini qeyd edir: kontrar və komplementar ziddiyyət. Kontrar ziddiyyət növ anlayışları əsasında formalaşır. Bu zaman iki növ anlayışı arasına üçüncü anlayış da daxil olur. Komplementar ziddiyyətdə iki anlayış bir-birini cins səviyyəsinə qədər tamamladığından onların arasına üçüncü anlayış daxil ola bilmir [2, s. 308].

C.Layonz əksliyin üç tipini qeyd edir: antonimiya (antonimlik), tamamlama və konversivlik. Tədqiqatçı bu üç tipin hər birinin əsasında əksliyin müxtəlif formalarının dayandığını söyləyir. Dilçilik ədəbiyyatında antonimlik hadisəsinə C.Layonzun münasibətinə çox istinad olunur. Ona görə də üç əkslik tipi və onların dildə təzahür məsələsini C.Layonzun necə izah etməsini bir qədər geniş şəkildə nəzərdən keçirək [3, s.178].

Tamamlama prinsipi müəyyən xüsusiyyət üzrə sistemin qapanmasını tələb edir. Dildə elə sözlər vardır ki, onlar bir-birini qarşılıqlı inkar edir. Bu cür sözlərdən biri doğru olduqda digəri yalan olur. Tamamlama prinsipində inkar məsələsinin ortaya çıxması aşkardır. Məlumdur ki, inkar fəlsəfədə, məntiqdə, riyazi məntiqdə və linqvistikada təyin olunan anlayışdır. Müxtəlif elmlərə aid anlayışı ifadə edən bu terminin təyin olunmasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Fəlsəfdə, məntiqdə, riyazi məntiqdə qeyd olunan inkar arasındakı yaxınlıq və oxşarlıqlar linqvistika müstəvisində kəşif, nəticədə inkar və inkarlığın linqvistik təbiətinin, eləcə də statusunun təyin olunmasında kifayət qədər mübahisəli məqamlar ortaya çıxır.

Bir sıra sözlər isə qarşılaşdırıldıqda bir-birini inkar edir. C.Layonzun tamamlama prinsipi də buna əsaslanır. Müəllif irəli sürdüyü prinsipin izahını verərkən, “Cohn isn't married” və “Chon is single” cümlələrini misal gətirir. Bu cümlələrdən birincinin doğru olmasından, ikincinin doğruluğu çıxır. Nəzərə almaq lazımdır ki, birinci cümlə inkarda, ikincinin isə təsdiqdə olması iki hadisənin eyni

zamanda doğruluğuna səbəb olur. «Con evli deyil», deməli, «Con subaydır». Subay və evli sözləri fərdin ailə vəziyyətini bildirən sözlərdir. Ailə vəziyyəti üçün iki haldan biri doğrudur. Şəxs ya evli, ya da subay ola bilər. «Evli» və «subay» sözləri bir-birini qarşılıqlı tamamlayır. Onlardan biri digərini inkar edir. Şəxs subaydırsa, deməli evli deyil və əksinə. Beləliklə, «evli» və «subay» sözləri müəyyən əksliyi ifadə edən sözlər kimi çıxış edir və bir-birini qeyd edilən əksliyə görə tamamlayırlar. Təbii ki, həyatda insanlararası münasibətlərdə elə vəziyyətlər vardır ki, onlar dildə ifadəsini tapır. Azərbaycan dilində «dul» sözü vardır. Bu söz evli olmuş, lakin ərinə (arvadını) itirmiş şəxsə deyilir. Evlənmiş və boşanmış şəxslər də dul sayılırlar. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilində «evli», «subay» sözlərinin olduğu leksik-semantik qrupa «dul» sözü də daxil olur [3, s.487].

Antik dövrlərdən kontrar və kontradiktor əksliklər fərqləndirilmişdir. Kontrar anlayışlar eyni bir cinsin növləridir. Bu növlərdən birinə xas olan əlamətləri ikinci növ həm inkar, həm də başqa əlamətlərlə əvəz edir. Kontrar anlayışlar arasında aralıq orta anlayış olur.

Kontradiktor anlayışlar da eyni cinsin növləridir. Bu anlayışlardan biri müəyyən əlamətləri ifadə edir, digəri həmin əlamətləri inkar və istisna edir, başqa əlamətlərlə əvəz etmir. Kontradiktor anlayışlar arasına heç bir başqa anlayış daxil ola bilmir.

Antonimlər məna strukturlarına görə yüksək səviyyədə bircinsli olan sözlərlə təmsil olunurlar. Antonim tək bir söz deyil, söz cütüdür. Onların qarşılaşdırılması məna komponenti əsasında gedir. Qarşılaşdırma qarşı-qarşıya qoyulan sözlərin məntiqi-predmet mahiyyətini nəzərə alır.

Antonimlərin mənalılarının müqayisəsi zamanı əks əlamətlərin əlaqələri aşkara çıxır. Antonim olmayan sözlər arasında belə korrelyasiya özünü göstərmir.

Antonimlərin məna əksliyi onların bir-birini istisna etməsini deyil, bir-birini şərtləndirməsinə səbəb olur. Ona görə də antonimlərin məna strukturunda həm ümumi (inteqral), həm antonim (differensial) semlər vardır. İnteqral semin mövcudluğu müqayisəyə zəmin yaradır.

Beləliklə, antonimlik və ya antonimiya hadisəsi obyektiv gerçəkliyə xasdır. Əksliklər obyektiv gerçəkliyin predmetləri, obyektləri, subyektləri ilə bağlıdır. Əkslik bir predmeti, bir predmetin müəyyən keyfiyyətini, əlamətini, halını fərqli istiqamətlərdən səciyyələndirir. Eyni zamanda, əkslik müxtəlif predmetlər arasında da üzə çıxma bilər. Əksliyin məntiqi, fəlsəfi və riyazi məntiqi müxtəlif tip və formaları vardır. Bütün bunlar ifadəsini dil vasitələrində tapdıqda əksliyin linqvistik statusu yaranır və bu, dilçilikdə antonimlik hadisəsi kimi öyrənilir. Şübhəsiz ki, antonimliyin linqvistik təyini onun fəlsəfi və məntiqi təyindən fərqlənir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, antonim münasibət zidd, qarşılıqlı əks münasibətdir. Belə münasibətdə iki tərəfin mövcudluğu vacib və zəruri şərtidir. Lakin tərəf ümumi mahiyyət daşıyan təyinedici sözdür, onun arxasında, məğzində konkret olaraq nəyin durması bəlli deyildir. Məlum olan iki tərəf arasında ziddiyyətin

mövcudlüğudur. Bu baxımdan təsdiq inkarın və əksinə, inkar təsdiqin ziddi olanıdır. Linqvistik neqasiya prizmasından yanaşsaq, təsdiq-inkar predikasiya çərçivəsinə daxil olur, doğru-yalan ölçüsü qazanır, hadisənin zaman və məkan hüdudlarında reallıq, yaxud irreallıq şərtini təyin edir. Təsdiq-inkar münasibətində iki tərəf yoxdur, bir reallıq mövcuddur. Şübhəsiz ki, bu fikri irəli sürməkdə məqsəd təsdiq-inkar ilə antonimik münasibət məsələsinə aydınlıq gətirmək deyil. Antonimik münasibətin tərəfləri məsələsinə dəqiqləşdirməyə cəhd göstərməkdir. Frazeologizmlərdə antonimliyi öyrənmək də bunu tələb edir. Əgər antonim leksik antonimlikdə iki tərəfin hər birində bir leksik vahid durursa, məntiqə əsaslanaraq, onda frazeoloji antonimlikdə də iki frazeoloji vahidi qarşılaşdırma ortaya çıxar. Belə olanda tərəflərdən birində frazeologizm, digərində başqa linqvistik vahid yerləşdirmək özünü doğrultmur. Lakin vahidlərdə antonimiya onların mənalarının qarşılaşdırılması yolu ilə müəyyənləşdirilir. Bu mənalar bir-birinin əksi olduqda antonimlik faktı təsdiqini tapır, antonim cütü təyin olunur.

Hər bir dilin frazeoloji tərkibi həmin dildə olan leksik vahidlər arasındakı sistem münasibətləri özündə əks etdirir. Dil vahidlərinin sistem münasibətlərinin qurulmasında semantik əlaqələrdən də istifadə olunur. Bir çox hallarda leksik vahidlərin qarşılaşdırılması, semantik planda müqayisə olunması bu vahidlərin yaxın ətrafda işlənmə xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Paradigmatik münasibətlər sistemində ziddiyyətə və ya əksliyə görə qarşılaşdırma geniş yayılmışdır.

Şübhəsiz ki, frazeoloji antonimlik leksik antonimliklə müqayisədə az yayılmışdır. Yəni frazeoloji antonimlərin sayı leksik antonimlərin sayından azdır.

«Leksik antonimlərin əmələ gəlmə bazası frazeoloji antonimlərin əmələ gəlmə bazasından kifayət qədər böyük həcmli olduğundan, təbii ki, frazeoloji antonimlər sayca az olacaqdır»[4, s.97].

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji antonimlərin öyrənilməsinə tədqiqatçılar son dövrlərdə başlamışlar. Bununla belə, bu sahədə artıq xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Həmin işlərdə frazeoloji antonimlər məsələsinin mahiyyətini açmağa, frazeoloji antonimlərə tərif verməyə, frazeoloji antonimlərin təsnifinə cəhd göstərilmişdir. Təbii ki, leksik antonimlərlə bağlı müxtəlif mübahisəli məsələlərin hələ də həllinin tapmadığı qeyd edildiyi yerdə, frazeoloji antonimlərin əsaslı şəkildə öyrənilməsindən danışmaq tezdir. Bununla belə, frazeoloji antonimlər dildə semantik münasibətlərin yeni bir növü, frazeoloji vahidlər arasında polyar münasibətlərin təzahürü kimi diqqət mərkəzindədir.

Eyni quruluşlu frazeoloji antonimlərdə frazeoloji vahidin tərkibindəki komponentlərin qarşılaşdırılmasına istinad olunur. Belə frazeologizmlərdə tərkib qismən üst-üstə düşür, sintaktik model eyniliyi ilə seçilir. Məsələn, **in hot blood-in cold blood; in a good hour-in an ill hour; in a happy hour- in an evil hour; isti münasibət –soyuq münasibət; aqlını itirmək – ağıla gəlmək** və s.

Bu tipli frazeologizmlərdə antonim münasibətin yaranması müxtəlif yollarla baş verir. **In hot blood-in cold blood** antonim cütündə komponentlərin sayı

bərabərdir və antonim münasibət tərkiblərdəki iki fərqli komponent hesabına formalaşır: **hot – cold**. “*Be in good form*” (yaxşı formada olmaq) - “*be in bad form*” (pis formada olmaq) antonim cütü də eyni tiplidir.

In a good hour - in an ill hour frazeoloji cütündə də antonimlik iki leksik vahidin iştirakı ilə əmələ gəlir: **good – ill**. Lakin əvvəlki nümunələrdən fərqli olaraq, burada **good və ill** sözləri antonim cüt təşkil etmir. Onlar frazeologizm daxilində hour sözü ilə birləşərək əks mənalar əmələ gətirir. Xoş anlar – kədərli anlar; sevincli anlar – kədərli anlar; yaxşı anlar – pis anlar kimi mənə əkslikləri formalaşır.

Antonim frazeologizmlərin komponentləri əsasında onların tərkib xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması həmin komponentlər arasındakı münasibət, eləcə də birləşmə nəticəsində əmələ gələn mənə üzrə gədir.

Frazeoloji antonimlərin eyniüslubluluğu və fərqli üslublara aidliyi fikrini A.V.Kunin irəli sürmüşdür. Müəllif to lose heart frazeologizmini bədii üsluba, to keep one's chin (və ya pecker) up frazeoloji vahidini isə danışıq üslubuna aid edir və onların müxtəlif üslublara aid antonim cüt təşkil etdiyini söyləyir [1, 63 s.].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, Высшая школа, 381 с.
2. Львов М.Р. Опыт систематизации лексических антонимов // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. Пермь, 1972. - С. 307-311.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва, Прогресс, 1978. -544 с.
4. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. Саратов, Изд-ние СУ, 1990, 222 с.

Зейналова Л.К.

АНАЛИЗ АНТОНИМИЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ПО КОМПОНЕНТНОМУ СОСТАВУ РЕЗЮМЕ

В научной статье рассматриваются противоположные слова в языкознании, т.е. пары антонимов, которые выступают в семантической плоскости и размещаются попарно. Отмечается, что изучение антонимов, прежде всего, требует выяснения сущности события, лежащего в основе происхождения этих слов. Принадлежность противоположного к одному и тому же или разным предметам всегда спорна и не уточняет границ антонимов. В статье исследуется отношение различных авторов к данному вопросу. В статье также затрагивается вопрос о том, что антонимы представляются словами, имеющими высокую степень однородности по

семантическим структурам. Отмечено, что антонимом является не отдельное слово, а пара слов. Их сравнение основано на смысловом компоненте. Сравнение учитывает логико-предметный характер противопоставляемых слов. В результате автор считает, что изучение антонимов во фразеологии также требует этого. Если в антонимическом лексическом антониме имеется лексическая единица с каждой из двух сторон, исходя из логики, то во фразеологической антонимии происходит сравнение двух фразеологизмов.

Ключевые слова: лингвистика, лексические единицы, фразеологические антонимы, фразеологические единицы, антонимия, противоположности, словосочетания, семантические связи

L.K. ZEYNALOVA

**ANALYSIS OF ANTONYMIC PHRASEOLOGICAL UNITS
BY COMPONENT
SUMMARY**

The scientific article deals with opposite words in linguistics, i.e. pairs of antonyms that act in the semantic plane and are placed in pairs. It is noted that the study of antonyms, first of all, requires clarification of the essence of the event underlying the origin of these words. The belonging of the opposite to the same or different objects is always controversial and does not clarify the boundaries of antonyms. The article examines the attitude of various authors to this issue.

The article also addresses the issue that antonyms are represented by words that have a high degree of homogeneity in semantic structures. It is noted that the antonym is not a single word, but a pair of words. Their comparison is based on the semantic component. Comparison takes into account the logical-objective nature of the opposed words. As a result, the author believes that the study of antonyms in phraseology also requires this. If in an antonymous lexical antonym there is a lexical unit on each of the two sides, based on logic, then in phraseological antonymy there is a comparison of two phraseological units.

Keywords: linguistics, lexical units, phraseological antonyms, phraseological units, antonymy, opposites, phrases, semantic connections

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İlham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNUR MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman
Akademiyası
Fətəli xan Xoyski prospekti, 98 .
aynurovchuyeva@yahoo.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASIYANIN ROLU

XÜLASƏ

Həyatda istənilən işi yerinə yetirmək üçün insanı məhz həmin əmələ sövq edən, həvəsləndirən psixoloji faktor motivasiyadır. “Motivasiya təlim prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən bir prosesdir. Fəal dərs və ya dərslərin fəallığı elə motivasiyadan başlanır.” Motivasiya əsas 2 yerdən ilham alır: daxili motivasiya və xarici motivasiya. Daxili motivasiya insanın öz içində olan motivasiyadır. Xarici dili öyrənərkən daxili motivasiya zamanı insan heç kimdən asılı olmayaraq və heç kim tərəfindən məcbur edilməyərək öyrənir. Xarici motivasiya daxili motivasiyanın tərsidir.

Əgər daxili motivasiyada insanın öz içindəki təşəbbüsü daha mühüm rol oynaydırsa xarici motivasiya isə onun əksinə olaraq xarici amillərin təsiri nəticəsində yaranır. Xarici dilin tədrisində sinifdə aşağı motivasiya problemi hər zaman olur. İngilis dili dərslərində çox şagird dərslərdə həvəs göstərmirlər. Orta və ali məktəblərdə xarici dilə qarşı olan aşağı motivasiyanın qaldırılması xarici dilin tədrisində qarşıda olan əsas məqsədlərdən biridir. Motivasiyanı yaratmaq üçün müəllimin vacib keyfiyyətləri olmalıdır. Keyfiyyətli müəllim keyfiyyətli təhsil deməkdir.

Açar sözlər: Motivasiya, daxili və xarici motivasiya, aşağı motivasiya və onun qaldırılması yolları

Həyatda istənilən işi yerinə yetirmək üçün insanı məhz həmin əmələ sövq edən, həvəsləndirən psixoloji faktor motivasiyadır. Motivasiyanın nə olduğuna qısa nəzər yetirək: "Motivləşdirmə" latın sözü olub "sövqetmə", "oyatmaq" mənası verir. İlk dəfə bu termini A.Şopenqauer öz məqaləsində işlətməmişdir. İngilis dilində “motive force” hərəkət verici qüvvə kimi tərcümə olunur. Bir insanın davranışını istiqamətləndirən, qoruyan və təyin edən bir psixoloji komponentdir. Motivasiya qarşımızdakı məqsədimizə nail olmağa vadar edən gücdür. Bu güc çox vaxt bizə stimül verir, bəzən isə gücünü itirir, funksiyasını dayandırır. “Motivasiya təlim prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən bir prosesdir. Motivasiya hər hansı bir fəaliyyətin mexanizmini işə salan qüvvədir. Əslində, fəal

dərs və ya dərslərin fəallığı ilə motivasiyadan başlanır. Dərsin sonrakı mərhələlərinin gedişində də motivasiya böyük rol oynayır. Belə ki, bütün dərslər müəyyən bir məqsəd üzərində qurulur. Bütövlükdə dərs prosesi bu məqsədə nail olmağa xidmət edir.”[7] Masqoret və Garderə görə motivasiya olunmuş şagird “expends effort, is persistent and attentive to the task at hand, has goals, desires, and aspirations, enjoys the activity, makes attributions concerning success and/or failure, is aroused, and makes use of strategies to aid in achieving goals.” [3] “zəhmət çəkir, qarşıya qoyulan tapşırıqda davamlı və diqqətli olur, məqsədləri, istəkləri və arzuları var, fəaliyyətdən həzz alır, uğur və yaxud uğursuzluqlara münasibət bildirir, həyəcanlanır və məqsədlərə çatmaqda kömək etmək üçün strategiyalardan istifadə edir.”

Bəşəriyyətdə əksər insanın qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri də xarici dilin öyrənilməsidir. Məhz xarici dilin öyrənmək insan dünyaya açılır, karyerasında daha irəlilə atıla bilir, öz vətəninə kənarında yaşadığı yerin dilini öyrənmək həmin ölkənin adət-ənənələrinə yiyələnir, qaydalarını öyrənir. Göründüyü kimi xarici dil müxtəlif mühitlərdə müxtəlif səbəblərdən öyrənilir. “Learning a second language has often been considered a complicated process because of various factors that may affect both the linguistic and nonlinguistic outcomes of learners” [4] “Tələbələrin həm linqvistik, həm də qeyri-linqvistik nəticələrinə təsir edə biləcək müxtəlif amillər səbəbindən ikinci dili öyrənmək çox vaxt mürəkkəb proses hesab olunurdu.” Bu mürəkkəb prosesi asanlaşdıran amil motivasiyadır. Daxili və ya xarici motivasiyanın olmasından asılı olmayaraq motivasiya ikinci hətta üçüncü xarici dili öyrənməyə kömək edir. Vəng deyir ki, “motivation is an important affective variable in second language acquisition and it has correlation with second language achievement and proficiency”. [5] “Motivasiya ikinci dilin mənimsənilməsində mühüm təsiredici variantdır eyni zamanda əldə olunan nailiyyət və bacarıqla əlaqəlidir.”

Motivasiya əsas 2 yerdən ilham alır: daxili motivasiya və xarici motivasiya. Daxili motivasiyadan başlasaq onun xarici motivasiyadan daha güclü olduğuna inanılır. O, insanın öz içində olan motivasiyadır. “Daxili motivasiya insanın daxilindən qaynaqlanır, şəxsin içindən məmnun olması, həzz alması, özü-özünü motivləşdirməsi, düşüncə və davranışlarının cəmini təşkil edir.” [6] İnsan daxili təşviqlərinə əsasən hər hansı fəaliyyətə başlayır. Xarici dili öyrənməkə daxili motivasiya zamanı insan heç kimdən asılı olmayaraq və heç kim tərəfindən məcbur edilməyərək öyrənir. Buna görə də fərd özündən daha çox razılıq edir və özünə daha çox hörmət edir. Daxili motivasiya tələbəyə bir dili öyrənməyə başlamaq, davam etmək və sona çatdırmaqda çox köməkçi olur. Yəni onlar dil öyrənməkdə müvəffəqiyyət əldə edərlərsə daxili motivasiya daha da güclənir. Onlara verilən tapşırıq yerinə yetirmək üçün motivasiya olunduqdan sonra dil bacarıqlarını daha da mükəmməlləşdirmək üçün kifayət qədər vaxt, bacarıq və enerji sərf edirlər.

Xarici motivasiya daxili motivasiyanın tərsidir. Əgər daxili motivasiyada insanın öz içindəki təşəbbüsü daha mühüm rol oynaydırsa xarici motivasiyada isə

onun əksinə olaraq xarici amillərin təsiri nəticəsində yaranır. Xarici dilin öyrənilməsi üçün xarici amillər təsiri haqqında saatlarla danışmaq olar. İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil kimi öyrənilən dillər arasında hal-hazırda bütün dünyada ingilis dili birinci yerdə durur. Dünyanın elə bir ölkəsi tapılmaz ki, orda bir nəfər də olsun ingilis dilində danışmasın. Son illərdə ingilis dilinə olan tələbat xarici motivasiyanın yaranmasına təkan verir. Bunun üçün də xarici dilin öyrənilməsinə erkən yaşda uşaqlar artıq öyrənməyə başlayır. Hətta Azərbaycanda bəzi bağçalarda belə artıq ingilis dilinin tədrisinə çox asan formada başlanılır. Orta məktəblərdə birinci sinifdən artıq xarici dilin xüsusilə ingilis dili artıq peşəkar şəkildə asanlaşdırılmış proqram çərçivəsində tədris olunur. Daha sonrakı siniflərdə isə ikinci xarici fənn tədris planına salınır. Universitetlərdə müxtəlif ixtisaslara hazırlaşan tələbələr xarici fənnlərdən mütləq şəkildə imtahan verirlər. İstər məktəbdə, istərsə də universitetə qəbul olmaq məqsədilə yəni xarici motivasiyanın təsiri ilə şagird xarici dili öyrənir. Universitetlərdə xarici dil tədris olunur. Seçdiyi ixtisasdan asılı olaraq xarici dil ali məktəbdə onun əsas fənninə də çevrilə bilər. Xarici motivasiya ikinci dilin öyrənilməsində yalnız məktəblərdə və universitetlərdə əsas rol oynamır, eyni zamanda işə qəbul zamanı da öz sözünü deyir. Məhz xarici motivasiyanın verdiyi təkan əsasında insan işə qəbul olmaq üçün, işində irəliləmiş əldə etmək üçün xarici dilə üz tutur. Xarici dili öyrənməyi bacaracaq ya yox bu zaman artıq daxili motivasiyaya ehtiyac duyulur.

Xarici ölkəyə köçərkən orda yaşaya bilmək, inteqrasiya etmək üçün həmin ölkənin dilini öyrənmək demək olar ki, zəruriyyətə çevrilir və yenə də xarici motivasiya öz sözünü demiş olur.

Xarici dili öyrənərkən və ya öyrənmək üçün müxtəlif mükafatlar, pul, dərəcələr (qiymətlər) hətta cəzalar belə xarici motivasiyanın demək olar ki, əsas xarakteridir. İstər daxili motivasiya olsun, istərsə də xarici motivasiya bütün səviyyələrdə olan tələbələrin müvəffəqiyyəti üçün dönüş nöqtəsidir.

Motivasiyalı şagirdlər, tələbələr hər müəllimin arzusudur. Onlar çox işləməyə həvəsli olurlar, çətinliyə dözürlər, davamlı olaraq həvəsləndirmələrə ehtiyacları yoxdur, qarşılarında öz məqsədləri olur, hətta ətrafındakıları da birgə işləməyə təşviq edərək onları istiqamətləndirir, motivasiya verirlər. Lakin təəssüf ki, bu bütün müəllimlərin bütün şagirdlərinə aid olmur. Xarici dilin tədrisində sinifdə aşağı motivasiya problemi hər zaman olur. İngilis dili dərslərində çox şagird dərslərdə həvəs göstərmirlər. Onlar parta arxasında oturur, müəllimin tapşırıqlarını tərəddüdlü şəkildə yerinə yetirirlər. Onlardan bəziləri sinif yoldaşlarının yazdıqlarını köçürürlər, hətta dərs müddətində bəziləri də yatırırlar. Bunların hamısı sinifdə motivasiya ilə bağlı problemin olmasının göstəriciləridir. İstər özəl məktəblərdə, istər dövlət məktəblərində hətta eyni məktəbdə belə aşağı motivasiyanın səbəbləri müxtəlifdir. Aşağı motivasiyanın kökündə duran səbəbləri araşdırmaq onu qaldırmaqdan daha vacibdir. Orta məktəblərdə və ya ali məktəblərdə xarici dil əsas fənnlərin siyahısına daxil edilir. Bununla şagird və tələbələr xarici dilin əsas fənn olduğunu başa düşür,

həvəsi olmasa belə onu öyrənməyə səy göstərir. Şagirdlər xarici dili öyrənərkən tutaq ki, bacarıqlardan biri olan qulaq asma-anlamaları inkişaf etdirmək istəyirlər, lakin bunu həyata keçirmək üçün onlara kifayət qədər vəsait verilmir və ya şərait yaradılmır, bununla da şagirdlərdə motivasiya aşağı düşür. Digər səbəblərdən biri də keyfiyyətli xarici dil müəllimlərinin və ya vəsaitlərinin olmamasıdır. Bunun nəticəsində şagird müəllimin metodlarından razı qalmır, eyni zamanda monoton dərslər materiallarından bezirlər. Müəllimin sinifdə şagirdlər arasında obyektiv davranmaması, qiymətləndirməyə subyektiv yanaşmaması demotivasiya yaradan amil kimi qiymətləndirmək olar. Az hallarda rast gəlinən vəziyyətlərdən biri də şagird və tələbənin tədris olunan xarici dilə gözəl şəkildə hakim olmaları (dili üstün səviyyədə bilmələri), onlar üçün materialın çox asan olması fənni onlar üçün maraqsızlaşdırır. Yuxarıda göstərilən səbəblər zahiri olaraq son dərəcə şagirdlərdə motivasiyanı aşağı salır və nəticədə şagird və ya tələbə sinifdən kənar xarici dilin necə önəmli olduğunu görməz hala gəlir. Bu halda fikirləşirlər ki, xarici dili öyrənməyin heç bir faydası yoxdur.

Orta və ali məktəblərdə xarici dilə qarşı olan aşağı motivasiyanın qaldırılması xarici dilin tədrisində qarşıda olan əsas məqsədlərdən biridir. Dünyada xarici dil fənnində motivasiyanı qaldırmağın yollarından biri əsas fənn kimi tədris olunmasıdır. Lakin xarici dilin əsas fənn kimi keçirilməsi kifayət etmir. Şagirdin, tələbənin motivasiyasını qaldırmaq kompleks prosesdir: bura tələbələrin ekonomik və sosial statusu, təhsilin inkişafında marağı olan adamların (səhmdarların) bu işə cəlb olunması, əsas qüvvə kimi tələbələrə ən yaxın olan və birbaşa motivasiyanı qaldırmağa səbəb olan bu işin açar adamları olan keyfiyyətli müəllimlərin olması irəliləyişin əldə olunmasına kömək edir. Dornyei fikirləşir ki, şagirdlərin motivasiyasını qaldırmaq birinci sinifdən başlayır. Müəllim sinifdə uşaqlarda dərslə maraqlı yaratmaq üçün isinmə tapşırıqlarından (warm-up activities) istifadə etməlidir. [1, 3-32] Tələbələrə onları maraqlandıran sahələrdən müxtəlif suallar soruşaraq yeni dərslə qarşı maraqlı oyada bilərlər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi tədris prosesinin açarı hesab edilən müəllimin şagirdlərə qarşı mehriban, qayğıkeş, məsuliyyətli davranması motivasiyanı hər zaman müsbət tərəfə yönləndirir. Əgər müəllim öz dərslərini maraqlı aparırsa onda şagirdlərdə də maraqlı oyadır, müəllim özü darıxdırıcıdırsa onda şagirdlərdən müsbət motivasiya gözləmək də yalan olar. Harmer qeyd edir ki, “when students feel that the teacher has little interest in them, they will have little incentive to remain motivated” “Əgər müəllimin tələbələrinə qarşı az da olsa marağı varsa, tələbələr də o həcmdə motivasiyalı olmağa həvəslənəcəkdir” [2, 123-163] Sinifdə motivasiya yaratmağın digər yolu sağlam sinif atmosferi yaratmaqdır. Sinifdə elə dərslər qurulmalıdır ki, şagird özünü dərslə rahat hiss etsin, fəal iştirak edə bilsin. Xarici dili öyrənərkən ən vacib bölmələrdən biri fonetikadır. Sağlam mühit zamanı tələbə sözü səhv tələffüz etməkdən qorxmur, istər müəllimindən, istərsə də sinif yoldaşlarından dəstək görür. Bu proses tədricən şagirdin xarici dil fənninə olan marağını qaldırır və müvəffəqiyyət qazanmasına nail olur. Sinifdə ünsiyyət

yaratmaqda çətinlik çəkən şagirdlər də olur. Müəllim yumordan istifadə edərək onları da dərəcəyə cəlb edə bilər. Lakin burada bir incə məqam var ki, yumor uşağın səhvi üzərində qətiyyət qurulmalı deyil, çünki bu zaman şagirdə utanar daha da ünsiyyətdən qorxar. Buna görə də müəllim yumordan istifadə edərkən son dərəcə diqqətli olmalıdır. Sınıfta maraqlı yaratmaq digər yollarından biri də dərəcəyə “isti elementlər”in (hot elements) istifadə olunmasıdır. Bunlara videolar, səs yazıları, mahnılar, oyunlar, günümüzdə aid məsələləri misal çəkmək olar. Dərəcə zamanı tələbələr yorulublarsa onların yaşına uyğun olan mahnı ilə dərəcəyə bir qədər fasilə vermək olar. Bu zaman tədris olunan dildə səslənən mahnıya şagirdlər alt yazısı ilə və yaxud alt yazı olmadan belə qulaq asmaqla tələffüz qaydalarına diqqət yetirməli olurlar. Yuxarıda adı çəkilən elementlərin dərəcəyə istifadə olunması üçün məktəb yaxşı təchizatlarla təmin olunmalıdır. Xarici dil öyrənməyə motivasiyası olan şagirdin qarşısında belə təchizat baxımından problemlər çıxırsa onda artıq motivasiya aşağı düşür. Şagirdə və ya tələbəyə lazım olan dərəcə materialı (vəsait) də tədrisin olmazsa olmazıdır. Azərbaycanda orta məktəblərdə şagirdlər bütün fənlərdən eləcə də xarici dil fənnindən dərəcələrlə pulsuz təmin olunurlar. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, xarici motivasiyanın təsir göstərdiyi amillərdən biri də imtahandır. Şagird yalnız imtahandan keçmək üçün xarici dili öyrənir. Lakin yaxşı olar ki, müəllim şagirdi imtahana hazırlayan zaman bir qədər irəliləyərək ona xarici dilin tutaq ki, qulaq asma-anlama bacarığında bir tapşırıq və ya hər hansı mahnı, səs yazısı dinlətməklə onun xarici dilə azca marağını yarada bilər.

Ümumiyyətlə görüldüyü kimi nəinki xarici dilin, ana dilində olan fənlərin də tədrisində müəllim həll edici faktordur. Motivasiyanı yaratmaq üçün müəllimin vacib keyfiyyətləri olmalıdır. Keyfiyyətli müəllim keyfiyyətli təhsil deməkdir.

The role of motivation in foreign language teaching

SUMMARY

Motivation is a psychological factor that motivates a person to do anything in life. “Motivation is a process that drives the learning process and stimulates students’ cognitive activity. An active lesson or lesson activity begins with motivation. ” Motivation is inspired by two main areas: intrinsic motivation and extrinsic motivation. Intrinsic motivation is the motivation within a person. During learning a foreign language the intrinsic motivation helps a person learn the language independently without nobody’s obligation.

Extrinsic motivation is the opposite of intrinsic motivation. If human inner desire plays a greater role in the intrinsic motivation, then the extrinsic motivation is influenced by the extrinsic factors that cause it. There is always a problem of low motivation in the classroom in foreign language teaching. Students are not interested in English lessons in many classes. One of the main goals of foreign language

teaching is to increase the low motivation against foreign languages in secondary and higher education. The teacher is important factor to strengthen motivation. Qualitative teacher means qualitative education.

Key words: Motivation, intrinsic motivation and extrinsic motivation, low motivation and ways of increasing low motivation

Айнур Мамедова

Роль мотивации в обучении иностранному языку

РЕЗЮМЕ

Мотивация-это психологический фактор, побуждающий человека получать удовольствие от какой-либо деятельности, чтобы делать в жизни то, что он хочет. Мотивация-это процесс, направляющий процесс обучения и стимулирующий познавательную деятельность учащихся. Активный урок или деятельность урока начинается с мотивации. Мотивация в основном вдохновляется 2 местами: внутренняя мотивация и внешняя мотивация. Внутренняя мотивация-это мотивация внутри человека. При изучении иностранного языка при внутренней мотивации человека учится самостоятельно и без чьего-либо принуждения.

Внешняя мотивация есть следствие внутренней мотивации. Если внутренняя инициатива человека играет более важную роль во внутренней мотивации, то внешняя мотивация, наоборот, возникает в результате воздействия внешних факторов. Всегда существует проблема низкой мотивации на занятиях по иностранному языку. Многим ученикам на уроках английского языка уроки не интересны. Одной из основных целей обучения иностранным языкам является повышение низкой мотивации к изучению иностранных языков в среднем и высшем образовании. Учитель должен обладать важными качествами для создания мотивации. Качественный учитель-качественное образование.

Ключевые слова: Мотивация, внутренняя и внешняя мотивация, низкая мотивация и пути её повышения.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dörnyei, Z. (2003). Attitudes, Orientations, and Motivation in language learning: Advances in Theory, Research, and Applications. in Dörnyei, Z. (Ed.). Attitudes, Orientations, and Motivation in language learning. (pp, 3-32). Malden: Blackwell Publishing.
2. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th edition). Harlow: Pearson Education.

3. Masgoret, A.-M., & Gardner, R. C. (2003). Attitudes, motivation, and second language learning: A meta-analysis of studies conducted by Gardner and Associates. *Language Learning*, 53(1), 123-163.
4. Noels, K. A., Clément, R., & Pelletier, L. G. (1999). Perceptions of teachers' communicative style and students' intrinsic and extrinsic motivation. *The Modern Language Journal*, 83(1), 23-34.
5. Wang, Y. (2006). The factors in L2 Learning and Motivation and Their Pedagogical Implications in English Classroom. *Sino-English Teaching*, 3(7), 32-38.
6. <https://www.movqe.az/news/maraqli/60728.html>
7. <https://muallim.edu.az/news.php?id=3026>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: Rəyçi: Fil.f.dok, dosent Ülviyyə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏİDƏ YASIN QIZI HÜSEYNOVA
Odlar Yurdu Universiteti
Koroğlu Rəhimov küç, 13
maqistrant
Huseynovasaida1989@gmail.com

QRAMMATİK ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQI VƏ ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Xarici dildə zamanlar ən vacib mövzulardan biridir, hətta birincisidir. Çünki zamanlar, bütün dillərin əsasını təşkil edir. Doğru zamandan istifadə edərək biz fikrimizi istədiyimiz şəkildə ifadə edə bilərik. Zaman anlayışı olduqca mürəkkəb bir məfhum olaraq fəlsəfə, dilçilik, tarix və s. elmlərin tədqiqat obyektinə daxildir. Xarici ölkələrdə nəşr olunmuş və təhsil müəssisələrimizdə reallaşdırılan tədris prosesində müasir ingilis dilinin qrammatikasına aid istifadə olunan müxtəlif adlı dərsliklər və dərs vəsaitlərində zaman formalarının hər birinin dəqiq izahlarından və zaman formalarının bir-biri ilə müqayisələrindən bəhs edilir və nümunələr təqdim olunur. Faktik dil materialları sübut edir ki, həm doğma dildə həm də xarici dildə istər tədqiq edilərkən, istərsə də tədris edilərkən feilin qrammatik zaman kateqoriyası mühüm, dolğun və əhatəli mövzulardan biridir. Bir-biri ilə qohum olmayan bu dillərdə feilin ən mürəkkəb kateqoriyası hesab olunan qrammatik zaman kateqoriyası tədqiq və tədris olunan bu müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşlarını daha dərindən müəyyən etməyə imkan verir. Hər iki dilin hərtərəfli öyrənilməsində böyük təsirə malikdir. Tədqiq və tədris etdiyimiz hər iki dildə tarix boyu dəyişən, formalaşan və yenilənən feilin zaman formaları müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq hər iki dilin qrammatikasında və qrammatikanın tədrisi prosesində əsas mövqeyə malikdir.

Açar sözlər: xarici dil, dil tədrisi, zaman, qrammatika.

Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyasının tədqiqinə həsr edilmiş araşdırmalardan məlum olur ki, obyektiv və qrammatik zamanlar bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Zaman anlayışı olduqca mürəkkəb bir məfhum olaraq fəlsəfə, dilçilik, tarix və s. elmlərin tədqiqat obyektinə daxildir. Fəlsəfədə zaman obyektiv və yaxud fəlsəfi zaman, dilçilikdə isə qrammatik və yaxud feili zaman adlandırılır. Obyektiv-fəlsəfi zaman bütün dünya xalqları üçün ümumi cəhətləri ilə xarakterikdir. Belə ki, bu zaman müxtəlif xalqların ictimai, iqtisadi, mədəni və özünəməxsus inkişafı ilə əlaqəli formada onların dil quruluşlarında bir-birindən fərqli formalarda, müxtəlif səviyyələrdə öz ifadəsini tapır. Bütün xalqlar üçün eyni olan obyektiv zaman keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə edir. Müxtəlif sistemə mənsub olan dillərdə obyektiv zaman fərqlənmədiyi halda, qrammatik zamanın xidməti isə fərqlənərək

dillərin müxtəlif olması baxımından müxtəlif formalarda təzahür etdiyi üçün həmin dillərdə müxtəlif qrammatik zaman kateqoriyaları mövcuddur. Deməli, müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif zaman sistemi olur və buna görə də qrammatik zaman öz funksiyasını xalqlara xidmətdə eyni səviyyədə yerinə yetirə bilər. Həmin dillər zaman sistemlərində olan zaman formalarının kəmiyyəti və qrammatik quruluşları baxımından bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dili və müasir ingilis dili müxtəlif dil ailələrinə məxsus olduqları üçün müxtəlif sistemli dillərdir. Müasir Azərbaycan dili Altay dil ailəsinin türk dilləri qrupunun oğuz yarım qrupuna aiddir, müasir ingilis dili isə hind- Avropa dil ailəsinin german dilləri qrupunun qərbi german yarımqrupuna daxildir.

Qrammatik zaman nədir? Akademik Ağamusa Axundov Azərbaycan dilçiliyində qrammatik zaman kateqoriyasına həsr olunmuş ən sanballı və hərtərəfli, orijinal fikirlərlə zəngin olan “Feilin zamanları” əsərində dəyərli fikirlər söyləyərək obyektiv zamandan fərqlənən qrammatik zamanın geniş izahını verir: “Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi forma əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı, onu xeyli konkretləşdirir. Bu cəhətdən sərhədləri eyni olan obyektiv və qrammatik zamanlar bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Qrammatika müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və ya halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir”.(1,8) Beləliklə, həm insan fəaliyyəti, həm də insan təfəkkürü tam olaraq obyektiv-fəlsəfi zamanla bağlıdır, obyektiv zaman qrammatik zaman kateqoriyası vasitəsilə öz məzmununu, mənasını insan şüurunda konkretləşdirərək öz əksini dildə tapır.

Məlumdur ki, həm Azərbaycan dilində həm də ingilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası var. Hər iki dildə həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində bu kateqoriya özünəməxsus rola və əhəmiyyətə malikdir. Tədqiq olunan hər iki dildə qrammatik zaman kateqoriyası mürəkkəb kateqoriya hesab olunur. Həm Azərbaycan dilinin morfoloqiyasında, həm də ingilis dilinin morfoloqiyasında tədqiq olunan qrammatik zaman kateqoriyası mərkəzi yer tutur. Beləki, bu kateqoriya həm də feillərə xas olan kateqoriya kimi qiymətləndirilir. Hind-Avropa və türk dillərində zaman anlayışı ən ümumi şəkildə feildə ifadə olunur. A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, zaman kateqoriyası feilin ən mühüm kateqoriyasıdır.(1,42) Müqayisə edilən hər iki dildə qrammatik zaman kateqoriyası feilin ən mürəkkəb və ən tutumlu qrammatik kateqoriyasıdır. Feil həm Azərbaycan dilində həm də, ingilis dilində əsas nitq hissələrindən biridir. Qrammatik mənasına əsasən şəxsin, əşyanın işini, hərəkətini, hal-vəziyyətini bildirən sözlərə feil deyilir(5,159). Azərbaycan və ingilis dillərində feil həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən ən zəngin nitq hissəsidir. Hər iki dildə feili əsas nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən ən başlıcası onun ümumi prosessual mənasının zaman kateqoriyası vasitəsilə reallaşmasıdır. Muxtar Hüseynzadə dərslərində yazır: “Fəllərdə zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı

zamanın müddətini müəyyən edir. Yəni icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası zamanı ilə indi həmin işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir”.(2,148)

A.Axundov feilin zaman kateqoriyasının elmi izahını belə verir: “Feilin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikası olub, hərəkətin danışmaq vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışmaq vaxtına münasibətini bildirir”.(1,15) Danışmaq vaxtı müqayisə olunan Azərbaycan və ingilis dillərində zamanların bir-biri ilə fərqləndirilməsində əsas meyar hesab olunur. A.Axundov qeyd edir: “Yəni hərəkət ya danışmaq vaxtından əvvəl, ya danışmaq vaxtı ilə eyni vaxtda, ya da ki, danışmaq vaxtından sonra icra olunur. Buna əsasən də feilin keçmiş, indiki və gələcək zamanları müəyyən olunur”.(1,42) Dilçilik ədəbiyyatından məlum olur ki, danışmaq vaxtı iki cürdür: mütləq və nisbi. A.Axundov yazır: “Mütləq danışmaq vaxtı termini altında dilçilər bilavasitə danışmaq vaxtını, başqa sözlə, həqiqi indiki zamanı başa düşürlər.Məsələn, biz danışdığımız və yaxud müəyyən bir şey yazdığımız zaman gördüyümüz və bildiyimiz hərəkətlər haqqında məlumat veririksə, bu, mütləq danışmaq vaxtında olur. Nisbi danışmaq vaxtı dedikdə isə zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışmaq vaxtı əsas götürülür.Bu vəziyyət özünü ən çox tabeli mürəkkəb cümlələrdə göstərir. Məsələn, “Aydın gördü ki, yağış yağır” cümləsində feil zamanlarını müəyyənləşdirən danışmaq vaxtı meyarı kimi “Aydın gördüyü” vaxt qəbul olunur. Bu vaxtla “yağışın yağması” vaxtı eyni olduğundan (yağış yağır) indiki zaman kimi qeyd olunur.Deməli, mütləq danışmaq vaxtına görə keçmiş zamanda olmuş bir hərəkət, nisbi danışmaq vaxtına görə indiki zamanda olmuş bir hərəkət kimi qəbul edilir”.(1,42-43)

Feilin zamanları haqqında Buludxan Xəlilov yazır: “Müasir Azərbaycan dilində feilin zamanının sayı barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, dilimizdə feilin 3 zaman forması məqbuldur:keçmiş zaman forması, indiki zaman forması, gələcək zaman forması”.(3,220) M.Hüseynzadə, Q.Kazımov və B.Xəlilov yazdıqları dərsləklərdə feilin keçmiş və gələcək zamanlarının iki yerə ayrıldığını qeyd edirlər. Bununla yanaşı, M.Hüseynzadə feilin xəbər şəklini sadə və mürəkkəb formalara ayırır. Sadə xəbər şəklinə feilin zamanlarını aid edir. Mürəkkəb xəbər şəklinin isə zaman şəkilçilərindən sonra felə “idi”, “imiş” və ya “isə” ədatının əlavə olunması ilə yarandığını yazır. M.Hüseynzadə keçmiş zamana belə tərif verir: “Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş və ya olunmamış bir iş haqqında indi xəbər verilən vaxt arasındakı bir zamandır; yəni iki iş arasındakı zamandır. Bu işlərdən birisi əvvəlcə icra olunur və ya olunmur, digəri isə onun haqqında xəbər verir”.(2,148) Məsələn: “Atam qəzeti oxudu” cümləsində iki iş vardır: 1) atamın icra etdiyi iş; 2) atamın icra etdiyi iş haqqında məlumat vermək. Müəllif indiki zamana belə tərif verir: “İndiki zaman icra olunan və ya olunmayan işlə onun haqqında xəbər verilən işin eyni zamanda baş verdiyini bildirir; yəni əvvəlcə bir işin icrasına başlanılır və bu icra bitməmiş onun haqqında xəbər verilir. Nəticədə, hər iki hərəkət eyni zamanda icra

olunur”.(2,152) Məsələn: “Dostum gəlir” cümləsində, dostum gəlmək işini icra etdiyi bir zamanda mən bu iş haqqında xəbər verirəm. M.Hüseynzadə gələcəkdə icra olunacaq və ya olunmayacaq bir işlə onun haqqında indi xəbər verilən iş arasındakı zamana gələcək zaman deyilməsini qeyd etmişdir.O yazır: “Bu zaman keçmiş zamanın əksini ifadə edir. Keçmiş zaman əvvəlcə icra olunmuş işin sonradan xəbər verilməsindən ibarət idisə, gələcək zaman sonradan icra olunacaq və ya olunmayacaq bir işin əvvəlcədən xəbər verilməsindən ibarətdir”. (2,153)

Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatikasına həsr olunmuş kitablarda və tədqiqat əsərlərində həm hal adlandırılan indiki zaman forması kimi təqdim edilən, həm də davamlı indiki zaman forması kimi təqdim edilən feil forması özünün inkarı olmadığına görə müstəqil zaman forması hesab olunmur. Feilin davam formasının, başqa sözlə, feilin davam şəklinin inkarının mövcud olduğu bəzi kitablarda qeyd olunmuşdur. Bu bərdə azərbaycanlı müəlliflər qeyd edirlər ki, feilin davam formasının inkarı “deyil” sözündən istifadə etməklə yaradılır. Eyni zamanda onlar qeyd edirlər ki, feilin davam formasının inkarından nadir hallarda istifadə edilir və bu forma praktik olaraq dildə özünü az göstərir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, feilin davam şəklini Azərbaycan və ingilis dillərində rast gəlinən feilin zamanlarına aid tədqiqat əsərlərində müəlliflər semantik cəhətdən ingilis dilində olan davamedici zaman formalarına uyğun hesab edirlər və bu forma vasitəsilə ingilis dilinin davamedici zaman formalarını ifadə edirlər.

Azərbaycan dilinin qrammatikasına və ingilis dilinin qrammatikasına aid kitablardan məlum olur ki, müasir ingilis dilindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində feillər cümlələrdə şəxs əvəzlilikləri olmadan da işlədilir. Müasir Azərbaycan dilində zaman şəkilçiləri yalnız bir qrammatik məna daşıyır və onlar feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyasını əks etdirmir. Müasir Azərbaycan dilində feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyasının özünün morfoloji ifadə vasitələri vardır. Bu baxımdan müasir ingilis dili müasir Azərbaycan dilindən fərqlənir. Bu bərdə O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı dərsliyində yazır: “Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası müasir ingilis dilində feilin ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. Müasir ingilis dilində feilin bu kateqoriyasını ifadə edəcək müstəqil qrammatik (morfoloji) vasitə, demək olar ki, yoxdur”. (6,135) Müasir ingilis dilində qrammatik zaman formasının morfoloji ifadə vasitəsi feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyasını da əks etdirir. Dərsləkdə qeyd olunduğu kimi, üçüncü şəxsin təkində feillərin indiki qeyri-müəyyən zaman formalarını düzəltmək üçün istifadə olunan şəkilçi, “to be” feilinin 1-ci şəxsin təkində işlənən indiki qeyri-müəyyən zaman forması feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edir.

Azərbaycan dilçiliyində həm Azərbaycan dilində həm də ingilis dilində qəbul edilən feilin zamanlarına dair bir sıra tədqiqat əsərlərində, monoqrafiyalarda, dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, elmi jurnallarda hər iki dilin müqayisəli tədqiqi əks olunmuşdur. Professor Oruc Musayevin tərtib etdiyi ali məktəb dərsliklərində həm Azərbaycan dilinin, həm də ingilis dilinin qrammatik zaman kateqoriyası haqqında

geniş məlumatlar verilir. Oruc Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” dərslində və “A practical grammar of contemporary English” dərslində qrammatik zaman kateqoriyasını hər iki dildə müqayisəli tərzdə tədqiq etmişdir. Dərslərdə müasir ingilis dilində zaman formalarının struktur modelləri, onların məna və işlənmə xüsusiyyətlərinin izahları və onlara dair nümunələr, hər bir zamanın Azərbaycan dilində qarşılığı haqqında məlumatlar əks etdirilmişdir.

Azərbaycan tədqiqatçılarından İlham Tahirov “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” monoqrafiyasında və Fikrət Cahangirov “İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi” adlı dissertasiyasında və eyniadlı monoqrafiyasında hər iki dildə feilin zaman formalarını xüsusi səriştə ilə tədqiq etmişlər. İ. Tahirov monoqrafiyasında yazır: “Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası təsriflənən fel formaları çərçivəsində xəbər şəkli ilə məhdudlaşır”. (7,64) Eyni zamanda o qeyd edir: “Azərbaycan dilində feilin zaman formalarının tərkibi barədə müəyyən fikir ayrılıqları olsa da, bütövlükdə üç zamanla təmsil olunan beş formanın mövcudluğu şübhə doğurmur”. (7,65) F. Cahangirov və İ. Tahirov monoqrafiyalarında qrammatik zaman kateqoriyasının Azərbaycan dilində beş zaman formasını (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zamanlar) əhatə etdiyini, ingilis dilində isə on altı zaman formasını əhatə etdiyini qeyd etmişlər. Oxşar qeydə Gülrux Həsənovanın “Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası” adlı monoqrafiyasında da rast gəlinir.

B. Cəfərova “İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi” adlı dissertasiyasında və “English” adlı dərslində bu iki dilin zaman formalarını müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir.

K. İsgəndərova “Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin zaman formalarının funksional tədrisi” adlı dissertasiyasında ingilis dilinin zaman formalarını Azərbaycan dilinin zamanları ilə müqayisə edərək geniş şəkildə izah etmişdir. Müəllifin bir fikri maraqlıdır. Belə ki, müəllif ingilis dilinin zaman formalarını qrammatikanın valideynlərinə - “əsasını qoyanlara” bənzətməyin mümkün olduğunu dissertasiyasında qeyd etmişdir. Həmçinin, o, zaman formalarını qrammatikanın əlifbası da hesab edir. (4,42)

Digər yazılı mənbələrdə də həm müasir Azərbaycan dilinin feilin zamanları, həm də müasir ingilis dilinin feilin zamanları barəsində dəqiq məlumatlardan və hər iki dildə qrammatik zaman kateqoriyasının xüsusi zaman göstəriciləri ilə ifadəsindən bəhs olunur.

“Filologiya məsələləri” adlı elmi jurnalda çap olunmuş elmi məqalələrdə qrammatik zaman kateqoriyası müqayisə edilən müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərində tədqiq olunmuşdur. Həmin məqalələrdə ingilis dilində zaman kateqoriyasının tipoloji cəhətdən ondan fərqlənən Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox modelləri əhatə etdiyi qeyd olunmuşdur.

Respublikamızda yerləşən ali məktəblərdə keçirilən tədris müddətində həm Azərbaycan dili, həm də xarici dillər tədris olunur. Ali təhsil müəssisələri üçün

hazırlanmış, müasir Azərbaycan dilinin tədrisi üçün nəzərdə tutulan dərsliklərin hər birində müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında məqbul sayılan feilin üç zamanı haqqında lazımi məlumatlar əks olunur, zamanların məna xüsusiyyətləri haqqında izahlar və nümunələr verilir. Dərslikləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, zamanların məna xüsusiyyətlərinin izahları və onlara dair nümunələr dərsliklərdə say etibarilə fərqlənir.

Ali təhsil müəssisələrində müasir ingilis dilinin zaman formalarının tədrisində istifadə olunan və azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində tərtib edilən dərsliklərdə zaman formalarının düzəldilməsi, məna və işlənmə xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar əks olunur, onlarla birlikdə işlədilən zaman zərfləri qeyd olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dərsliklər əks etdirdikləri məlumatların həcminə görə bir-birindən fərqlənir.

Xarici ölkələrdə nəşr olunmuş və təhsil müəssisələrimizdə reallaşdırılan tədris prosesində müasir ingilis dilinin qrammatikasına aid istifadə olunan müxtəlif adlı dərsliklər və dərs vəsaitlərində zaman formalarının hər birinin dəqiq izahlarından və zaman formalarının bir-biri ilə müqayisələrindən bəhs edilir və nümunələr təqdim olunur. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı müəlliflərin ali məktəblərdə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisi üçün tərtib etdikləri müxtəlifadlı dərsliklər və dərs vəsaitlərində də ingilis dilinin zaman formalarının bir-biri ilə müqayisələndirilmələrinə və onlara dair nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqat əsərlərində də ingilis dilinin zaman formaları arasında müqayisələr aparılır, oxşar və fərqli cəhətlər aşkar edilir və zaman formalarının məna xüsusiyyətləri, onlarla istifadə edilən zaman zərfləri dəqiqləşdirilir. Ayrı-ayrı mənbələrdə müasir ingilis dilinin qrammatik zaman formalarının düzəldilməsi və işlədilməsi ilə bağlı aparılan müqayisələr imkan verir ki, mürəkkəb bir mövzu olan ingilis dilinin zaman formalarına dəfələrlə müraciət edilsin. Müqayisələr nəticəsində zaman formalarını tam şəkildə anlamaq və dərk etməyin mümkünlüyü vurğulanır və nümunələr vasitəsilə sübut edilir.

Bir çox mənbələrdə ingilis dilinin zamanlar sistemində mövcud olan keçmiş nəzərə alınmayan gələcək zaman formaları haqqında məlumatlar digər zaman formalarına nisbətən ya daha yığcam şəkildə əks olunur, ya da ayrıca təqdim edilmir. Bu zaman formalarının izahları zamanların uzlaşması və vasitəli nitq bölmələrində daha geniş təsvir olunur. Keçmişdə təkrarlanan hərəkətləri göstərmək üçün keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasından əlavə, keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında işlənən “used+məsdər” (məsdər “to” ədatı ilə işlənir) və “would+məsdər” (məsdər “to” ədatsız işlənir) ifadə vasitələrindən istifadə etməyin mümkünlüyü qeyd olunur. Cümlələrdə zaman formalarının zaman zərflərindən istifadə etməklə və ya kontekstdən asılı olaraq onlardan istifadə etmədən təqdimatının mümkünlüyünü vurğulayırlar. Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində eyni zaman zərfinin cümlələrdə müxtəlif zaman formaları ilə istifadə olunmasından da bəhs olunur. Buna sübut olaraq hər iki dildə bir neçə cümləyə nəzər yetirək:

Onlar sabah kəndə gedirlər.

Onlar sabah kəndə gedəcəklər.

I go to London tomorrow.

I'll go to London tomorrow.

I am going to London tomorrow.

Göründüyü kimi, hər iki dildə təqdim etdiyimiz cümlələrdə işlənmiş müxtəlif zaman formaları ilə eyni zaman zərfi (Azərbaycan dilində “sabah” zaman zərfi, ingilis dilində “tomorrow” zaman zərfi) istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işlərindən və ingilis dilinə dair lüğətlərdən məlum olur ki, keçmişdə təkrarlanan hərəkətləri göstərmək üçün keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması “once” sözü ilə işlənə bilir. Məsələn: I played the piano once. They helped her once.

İngilis dilindəki indiki bitmiş zaman formasının keçmişdə başlayan vəziyyət və halların hələ də həqiqət olduğunu göstərən hərəkətləri bildirmək üçün işlədilməsi haqqında maraqlı bir məlumata K.İsgəndərovanın “Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin zaman formalarının funksional tədrisi” adlı dissertasiya işində rast gəlinir: “London has stood beside the Thames for hundreds of years. Yəni hələ də London Temza çayının sahilində yerləşməkdədir. Bu cümləni keçmiş qeyri-müəyyən zamanda yazsaq, artıq Londonun Temza çayının sahilində yerləşmədiyi fikri meydana çıxar: London stood beside the Thames”.(4,20)

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində mövcud olan “to be” feilinin bütün şəxslərin tək və cəmində indiki qeyri-müəyyən zaman formalarından istifadə olunaraq ismi xəbərlər əsasında formalaşan müəyyən şəxslə cümlələrin Azərbaycan dilində qarşılıqları olan müəyyən şəxslə cümlələrdə, əsas feil hesab olunan “to have” və “to need” feillərinin indiki qeyri-müəyyən zaman formasında işləndiyi cümlələrin dilimizdə qarşılıqları olan cümlələrdə ingilis dilindən fərqli olaraq ismi xəbərlərin qrammatik ifadə vasitələrində feildən istifadə olunmasa da, həmin cümlələrdə də indiki zaman əks olunur. Məsələn:

Mən müəlliməm.

Sən həkimsən.

O, evdədir.

Onun bir bacısı var.

Onun pulu yoxdur.

Mənim sənə köməyinə ehtiyacım var.

Onlara bizim köməyimiz lazımdır.

Görkəmli dilçi A.Axundov belə cümlələrdə zaman anlayışının cümlənin ümumi mənasından doğduğunu əsərində qeyd etmişdir.(1,42)

İngilis dilinin tədrisi metodikasına dair ingilis dilində yazılan kitablarda da ingilis dilinin zaman formaları ilə bağlı qeydlərə rast gəlmək olar. J.Harmer “How to teach English” adlı kitabında keçmişdə baş verən hadisəni danışarkən indiki qeyri-müəyyən zaman formasından istifadə olunmasını qeyd etmişdir.(8,40) J.Harmer “The practice of English language teaching” adlı kitabında ingilis dilinin zaman

formalarına aid sadə qrammatik qaydaların asanlıqla izah edilməsindən və başa düşülməsindən, mürəkkəb qaydaların çətin dərk edilməsindən və onları izah edən zaman problemlərin yaranmasından bəhs etmişdir.(9,33)

Faktik dil materialları sübut edir ki, həm doğma dildə həm də xarici dildə istər tədqiq edilərkən, istərsə də tədris edilərkən feilin qrammatik zaman kateqoriyası mühüm, dolğun və əhatəli mövzulardan biridir və bir-biri ilə qohum olmayan bu dillərdə feilin ən mürəkkəb kateqoriyası hesab olunan qrammatik zaman kateqoriyası tədqiq və tədris olunan bu müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşlarını daha dərinədən müəyyən etməyə imkan verir, hər iki dilin hərtərəfli öyrənilməsində böyük təsirə malikdir. Müasir ingilis dilindəki zamanlar bəzəndə çoxlu fikirlər söyləmək olar. Dünyamız sürətlə dəyişir. Müasir dövrdə gündən-günə zaman keçdikcə hər şeydə dəyişikliklər müşahidə olunduğu kimi, elmdə də, dilçilikdə də, qrammatikada da və əlbəttə ki, qrammatik zaman formalarında da dəyişikliklər mövcuddur. Xarici dil kimi ingilis dilinin də özünə məxsus leksikası, qrammatikası və fonetikası vardır ki, bunlarda özlərinin müxtəlifliyinə görə digər dillərlə tamamilə təzaddır. Doğma dilimizin və eləcə də ingilis dilinin qrammatikası, fonetikası, leksikası illər ərzində dəyişikliyə məruz qalmış, daha da təkmilləşmişdir. Tədqiq və tədris etdiyimiz hər iki dildə tarix boyu dəyişən, formalaşan və yenilənən feilin zaman formaları müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq hər iki dilin qrammatikasında və qrammatikanın tədrisi prosesində əsas mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II hissə. Bakı, Papirus NP, 2016.
4. İsgəndərova K. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin zaman formalarının funksional tədrisi. Bakı, 2015.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
6. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007.
7. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007.
8. Harmer J. How to teach English. Pearson Education Limited, 1998.
9. Harmer J. The practice of English language teaching. Pearson Education Limited, 2007.

Saida Huseynova Yasin

**GRAMMAR TIME CATEGORY
WAYS OF RESEARCH AND TEACHING**

Summary

Tense in a foreign language is one of the most important, even the first topic. Because tenses form the basis for all languages. Using the right tense, we can express our opinion the way we want. The concept of tense, as a very complex concept, is included in the object of research of philosophy, linguistics, history and other sciences. In various textbooks and teaching aids published in foreign countries and used in the educational process in our educational institutions on the grammar of modern English, the exact explanations of each of the tense forms and their comparison with each other are discussed and examples are provided. Factual language materials prove that the grammatical tense category of a verb is one of the most important, full and comprehensive topics both when studied and taught in both native and foreign languages. In these unrelated languages, the grammatical tense category, which is considered to be the most complex category of the verb, allows a deeper understanding of the grammatical structures of these various systematic languages which are studied and taught. It has a great impact on the comprehensive study of both languages. In accordance with the requirements of modern times in both languages we study and teach, the tense forms of the verb, which have changed, formed and renewed throughout history, have a key position in the grammar of both languages and in the process of teaching grammar.

Key words: foreign language, language teaching, tense, grammar

Гусейнова Саида Ясин

**КАТЕГОРИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ
СПОСОБЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ**

Резюме

Время в иностранном языке – одна из самых важных тем. Потому что время — это основа всех языков. Используя правильное время, мы можем выразить свои мысли так, как мы хотим. Понятие времени очень сложное понятие как философия, языкознание, история и т. является объектом исследования наук. В различных учебниках и методических пособиях, изданных в зарубежных странах и используемых в учебном процессе в наших учебных заведениях по грамматике современного английского языка, даны точные объяснения каждой из форм времени и сопоставлены формы времени между собой и приведены примеры. Фактические языковые материалы доказывают, что грамматическая категория времени глагола является одной из наиболее важных, всеобъемлющих и всеобъемлющих тем как при изучении, так и при преподавании как на родном, так и на иностранном языке. В этих неродственных языках категория грамматического времени, которая считается

наиболее сложной категорией глагола, позволяет глубже понять грамматические структуры этих различных изучаемых и преподаваемых систематических языков. Это оказывает большое влияние на всестороннее изучение обоих языков. В обоих языках, которые мы изучаем и преподаем, временные формы глагола, изменявшиеся, формировавшиеся и обновлявшиеся на протяжении всей истории, занимают ключевое положение в грамматике обоих языков и в процессе обучения грамматике в соответствии с требованиями современности.

Ключевые слова: иностранный язык, преподавание языка, время, грамматика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: Dos. Əbdurəhmanova Sədidət Xal
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TOVUZ MÖVLUD QIZI TEYMUROVA

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli, 68,

tovuzteymurova@mail.ru

FİKRƏT QOCANIN YARADICILIĞINDA NEOLOGİZMLƏR

XÜLASƏ

Fikrət Qoca yaradıcılığında neologizmlərə həm tədqiqatçının dilində, həm də surətlərin dilində geniş yer verilmişdir. Təsvir olunan obrazların dilinin fərdiləşdirilməsi, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri, mənəvi yoxsulluğunun əyani təsviri, əsəri konkret tarixi dövrlə bağlamaq, çeşidli duyğu və düşüncələrinin ifadəsi zamanı bu leksik vahidlərdən istifadə olunmuşdur. Yazıçı fikirlərini ifadə edərkən yalnız dildə olan hazır sözlərlə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onları oxucuya daha emosional-ekspressiv şəkildə çatdırmaq üçün yeni söz və ifadələr qurmuşdur.

Fikrət Qocanın əsərlərdə neologizmlər yüksək fikir və düşüncələrin ifadə tərzini üçün çox səciyyəvidir, yüksək və zəngin dil mədəniyyətinin göstəricisi olaraq dəyərləndirməyə layiqdir. Yazıcının yaratmış olduğu fərdi-üslubi neologizmlər nitqini səciyyələndirir.

Əsərlərini tədqiq edərkən müəllifin leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaradılmış fərdi-üslubi neologizmlərə yer verildiyinə rast gəldik: çəftə mənasında “keçirgə”, nişan mənasında “bilgə”, mikrafon mənasında “gursəs” [3, s.4], “səsucaldan” [2, s.5]; “kölgəsizlər” [4, s.214], skorost mənasında “surətbələn” [3, s.248], heç bir inkişafın olmaması mənasında “yerindədurma”, insan kimi həyat sürməmək anlamında “yarımhəyat”, “yarımyuxu”, öz mənafeyini vətəndən üstün tutanlar mənasında “göbək nazir”, “qarın nazir” və sair.

Yazıcının qurduğu hər bir dil vahidi digər söz və ifadələrlə, mətnin mündəricəsi ilə əlaqələnilib estetik tələblərə tabe olur

Açar sözlər: dil, ədəbi dil, üslub, neologizmlər, okkozionalizmlər

İctimai həyatın sahələri inkişaf etdikcə yeni hadisə və məfhumlar da yaranır. Bu proses də yeni-yeni sözlərin yaranma zəruriyyəti meydana gəlir. Yaranan bu yeni sözlər dilçilik ədəbiyyatında neologizmlər adlanır. Bədii ədəbiyyatın həyatı əks etdirdiyini nəzərə alsaq hər bir sahədə baş verən yeniliklər burda da öz əksini tapır.

Fikrət Qocanın əsərlərində neologizmlərə həm təhkiyəçi dilində, həm də surətlərin dilində geniş yer verilir. Neologizmlərdən istifadə edərkən yazıçı bu sözlərə iki yöndən yanaşır, həm olduğu kimi, həm də surətlərin dilində dəyişdirərək istifadə edir: Sabah səni dədən *qəstinin* qabağında gözləyəcək, - *Qəstinin* qabağında nə var? [1, s.25].

Sovet quruluşunun hökmranlıq etdiyi dövrü təsvir edən “Taleyin ağır taleyi” əsərində dilimizə yeni daxil olmuş qonaq evi, mehmanxana sözüylə eyni mənada olub, dilimizə rus dilindən daxil olan “qostinsiya” kəlməsi sadə kənd insanların dilində “qəstin” deyə verilir. Fonetik dəyişikliklə Suğranın, Talenin dilindən verilən belə terminlər onların nitqini fərdiləşdirir, əsərə yerli kalorit gətirir.

Fikrət Qocanın əsərlərində neologizmləri tədqiq edib mənşə etibarını ilə aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq: Dilimizin daxili imkanları nəticəsində yaranan neologizmlər. 2. Başqa dillərdən söz almaq yolu ilə yaranan neologizmlər. 3. Fərdi-üslubi neologizmlər.

Dilin lüğət tərkibi də digər sahələr kimi hər zaman inkişafdadır. Bu inkişaf prosesi leksik laylarının hər birinə fərqli cəhətdən təsir edir. Ümumişlək sözlərin bir qrupu köhnəlir, tarixizmlərə və köhnəlmiş sözlərə, terminlərin bir qismi tarixizmlərə çevrilir, neologizmlər də eynən müəyyən zamandan sonra, hamı tərəfindən mənasi eyni dərəcədə anlaşıldığından ümumişlək sözlər cərgəsinə daxil olur.

Fikrət Qocanın həm nəzm, həm də nəsr dilində işlənmiş yeni sözlərin böyük bir hissəsi - daha çox ərəb-fars dillərindən alınan və dilimizin daxili imkanları əsasında yaranan yeni sözlər - artıq ümumişlək səviyyəyə keçmiş, leksikonumuzda sabitləşmişdir.

Yaradıcılıq prosesində yazıçı fikirlərini ifadə edərkən yalnız dildə olan hazır sözlərlə kifayətlənmir, onları oxucuya daha emosional şəkildə çatdırmaq üçün yeni söz və ifadələr yaradır. Bu yeni söz və ifadələrə fərdi-üslubi neologizmlər adlanır. Dilçilik ədəbiyyatında üslubi neologizmlərə eyni zamanda “*situativ neologizmlər, okkasionizmlər də deyilir*” [2, s.71].

Fərdi-üslubi neologizmlərin işlənmə dairəsi geniş deyildir. Belə ki bu yeni sözlər novatorluğa meyilli, daima yeni söz axtarışında olan yazıçılar tərəfindən yaradılır və fərdi xarakterə sahib olur. Eyni zamanda yazıçının üslubunu müəyyənləşdirir. Neologizmin üslubi dəyəri də o zaman daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrət Qocanın əsərlərdə neologizmlər yüksək fikir və düşüncələrin ifadə tərzini üçün çox səciyyəvidir, yüksək və zəngin dil mədəniyyətinin göstəricisi olaraq dəyərləndirməyə layıqdır. Yazıçının yaratmış olduğu fərdi-üslubi neologizmlər nitqini səciyyələndirir.

Əsərlərini tədqiq edərkən müəllifin leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaradılmış fərdi-üslubi neologizmlərə yer verildiyinə rast gəldik: mikrafon mənasında “*gursəs*” [3, s.4], “*səsucaldan*” [2, s.5]; “*kölgəsizlər*” [4, s.214], skorost mənasında “*surətbələn*” [3, s.248].

Yazıçının yaratmış olduğu “*kölgəsizlər*” leksik vahidi hamıya deyil, bəzi insanların gözlərinə görünən “ışıqdan yaranmış insan silueti, ruh, gözəgörünməz” mənasını bildirir. Bu neologizm surətlərin psixoloji durumunun təsviri məqamında yazıçının nəsr əsərlərində yer vermiş olduğu ölməz ruhların adlarıdır. Təsvir olunmuş surət həyat, ölüm, axirət kimi suallarına bu ruhlarla söhbəti əsasında cavab tapır.

Fikrət Qocanın bədii əsərlərində morfoloji yolla yaranan neologizmlər əsasən aşağıdakı yollarla düzəlmişdir:

a) *-gə* şəkilçisi ilə: *keçirgə, bilgə*; Qapını bərk çəkdi, yenə açılmadı. Gördü *keçirgəylə* bağlanıb, *keçirgəyi* geri çəkdi, qapı özü cırıldayıb açıldı [3, s.41], Zəhragilin məhəlləsi ilə öz aralarında *bilgə* olsun deyə bir yekə söyüd budağını kəsib yerə paya kimi sancmışdı [3, s.239]. Qeyd edək ki, *bilgə* sözü türk dilində bilgili, geniş biliyə malik anlamında işlənir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, təsvir etdiyi hadisələrə yerli kolorit vermək üçün *-gə* şəkilçisi vasitəsilə yazıçı “cəftə” sözünə ekvivalent “keçirgə”, “nişə”n sözünə ekvivalent “bilgə” neologizmləri yaratmışdır.

b) *-pərvər* şəkilçisi ilə:

Deyirik, deyirik, *deməkpərvərik*.

Yeməkpərvərik.

Qarnımız doyandan sonra

Özümüzü *öyməkpərvərik* [5, s.151].

Yazıçı xalqımızın taleyinə, başına gələn müsibətlərə münasibət bəsləyərək hələ də keçmişimizdən dərs çıxarmadığımızı təəssüflənir, köhnə vərdişlərimizi fərdi-üslubi neologizmlərlə uğurla ifadə edərək - “*deməkpərvər*”, “*yeməkpərvər*”, “*öyməkpərvər*” - fikrin kəskin, təsirli ifadəsinə nail olur. Fikrət Qocanın orijinal dəst-xətti belə bir fikri qətiləşdirir ki, “*poeziya özünəməxsus dildir*” [6, s.228]. Burada istənilən dil ünsürü digər söz və ifadələrlə, mətnin mündəricəsi ilə əlaqələndirib estetik tələblərə tabe olur. O heç bir vaxt durğun vəziyyətdə qalmayıb poetik tükənməzliyini təsdiqləyir.

c) *-gir* şəkilçisi ilə:

Şöhrət özü izləyir

Məni hər addım-addım.

Bir də *baxtıgirəm* mən [7, s.119].

Pillə-pillə yüksələn, şöhrət qazanan rəssam Dağlaroğlunun dilindən verilmiş olan bu dil vahidi sanki onun xarakterinə biçilib.

ç) *-ist* şəkilçisi ilə:

Gəldi dövrəni çatdı

Şərçi Şərəbanının,-

Cırmağıst olub indi.

Bunlar cırmaq atırlar,

*Cırmağıst*dilər bunlar... [5, s.18].

Yazıçı sözün və jurnalist peşəsinin dəyər və məsuliyyətini dərk etməyənləri, yersiz olaraq onun-bunun bostanına daş atanları “*cırmağıst*” adlandıraraq, fikrin daha da dolğun, təsirli, emosional-ekspressiv olmasına nail olur, bircə bu söz uğurlu sözdür.

d) *-xor* şəkilçisi ilə:

Çingiz peşəkar deyildi,

insan idi, insan!

Bu jurnalist “peşəkardır”-

Peşəsində karlar, korlar,

Peşəxorlar... [7, s.316].

Yazıçı Çingiz Mustafayevin jurnalist kimi xidmətlərinə, insani keyfiyyətlərinə toxunur. Ən çətin ayaqda vətəninə qoyub qaçanların əksinə olaraq, Çingiz Mustafayevi ən qaynar nöqtələrə atılan qorxmaz, cəsur, peşəsini sevən və layiqincə yerinə yetirən peşəkar jurnalist, əsl vətəndaş kimi dəyərləndirir və nümunə göstərir. Bunun əksinə vətəninin taleyinə biganə qalan, ağızda vətən, vətən deyib gizlənənləri, qulaqlarını tıxayıb, gözlərini yumanlarısa “peşəxor” adlandıraraq fikrinin daha da ifadəliyinə nail olur. Bizcə, uğurlu bir sözdür.

Sintaktik yolla yaranan neologizmlər isə əsasən iki fərqli sözün birləşməsi və yanaşması ilə yadılır: -Yox a...Sözə bax ey...Hara qaçıram ki. Sən çox *mintelli* olmusan. Özün-özündən şübhələnirsən.. [4, s.245].

Nümunədə hər şeydən xəbərdar olan anlamına ekvivalent kimi yazıçı tərəfindən yaradılan “mintelli” neologizmi cavan oğlunu itirən və bu hadisədən sonra daim öz içində dünya, olum, ölüm fikirləriylə dolşan, suallarına cavab arayan və ruh sağlığı pozulan Soltanın psixoloji vəziyyətinə uyğundur, yerində işlənmişdir.

“Yenidənqurma”, “yenidənqırma”, “yenidənqoruma”, “yenidənqırmaq”, “yerindədurmaq”, “yerindəndurmaq” neologizmləri də yazıçı tərəfindən uğurla yaradılmış fərdi-üslubi neologizmlərdir.

Ayılma, *yenidənqurma* oldu.

Yenidənqırma oldu,

Yenidənqoruma oldu.

Hələ də *yenidənqırmaq*,

Hələ də *yerindədurmaq*,

Hələ də *yerindəndurmaq*

Bu qəti yürüşün adı –

Yenidənqurmadı! [8, s.18].

Nümunədən görüldüyü kimi, yazıçı sovet quruluşunda yenidənqurma adı altında müəyyən tarixi mərhələni əhatə edən siyasətinin məğzini yaratdığı fərdi neologizmlərlə özünəməxsus üslubda ifadə edərək ifşa edir. Məlum olur ki, yenidənqurma xalqımıza heç bir yenilik gətirməyən, sadəcə insanımızı boşu-boşuna ağır zəhmət altına salan yenidənqırma, yenidənqoruma, yerindəndurmaq, yerindədurmaq, yerindəndurmaqdan başqa bir şey deyilmiş.

Və ya:

...Bu ki, ömür deyil, -

yarımyuxu,

yarımqarın yemək,

yarımhəyat [9, s.136].

Otuz üç il işğal təhlükəsi altında olub, gecə-gündüzü olmayan, bir əlində silah tutub, o biri əliylə təsərrüfat işlərini görən sadə Vyetnam xalqının acınacaqlı taleyini qələmə alan yazıçı yaratdığı üç neologizmlərlə - “yarımyuxu”, “yarımqarın”, “yarımhəyat”, daha təsirli, real və dolğun təsvir yaratmışdır. Bununla da yazıçı fikrin emosional və ekspressiv cəhətdən güclü ifadəsinə nail olmuşdur.

Çoxu nazir olmaq istəyir,

Baş nazir,

ürək nazir,

qarın nazir,

göbək nazir. [9, s.212].

Yazıçı ac qarına vətən və azadlıq qeyrətini çəkən fəhlə, kəndli, müəllim, alimin əksinə olaraq, müəyyən məqsədlərlə nazir olmağa can atanları “ürək nazir”, “qarın nazir”, “göbək nazir” deyə özünün yaratdığı yeni ifadələrlə adlandıraraq ifşa etmişdir.

Mükəmməl şeir və nəsr əsərləri mükəmməl poetik sözlərin, bu sözlə sənətkar məsuliyyətinin məhsuludur. Fikrət Qoca kimi fitri istedad sahibləri məhz əsərin məzmununa uyğun yeni leksik vahidlər - fərdi-üslubi sözlər vasitəsilə bizi əhatə edən aləmin dolğun mənzərəsini oxucunun varlığına köçürə bilirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı, UniPrint, 2015, 397 s.
2. Варанйев К.Т. Роль основного словарного фонда в образовании фразеологических единиц “Иностранном языке в школе”, 1951, №6.
3. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı, UniPrint, 2015, 375 s.
4. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. VIII cild. Bakı, UniPrint, 2015, 389 s.
5. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, “Azər nəşr”, 2015, 380 s.
6. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика. Библиографическая информация:
Структурализм “за” и “против”. М., 1975. 193-230 с.
7. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. VI cild. Bakı, UniPrint, 2015, 367 s.
8. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, UniPrint, 2014, 389 s.
9. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı, “Azər nəşr”, 2005, 390 s.

T.M.TEYMUROVA

НЕОЛОГИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ФИКРЕТА ГОДЖИ

РЕЗЮМЕ

Известный с 60-ых годов 20-го века своим творчеством, стилем слагания стихов в Азербайджанской поэзии, Фикрет Годжа отличается своей индивидуальностью.

Статья раскрывает суть «неологизмы их стилистических особенности» в творчестве Фикрета Годжи. Способность поэта изложить их в поэтической и только, ему присущей форме.

Мы видим, что в произведениях Фикрета Годжи неологизмы включены как в язык исследователя, так и в язык копий. Индивидуализация языка изображаемых образов, наглядное изображение их характерных черт и духовной нищеты, связь произведения с конкретным историческим периодом, общность идей и мыслей дали этим словам широкий простор. В творческом процессе писатель не только выражает свои мысли готовыми словами на языке, но и создает новые индивидуально-стилевые слова и выражения, чтобы более эмоционально донести их до читателя.

Созданные Фикретом Годжей неологизмы индивидуально характеризуют стиль автора. Исследуя творчество автора, мы столкнулись с индивидуально-стилистическими неологизмами, созданными лексическим, морфологическим и синтаксическим путем. Здесь любой элемент языка связан с другими словами и выражениями, содержанием текста и подчиняется эстетическим требованиям.

Ключевые слова: язык, литературный язык, стиль, неологизмов, окказиональный слова.

T.M.TEYMUROVA

NEOLOGIZMS IN CREATIVITY FIKRET GODJA

SUMMARY

From 60-s' years 20th centuries known, the creativity, style to compose verses in the Azerbaijan poetry Fikret Godja differs the individuality. Essence of neologisms and their stylistic features in creativity Fikret

The article opens as neologisms of and their stylistic features in creativity Fikret Godja. Ability of the poet, to state them in poetic and inherent only to himself form. We see that in the works of Fikret Goja, neologisms are included both in the language of the explorer and in the language of copies.

The individualization of the language of the depicted images, the visual depiction of their characteristic features and spiritual poverty, the connection of the work with a specific historical period, and the sharing of ideas and thoughts have

given wide space to these words. In the creative process, the writer not only expresses his thoughts in ready-made words in the language, but also creates new individual-style words and expressions to convey them to the reader in a more emotional way.

The neologisms created by Fikret Goja individually characterize the author's style. Here, any element of language is connected with other words and expressions, the content of the text and is subject to aesthetic requirements.

Key words: language, literary norms, style, neologisms, okkozional words.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yeganə Qəhrəmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

BƏŞİROVA GÜLBANU BƏHRAM QIZI
ADU

R.Behbudov küç., 134.
Bashirova.gulbanu@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN SİNONİMLİYİ
Xülasə

Bu məqalə mobil jurnalistikanın rolunu və əhəmiyyətini açıqlamaq məqsədi daşıyır. Mobil jurnalistika, əsas cihaz - şəkillər, səs və video yaratmaq və redaktə etmək üçün istifadə olunan smartfonun olduğu rəqəmsal hekayə şəklinin bir formasıdır.

20-ci əsrin sonunda gündəlik həyatımıza girən və qloballaşmanın təsiri ilə qısa müddətdə sürətlə inkişaf edərək kütləvi informasiya vasitələrində təsirli olan internet, verdiyi imkanlarla jurnalistika sektoru üçün əvəzolunmaz bir vasitə halına gəldi. Məlumat əldə etmək və yaymaq. Bu işdə internet jurnalistikasının ənənəvi jurnalistikaya təsiri, idman jurnalistikası kontekstində nümunə verilərək müzakirə edilməyə çalışılıb. 1990-cı ilin ikinci yarısından bəri internet jurnalistikasının inkişaf prosesi, dünyada internet istifadə nisbəti və qəzet oxuma nisbəti, oxucuların ənənəvi rəqəmsal rəqəmlərə meylini göstərən ən vacib məlumatlardan biridir.

Qəzetlərin və saytların inkişafı və dəyişməsi nəticəsində üstünlükləri ilə internet sahibi, xəbərlərin çatdırılmasında prioritet bir mövqe tutdu və bir xəbər mənbəyi yaradılmasında qarşılıqlı əlaqə tərs oldu. İstehlakçıların, xüsusən də gənc oxucuların məzmunla görüşmə üsulları və vərdisləri dəyişdiyindən, yazılı medianın ənənəvi formalarında yayımlanması çətin olacaq.

Klassik yayım siyasətini dəyişdirərək futboldan başqa sahələrə vurğu edən, dərinliyi olan, yaxşı analiz edilmiş, fərq və yer tutan bir siyasəti izləmək idman jurnalistikası üçün xüsusilə faydalıdır.

Mobil rəqəmsal hesablama və mobil internetin çoxaldığını nəzərə alaraq, mobil media və rabitə mövzusunda bir araşdırma yaratmağın vaxtı gəldi. Bu iddianı dəstəkləyən üç səbəb təqdim edildi. Birincisi, mobil media və telekommunikasiya, müasir idman növlərinin tarixini, kontekstləşdirmək və günümüzdəki xüsusiyyətlərini düzgün anlamaq üçün tanınması lazım olan hekayələr təqdim edir. İkincisi, bu hekayələr “media” ifadəsi ilə tutulan geniş mənalar, texnologiyalar və infrastrukturularla əlaqələndirilir və indi izah edilməlidir. Üçüncüsü, mobil media, media idman növlərini xüsusi nəzarət olunan bazar çərçivələrinə bağlayan sürətlənən hiper əmtəələşdirmə formalarını ortaya qoyur.

Açar sözlər: alınma sözlər, substrat leksikası, semantik dəyişmə, sinonimlik, fransız dili, ingilis dili, arxaikləşmə

İngilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında bir çox faktorların rolu olmuşdur. Müxtəlif mədəniyyətlərə aid xalq və tayfaların qovuşması nəticəsində yaranmış ingilis xalqının dilində həmin mədəniyyətlərin izləri qalmışdır. Anglo-saksonlardan öncə Britaniya adalarından məskunlaşmış keltlərin dilləri assimilyasiyaya məruz qalsa da, xeyli kelt elementləri ingilis dilinə daxil olmuşdur. Kelt mədəniyyətinin anglo-sakson mədəniyyətindən yüksək olması ingilis dilinə xeyli keltizmlərin daxil olmasına imkan vermişdir.

IX əsrdə Britaniyanın skandinavlar tərəfindən işğalı ingilis dilinin leksikasında əks olunmuşdur. Xeyli sayda skandinav sözlərinin ingilis dilinə daxil olması bu dilin leksikasında böyük dəyişmələrə səbəb olmuş, ingilis mənşəli sözlərin bir qismi arxaikləşərək skandinav sözləri ilə əvəzlənmiş, dildə ingilis-skandinav sinonimliyi xeyli sözləri əhatə etmişdir.

XI əsrdən başlayaraq ingilis dilində norman-fransız dilinin təsiri altında köklü dəyişmə baş vermişdir. Fransız təsiri yalnız bir qrup sözün ingilis dilinə alınması ilə deyil, ingilis dilinin leksikonunun əsaslı şəkildə dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Bir sözlə, ingilis dilinin leksik inkişafında fransız dilinin rolu əvəzolunmazdır. Əgər başqa dillərdən ingilis dilinə onlarca, yüzlərcə sözlər daxil olmuşdursa, fransız mənşəli alınmalar ingilis dilini kökündən dəyişmişdir. Belə ki, müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin demək olar ki, yarısı fransız mənşəlidir. Bunu konkret olaraq bir neçə sözün sinonimik cütləri arasında müşahidə etmək olur. İngilis mənşəli **nice** sözünün əksər sinonimləri fransız mənşəlidir: **beautiful, charming, wonderful, enchanting** və s.

Fransız mənşəli alınma sözlərin əhatə dairəsi həddindən artıq genişdir. Fransız dilinin təsiri nəticəsində ingilis dilinə dini, siyasi, hüquqi, hərbi, təbiət terminləri və müxtəlif məişət əşyaları ilə bağlı sözlər daxil olmuşdur. Onların arasında isimlər, fellər, sifətlər və digər nitq hissələri vardır. Bu alınma leksikanın təsiri nəticəsində ingilis dili dərin leksik-semantik dəyişikliyə uğradı ki, bunların da arasında ingilis-fransız sinonimliyi xüsusi yer tutur. Hələ orta dövr ingilis dili mətnlərində **acknowledge – confess, goodness-mercy, meet – assemble** tirli ingilis-fransız sinonimləri geniş yer tuturdu. Bunun bir səbəbi eyni məfhumu bildirən yüzlərlə fransız sözünün ingilis dilinə daxil olmasıdır. Fransız sözləri eyni mənəli ingilis sözlərini çox zaman az işlək sinonimlərə çevirir: **beautiful – fair, dale – valley, blithe – joyous**

Woodcraft – forestry, looking – glass – mirror

Lakin fransız sözləri ilə doğma ingilis sözləri arasında sinonimlik heç də bütün ingilis sözlərini əhatə etməmiş, onların bir çoxu öz istifadə dairəsini xeyli məhdudlaşdırmış, digər bir qismi isə arxaikləşərək dildən çıxmışdır.

Qədim ingilis sözləri olan *cynelic, cyne-stol, cynehelm, cyne-gierd* sözləri fransız mənşəli *royal, throne, diadem, drynten* ilə əvəz olunmuşdur. Qədim ingilis sözü olan **thead** («xalq») əvəzinə fransız mənşəli **people** birmənəli şəkildə dildə möhkəmlənmişdir.

Thead hazırda coğrafi adlarda mühafizə olunmuşdur: **Thead ford** («the people's public ford»).

Bəzən ingilis dilinə daxil olan fransız sözü ingilis mənşəli sinonimin tamamilə başqa məna kəsb etməsinə səbəb olmuşdur: qədim ingilis dilində «payız» mənasında işlənmiş **hærfest** sözü fransız dilindəki eyni mənalı **autumn** ilə əvəz olunmuş, müvafiq qədim ingilis sözü müasir ingilis dilində «məhsul yığımı» (**harvest**) mənasını əldə etmişdir (1).

Norman işğalından sonra ingilis dili fransız dilindən çoxlu sayda mücərrəd anlayışlar bildirən sözlər almışdır. Bu anlayışları bildirən ingilis sözlərinin əksəriyyəti dildən sıxışdırılmışdır. Məsələn:

fransız	ingilis
ancestor	fore-elders
beauty	fairhood
arithmetic	rime-craft
residence	wanstead

Sinonimlik şəraitində bəzi hallarda fransız sözləri, əksər hallarda isə ingilis sözləri istifadədən çıxırdı. Çox zaman bir sözün digəri ilə əvəz olunması uzun müddət tələb edirdi. Ümumxalq dilində istifadədən çıxmış ingilis sözlərinə yerli dialektlərdə təsadüf edilir. Belə ki, ümumxalq dilində işlənən fransız sözü **uncle** ilə əvəz olunan qədim ingilis sözü **eam** («dayı») hələ də şotland dialektində işlənməkdədir. Qədim ingilis sözü ander fransız dilindən alınmış **ewy** ilə eyni dərəcədə işlənmiş, lakin tezliklə ingilis sözü **ander** və ondan törəyən **anding** (sifət) və **andian** (fel) sözləri istifadədən çıxmışdır. Bu siyahını artırmaq mümkündür.

Məs: bleed – flower («gül»)
eldu – age («yaş»)
adl – disease («xəstəlik»)
lyft – air («hava»)
earm – poor («yoxsul»)
wlihte - beauty («gözəllik»)

Fransız alınmaları ingilis sözləri ilə müəyyən sinonimlik əlaqəsində dayanır və məna çalarlarına, eyni zamanda işlənmə yerlərinə görə fərqlənirlər:

Məs: town – city («şəhər»)
wish – desire («arzu»)
luck – fortune («tələh»)
folk – people («xalq»)
speech – language («dil»)

Sinonimlik təşkil edən ingilis və fransız sözləri eyni məfhumları ifadə edə bilir. Lakin bu zaman onlar müxtəlif məna incəliklərinə malik olur. Qədim ingilis sözləri ilə fransız sözləri arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, bunlardan birincisi xalq dilinə daha yaxın, daha bəsitdir və müxtəlif sözlərlə daha güclü əlaqə yaratmaq

imkanına malikdir. Halbuki fransız dilindən alınan sözlər daha formal və rəsmi olmaqla yanaşı, həyatın emosional tərəflərini əks etdirmək imkanından çox zaman məhrum olur:

Məs: **to dress** (fransız) «bəzəmək», «geyinmək» və **to clothe** (ingilis) «geyinmək» sözlərini müqayisə edərkən **to dress** felinin daha dar mənaya malik olduğunu, **to clothe** felinsə daha ümumişlək olduğunu və müxtəlif situasiyalarda bu sözü işlətməyin daha məqsədəuyğun olduğunu aydın görə bilərik.

İngilis və fransız dillərində olan sinonim cütlərinin arasındakı digər fərq ondan ibarətdir ki, onlardan birincisi danışıq dili üçün, digəri isə ədəbi dil üçün xarakterikdir:

begin (ingilis) – commence (fransız)

hide (ing.) – conceal (fr.)

do (ing.) – act (fr.)

look for (ing.) – search for (fr.) və b. (2)

İngilis və fransız sinonim cütləri arasındakı fərq bəzən social köklərə malik olur. Bunu bir sıra heyvan adlarının sinonimliyində aşkar edirik. İngilis dilindəki söz heyvanın adını, fransız dilindəki variant isə həmin heyvanın ətini bildirir:

ingilis

sheep (qoyun)

calf (dana)

swine (donuz)

fransız

muton (qoyun əti)

beef (dana əti, mal əti)

pork (donuz əti) (3, s.141)

Belə sinonimlik onunla bağlı olmuşdur ki, norman işğalı dövründə maldarlıqla məşğul olanlar sadə ingilis xalqı idisə, həmin heyvanların əsas istifadəçiləri, onların ətindən aristokrat cəmiyyəti üçün ləziz xörəklər hazırlayanlar fransızlar idilər.

Norman işğalı dövründə fransız dilinin ingilis dilinə təsiri o dərəcədə böyük olmuşdur ki, dilçilərin gəldiyi qənaətə görə ingilis dilinin lüğət tərkibinin tən yarısını fransız leksikası təşkil edir və bu leksik təbəqənin geniş bir qrupu ingilis sözləri ilə sinonimik münasibətdədir.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, ingilis dilinə daxil olan fransız sözləri özünün tam semantik yükü ilə deyil, yalnız bir və ya bir neçə mənası ilə təmsil olunur. İngilis dilində tamamilə yeni leksik-semantik mühitə düşdüyündən fransız mənşəli alınmalar çox zaman özünün ilkin semantikasından ayrılaraq yeni nominativ və frazeoloji semantika əldə etmişlər. Bu mənələrin bir qismi İngiltərənin spesifik tarixi, mədəni, iqtisadi həyatı ilə əlaqədar olaraq dəyişməyə məruz qalmışlar. Bir çox hallarda fransız alınmalarının semantik assimilyasiya nəticəsində mənfi mənə kəsb etməsi də müşahidə olunur. Məsələn, **enormity** («hüdüdsuz», «nəhənglik») hal hazırda «biabırçılıq» mənasını daşıyır. Bu onu göstərir ki, həmin söz ingilis dilindəki sinonimik qarşılıqlarının təsiri altında semantik dəyişmələrə uğramışdır.

Bir çox fransız alınmalarının ingilis dilində yalnız bu və ya digər mənasını

saxladığını, digər mənasını isə itirdiyini müşahidə edirik: **assurance** – «inam» mənasını saxlamış, «təhlükəsizlik» mənasını itirmişdir; **embrace** – «qucaqlamaq» mənasını saxlamış, «öpmək» mənasını isə itirmişdir; **assist** – «kömək etmək» mənasını saxlamış, «iştirak etmək» mənasını isə itirmişdir.

Beləliklə, fransız mənşəli alınma sözlərin təsiri altında ingilis dilində geniş sinonimlik meydana çıxmış və çox sayda ingilis sözləri ya semantik dəyişməyə uğramış, ya da arxaıkləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. List of English words of French origin. <https://en.wikipedia.org/wiki/>
2. French borrowings in English. [https:// englishnoteshelper.com/](https://englishnoteshelper.com/)
3. Иванова И.П. Семантика английских слов в связи с французскими заимствованиями. «Учение записки ДТУ», №97, L., 1949.

BESHIROVA G. ENGLISH-FRENCH SYNONYMY IN THE ENGLISH LANGUAGE SUMMARY

Key words: borrowings, lexical substratum, semantic change, synonymy, English, French

This article aims to reveal the role and significance of the mobile journalism. Mobile journalism is a form of digital storytelling where the primary device – a smartphone used for creating and editing images, audio and video.

Many mobile journalists build other portable devices like laptops and DSLRs into their workflow, but smartphones are at the heart of mobile journalism, and are increasingly used journalists for radio news and podcasts, and video for TV news and documentaries as well as videos for social platforms.

Media sport researchers are frequently neglecting to analyze the rise, effects, and meanings of mobile media and communications. This situation is partly explained by the fact mobile media encompass practices, technologies, and markets that are grounded historically in the telecommunications and information technology industries, which sit apart from the broadcast (radio and television) and print (newspapers and magazines) media that dominated the transmission, circulation, and representation of professional sport for over a century. It is now time to build a research agenda dedicated to the study of mobile media and communications, especially given the proliferation of mobile digital computing and mobile Internet. Three reasons are presented in support of this argument. First, mobile media and telecommunications introduce stories into the history of media sport that need to be

recognized if its contemporary features are to be properly contextualized and understood.

Second, these stories are linked to an expanded range of meanings, technologies, and infrastructures captured by the term media that must now be accounted for. Third, mobile media reveal accelerating forms of hyper-commodification that are locking media sport into privately controlled market frameworks. A mobile research agenda also offers the potential for media sport scholarship to make a sustained contribution to the study of mediatisation processes, as well as mobile media and communications studies.

БЕШИРОВА Т.

**АНГЛИЙСКО-ФРАНЦУЗСКАЯ СИНОНИМИЯ В
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: заимствования, лексическое изменение, синонимия, Английский, французский

Эта статья призвана раскрыть роль и значение мобильной журналистики. Мобильная журналистика - это форма цифрового повествования, где основное устройство - смартфон, используемый для создания и редактирования изображений, аудио и видео.

Интернет, который вошел в нашу повседневную жизнь в конце 20-го века и быстро развился и стал эффективным в средствах массовой информации за короткое время под влиянием глобализации, стал незаменимым инструментом для сектора журналистики с возможностями, которые он предоставляет в доступ и распространение информации. В этом исследовании влияние интернет-журналистики на традиционную журналистику пытаются обсудить на примерах в контексте спортивной журналистики. Процесс развития интернет-журналистики со второй половины 1990 года, уровень использования Интернета в мире и скорость чтения газет, что является одним из наиболее важных данных, показывающих тенденцию предпочтений читателей от традиционных к цифровым, были обследованы.

В результате развития и изменения газет и веб-сайтов Интернет-владелец с его преимуществами, он занял приоритетную позицию в передаче новостей, и взаимодействие при создании источника новостей было обратным. По мере изменения способов и привычек потребителей, особенно молодых читателей, встречаться с контентом, печатным СМИ будет трудно осуществлять трансляцию через традиционные формы.

Для спортивной журналистики особенно полезно следовать политике, которая имеет глубину, хорошо проанализирована и имеет значение и делает

упор на другие отрасли помимо футбола, изменяя классическую политику вещания.

Учитывая распространение мобильных цифровых вычислений и мобильного Интернета, пришло время провести исследование, посвященное мобильным медиа и коммуникациям. В поддержку этого утверждения были представлены три причины. Во-первых, мобильные СМИ и телекоммуникации предоставляют истории из медиа-спорта, которые необходимо признать, чтобы правильно контекстуализировать и понять его современные особенности. Во-вторых, эти истории связаны с широким спектром значений, технологий и инфраструктур, охватываемых термином «медиа», который теперь следует объяснить. В-третьих, мобильные СМИ выявляют ускоряющиеся формы гиперкоммодификации, которые привязывают медиа-спорт к специально контролируемым рыночным структурам.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Cəfərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVDA MURADXAN QIZI SADIQOVA
Bakı Dövlət Universitet
23 Akademik Zahid Xəlilov küçəsi
sevda.mcabbar@yahoo.com

DİL VƏ DÜŞÜNCƏ Xülasə

Dilçilik elminin bütün inkişaf mərhələlərində dilin yaranması, onun zehni əsası, təfəkkürlə əlaqəsi, forma və məna kimi problemləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Məqalə dilçilikdə aktual sayılan dil və düşüncə, konsept və ifadə məsələsinin elmi-nəzəri əsaslarının təqdiminə həsr edilmişdir. Bu tədqiqat müstəvisində *insan-dünya-düşüncə-dil* istiqamətli araşdırma sxemi əsas götürülmüşdür.

Dil fərdi və ümumi səciyyəsi ilə mental sistemin məhsuludur: şifahi və yazılı abidələr, ədəbi nümunələr, insanın bütün yaradıcılıq fəaliyyəti bu nəhəng sistemin nəticəsidir. Bu aspektdə araşdırılan məsələlərdən biri dünyanın dil mənzərəsində insan konseptinin yeri və insanın mental sistemində dünya obrazının formalaşmasıdır. Özlüyündə var olan maddi dünya düşüncədə anlayışlar şəklində sistemləşir, odur ki, dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi və təqdimi bilavasitə insanın özünün, onun mental sisteminin öyrənilməsi deməkdir.

Təqdim edilən məqalədə konsept, onun mahiyyəti haqqında elmi müddəalardan bəhs olunur. Konseptin verballaşması, dil faktına çevrilməsi və dilin inkişafının nitq daşıyıcısının düşüncə sistemi, idrak səviyyəsi, eləcə də həyat fəaliyyəti, yaşadığı sosial mühitlə şərtlənməsi vacib faktor kimi önə çəkilir. Dil və düşüncə məsələsinin nəzəri əsaslarının təqdimində V.Humboldt, A.A.Potebnya, A.Şleyxer, N.Xomski və digər alimlərin elmi mülahizələrinə xüsusi yer verilir.

Məqalədə həmçinin dil, düşüncə terminlərinin semantik mahiyyəti və üslubi funksionallığına da toxunulur. Dilin, nitqin dilçilik və fəlsəfinin vəhdətində araşdırılmasının insan və digər konseptlərin dil-ifadə vasitələrinin tədqiqində rolu nəzərdən keçirilir.

Dil və düşüncənin yeni elmi tələblər səviyyəsində araşdırılması, aparılan təcrübələr bir daha göstərir ki, dil elmi bu gün filoloji biliklər çərçivəsinə sığmır. Özünün bioloji, psixi, ruhi, sosial mahiyyəti ilə nəinki psixologiya, fəlsəfə, həmçinin biologiya, fizika, riyaziyyat və digər elmlərin araşdırma sahələrinə daxil olur. Bu isə problemin tədqiqinə yeni rəhbərlik və müasir elmin inkişaf səviyyəsinə uyğun baxış tələb edir. Dil və düşüncə ilə bağlı tədqiqatların daha geniş səpkidə aparılması nəzəri və təcrübi əhəmiyyət daşıyır, düşüncənin dilə, dilin insana və dünyaya təsir dairəsini öyrənmək istiqamətində maraqlı faktlar verir, yeni elmi perspektivlər açır.

Açar sözlər: *elmi dilçilik, konsept, dil, insan, dünya, mental sistem, düşüncə*

Giriş. Qədim tarixə malik hind və yunan dilçilik məktəbləri ilə əsası qoyulan dilçilik elmi, tədqiqatçıların fikrinə görə daha sistemli elm sahəsi kimi XIX əsrdən müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması ilə meydana gəlmiş(1, 24) və inkişaf etmişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq bu elm sahəsi həm ənənəvi, həm də yeni formatda tədqiqat istiqamətinə yönəlmişdir. Daha çox diqqət mərkəzində olan və öyrənilən struktur dilçiliyin sahələri genişləndikcə dilin fəlsəfi mahiyyətinə maraq artmış, onun əhatə dairəsi linqvoqsisoloji, linqvokulturoloji, sosial linqvistika, etnolinqvistika, koqnitiv dilçilik, semosologiya və s. istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Bu aspektlər dilçiliyin bütün sahələrinə təsir etmiş, dilin öyrənilməsində dünyanın dil mənzərəsi əsas elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Dünya özlüyündə mövcud olan elə bir obyektiv varlıqdır ki, mahiyyəti yalnız insan vasitəsilə açılır, reallaşır. Özünün təbii qanunlar sistemi ilə var olan maddi dünya anlayış səviyyəsində insan düşüncəsində müəyyənləşir və dil faktlarında əks olunur. Dünyanın dil mənzərəsinin fərqli perspektivlərdən öyrənilməsi insanın özünün, eləcə də zehni fəaliyyəti ilə intellekt kodlarının tədqiqi və təqdimidir. Bu araşdırmanın konseptual əsasında dil və təfəkkürün vəhdəti dayanır, tədqiq edilən isə insan düşüncəsində kodlaşan, obraza çevrilən dünya və onun dil faktlarında əksidir, çünki reallıqda insan dünyanı təfəkkür sistemi ilə qavrayır, araşdırır, öyrənir. Bu müstəvidə aparılan tədqiqatlarda *insan-dünya-düşüncə-dil* istiqaməti əsas götürülür. Sxematik ardıcılığa uyğun şəkildə insan, dünya, düşüncə və dilin konsept səviyyəsində əlaqəli öyrənilməsi dünyanın dil mənzərəsinin sistemli tədqiqinə imkan yaradır.

Konsept və verballaşma. İnsan və dünya konseptləri içərisində insan ilkin araşdırma obyektini olaraq tədqiqata cəlb olunur. Maddi varlıq kimi dünya yaranışın ilki, əbədi obyektiv reallığı qəbul edilsə də, insan konseptinin əsas götürülməsi daha məqsəduyğundur. Müxtəlif araşdırmalarda bu anlayış ayrılıqda deyil, daha çox dünyanın dil mənzərəsi içərisində təqdim edilir. Fakt ondan ibarətdir ki, dünyanın dil mənzərəsini təqdim edən insandır, onun dili və nitqidir. Varlıq aləmi insanın düşündüyü, gördüyü, öyrəndiyi və yaşadığı zaman içərisində realdır və onun zehin funksionallığının nəticəsində sözə, nitqə çevrilir. Bu aspektdə konsept insanın şüur sistemində hər hansı bir anlayış, obraz və s. şəkildə canlanır, söz olaraq müəyyənləşir linqvistik formada təzahür edir. Digər tərəfdən dinlənilən nitq eşitmə sayəsində spontan şəkildə söz olaraq xatırlanır və obraz olaraq canlanır. Dil sistemində bağlanan dərkətmə prosesi ən çox iki şəraitdə funksionallaşır: 1. Zehni analiz, təhlil 2. Eşitmə. İkinci prosesi daxili, ikinci isə səsli nitq vasitəsilə baş verir. Hər ikisinin mənbəyi dil daşıyıcısının mental sistemidir, danışılan dilin makro və mikro strukturuna, inkişaf tempinə təsir göstərir. Dilin inkişafı konseptin ifadə formasını müəyyənləşdirir ki, bu da mədəni-tarixi səciyyə daşıyır.

Konsept hər hansı obyektiv reallıq və subyektiv münasibətlər haqqında təsəvvürlərin zehində toplanan sistemli məcmusundan ibarət coxtərəfli anlayışdır. Bu

anlayış şüur və düşüncədə nominativ mənadan məcazlaşma və obrazlılığa qədər genişlənir. Nitq prosesində konseptin təqdimi mövzu və diskursdan asılı olur. Məsələn, təbiət konsept olaraq düşüncədə maddi dünyanın bir sahəsi kimi qavranılır. Təbiət dedikdə müxtəlif cəhətlərə görə birləşən bölgü: bitki örtüyü, heyvanat aləmi, iqlim və s. obrazlar sistemi anlaşılır. Təbiət həm də dildə xassə, keyfiyyət, xarakter mənalarını ifadə edir. Ünsiyət zamanı konseptin ifadəsi üçün hansı semantikanı daşıyan dil faktından istifadə edilməsi veriləcək informasiya, mövzu və diskursdan asılı olur. Beləliklə, hər bir konsept öz əhatəsində anlayış və qavramlar sistemi üzrə qruplaşaraq semantik bölgü yaradır. Belə qruplaşma nitqlə təzahür edən dil vahidlərində əks olunur. Bu aspekt ədəbi nümunələrin dil-ifadə sisteminin dil və təfəkkür kontekstində daha geniş diapazonda araşdırılmasını təmin edir, ədəbi yazılar vasitəsilə ötürülən düşüncə tərzinin sistemli tədqiqinə, konseptlərin linqvistik qatının koqnitiv semantik mahiyyətinin açılmasına imkan yaradır.

“A.P.Babuşkin konseptə belə tərif verir: “Konsept kollektiv şüurun və ya ideal dünyanın dilin daşıyıcısının milli yaddağında verbal formada qorunan diskret mənalı vahididir”(2). Bir çox tədqiqatlarda konsepti mədəniyyətin insan şüurunda cəmlənməsi hesab edilir. Y.Stepanov qeyd edir ki, “konsept-insanın şüurunda mədəniyyət toplusu kimidir; insanın mental aləminə daxil olan mədəniyyət formasıdır. Digər tərəfdən, konsept elə bir şeydir ki, onun vasitəsilə sırası, adı insan, mədəniyyət dəyərlərinin yaradıcısı deyil, özü mədəniyyətə daxil olur, bəzi hallarda ona təsir edir”. O, konsepti insanın mental dünyasının əsas hüceyrəsi” adlandırır(3). Burada bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət anlayışı daha çox dilin sosial mahiyyətini təyin edir, bu, dərk etmə faktının əhatə dairəsini bir qədər daraldır. Konsept insan düşüncəsində mövcud olan mədəniyyət də daxil olmaqla dünya, həyat, varlıq, rəftar, münasibətlər və s. haqqında informasiyaların sistemli məcmusudur.

Konseptin verballaşması(4,52), söz formasına keçməsi hər dilin daxili imkanları hesabına baş verir. Sözü anlayışı hansı dərəcədə doğru ifadə etməsi isə dilin struktur-semantik inkişafı ilə bərabər, nitq daşıyıcısının düşüncə sistemi və idrak səviyyəsindən asılı olur, sosial mühitlə-ailə, cəmiyyət və s. ilə şərtlənir. Deməli, ümumilikdə konsept və ifadə əlaqəsində iki mühüm faktor xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 1) dilin daxili struktur inkişaf səviyyəsi; 2) sosial mühit, ictimai-tarixi-mədəni şərait.

İnsan konseptinin qlobal anlamda mahiyyət və məzmunu şüur və düşüncə əsasında formalaşan dildə, nitq bacarığında toplanır. Dil düşüncənin görünən tərəfidir. Dilçilik yarandığı dövrdən dil və düşüncə, nitq və dil məsələsi aktual tədqiqat sahələrindən biri kimi nəzəri görüşlərdə, dillə bağlı mülahizələrdə polemikalara yol açmışdır. Tədqiqatlarda çox vaxt məsələyə insanın və dilin sosial mahiyyətindən yanaşılır, bəzən də ümumilikdə başlanğıc və ilkin yaranış müstəvisində öyrənilir. Qlobal anlamda bütün elmlər dilin əhatə sahəsindədir, insan və insan cəmiyyətinə aid informasiyalar dil təqdimatından asılıdır. Bu isə dilin yaranması, inkişafı, struktur forması, dərk, təsiri və digər məsələlərin psixoloji, zehni aspektlərinin öyrənilməsinə daha da aktuallaşdırır. Bu mənada, linqvistik filoloqlarla yanaşı, filosof, psixoloq,

bioloq, fizik və digər elm sahələrində çalışan alim və mütəxəssislərin maraq dairəsinə daxil olur, araşdırma, tədqiqat obyektinə çevrilir.

Elmi müstəvidə əsas dil məsələlərindən biri dilin, nitqin mahiyyəti və yaranmasıdır. Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, dilin mahiyyətindən bəhs edərkən, əənənəvi olaraq, ən çox diqqəti(5,69) çəkən (və həmin mahiyyətin nədən ibarət olduğunu dərk etməyə daha çox şərait yaradan) üç məsələ üzərində dayanılır: 1. Dil və təfəkkür problemi. 2. Dilin funksiyaları. 3. Dil işarələr sistemi kimi(5,69).

B.Çobanzadə yazırdı ki, “Dilin üzvi, ruhi və ictimai hadisələrdən mürəkkəb bir həyatı vardır. Bundan dolayı, dil eyni zamanda həm bir şəxsə, həm də cəmiyyətə aid bir mülkiyyətdir. Dilin həyatında həm üzvi, həm də ruhi və ictimai amillər rol oynayır. Dilin ictimai həyatı deyə, dilin birləşməsi, ayrılması, ümumi dilin zühuru məsələlərini qəsd edirlər ki, bütün bu hadisələr qonuşan millətin taleyinə, yaşadığı və yaşamaqda olduğu tarixə bağlıdır”(6, 84).

Dilin təbii, psixi və sosial mahiyyəti konseptual anlamda dilin əsas tədqiqat sahələrini yaradır. Son dövrlərdə daha aktual araşdırma sahəsinə çevrilən etnolinqvistika, psixolinqvistika, sosiolinqvistik, praqmalinqvistika, linqvokulturologiya və s dilçilik bölmələrinə maraq daha da artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin bütün sahələrinin tədqiqat mövzusu mahiyyətcə dilin daxili keyfiyyətində, struktur-məzmun tərkibində, funksionallığında toplanır, dil daşıyıcısının düşüncə sisteminə aid informasiyaları əks etdir.

Dil linqvistik termin səviyyəsində bir neçə semantikada işlənir:

1. Danışiq üzvü
2. Fikrin ifadə vasitəsi
3. Ünsiyyət vasitəsi
4. Nitqin əsas kütləsi
5. Nitq
6. Somatik ad

İnsan anlayışının fərdi və ümumi (vahid şəxs, nəfər, fərd və ümumiləşmiş insan, varlıq) məzmunu olduğu kimi, bu varlığı təqdim edən dil də fərdi və ümumi səciyyə daşıyır: 1. Fərdi dedikdə ayrılıqda bir kəs anlamında insanın düşüncələrini ifadə etməsi nəzərdə tutulur. İnsanın düşüncə funksionallığı yuxu halı istisna olmaqla hər an fəaldır, dilin struktur formaları ilə düşünür, danışır və susmur. Nə düşünməkdən asılı olmayaraq bu proses fərdi mahiyyət daşıyan daxili nitqlə həyata keçirilir. 2. Ümumi səciyyə dedikdə, dilin sosial mahiyyət, daha geniş mənada kommunikativ funksionallığı başa düşülür. Bütün bu proseslərin mərkəzi təbii olaraq hər iki istiqamətdə bəşər insanının zəhin fəalliyəti, dil zəkasıdır. Dünya haqqında təsəvvürlər insanın düşüncə sistemində dünyaya gəldiyi andan ölüm anına qədər keçidli şəkildə müəyyənləşir, mərhələlərlə formalaşır. Bu mənada, insan nə qədər dünyanın bir hissəsi, dünya mənzərəsinin fraqmenti olsa belə, dünya deyə anlaşılan hər şey insan zəkasından qaynaqlanır. Dünya insanın düşüncəsində başlayır və düşüncəsində də bitir. İnsanın mental sistemində bütün varlıq və aləm tamın hissəsi olaraq qruplaşır:

maddi və mənəvi, konkret və mücərrəd, əlamət və keyfiyyət, müsbət və mənfi və s. şəkildə ayrılır. Obyektiv aləmin, reallıq aləminin insan şüurunda əksi və dərki prosesində iki cəhət də özünü göstərir: a)real, maddi aləmlə tanışlıq b) bu aləmə münasibət və yaxud dərki. Real aləmlə tanışlıq külli-kainat deyə bilinən bütün maddi-varlıq aləmini əhatə edir, bu aləmlə qarşılıqlı ünsiyyət və münasibətlər, onlardan formalaşan duyğu, hiss və digər davranışlar dil müstəvisində maddi aləmi və mental sistemi ifadə edən dil faktları kimi qruplaşır. Bu mənada dil anlayış olaraq iki əsasdan ibarətdir: maddi və mental. Maddi əsas onun struktur tərkibi (səs, söz, qrammatik quruluş) nəzərdə tutulur. düşüncə, təfəkkür prosesi və bu fəaliyyətin dil faktlarına çevrilməsi mental əsasını təşkil edir. Mental sözü fəlsəfə və psixologiya sahələrinə aid termindir, 1) zehni 2) əqli 3) psixi, 4) ruhi mənalarını ifadə edir.

Dilin bütün struktur forması, ifadə sistemi mental əsasa malikdir. Məhz bu səbəbdən dilin yaranması, mahiyyəti dilçilik və fəlsəfənin vəhdətində öyrənilir, dilin fəlsəfəsi, dil və təfəkkür, dil və düşüncə, dil və şüur kimi məsələləri araşdırır. Deməli, dil ümumi və fərdi səciyyəsi ilə bütövlükdə mental sistemin məhsuludur. Şifahi və yazılı abidələr, ədəbi nümunələr, insanın ən qədim dövrdən bu günə qədər bütün sahələrdəki yaradıcılığı bu nəhəng sistemin göstəricisidir. Fikir, düşüncə insan şüurunun zamansız fəallığıdır. Bu fəallıq varlıq aləmini insan təfəkküründə toplayır zehni funksionallığını təmin edir. Zehni funksionallığın müasir səviyyədə araşdırılması dil və düşüncə, dil və təfəkkür, dil və şüur, nitq və təfəkkür əlaqəsinin təqdiminə yeni istiqamət verir.

Dil və düşüncə, nitq və təfəkkür əlaqəsinin təqdimində bəzi leksik vahidlərin xüsusilə, dilin mahiyyətinin açılmasında xüsusi işləklik qazanan *təfəkkür, fikir, düşüncə, şüur, idak və s.* bir çox fəlsəfi terminlərin mənə tutumu və üslubi funksionallığının dəqiqləşdirilməsi lazım gəlir:

Təfəkkür- ə. fikir, düşüncə, fikirləşmə (7,353),

Fikir- ə. fikir, düşüncə (8,199).

Şüur-ə. təfəkkür, düşüncə, anlama, idrak mənalarında işlənir(7,336).

Düşüncə- düşünmək feilindən yaranan milli mənşəli leksik vahiddir. Düşüncə reallığın dərkinə yönələn zehni prosesdir. Güman etmək olar ki, düşüncə sözünün etimologiyasında yuxu mənasında işlənən türkmənşəli qədim *düş* sözü dayanır. Yuxu zamanı insan reallıq və qeyri-reallıq arasında olduğunu təmüəyyənləşdirə bilmir. Yuxudan düşüncəyə keçdikdə gerçəkliyi dərki edə bilir.

İdeya- qədim yunan dilindəki *idea* sözündən olub "görünüş, konsepsiya, görüntü" mənasını verir. Lüğətlərdə *fikir, anlam, düşüncə* və s. kimi tərcümə edilir(9).

İdrak-ə. anlama, qavrama, dərki etmə 2)yetişmə 3)anlayış, qavrayış, dərki (8, 296).

Bu vahidlər içərisində idrak sözü istisna olmaqla hər birinin semantik tutumunda düşüncə mənası vardır. Bu terminlərin ortaq leksik mənə tutumu olsa da, müəyyən semantik fərqliliklə mental sistemin müxtəlif qavramlarını əks etdirir. Fəlsəfədə

termin səciyyəli semantik sərhədləri daha dəqiq ayrıldığı kimi. dilçilikdə bu sözlərin semantik cəhətdən dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Dilin yaranma mərkəzi hər mənada insanın şüurudur: fikir ideyadan törəyir, ideya yığıcam, fikir daha geniş mahiyyət daşıyır; təfəkkür dərkətmə mənasına uyğun gəlir(sufi ədəbiyyatda təfəkkür yaradanı anmaq mənasında da işlənir); idrak rasionaldan irrasionala keçən daha dərin səviyyədə anlama və dərkətməni ehtiva edir.

Dilin yaranması və düşüncə haqqında. Dil və düşüncə məsələsinə həsr edilmiş dilçilik tədqiqatlarında öz sələflərindən fərqli olaraq, dilçilik fəlsəfəsini elmi əsaslar üzərində qurmuş, öz nəzəri mülahizələrini müqayisəli-tarixi metod zəminində ümumiləşdirmiş, böyük alman alimi Vilhelm fon Humboldtun fikirləri xüsusi yer tutur. Dilçiliyin fəlsəfi yönü onun əsərlərində öz əksini tapır, dilin fəlsəfi mahiyyətinə aid tədqiqatlarda ətraflı məlumat verilir(1, 26). V.Humboldt yazırdı ki,“Məni sonsuz dərəcədə bütün dillərin daxili, ecazkar sirli əlaqəsi cəlb edir, hər şeydən də əvvəl ən yüksək həzz(zövq) hər yeni dil vasitəsilə yeni düşüncə və hisslər sisteminə qoşulmaqdır. İndiyə qədər dillə olduğu qədər heç bir şeylə bu qədər pis rəftar edilməmişdir. Mən əminəm ki, hər bir dili maraqlı edən və bütün dillərə yol açan açarı tapmışam (10, 311-312)

Vilhelm fon Humboldt müqayisəli dilçilik haqqında maraqlı fikirlər irəli sürür və yazırdı ki, bu dilçilik “həm dillərin orqanizmini araşdırmalı, həm də onlara “inkişaf vəziyyətində” baxmalıdır.... Dillərin həmin üsulla müqayisəsinin aparılması göstərə bilər ki, insan dili hansı müxtəlif yollarla yaratmış və ona fikirlər aləminin hansı hissəsini dilə gətirmək müyəssər olmuşdur, xalqın fərdiliyi dilə necə təsir etmiş və dil xalqa hansı əks təsiri göstərmişdir” (5, 8).

F.M.Berezin V.Humboldtun elmi-nəzəri görüşlərinin şərhini apararaq yazır: “Dilin mahiyyətini aydınlaşdırmaq istəyərkən V.Humboldt bir neçə tərif verir. O, hesab edir ki, dilçilik dili ruhun fəaliyyəti kimi dərk etməyə yüksəlməyə, heç bir məsələni də həll etməyəcək. V.Humboldt daim "xalqın ruhuna" müraciət edir, onun vasitəsilə o, intellektual dəyərlər kompleksini və xalqın mədəniyyətinin məcmusunu, onun mənəvi orijinallığını dərk edir. “Dil,” deyir, “ruhun fasiləsiz fəaliyyətidir, artikulyasiya edilmiş səsi fikrin ifadəsinə çevirməyə çalışır”. Dilin mahiyyətini o zaman başa düşmək olar ki, dili “xalqın ruhunun” formalaşması ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirək, çünki “dil özünün bir-birindən asılı münasibətlərində milli dil şüurunun yaradılmasıdır”. Xalqın ruhu” və onun dili bir-birinə o qədər bağlıdır ki, biri varsa, digərini onun içindən çıxarmaq olar. Bu əlaqə Humboldtun məşhur formulasında öz əksini tapır. "Dil, sanki, xalqın ruhunun zahiri təzahürüdür; onun dili onun ruhudur, ruhu isə onun dilidir - daha eynisini təsəvvür etmək çətindir"(11, 45). Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, Humboldtun davamçıları, ardıcılları müxtəlif cərəyanlara, yaxud məktəblərə ayrılmaqla, əslində, həmin axtarışların miqyasını müəyyən edirdilər. Məsələn, psixoloji dilçilik məktəbinin yaradıcısı Hayman Ştayntal yazırdı: “Dilçiliyin predmeti dildir, yaxud ümumiyyətlə, dildir, yəni qavranılmış

daxili, psixi, mənəvi hərəkətlərin, vəziyyətlərin və əlaqələrin məxrəcləşmiş səslər vasitəsilə ifadəsidir”(5, 8).

A.Şleyxer dili səs materialından yaranmış ən yüksək təbiət orqanizmi hesab edir, dilin həyatını mahiyyət etibarilə digər canlı orqanizmlərin-bitki və heyvanların həyatından fərqlənmədiyini deyir. Onların hər birinin ən sadə başlanğıcdan ən mürəkkəb formalara kimi böyümə və dillərin əldə etdikləri yüksək formalardan uzaqlaşdıqları və onları itirdikləri qoocalıq dövrlərinin olduğunu yazırdı. Şleyxerin naturalizmi onun “təfəkkür tərkibi və dil quruluşu bəhsindəki nəzəri mülahizələrində” əks olunurdu. O, “təfəkkürü iki tərkibdə başa düşürdü: material və forma. Şleyxərə görə, material məfhum və təsəvvürlərdən, forma isə onların arasındakı qarşılıqlı əlaqədən ibarətdir. Onun fikrincə, dil hər bir məfhumu və anlayışı səslə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və belə ifadəyə mənə deyilir”. “Həmin mənənin, yəni təfəkkürdəki məfhum və təsəvvürlərin, habelə əlaqənin, yəni məfhum və təsəvvürlərin arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin necə ifadə olunması dilin əsl mahiyyətini təşkil edir(1, 29-30). O, dili fikrin səslə ifadəsi, səslərdə təzahür edən təfəkkür prosesi adlandırır. (5,68).

Ferdinand de Sössür dili anlayışları ifadə edən işarələr sistemi adlandırır(5,68).

Psixoloji dilçilik məktəbinin nümayəndəsi A.A.Potebnya dili təfəkkürün ifadə vasitəsi deyil, yaranma vasitəsi hesab edir(1, 35). Alimin dilin təfəkkürü yaratması fikri əslində nitqlə bağlı hadisədir, ünsiyyət prosesində dinləyənin təfəkkür etməsi, anlaması ilə baş verir. Bunu ümumi təfəkkürün yaranmasına şamil etmək özünü doğrultmur. Buradan kommunikasiya zamanı, nitq prosesində, dillə təfəkkürün danışan tərəflər arasında fərqli funksionallığı meydana çıxır. Danışan üçün dil düşüncənin məhsulu, dinləyən üçün dil fikrin yaradıcısı olur.

L.S.Vıqotski düşüncə və dili insan şüurunun təbiətini öyrənən açar adlandıraraq yazırdı ki, kiçik aləm böyüyə, canlı hüceyrə orqanizmə, atom kosmosa aid olduğu kimi, söz də şüura aiddir. O,şüurun kiçik dünyasıdır(aləmdir). Mənəli söz insanlığın mikrokosmosudur(12, 318). Odur ki, düşüncə və nitqin insan şüurunun təbiətini, bu aspektdə də insanı dərk etmək üçün açar olduğu ortaya çıxır. Əgər “dil şüur qədər qədimdirsə”, “dil başqa insanlar üçün, dolayısı ilə də mənim üçün mövcud olan əməli şüurdursa”, “maddənin lənəti, hərəkət edən hava təbəqələrinin lənəti ilkin olaraq saf şüura ağır gəlsə”. onda aydın olur ki, bir fikir deyil, bütövlükdə bütün şüur onun inkişafında sözün inkişafı ilə bağlıdır. Hər addımda aparılan aktual araşdırmalar göstərir ki, söz fərdi funksiyalarında deyil, bütövlükdə şüurda mərkəzi rol oynayır (12, 318).

Dilçilik məktəblərinin nümayəndələri məsələyə fərdi düşüncə və təcrübi yöndən yanaşmaqla fikir müxtəlifliyi, alternativ tədqiqat istiqamətləri yaradırdılar. Bu, ümumilikdə problemi həll etməsə də, elmi tədqiqat müstəvisində məsələnin həlli yollarına müəyyən qədər aydınlıq gətirirdi. Noam Xomskinin fikri bu gerçəkliyi belə ifadə edir: “Əlbəttə ki, dil və təfəkkürün klassik məsələləri bu gün fəal şəkildə

aparılan tədqiqat nəticəsində nəinki öz yekun həllini, yekun nəticəyə heç işarəni də tapmır. Buna baxmayaraq həmin problemlər yeni şəkildə ifadə edilə və yeni işıqda görünə bilərlər” (13,143).

Nəticə. Elm və texnika əsri olan müasir dövrdə artıq bütün elm sahələri kimi, dilçilik də yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Onun genişlənən tədqiqat dairəsində ənənəvi dilçiliklə müxtəlif elm sahələrinin:biologiya, fizika, xüsusilə kvant fizikası, riyaziyyat və s.əməkdaşlığı əhatəsində qaldırılan problemə yeni yanaşma üsulu formalaşmışdır. N.Xomskinin fikrinə görə: “ Artıq hər bir elm sahəsinin digərlərindən tamamilə asılı olmamasını nümayiş etdirmək qürur sayılmır və klassik problemləri yeni və bəzən təklif şəklində formulə etmək kimi yeni maraqlar yaranır”(13,18).

Texnogen inkişaf çərçivəsində aparılan bir çox axtarışların, təcrübələrin, təqdim etdiyi faktlar, elmi mülahizələr yeni mübahisələrə yol açan nəticələri ilə ciddi maraq doğurur. Kvant genetikasının yaradıcılarından hesab edilən akademik P.Qaryayev belə fikrin üzərində dayanır ki, söz dünyanın qurucusudur və əvvəldən var olan söz bu gün də sabah da var və olacaq. Biz bu gün də həm şifahi, həm yazılı dillə yaradırıq. O, sözü gen adlandırır və deyir ki, ideya şifahi və yazılı formada sözdə əksini tapır. Sonra isə həyata çevrilir. Proyektlər yaranır, əsərlər yazılır və s. insanlar nə isə yaradır. Söz informasiyadır. O, düşüncədən sözə sözdən materiyaya doğru yaranış nəzəriyyəsini qəbul edir və bunu sirr adlandırır(14). P.Qaryayev öz təcrübələrindən, maraqlı elmi faktlardan bəhs edərkən insanın beyin fəaliyyətinin aydınlanması, ideyanın yaranması sonra verballaşması prosesinin davamlı baş verməsinin geniş, əhatəli izahını təqdim edir(14). Hələ XII əsrdə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”nin ilk əsərini “Sirlər xəzinəsi” adlandıraraq söz elminin fəlsəfəsindən poetik dilin hədudlarında söhbət açır: *Fikrin əvvəli, hesabın sonu -Sözdür bu sözü yadında saxla ; Söz olmasa, cahanın səsi-sədası olmazdı; Düşüncənin əvvəli, rəqəmin, sayın sonu, Təkcə sözdür, təkcə söz, yadında saxla bunu.*(15, 61)

Yapon alimi Masaru Emotonun səsin, sözün təsiri haqqında əyani təsəvvür yaradan təcrübələri xüsusi maraqla izlənilir. O göstərir ki, müsbət və mənfi sözün təsiri nəticəsində suyun kristalları dəyişərək sözə uyğun simmetrik-müsbət və xaotik-mənfi görünüşlü formalar alır. Bu mənada, söylənilən müsbət və mənfi sözlər insan bədənində də suyun kristal formalarını dəyişərək sağlamlığına təsir edir(16,23-28) Amerikalı həkim, neyrofizioloq Djo Dispenzanın fikrin təsir gücü haqqında dedikləri, şəxsi təcrübəsi əsasında yazdığı əsərlər (17) və neçə maraqlı apaşdırmalar dil və düşüncə məsələsini yeni rəkursdan öyrənən fərqli tədqiqat istiqamətlərindən xəbər verir. Bu isə dil və düşüncə məsələsinə alternativ baxış və söz demək imkanı yaradır:insan düşüncəsinin enerji formasında mövcudluğu, bu enerjinin(titrəyiş, dalğa) danışıq üzvləri vasitəsilə hər hansı bir şəkildə maddiləşməsi, sözə çevrilməsi faktı üzərində düşündürür. Şüur və düşüncəni dilin əsas bazası hesab etməklə dil daşıyıcısının sosial əhatədə, dil mühitində yaşamasından, milli mənsubiyyətindən, bir çox faktorlardan asılı olaraq bu şüur bazasından nitq

sistemini təmin edən, onun maraq dairəsinə, dərkətmə və inkişaf səviyyəsinə uyğun dil faktlarının ötürüldüyünü söyləmək olar.

Dil ünsiyyətində bir fakt da maraq doğurur: bəzən fərqli dillədə danışan insanlar, təəccüblü görünsə də, fikir müstəvisində bir-birini anlaya bilir. Proses spontan olaraq baş verir. Bu məqam İ.Nəsiminin “Əgər anlar isən, əyandır söz “ formulunu yada salır.

Beləliklə, dil və düşüncə ilə bağlı tədqiqatların əhatəli spektorda araşdırılması düşüncənin dilə, dilin insana və dünyaya təsirini öyrənmək istiqamətində maraqlı faktlar verir və təcrübə əhəmiyyət daşıyır. Mütəfəkkirlərin, müdriklərin, sənətkarların sözə verdiyi dəyərin dərin fəlsəfi qatlarını açır, milli şüurda qorunan söz haqqında aforizmlərin mental əsasına aydınlıq gətirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Н.В. Волосухина. К вопросу о трактовке понятий «концепт» и «фрейм» в современной лингвистике. [konsept, freym koqnitsiya.pdf](#); <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=5179418>
3. <https://studentopedia.ru/literatura/metodika-issledovaniya-koncepta-po-yu-s-ampnbspstepanovu---koncept-quotreligiyaquot-v-russkom-i.html>
4. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов н/Д: Феникс, 2010.-562с.(Словари)
5. Cəfərov N. C. Ümumi dilçilik. (Dərslik). Bakı, “Təhsil”, 2020, 144 səh
6. Çobanzadə V. Seçilmiş əsərləri. V cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb 2007, 334s.
7. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
8. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
9. [Значение слова «идея» в 14 словарях \(znachenie-slova.ru\)](#) <https://znachenie-slova.ru/%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%8F>
10. Вильгельм фон Гумбольдт. ЯЗЫК И ФИЛОСОФИЯ КУЛЬТУРЫ. МОСКВА, ПРОГРЕСС, 1985, -с 452
11. Березин Ф. М. Б 4 8 История лингвистических учений. Учебник для филол. спец. ву. зов. - 2-е изд. , испр . и доп., Москва, Высшая школа, 1984, - 319 с
12. ВЫГОТСКИЙ Л. С. МЫШЛЕНИЕ И РЕЧЬ. ГОСУДАРСТВЕННОЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО МОСКВ А. 1934, ЛЕНИНГРА Д. с.326
13. Noam Chomski. Dil və Təfəkkür. Bakı. 2006, 152 s.
14. КВАНТОВАЯ ГЕНЕТИКА. СИЛА СЛОВА. БЕССМЕРТИЕ И ВЕЧНАЯ МОЛОДОСТЬ. Пётр Гаряев. <https://www.youtube.com/watch?v=GKQXHBYFgU4>

15. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014, 328 səh.
16. Масару Эмото. Тайная жизнь воды. Минск, Поппури, 2006, -160
17. <https://www.litres.ru/dzho-dispenza/>

SEVDA MURADXAN QIZI SADIKOVA

LANGUAGE AND THINKING

Summary

Keywords: scientific linguistics, concept, language, human, world, mental system, thinking

At all stages of development of linguistics, the problems such as the origin of language, the intellectual basis of language, its connection with thinking, form and meaning have been in the center of attention. The article is devoted to the presentation of the scientific and theoretical foundations of language and thought, concepts and expressions, which are relevant in linguistics. At the level of this research, the human-world-thinking-language oriented research scheme is taken as a basis.

Language, by its individual and general nature, is the product of a mental system: oral and written monuments, literary examples, and all human creative activity are the result of this vast system. One of the issues studied in this aspect is the place of the human concept in the language landscape of the world and the formation of the world image in the mental system of man. The material world that exists in itself is systematized in the form of concepts in thought, so the study and presentation of the linguistic landscape of the world means the direct study of man himself, his mental system.

The presented article discusses the concept and scientific provisions on its essence. The verbalization of the concept, its transformation into a fact of language and the development of language are considered to be important factors in determining the speaker's system of thought, level of cognition, as well as life activities and social environment. Special attention is paid to the scientific views of Humboldt, Potebnya, Schleicher, Chomsky and other scientists in the presentation of the theoretical foundations of language and thought.

The article also touches on the semantic essence and stylistic functionality of language and thought terms. The role of the study of language, speech in the unity of linguistics and philosophy in the study of linguistic- expressive means of man and other concepts is considered.

The study of language and thought at the level of new scientific requirements, the experiments conducted once again show that linguistics today does not fit into the framework of philological knowledge. With its biological, psychological, spiritual, social nature, it enters the fields of research not only in psychology and philosophy, but also in biology, physics, mathematics and other sciences. This requires a new

perspective on the study of the problem and a view of the level of development of modern science. Carrying out research on language and thought in a broader sense is of theoretical and practical importance, provides interesting facts in the study of the impact of thought on language, language to man and the world, opens new scientific perspectives.

SEVDA MURADHAN QIZI SADIKOVA

ЯЗЫК И МЫШЛЕНИЕ

Резюме

Ключевые слова: научная лингвистика, концепт, язык, человек, мир, психическая система, мышление.

На всех этапах развития языкознания в центре внимания находились такие проблемы, как появление языка, интеллектуальная основа языка, его связь с мышлением, форма и значение. Статья посвящена изложению научно-теоретических основ языка и мышления, понятий и выражений, актуальных в языкознании. На уровне данного исследования за основу взята исследовательская схема *человек-мир-мышление-язык*.

Язык по своей индивидуальной и общей природе является продуктом психической системы: устные и письменные памятники, литературные образцы и вся творческая деятельность человека являются результатом этой обширной системы. Одним из вопросов, изучаемых в этом аспекте, является место человеческого концепта в языковом ландшафте мира и формирование картины мира в психической системе человека. Существующий сам по себе материальный мир систематизируется в виде понятий в мышлении, поэтому изучение и представление языкового ландшафта мира означает непосредственное изучение самого человека, его психической системы.

В представленной статье рассматриваются понятие и научные положения о его сущности. Вербализация концепта, его превращение в факт языка и развитие языка считаются важными факторами, определяющими систему мышления говорящего, уровень его познания, а также жизнедеятельность и социальную среду. Особое внимание уделено научным взглядам Гумбольдта, Потебни, Шлейхера, Хомского и других ученых в изложении теоретических основ языка и мышления.

В статье также затрагивается смысловая сущность и стилистическая функциональность терминов языка и мышления. Рассмотрена роль изучения языка, речи в единстве языкознания и философии в изучении способов языка-выражения человека и других понятий.

Изучение языка и мышления на уровне новых научных требований, проведенные эксперименты еще раз показывают, что языкознание сегодня не укладывается в рамки филологических знаний. Обладая биологической, психологической, духовной, социальной природой, она входит в области

исследований не только психологии и философии, но и биологии, физики, математики и других наук. Это требует нового взгляда на изучение проблемы и в соответствии с уровнем развития современной науки. Проведение исследований языка и мышления в более широком смысле имеет теоретическое и практическое значение, дает интересные факты по изучению воздействия мысли на язык, языка на человека и мир, открывает новые научные перспективы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ülviyyə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVƏ MƏLƏKXANIM

Kiçik elmi işçi
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli
adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail:
melekmustafazade@gmail.com

TÜRK QRAMMATİKASINDA ZƏRFLİYİN DAŞIDIĞI VƏZİFƏLƏR

Xülasə

Türk dilçiliyində zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, icra olunan hərəkətin zamanını, yerini, məqsədini və s. ifadə edir. Zərflilər cümlədə, əsasən, zərflə ifadə olunurlar. Bununla bərabər, müxtəlif söz birləşmələri və felin təsriflənməyən formalarından feli bağlama ilə də ifadə oluna bilirlər. Zərflilər cümlədə xəbərə aid olur və onu müxtəlif münasibətə görə təyin edir, aydınlaşdırır. Qeyd edək ki, Türk dilində zərflilə bağlı alimlərin bəzi ziddiyyətli fikirləri bu mövzunun araşdırmaya açıq olduğunu da göstərməkdədir. Çünki, zərflik, hətta zərfl Türk dilinə aid qrammatika kitablarında qrammatikanın bir bölümü olaraq sərhədləri tam müəyyənləşdirilməmiş mövzulardan biridir. Zərfin bir nitq hissəsini yoxsa cümlə üzvümü olduğu hələ də mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Lakin, ümumilikdə L.Karahan, H.Ediskun, K.Bilgegil, T.N.Gencan, K.Demiray, H.Zülfikar və başqaları zərfin söz birləşmələri və cümlədəki vəzifəsini əsas tutaraq araşdırmışlar. Həmçinin Türk dilçiliyində, əslində, zərfl deyər bir nitq hissəsinin olmadığını, yalnız zərflik vəzifəsinin mövcud olması kimi fikirlərə də rast gəlinir. Zərfl və zərflilə bağlı Türk dilçiləri arasında yekdil fikrin olmamasından çıxış edərək, demək olar ki, bu mövzu ilə bağlı müəyyən boşluqların qaldığı açıq-aşkardır.

Açar sözlər: zərflik, cümlənin ikinci dərəcəli üzvü, zərfl, xəbər, feli bağlama.

Türk dilində zərflik “belirteç tükmeleci veya zarf tükmeleci” olaraq adlandırılır və demək olar ki, bütün qrammatika kitablarında xəbəri zaman, yer, tərz, miqdar, səbəb, sual və s. baxımdan tamamlayan ikinci dərəcəli cümlə üzvü kimi xarakterizə edilir. Zərflilər cümlədə, əsasən, zərflə ifadə olunurlar. Eyni zamanda başqa nitq hissələri və feli bağlamalarla da ifadə oluna bilirlər. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, zərflilə bağlı müxtəlif türk müəlliflərinin əsərlərində ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq.

Haydar Ediskun zərfliyin zaman, yer yön, hal, miqdar və sual növlərini araşdırmışdır. O, qeyd edir ki, zaman zərflərinin vasitəli və vasitəsiz tamamlıq şəklində işlənən formaları çoxdur: bugünden (gitmek), gündüzleri (çalışmak), o anda (patlamak) və s.(1,360).

Yer və yön zərfliləri isə ismə aid olduqda sifət olurlar: yuxarı kat, aşağı mahalle. Yer zərfliyinə nümunələr aşağıdakı kimi verilmişdir: dışarı (çıkmaq), beri (gelmek), ileri geri (gitmek) və b.

Hal zərfliyi tərz-i-hərəkət zərfləri, hərəkət mənası ifadə edən feli bağlamalarla ifadə olunur: gizlice (kaçmaq), öldürürcesine (dövmek), şöyle böyle (demek), kısa (konuşmak).

Miqdar zərfliyi də miqdar zərfləri, miqdar mənası daşıyan feli bağlamalarla ifadə olunur: fazla (yürümek), o kadar (koşmak), derece derece (yükselmek), çok(söylemek) və s.

Sual zərfləri də cümlədə sual zərfliyi vəzifəsində işlənir. Okula niçin gelmedin?

Leyla Karahan isə zərfliyi zərf adı altında incələmişdir və onu zaman, tərz, səbəb, miqdar, yer, vasitə və şərt bildirərək xəbəri tamamlayan cümlə üzvü kimi dəyərləndirmişdir. O, qeyd edir ki, zərflik cümlənin köməkçi üzvüdür, ancaq nadir hallarda cümlədə işlənməsi zəruri ola bilər. İnsan, alemdə hayal etdiği müddətçe yaşar. (köməkçi üzv). Yalnız ara sıra teyzeme benzeyen bir büyük hanımla konuşuyorum. (zəruri üzv).(2,32).

Canlandı o meşhur ova at kişnemesiyle (vasitə). Toprak derin derin ürperdi(tərz).

Bir deva bulmak için bağrındaki yaraya

Toplanmıştı garipler şimdi kervansaraya.

İsimlər şəkilçisiz, istiqamət, bərabərlik, vasitə şəkilçilərini və bəzi hal şəkilçilərini, fellər də feli bağlama şəkilçilərini qəbul edərək cümlədə zərflik olurlar:

Kurduğun devlet asırlarca muzaffer yaşadı.

Kapıcı söylene söylene içeri giriyordu.

Bəzi zərflilər özlərindən əvvəl işlənen zərflilərin əlavəsi ola bilər: Balkan harbinin sonunda\ o felaketli müharebe arasındaki o kısa, azaplı soluk alma yılının başında, babamın memur bulunduğu bir şark sancağından dönüyorduk.

Ard - arda sıralanan bəzi cümlələrdə zərflik ortaq işlənə bilər: Bulutlar bize kūsünce nehirler kurur, tarlalar ölür. Oyunda canım yanarsa ağlamayacak, onu kimseye şikayət etmeyecektim.

Leyla Karahan burada şərt şəkilçili istək bildirən fellərin hökm mənası daşdığını qeyd edir. Cümlə təhlilləri zamanı xəbərə necə?, nə zaman?, nə ilə?, kiminlə?, hansı şərtlərdə?, kim tərəfindən?, nə üçün?, nə qədər?, hansı istiqamətə? suallarını verməklə zərfliyin tapılmasını asanlaşdırıla bilər.

Erzuruma yağmurlu bir günde Zakir Beyin bahsettiği bu bitmez tükenmez mezarlığın arasından geçerek girdim.(sıfat tamlaması, zarf- fiil grubu).

Hayata beraber başladığımız dostlarla da yollar ayrıldı bir bir (tekrar grubu).

İlahi tabiatın ortasında bir buhurdan gibi tüten Bizansa doğru yürüdü (edat grubu).

İnce ve kırmızı bakır levhalarını döven bu işçilər bana daima İstanbul akşamlarını ve sabahlarını gözümün önünde hazırlayan mitolojik mahluklar gibi görünmüştür (edat grubu).

Zeynep Korkmaz Türkiye Türkçesi Grameri kitabında zərfləri mənşəyi, quruluşları və işlənmə funksiyaları olmaq üzrə 3 qrupda birləşdirmişdir. Zərfin cümlə içərisində daşdığı vəzifələrlə tanış olaq: Zaman zərfləri, Yer yön zərfləri, Tərz zərfləri, Azlıq çoxluq zərfləri (Miqdar), Sual zərfləri. Göründüyü kimi, zərflikdən zərf adı altında bəhs olunur.(3,495).

Zaman zərfləri hərəkətin (oluş kılışın) zaman içindəki yerini bildirən, fellərin, feli sifətlərin, feli bağlamaların mənalarını zaman baxımından təyin edən, məhdudlaşdırən və dəqiqləşdirən sözlərdir. Zaman məfhumu əvvəli və sonu bilinməyən mücərrəd, nisbi eyni zamanda bir - biri ilə vəhdət təşkil edən prosesləri əhatə etdiyindən dil bu sərhədsiz anlayışı müxtəlif hissələrə bölərək adlandırmışdır: indiki, keçmiş, gələcək, geniş zaman kimi. Həmçinin zaman anlayışını müxtəlif keyfiyyət və xüsusiyyətləri ilə ifadə edən sözlər vardır. Bu səbəbdən zaman zərfləri təyin etmə, məhdudlaşdırma, dəqiqləşdirmə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmışdır: akşam, akşamları, akşama doğru, dünden beri, erkenden, şimdیه kadar, haftaya, bu gece, demin, yıllar yılı və b.

Gündüzleri gelip çalışırım. Bulaşıklar sabaha kalır. Erkenden gelirim, onlar uyanmadan yıkarım. (S.İleri.DSG,14).

Demincek onların grubunda bulunan yeni evlenmiş bir genç kadın dinlemek için ta yakına geldi ve bir murakebe vaziyeti aldı. (Y.K.Karaosmanoğlu, KK, 181).

Yer Yön (istişamət) zərfləri- Bu qrupa daxil olan zərflər feldəki hərəkətin yerini və istiqamətini müəyyən edən zərflərdir. Haraya?, harada?, haradan?, hara doğru? və hara qədər? suallarına cavab olurlar. Həmçinin hal şəkilçiləri alaraq ismi birləşmə və digər birləşmələr şəklində çıxış edə bilirlər: geri, içeri, yan yana, uzakta, baştan aşağı, boydan boya, öbür tarafta vb.

Zaten o ecnebi kadının o düşmanın aralarında ne lüzumu vardı?(Ö.Seyfettin, B.72).

Tepeye doğru yükseldikçe fundalıklara ulaşıyor, daha insansız, daha vahşi bir görünüm.(N.Cumali, Z.189).

Tərz zərfləri zərflərin böyük qismini əhatə eləyir. Hərəkətin tərzini, keyfiyyətini, necə və hansı şəraitdə həyata keçirildiyini bildirir. Tərz zərfləri özlüyündə iki alt qrupa bölünür: Keyfiyyət zərfləri(Nitelik) və Hal zərfləri(Durum).

Keyfiyyət zərfləri keyfiyyət bildirən sözlər və keyfiyyət sifətləri ilə ifadə olunur. Əgər keyfiyyət bildirən söz bir ismə aiddirsə o, sifət, sifət və ya feli təyin edirsə o zaman zərf vəzifəsindədir. Ona görə də keyfiyyət zərflərinin böyük qismini keyfiyyət sifətləri təşkil edir. Digər zərflər kimi keyfiyyət zərfləri də sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla bərabər söz birləşməsi, hətta standart cümlə formalarındanək uzanan müxtəliflikdədir.

Gurgan Hatun, dünyayı çarpıp iliklerine kadar soymuş Moğol ordusunun yüksek rütbeli subaylarından birinin kızı olduğu için, Türkmen karılarının debelenmelerini aşşalık, acınası görüyor, suratını buruşturup kaşlarını kasıntıyla çatarak bunu dışarı vurmaktan çekinmiyordu.(K.Tahir, DA, 395).

Seyranın aklı yattı, hemen yola düştü. Sıcakta toz toprak içinde kalmış, hızla yarı koşar yarı yürüyerek yola düştü.(Y.Kemal,İM 517) vb.

Hal (Durum) zərfləri feldə ifadə olunan obyektiv prosesin və icra olunan hərəkətin halını bildirir. Bunları bəzi nümunələrlə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1.Bənzərlik, oxşarlıq bildirənlər: Aaaah! Eski günler, diyordu. Sonra da bundan utanmışcasına susuyordu.(Y.Kemal,İM,66).

Istanbul daki olaylar Anadolu dakine benzemedi, bağırda açılan yaralar misali memleketi etkiledi.(E.İşinsu, S,141:G. Akar, ZFY,14).

2. Birlikdəlik bildirənlər: Bərabərlik, birlik ifadə edən bir neçə sözün bir araya gəlməsindən yararır:

Oğlu babasıyla kızı da annesiyə oturuyor olmalı.

Yalancı elinde haritaya bakıyor ve çevresini dikkatle inceliyordu.

3. Dilək, arzu bildirənlər: Allah vere de bu işte bir terslik olmasa!

Bari bir hatıra kalsaydı şu toprakta diri.

İnşallah günün birinde biz de rahat ederiz.

Bu geniş ve ıssız Sakarya vadilerinde keşke bir derviş olsaydım. (Y.K.Karaosmanoğlu, EB, 85).

4. Fərz etmə, xatırlatma, əkslik bildirənlər:

Yaşına görə, bedeni bir hayli gelişmişti ki, karşımda onu kocaman bir erkek gibi görüyordum.

Sanki bu eve ilk defa geliyormuşum, sanki bu hanımefendiyi ilk defa görüyormuşum gibi.

Kazancı yeterli olmamasına rağmen arkadaşına destek olmuştur.

5. Qarşılaşdırma bildirənlər: Bunlar feldəki hərəkətin gerçəkləşməsini qarşılaşdırma ilə əlaqələndirən zərflərdir.

Gücü yettiğince işleri toparlamaya çalıştı ve yanına alabildiğince eşya alarak dağ evinin yolunu tuttu.

Sınavı kazanmana biz de senin kadar sevindik.

Akçasız bataklığının kıyıları ta içlere kadar nergisliktir. Ve nergisler göbeğe kadar çıkarlar. Bir gül kadar da iri açarlar. (Y. Kemal, İM,11).

6. Kesinlik (dəqiqlik) bildirənlər: Bunlar feldə ifadə olunan hərəkətə funksional olaraq dəqiqlik mənası qatan və onları bu cəhətdən daha da artıran zərflərdir: asla, elbet, elbette, behemahal, doğruca, hiç mi hiç, hiç, ne derlerse desinler, tamamıyla, er geç, kesinlikle, mutlaka, zaten və s.

Dinlediğim nice meşhur hanendelerin beni böylesine bir sihir ve keramet karşısında bıraktığını asla hatırlamıyorum. (Y.K.Karaosmanoğlu, HOŞ,37).

Oysa onlar karların altından başlarını uzatırken hakikaten güclüydüler. (E.İşunsu, ÇB,8).

İşin daha kötü tarafı, deşelemek istediğim meselenin doğrudan doğruya benim şahsımla ilgili olmasıydı (Y.K.Karaosmanoğlu, ZD, 5).

7. Pekiştirme (çoxtaltma) bildirənlər: Bunlar feldə ifadə olunan mənəni gücləndirən və artıran zərflərdir: damla damla, dinlene dinlene, iyiden iyiye, mosmor, apansız, büsbütün, dimdik, çepeçevre və s.

Durum yüzündən zaten sarsılan Şerif, Handan'ın artık kendisine bambaşka bir gözle baktığını fark eder etmez büsbütün çileden çıktı (T.Buğra, D, 140).

Genç öğretmen, yine eski siyah paltosunu giymiş ve başını siyah örtüsüyle sımsıkı sarıymıştı (H.E.Adıvar, VK, 77).

Yüzü mosmor olmuş, saçları dağılmış, elbisesinin içine karlar dolmuştu (R.N.Güntekin, Ç, 192: ÖTS, 3, 2001).

8. Ehtimal, tərəddüd, şübhə və çaşqınlıq bildirənlər. Bunlar feldə ifadə olunan hərəkətin gedişat prosesini ehtimal, şübhə və çaşqınlığa bağlayan zərflərdir: acaba, acep, belki, galiba, olsa olsa, varsayalım, varsay ki, tut ki, farz edelim ki, turalım ki və s.

Belki hala o besteler çalınır,

Gemiler geçmeyen bir ummanda (Y.K.Beyatlı,KGK,13).

İhtimal onun da bir Leylası vardı (R.N.Güntekin,DK,40).

Acaba tarihte neden bazı milletler devlet kuruyorlar da, bazıları kuramıyorlar?(M.Kaplan,KVD,27).

9. Səbəb bildirənlər: Burada feldə icra olunan hərəkətin səbəbi açıqlanır. Daha çox için, dolayı, yüzündən ədatlarının əmələ gətirdiyi birləşmələrlə, diye zərfi və ya –dan, -dən, çıxışlıq hal şəkilçisinin iştirak etdiyi qəlibləşmiş sözlərlə işlənir.

Ananın işinin çokluğundan birer ot yastık gibi oraya bırakılan çocuklar ağıltan ağlarlar ağlarlar, nihayet yorularak susarlardı (H.R.Gürpınar,MT,7).

Bundan dolayı yüzde yüz eminim ki, bu şartı yalnız benim, yalnız benim için söylemiş...(Y.K.Karaosmanoğlu,HOŞ,23).

İşte bu yüzden Anadolu Selçukluları zamanında Türkçeye dayanan bir ilim ve edebiyat dili meydana gelmedi (A.B.Ercilasun,DB,120).

Kurşunları rutubet olmasın diye bezlere sardılar (Ö.Seyfettin,B,83).

10. Məhdudluq (sınırlama) bildirənlər: ancak, yalnız, yalnızca, artık, sadece kimi məhdudluq ifadə edən zərflərlə işlənir.

Nereye mi? Neriman bunu ancak düşünerek buldu ve!

-Fatih! diyebildi (P.Safa,FH,105).

Burada daha fazla kalamazdı. Artık gitmeliydi.

Artık bahtın açıktır uzun etme arkadaş.

Müslümanlar yalnızca haklarına dayanan talepleri ileri sürüyorlar (İ.Özel, TDT, 12:G.Akar,ZFY,127).

11. Təkrarlama bildirənlər: Bu qrupa daxil olan zərflər hərəkətin təkrarlanaraq baş verdiyini və zəruri olduqda bu prosesə sürətlilik və qüvvətləndirmə mənaları da qata bilir. Misal olaraq arada bir, bir defa, bin defa, ilk kez, kimi kez, yeni baştan, sık sık, gene, bazı kere, bazı bazı və s.

Ara sıra geçiyor bir atlı iki yayan,

Bozuk düzen taşların üstünde tıkırdayan,

Tekerleksiz yollara bir şeyler anlatıyor (F.N.Çanlıbel, HD,41).

Akşam saatlerinde bir biri ardına kalkar trenler (O.Akbal,BK,200).

Zaman mefhumunu adeta kaybettim ve daima bu şəkile ilk defa giren ve onu yeni baştan bir Türk şehri olarak kuran dedelerimizin yaşayışlarındakı halis tarafa hayran oldum (A.H.Tanpınar,BŞ,136: ÖTS,4,3192).

12. Üleştirme(Bölüşdürmə) bildirənlər: bu qrupa birer birer, birer ikişer, üçer beşer, teker teker kimi ikiləmə (ikilik) mənası ifadə edən bölüşdürmə sayları və ya feldə ifadə olunan hərəkəti sayca təyin edən ikiləmələrdən meydana gələn zərflər daxildir.

Çünkü her hakikati sana çocuk gibi birer birer itiraf ediyorum (R.N.Gürpınar,EH,21).

Elektrik mahalle mahalle nöbetleşe veriliyordu (A.İlhan,HB,52).

13.Vasitə bildirənlər: Bunlar ilə ədatı və onun şəkilçiləşmiş şəkli olan -la vasitə şəkilçisiylə qurulan zərflərdir. Feldəki hərəkətin hansı yolla və vasitəylə həyata keçdiyini göstərir.

Gece Çanakkale zaferinin yıldönümü coşku ile kutlandı (E.İşinsu,S,11).

Şişman beyefendi tombul ve beyaz elleriyle karnını tutarak gülüyor, al yanakları pençe pençe kızarıyordu (Ö.Seyfettin,B,11).

14.Yaklaşıklık (Təxminilik) bildirənlər: Feldə ifadə olunan hərəkətə aşağı yukarı,az çok, az kalsın, belli belirsiz, hemen hemen, şöyle böyle kimi təxminilik mənası qatan zərflərdir.

Bu heykeli açmak için aşağı yukarı bir seneden beri münasip bir fırsat kolluyordu (R.N.Güntekin:TS,1,150).

Dursun, yalnız gözlerini yerden zorla çəkib, şöyle bir alttan alta bakar, kadına gülümserdi (E.İşinsu,S,81).

4. Miqdar (Azlık-Çokluk) zərfləri. Miqdar zərfləri bir sifətin, bir zərfin və ya feldəki hərəkətin miqdarını, ölçüsünü və dərəcəsini göstərən zərflərdir. Nə dərəcə?, Nə qədər? suallarına cavab verirlər. Quruluşca sadə və düzəltmə olmaqla yanaşı, zərfin digər növlərində olduğu kimi müxtəlif söz qruplaşmalarından da əmələ gəlirlər: az, çok, azıcık, defalarca, fazlasıyla, kıt, kısmen, fazla, ekseriya, gayet, son derece tamamiyle, seyrek olarak və b.

Miqdar zərfləri məna və funksiyalarına görə 4 qrupa ayrılırlar:

1.Bərabərlik(əşitlik)dərəcəsi göstərənlər.

2.Üstünlük dərəcəsi göstərənlər.

3.Ən üstünlük dərəcəsi göstərənlər.

4.Həddindən artıq (aşırılıq) üstünlük,çoxaltma dərəcəsi göstərənələr.

Bərabərlik dərəcəsi göstərənələr: Bunlar, sifətlərə, feli-sifətlərə və fellərə bərabərlik mənası və funksiyası qatan zərflərdir. Kadar, denli, gibi sözləri və miqdar bildirən –ca şəkilçisini almış sözlərlə işlənir: Pek az şey bu kadar acıklı ve güzel olabilirdi (A.H.Tanpınar,BŞ,48).

Ses bir kartal gibi süzülüp yükseldikçe ruhumuzu da beraberinde sürüklüyor (A,H,Tanpınar,BŞ,55).

Üstünlük dərəcəsi göstərənələr:Sifətlərə, zərflərə üstünlük mənası qatan `daha` sözünü əlavə etməklə düzəlir: Bu basit entrika genç Frenk`in muhayyilesini daha beter alevlendirdi (Ö.Seyfettin,GM,7).

Daha zərfi istifadə olunmadan da üstünlük dərəcəli cümlələr qurmaq mümkündür: Okuduğum parça bir hikayeden çok masala benziyor(P.Safa,BTR,7).

Ən Üstünlük dərəcəsi göstərənələr: Sifətlərdə olduğu kimi zərflərdə də `ən` sözünü artırmaqla düzəlir: Naim Efendiler bu yaz Kanlıca`ya taşınmadılar ve bundan en ziyade Servet Bey`in çocukları memnundular (Y,K,Karaosmanoğlu,KK,10).

Çoxaltma dərəcəsi göstərənələr: Fellərə çoxaltma mənası qatan bu zərflər quruluş baxımından da müxtəlifdir. Ən çox işlənənlər bunlardır: azıcık, biraz, birazcık, bol bol, büyük ölçüde, çok, çokça, çok fazla, ekseriya, epeyce, gayet, fevkalade, harikulade, olağanüstü vb.

Artık Oğuz, bol bol Türkçe konuşuyordu (Ö.Seyfettin,B,74).

Paydos vakti, pek ağır ağır geldi,eve koşarak yürüdüm (E.İşinsu,ÇB,235).

5. Sual (Soru) zərfləri. Bu zərflər feldə ifadə olunan hərəkəti müxtəlif yönlərdən sual vasitəsilə təyin edən zərflərdir: hani, nasıl, ne, ne denli, ne biçim, nereden, nice, niçin vb.

Yüzlerce kişi arasından nasıl seçer çıkarırdım (Y.K.Karaosmanoğlu,HOŞ,35).

Kimmiş bunlar? Kötü yollara ne diye saparlar bilmem (S,İleri,DSG,14).

Muharrem Ergin Türk Dilbilgisi kitabında cümlənin köməkçi üzvü olan zərflikdən `zərf` adı altında bəhs etməkdədir. Burada qeyd olunur ki, zərf (zərflik) felin müxtəlif şərtlərini və zamanını göstərən cümlə üzvüdür. O, zərf olaraq istifadə olunan isim və ismi birləşmələrlə, feli bağlama və feli bağlama tərkibləri və ya ədat qrupları ilə ifadə oluna bilər. Zərfin əsas funksiyası feldə ifadə olunan hərəkəti müxtəlif yönlərdən izah etməkdir. Bu müxtəliflik özünü hal, dərəcə, bərabərlik, bənzərlik, səbəb, məqsəd, miqdar, yer, zaman, tərz və s. kimi zərflərin işləndiyi söz və söz birləşmələri halında göstərməkdədir (4,400).

Tahir Nejat Gencan isə cümlənin ikinci dərəcəli üzvü kimi zərfliyə çox da geniş yer verməmişdir. O qeyd edir ki, zərflilər xəbəri möhkəmləndirən cümlə üzvüdür (5,109).

Ufukta şimdi güneş sönmeğe üzere sallanıyor.

Şu var ki çehresi hala parıl parıl yanıyor (M.A.Ersoy).

Açılır elbet nesim-i nevbahar essün hele

Bend-i dil muhkem değil bend-i nikabından senin (Nedim).

Kononov Türk dilinin qrammatikası kitabında cümlənin ikinci dərəcəli üzvü kimi zərfliyə az yer vermişdir. Burada qeyd olunur ki, zərflik yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan adlarla, zərflərlə, feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə, xüsusi hallarda qeyri- müəyyən halda olan sözlərlə və qoşmalarla (umumiyyətlə, kastle, vaktile, hevesle) (6,203).

Rüfət Rüstəmov isə zərfliyin 7 mənə növünü qeyd etmişdir(7,76). Onlar aşağıdakılardır:

1. Tərzi-hərəkət zərfliyi (Tarz, durum veya hal zarf tümleçleri). Hərəkətin icra tərzini bildiren zərfliyə deyilir: Çocuk aralıksız konuşuyordu. Hasta yavaş yavaş yürüyor, sessizce arkadaşını seyrediyordu. Doğru konuş.

2. Zaman zərfliyi (Zaman zarf tümleçleri). İş və hərəkətin icrasının zamanını, vaxtını bildiren zərflərə deyilir: Çocuklar bu sabah çok erken kalktılar. Akşamleyin tiyatroya gideceğiz. Yarın türk çocukları hürriyetin toprağında doğup büyüyecek.

3. Yer zərfliyi (Yer zarf tümleçleri). İş və hərəkətin icra yerini bildirir. Ancaq burada bir məqama diqqət etmək lazımdır. Əgər cümlə içərisində aşağı, yuxarı, ileri, geri sözləri şəkilçisiz işlənersə yer zərfləri, hal şəkilçisi qəbul etdiyi halda isə tamamlıq olaraq təhlil olunur:

Ahmet merdivenlerden hızla aşağı indi. (aşağı- yer zərfliyi, hızla-tərzi hərəkət zərfliyi)

Çocuk annesini görünce hemen aşağıya indi. (aşağıya- tamamlıq).

4. Miqdar zərfliyi (Miktar zarf tümleçleri). Bugün çok az çalıştı. Yemeği çok yedi.

5. Məqsəd zərfliyi (Amaç zarf tümleçleri). Yavuz babasını özlediği için köye gitti. Üniversiteyi kazanmak için epeyce hazırlanıyordu.

6. Səbəb zərfliyi (Neden zarf tümleçleri). Korkudan rengi bembeyaz oldu. Nefretten elleri titriyordu.

7. Müqayisə zərfliyi (Mükayese zarf tümleçleri). Daha çox bədii əsərlərin dilində istifadə olunaraq, icra olunan işi başqa bir iş ilə müqayisəli şəkildə göstərir. Daha çox 'gibi' qoşmasının müxtəlif sözlərlə bir araya gəlməsi ilə yaranır: Bugün temsilçiler deli gibi koşuşturuyordu.

Ümumi olaraq demək olar ki, türk dilçiliyində Sintaksisin bir bölümü olaraq zərfliyin sərhədləri tam da müəyyənləşdirilməmişdir. Zərflik bütün qrammatika kitablarında, həmçinin Banquoğlu, H.Zülfikar, M.Ergin, Gencan, Dizdaroğlu, H.Ediskun, K.Bilgegil, N.Koç və başqalarının əsərlərində xəbəri zaman, yer, tərz, miqdar, səbəb, sual və s. baxımdan tamamlayan bir cümlə üzvü kimi dəyərləndirilmişdir, lakin zərfliyin mənə növlərindəki bəzi fərqlilik və ümumiyyətlə zərfin bir nitq hissəsini yoxsa cümlə üzvünü olduğu hələ də mübahisəli mövzulardan biri olaraq qalmaqdadır. Məsələn, Celal Demir aralarında heç bir yaxınlıq və bənzərlik olmayan zərfliyin mənə növlərinin hər birinə ümumilikdə zərflik adının verilməsinin əleyhinə çıxır (8,7). Bunların hər birinin cümlədəki

vəzifəsinə görə adlandırılmasının zəruri olduğunu qeyd edir: yer tamlayıcısı, tarz tamlayıcısı, zaman tamlayıcısı və s.

Həmçinin Türk dilçiliyində əslində zərf deyə bir nitq hissəsinin olmadığına, yalnız zərflik vəzifəsinin mövcud olması kimi fikirlərə də rast gəlinir.

Yuxarıda yazılanlara, əsasən, onu qeyd etmək olar ki, zərfliyin, həmçinin, zərfin təsnifatına dair birmənalı fikirlərin olmaması Türk qrammatikasında bu mövzu ilə bağlı müəyyən boşluqların qaldığını açıq-aşkar göstərməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. H. Ediskun. Türk Dilbilgisi. İstanbul 1985, Evrim Matbaacılık, s 407.
2. L. Karahan. Türkçede Sözdizimi. Ankara 2010, Akçağ Yayınları, s 187.
3. Z. Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara 2009, TDK Yayınları, s 1344.
4. M. Ergin. Türk Dilbilgisi. İstanbul 2010, Bayrak Basım, s 407.
5. T. N. Gencan. Dilbilgisi. Ankara 1979, TDK Yayınları s 602.
6. A. H. Кононов. Грамматика Турецкого Языка. Ленинград 1941, с 312.
7. R. Rüstəmov. Türk Dilinin Sintaksisi. Bakı 2012, Elm və Təhsil, s 202.
8. C. Demir. Türkçe Öğretiminde Zarf Tümləçleri. 2003, s 17.

M. ALIYEVA

FUNCTIONS OF ADVERBIAL MODIFIER IN TURKISH GRAMMAR SUMMARY

In Turkish linguistics, the adverbial modifier is the secondary part of sentence which modifies another part of sentence denoting the time, the manner, the place etc of the action. Mainly, the adverbial modifier can be expressed by an adverb. At the same time, adverbial modifiers can be expressed by various word combinations and verbals. In sentences adverbial modifiers refer to the predicate and modify it in different aspects. It should be noted that some conflicting views of scholars on the adverbial modifier in the Turkish language show that this topic is open to research. Because, adverbial modifier and even adverb is not fully defined as a part of grammar in Turkish grammar books. It is a debatable topic whether the adverb is a part of speech or a part of sentence. However, in general, L.Karahan, H.Ediskun, K.Bilgegil, T.N.Genjan, K.Demiray, H.Zulfikar and others studied the function of adverb in word combinations and sentences. There are also some opinions that, in fact, the adverb doesn't exist in Turkish linguistics, it exists only in a function of adverbial modifier. Based on there is not unique conception regarding adverbs and adverbials among Turkish linguistics, it is obvious there are still certain gaps regarding this topic.

Key words: adverbial modifiers, secondary part of sentence, adverb, predicate, verbal.

М. Алиева

ФУНКЦИИ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА В ТУРЕЦКОЙ ГРАММАТИКЕ.

РЕЗЮМЕ

В турецкой лингвистике обстоятельство является второстепенным членом предложения и выражает время, место, цель, причину и т. д. совершенного действия. Обстоятельства в основном выражаются наречием. В то же время различные словосочетания и неопределенные формы глаголов могут быть выражены деепричастиями. Обстоятельства относятся к глаголу в предложении и определяют и уточняют его в соответствии с различными установками. Следует отметить, что некоторые противоречивые взгляды ученых на обстоятельства в тюркском языке свидетельствуют о том, что эта тема открыта для исследования. Потому что наречие, даже обстоятельство – это одна из тем в учебниках турецкой лингвистике, как часть грамматики, границы которой до конца не определены. Является ли наречие частью речи или частью предложения, до сих пор вызывает споры. Однако в целом Л.Карахан, Х.Эдискун, К.Бильгегил, Т.Н.Генджан, К.Демирай, Х.Зульфикар и другие изучали наречие на основе словосочетаний и ее функции в предложении. В турецком языкознании также существуют мнения, что на самом деле наречие не существует, а есть только обстоятельство. Учитывая отсутствие единого мнения среди турецких лингвистов по поводу наречие и обстоятельства, почти ясно, что в этой теме есть определенные пробелы.

Ключевые слова: обстоятельства, вторая часть предложения, наречие, глагол, деепричастия.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: BDU, Şərqsünəşlq fakültəsi, Türk filologiyası
kafedrasının dosenti, f.f.d B.N.Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ZÜLFÜQAROVA HƏCƏR MÜBARİZ

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov küç, 13

hecer250199@gmail.com

Rəyçi: dos. S.X.Abdurəhmanova

ŞİFAHİ ÜNSİYYƏTİN NÖVLƏRİNİN ƏSAS MAHIYYƏTİ

Əgər bütövlükdə şifahi ünsiyyət insanların birgə fəaliyyəti prosesində şifahi ünsiyyəti kimi başa düşülürsə, bu zaman şifahi ünsiyyət danışanın və dinləyicinin qarşılıqlı asılı nitq münasibətini əks etdirir. Şifahi ünsiyyət, bir qayda olaraq, təlimin aşağı səviyyəsi, geri dönməzlik, müəyyən bir vaxt və axın şərtləri ilə əlaqə, nitq vasitələrindən istifadədə avtomatizm və məlumatın təqdim edilməsi üsulları ilə xarakterizə olunur [3, s.79]. Şifahi ünsiyyətin vəzifəsi həmişə eynidir - natiqin yayımladığı məlumatın dinləyicinin beynində görünməsini təmin etməkdir. Bu, o zaman mümkündür ki, həmsöhbətlərin şüurunda problemin həlli variantları üst-üstə düşsün, onda informasiya eyni şəkildə qavranılacaq və başa düşüləcək. Əks halda, vəziyyət daha da mürəkkəbləşəcək: danışan daha yaxşı ifadə forması tapmalı olacaq, dinləyici isə onu anlamağa çalışacaq.

Danışq şifahi ünsiyyət növü kimi, fikir və hisslərin həm fəal, həm də reaktiv formada ifadəsi ilə əlaqədar olaraq bir növ şifahi fəaliyyət növüdür. Dinamik, nümayişkarənə şəkildə kortəbii və təşəbbüskar yaradıcı nitq şifahi ünsiyyət növü kimi nitqin ən yüksək səviyyəsinə inamla aid edilə bilər. Danışan subyektin rolu məhsuldardır. Natiq dinləyicilərə informasiya çatdırmaqla yanaşı, ona münasibətini də biruzə verir, dolayısı ilə dinləyicilərin qavrayış prosesinə təsir göstərir. Qarşılıqlı nitq şəraitində şifahi mətnin tərtibində söhbətin mövzusunun tərif, bu mövzunun mahiyyətini dərinləşdirmək, onu qavramaq, məlumatın məntiqi strukturunu başa düşmək, adekvat istifadə etməklə bağlı problemlər yarana bilər.

Dinləmə ünsiyyət növü kimi nitq fəaliyyətinin reseptiv növüdür, onun vasitəsilə eşitmə analizatorunun fəaliyyəti əsasında nitq mesajının qəbulu və sonrakı işlənməsi həyata keçirilir. Dinləmənin məqsədi fəaliyyət subyektində həyata keçirilir və semantik əlaqələrin aşkarlanmasından, natiqin yaratdığı nitq mesajının dərk edilməsindən, bu fikrin bərpası və dərk edilməsindən ibarətdir. Dinləmə zamanı başqasının fikrinin mövzu məzmununu ifadənin semantik əlaqələrinin təhlili və onların sonrakı sintezi yolu ilə ehtimal proqnozu əsasında açılır. Dinləmə vahidi rəy baxımından adətən hərəkətlərdən əvvəl gələn mənalı qərardır. Habelə, dinləmə mexanizmləri yaddaşın ümumi funksional mexanizmləri, gözlənilən əks etdirmə və s. ehtiva edir. Dinləmənin məhsulu bir insanın dinləmə prosesində gəldiyi və başqasının düşüncəsinin daxili dizaynı, seçilməsi (seçimi), müqayisəsi və təhsildaxili yazışmaların qurulması, semantik əməliyyatların nəticələrinə əsaslanan bir nəticədir.

Anlama sözlə ifadə olunan anlayışlar arasında semantik əlaqələrin aşkarlanması və qurulması prosesidir. Anlamanın nəticəsi müsbət (anlama) və ya mənfi (anlaşılmazlıq) ola bilər. Dinləmə nitq fəaliyyətinin bütün növləri kimi dinləyicinin ehtiyacları, psixoloji münasibətləri və tapşırıqları ilə motivasiya olunur. Konkret məlumat əldə etmək üçün motivlər, ehtiyaclar vəziyyətin şərtləri, insanın daxil olduğu fəaliyyət sahəsi ilə bağlıdır. Başqalarını məqsədyönlü və fəal şəkildə dinləmək bacarığı qarşılıqlı anlaşma üçün vacibdir. Ancaq eşitmək və dinləmək eyni şey deyil. Eşitmək səsi fiziki olaraq dərk etmək deməkdir, dinləmək isə qəbul edilənə diqqət yetirmək, qəbul edilən səsərin mənasını anlamaqdır. Dinləmək bacarığı tərəfdaşın mövqeyini dəqiq başa düşmək üçün zəruri şərtədir. Dinləmə bacarıqlarına aşağıdakılar daxildir:

- insanın öz emosiyalarını ifadə etməkdən çəkindişi natiqlərdən məlumatın qəbulu;
- natiqə həvəsləndirici münasibət, ona ünsiyyəti davam etdirməyə kömək etmək;
- natiqə cüzi təsir göstərmək, danışanın düşüncələrinin inkişafına kömək etmək [1, s.23].

Üç səviyyəli dinləmə mövcuddur:

Səviyyə 1. Dinləmə - empatiya.

Bu səviyyədə dinləyicilər danışan haqqında mühakimə yürütməkdən çəkinir, özünü sanki onun yerinə qoyur. Bu səviyyə aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- müəyyən zamanda müəyyən bir yerdə olmaq hissi;
- natiqə hörmət hissi, onunla təmas hissi;
- daxil olan məlumatlara diqqət yetirmək;
- diqqətin danışan üzərində cəmləşməsi, onun ünsiyyət tərzini, düşüncə və hissləri ilə empatiya;
- öz maraqlarına, düşüncələrinə və hisslərinə məhəl qoymamaq - diqqət yalnız dinləmə prosesinə yönəldilir [1, s.34].

Səviyyə 2 Sözləri eşidirik, amma əslində qulaq asmırıq.

Bu səviyyədə həmsöhbətlər deyilənlərin tam dərinliyini dərk etmir, alınan məlumatı anlamağa çalışmırlar. Bu səviyyədə dinləyicilər ünsiyyət aktından emosional olaraq təcrid olunmuş halda, hissələrdən daha çox məlumatın məzmununa diqqət yetirərək məntiqlə dinləməyə çalışırlar. Eyni zamanda, natiqdə onun dinləndiyi və başa düşüldüyü barədə yanlış təəssürat yarana bilər [1, s.36].

Səviyyə 3. Müvəqqəti bağlanma ilə dinləmə.

Qarşılıqlı əlaqə prosesində dinləyici, sanki, dinləyir və dinləmir, nə baş verdiyini başa düşür, yalnız özünə diqqət yetirir. Bu səviyyədə dinləmə prosesi passivdir, ifadələrə reaksiyalar azalır.

Amerikalı ünsiyyət tədqiqatçısı Kelli dinləmənin dörd növünü müəyyən edir:

- yönəldilmiş tənqidi dinləmə;
- empatik dinləmə;

- əks etdirməyən dinləmə;
- aktiv əks etdirici dinləmə [1, s.42].

Onları daha ətraflı nəzərdən keçirək. Rəhbər tənqidi dinləmə zamanı həmsöhbətlər əvvəlcə mesajın tənqidi təhlilini aparır, yalnız bundan sonra onu anlamağa cəhd edirlər. Müəyyən vəziyyətlərdə (işgüzar görüşlərdə, müzakirələrdə, konfranslarda və s., yəni həllərin, layihələrin, ideyaların, yeni təcrübələrin və s. müzakirə edildiyi yerlərdə) olduqca uyğundur. Yeni məlumatların müzakirə edildiyi, yeni biliklərin ötürüldüyü yerdə - mühazirələr, məlumat hesabatları, seminarlar və s. tənqidi dinləmə az vəd edir. Empatik dinləmənin bu növündə iştirakçı sözləri deyil, hissləri “oxumağa” böyük diqqət yetirir, insanın dedikləri ilə necə əlaqəli olduğunu başa düşür. Natiq dinləyicidə müsbət emosiyalar (sevinc, özünə inam, həzz, məmnunluq və s.) və natiq öz sözləri ilə mənfi emosiyalar (qorxu, narahatlıq, kədər, kədər, məyusluq, ümitsizlik və s.). oyadırsa, empatik dinləmə təsirli olur, Yansıtıcı olmayan dinləmə maksimum konsentrasiya ilə həmsöhbətin nitqinə minimal müdaxiləni nəzərdə tutur. Şərhlərinizə müdaxilə etmədən, eyni zamanda xeyirxahlığınızı və dəstəyinizi nümayiş etdirmədən diqqətlə dinləmək və susmaq bacarığı natiq üçün özünüifadə prosesini asanlaşdırır və dinləyiciyə ötürülən məlumatın mənasını daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bu cür dinləmə aşağıdakı hallarda uyğundur:

- tərəfdaş öz nöqteyi-nəzərini, bir şeyə münasibət bildirmək istəyir;
- həmsöhbət onun üçün vacib olan məsələləri müzakirə etmək istəyir və eyni zamanda mənfi emosiyalar yaşayır (narahat olur, inciyir, narazılıq hiss edir);
- həmsöhbətin onu narahat etdiyini sözlə ifadə etmək çətinidir və söhbətə hər hansı müdaxilə daha böyük çətinliklər yaradır;
- həmsöhbət utancaqdır, özünə güvənmir və onunla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir;
- həmsöhbət onu sona qədər dinləməyi xahiş edir [1, s.47].

Qeyri-refleksiv dinləmə ilə həmsöhbətə diqqətinizi və söhbətdə iştirakınızı göstərən siqnallar vermək məsləhətdir, məsələn: başınızı tərpətmək “hə-bəli”, “başə düşürəm” və s. Bəzən sadəcə partnyorunuzu dinləmək kifayətdir, lakin əgər sizin nöqteyi-nəzəriniz partnyorunuzun fikrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsə, o zaman əks etdirici dinləməyə keçməlisiniz. Aktiv əks etdirici dinləmə növü ilə həmsöhbətlərin bir-birini daha yaxşı başa düşdüyü belə bir ünsiyyət təşkili həyata keçirilir. Onlar getdikcə daha mənalı danışır, anlayışlarını yoxlayır və aydınlaşdırır, onun adekvatlıq dərəcəsini birgə öyrənirlər. Bu dinləmə növü ilə həmsöhbətlərin bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə imkan verən aktiv əks əlaqə qurulur. Anlamağı təmin etmək üçün dinləyici onun məlumatlarından hansının düzgün, hansının qəbul edilmədiyini danışana başa salmalıdır ki, danışan öz mesajını düzəldə bilsin və onu daha da başa düşülə bilsin. Məhz bu birbaşa və əks əlaqə siqnallarının mübadiləsi aktiv əks etdirici dinləmə prosesini təşkil edir.

Effektiv dinləmədə çətinliklər aşağıdakılardır:

1. Diqqəti söndürür. Qeyri-adi hərəkət edən və qıcıqlandıran hər şey diqqəti yayındıra bilər.

2. Başqalarının fikirlərinə antipatiya. Hər hansı bir insan həmişə öz fikirlərini daha çox qiymətləndirir və tərəfdaşının düşüncə tərzini izləməkdənsə, onları izləmək onun üçün daha xoş və asandır.

3. Zehni fəaliyyətin yüksək sürəti. Danışdığımızdan orta hesabla dörd dəfə daha sürətli düşünürük. Ona görə də kimsə danışanda beynimiz çox vaxt daxil olan informasiyanın qəbulu ilə bağlı işdən azad olur və danışanın nitqindən yayınır.

4. Seçici diqqət. Biz müxtəlif qavrayış obyektlərinə (sözlər, üz ifadələri, jestlər, duruşlar, intonasiyalar və s.) bərabər diqqət yetirmədən eyni vaxtda çoxlu məlumatı qavramağa (o cümlədən dinləməyə) öyrəşmişik. Diqqətlə qulaq asmağa və eyni zamanda başqa bir şeyi düzəltməyə çalışmaq çoxları üçün olduqca çətin bir prosesdir. Buna görə də insanlar çox vaxt onları daha çox maraqlandıran şeyi seçirlər. Diqqətin bu cür dəyişməsi onun diqqətini cəmləşdirməsini və bir şey üzərində cəmlənməsini çətinləşdirir.

5. Cavab ehtiyacı. Həmsöhbətin nitqi onun sözünü kəsmək və cavab vermək istəyinə səbəb olarsa, bu vəziyyətdə insan dinləməyi dayandırır, çünki zehni olaraq özü üçün arqumentlər axtarır [1, s.55].

Ünsiyyətin effektiv olması üçün iki sadə qaydaya əməl edilməlidir.

- Qayda 1. Ən yaxşı həmsöhbət yaxşı danışıq bilən deyil, yaxşı dinləməyi biləndir.
- Qayda 2. İnsanlar başqasına ancaq onları dinlədikdən sonra qulaq asmağa meyllidirlər [4, s.68].

Yaxşı dinləyici olmaq üçün bu qaydalara əməl etmək lazımdır:

1. Danışmağı dayandırın. Danışmağa bir ağızımız, dinləməyə iki qulağımız var. Beləliklə, biz iki dəfə çox dinləməliyik.

2. Şərait yaradın. Natiqə danışıq biləcəyini hiss etməyə kömək edin, danışan üçün rahat şərait yaradın.

3. Dinləməyə hazır olduğunuzu göstərin. Maraqlı görün. Daha yaxşı cavab vermək üçün deyil, daha yaxşı başa düşmək üçün daha çox dinləməyə çalışın.

4. Diqqəti yayındıran amilləri minimuma endir. Kağız üzərində heç nə çəkməyin, barmaqlarınızla və ya qələmlə vurmayın, kağızı xışıltı ilə vurmayın. Telefonunuzu söndürün, narahat olmayacağınız yer seçin. Diqqət böyük dəyərdir.

5. Özünüzü danışanın yerinə qoyun. Natiqin fikrini başa düşmək üçün qulaq asmağa çalışın.

6. Səbirli olun. Natiqin sözünü kəsməmək üçün kifayət qədər vaxt tapın.

7. Duyğularınızı saxlayın. Qəzəbli insan çox vaxt sözləri səhv şərh edir.

8. Mübahisə və tənqidlə diqqətli olun. Tənqid danışanı müdafiə etməyə məcbur edir. Mübahisələrdə qalib gəlsəniz də, yenə də uduzacaqsınız.

9. Suallar verin. Bu, natiqi həvəsləndirir və həqiqətən dinlədiyinizi göstərir.

10. Danışmağı dayandırın. Bu, birinci və sonuncudur, çünki bütün tövsiyələr bundan asılıdır [5, s.153].

Danışıqlarda, işgüzar söhbətlər zamanı diqqətli dinləyici olmaq çox vacibdir. Bu, həmsöhbətinizi daha yaxşı başa düşməyə kömək edəcək, belə ki:

- Açar sözləri aşkar etmək üçün qulaq asın. İstənilən danışıqların əsas komponentləri var: qiymətlər, şərtlər, miqdar, ödəniş şərtləri və s. Partnyorunuzu diqqətlə dinləyin. Onun nə gözlədiyini başa düşməlisiniz. Faktlara diqqət yetirin.

- Əsas ideyaları dinləyin. Effektiv qarşılıqlı əlaqə üçün tərəfdaşın əsl niyyətlərini və məqsədlərini başa düşməlisiniz. Tərəfdaşınızın nəyə ehtiyacı olduğunu öyrənin – “qazanmaq” lazımdır, yoxsa kompromis mümkündür? İnsanın uduzmaması kifayət etdikdə, güzəştə meyilli olur. Bu hallarda hər iki tərəf üçün məqbul həll yolu tapmaq mümkündür.

- “Darboğazları” müəyyən etmək üçün qulaq asın. Tərəfdaşınızın qərar vermək hüququ varmı? Zaman bağlıdır? Onun maliyyə problemləri varmı? Bəlkə o, ciddi şəkildə hərəkət etməlidir, amma təlimatlar? Lazım gələrsə, onun təlimatına giriş əldə edəcəksinizmi?

- Manevr etmək üçün otağı dinləyin. Tərəfdaş fikrini dəyişməyə meyilli olduqda və ya yeni iş təklifini müzakirə edərkən sizə danışıqlar imkanı barədə məlumat verəcək əlamətlərə diqqət yetirin. Mövqeyinizi tərəfdaşınız üçün daha məqbul edin.

- Ziddiyyətləri tutmaq üçün qulaq asın. Tərəfdaşınızın söylədiyi detallara diqqət yetirmək onun mövqeyini daha dəqiq başa düşməyə imkan verəcək. Onun nöqteyi-nəzərində ziddiyyətlər axtarın, detallara diqqət yetirin, zəif cəhətləri axtarın. Qarışıqlıq, çaşqınlıq, tərəddüd hiss edən kimi yeni bir yanaşma təklif edin [5, s.168].

Aşağıda həmsöhbətin nitqindən hansı məlumatların çıxarıla biləcəyinə diqqət yetirəcəyik. Geribildirim yaratmağın dörd üsulu var: sorğu-sual, parafraz, əks etdirmə, hiss etmə, ümumiləşdirmə. Sorğu və ya aydınlaşdırma müxtəlif suallardan istifadə etməklə birbaşa məruzəçiyə müraciətdir. Aydınlıq üçün (nə və necə eşitmişəm):

- Zəhmət olmasa, aydınlıq gətirin...

- Səni düz eşitdim?

- Təkrar edin, xahiş edirəm...

Cavab verərkən natıq əvvəlcədən bildirilmiş məlumatın düzgünlüyünü aydınlaşdırır, təkrar edir və ya təsdiq edir. Bu zaman izahat, yeni məlumat alır. Münasibət (kiməsə və ya bir şeyə):

- Özünü necə hiss edirsiniz...?

- Nə düşünürsən...?

- Necə düşünürsünüz...?

Parafraz eyni fikri, lakin fərqli sözlərlə ifadə etmək deməkdir. Dinləyici danışanın fikrini ifadə edir və mesajın mahiyyətini ona qaytarır ki, onun düzgün başa

düşüldüyünü qiymətləndirə bilsin. Parafraz etmək üçün aşağıdakı ifadələrdən istifadə edə bilərsiniz:

- Səni anladığımı qədər...
- Deməli, düşünürsən ...
- Başqa sözlə, sizcə...
- Səni düz başa düşdümsə...
- Sizcə...

Bir qayda olaraq, bu texnika tərəfdaşın əsas fikirlərini vurğulamaq üçün istifadə olunur. Vurğu yalnız fikirlərin semantik mənasına verilir, həmsöhbətin münasibət və hisslərinə deyil. Bu texnikadan istifadə edərək, ya öz sözlərinizdən istifadə edə bilərsiniz, ya da həmsöhbətin dediklərini tam olaraq təkrarlamaq bilərsiniz. Parafraza istifadə etməyin üçün faydaları:

- eşitdiklərinizlə bağlı mənfi emosiyaları neytrallaşdırmaq;
 - cavabı gecikdirmək (vaxt baxımından qazanc verir);
 - anlama illüziyasını aradan qaldırmaq;
 - eşitdiklərini düşmək;
 - söhbəti davam etdirmək;
 - həmsöhbətin nöqtəyi-nəzərini möhkəmləndirmək;
 - deyilənləri təfərrüatlandırmaq və konkretləşdirmək;
 - bəyanatın əsas məzmununu süzgəcdən keçirmək;
 - qəbulları özünü üçün əhəmiyyətinə görə təşkil etmək;
 - müştərinin həqiqətən nə demək istədiyini başa düşmək;
 - uzun fikirləri ümumiləşdirmək;
 - toplanmış və sayıq olmaq;
 - subyektiv qiymətləndirmələrdən imtina etmək;
 - emosional vəziyyəti idarə etmək;
 - mesajın bütün nüanslarını saxlamaq və yadda saxlamaq [2, s.19].
- Həmsöhbətiniz üçün parafrazdan istifadə etməyin faydaları aşağıdakılardır:
- deyilənləri təfərrüatlandırmaq və təsvir etmək;
 - dinləyirlər kimi təəssürat yaratmaq;
 - başa düşüldüyünə əmin olmaq;
 - nəyi səhv ifadə etdiyini dərk etmək;
 - dəqiq başa düşüldüyünüz və ya başa düşmədiyinizi başa düşmək;
 - öz fikrinizi başa düşmək və ifadə etmək;
 - sizin üçün nəyin vacib olduğunu kəşf etmək.
 - bir mövzuda qalmaq;
 - dinləyiciyə aydın danışmaq;
 - söhbətin məzmununu emosiyalardan ayırmaq [2, s.23].

Hisslərin əks olunması texnikasından istifadə edərkən diqqət mesajın məzmununa deyil, danışanın ifadə etdiyi hisslərə, ifadələrinin emosional komponentinə verilir. Bu texnikadan insanın dedikləri ilə nümayiş etdirdiyi qeyri-

şifahi siqnallar arasında nəzərəcarpacaq uyğunsuzluq olduğu hallarda istifadə etmək xüsusilə vacibdir. Hisslərin əks olunması nəticədə emosional vəziyyətini dərk etməyə kömək edir. Emosional reaksiya qarşılıqlı anlaşma üçün çox vacibdir, çünki məlumat onun üçün xüsusilə əhəmiyyətli olduqda bir insan duyğularını göstərir. Bu vəziyyətdə dinləyicinin vəzifəsi həmsöhbətə anladığını və hissələrini bölüşdüyünü (ya da etmədiyini) göstərməkdir. Ancaq həmsöhbətin hissələrini bölüşməsəniz də, ona rəğbət göstərməyiniz məsləhətdir. Nətiqin emosional vəziyyətini əks etdirən, onun hissələrinin təzahürünün intensivliyi dərəcəsini də nəzərə almaq lazımdır. Ümumiləşdirmə eşidilən məlumatın ayrı-ayrı hissələrini vahid bütövlükdə birləşdirməyə kömək edir. Beləliklə, həmsöhbət deyilənləri yekunlaşdıraraq, onun əsas fikirlərinin başa düşüldüyünü və dərk edildiyini danışana aydınlaşdırır. Müzakirələrdə, işgüzar görüşlərdə, konfranslarda, danışıqlarda, dəyirmi masalarda, debatların və debatların uzandığı, bir çox fikirlərin, konstruktiv təkliflərin səsləndiyi situasiyalarda əks əlaqənin yaradılmasının bu üsulu məqsədəuyğundur və bu, müzakirələrin mahiyyətini bərpa etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Бергельсон М.Е. Межкультурная коммуникация, М., АСТ, 2014, 156 с.
2. Гойхман О.Я. Речевая коммуникация, М., Омега, 2017, 68 с.
3. Конечкая В.П. Социология коммуникаций: учебник. М., Междунар. ун-т бизнеса и управления, 2017, 304 с.
4. Макаров М.Л. Основы теории дискурса, М., Гнозис, 2003, 280 с.
5. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации, Екатеринбург: Издво, УрГПУ, 2003, 250 с.

Şifahi ünsiyyətin növlərinin əsas mahiyyəti

Xülasə

Şifahi ünsiyyət forması insanlar tərəfindən istifadə edilənlər arasında ən çox yayılmış olanıdır. Dil şifahi ünsiyyətin ən mürəkkəb formasıdır, çünki eyni dəyişikliklərin mənşəyi ilə sözləri əmələ gətirən səs artikulyasiyalarından istifadə edir. Bu gün bu ünsiyyət formasının inanılmaz dərəcədə necə inkişaf etdiyini görə bilərik. Çünki, informasiya ötürmə texnologiyaları sayəsində şifahi ünsiyyət hətta qitələrarası şəkildə həyata keçirilir. Ünsiyyət prosesində insan müxtəlif mənbələrdən şifahi və qeyri-verbal məlumat alır. Hər iki məlumat növü vacibdir, lakin şifahi ünsiyyətin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Şifahi ünsiyyət insanlara xasdır. Öz təbiətinə görə şifahi ünsiyyət şifahi olmayan ünsiyyətdən bir neçə dəfə genişdir, lakin hələ də gündəlik həyatda onları tamamilə əvəz edə bilməz. Onu da qeyd etmək

lazımdır ki, şifahi ünsiyyətin inkişafı qeyri-verbal ünsiyyət formalarından asılıdır. Həmsöhbətlər arasında şifahi ünsiyyətdə niyyət varsa, nəzərə almaq lazımdır ki, dialoq fərdlərin qarşılıqlı əlaqəsinin ikitərəfli xarakteridir. Məhz bu amil insanı həmsöhbətə diqqət yetirməyə, söhbətdə uyğun və ardıcıl olmağa vadar edir. Bu qaydanın pozulması şifahi ünsiyyətin pozulmasına və həmsöhbətlərin anlaşılmazlığına səbəb ola bilər. Beləliklə, şifahi ünsiyyət sözlərlə həyata keçirilir. İnsan nitqi şifahi ünsiyyət vasitələrinə aiddir. Ünsiyyətçilərin niyyətindən asılı olaraq müxtəlif nitq mətnləri yaranır. Şifahi ünsiyyət vasitəsilə məlumatları müəyyən kontekstdə və rəngdə çatdırmaq üçün müxtəlif forma və üslublardan istifadə edə bilərik.

Açar sözlər: şifahi ünsiyyət, insan, növ, mahiyyət.

ZÜLFÜQAROVA HƏCƏR MÜBARİZ

THE ESSENCE OF THE TYPES OF ORAL COMMUNICATION

Summary

Oral communication is the most common form used by humans. Language is the most complex form of verbal communication because it uses sound articulations that form words with the origin of the same changes. Today we can see how this form of communication has developed incredibly. Because, thanks to information transfer technologies, verbal communication is carried out even in an intercontinental way. In the process of communication, a person receives verbal and non-verbal information from various sources. Both types of information are important, but the importance of verbal communication cannot be overestimated. Verbal communication is human. By their very nature, verbal communication is several times wider than non-verbal communication, but it still cannot completely replace them in everyday life. It should be noted that the development of verbal communication depends on non-verbal forms of communication. If there is an intention in the oral communication between the interlocutors, it should be taken into account that the dialogue is a two-way nature of the interaction of individuals. It is this factor that forces a person to pay attention to the interlocutor, to be consistent and consistent in the conversation. Violation of this rule can lead to a violation of verbal communication and misunderstanding of the interlocutors. Thus, verbal communication is carried out in words. Human speech refers to the means of oral communication. Depending on the intentions of the communicators, different speech texts appear. We can use a variety of forms and styles to convey information in a specific context and color through verbal communication.

Keywords: verbal communication, human, type, essence.

ЗУЛЬФУГАРОВА ХАДЖАР МУБАРИЗ

СУЩНОСТЬ ВИДОВ УСТНОГО ОБЩЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Устное общение является наиболее распространенной формой, используемой людьми. Язык является наиболее сложной формой вербального общения, поскольку в нем используются звуковые артикуляции, образующие слова с происхождением одних и тех же изменений. Сегодня мы видим, как невероятно развилась эта форма общения. Потому что благодаря технологиям передачи информации речевое общение осуществляется даже межконтинентальным путем. В процессе общения человек получает вербальную и невербальную информацию из различных источников. Оба вида информации важны, но важность вербального общения невозможно переоценить. Вербальное общение является человеческим. По самой своей природе вербальное общение в несколько раз шире невербального, но все же не может полностью заменить их в повседневной жизни. Следует отметить, что развитие вербального общения зависит от невербальных форм общения. При наличии намерения в устном общении между собеседниками следует учитывать, что диалог носит двусторонний характер взаимодействия индивидов. Именно этот фактор заставляет человека обращать внимание на собеседника, быть последовательным и последовательным в разговоре. Нарушение этого правила может привести к нарушению речевого общения и непониманию собеседников. Таким образом, речевое общение осуществляется словами. Человеческая речь относится к средствам устного общения. В зависимости от намерений коммуникаторов возникают разные речевые тексты. Мы можем использовать различные формы и стили для передачи информации в определенном контексте и цвете посредством вербального общения.

Ключевые слова: речевое общение, человек, тип, сущность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Sədət Abdurəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

DƏYANƏT SABİR oğlu AĞAYEV
Azərbaycan Dillər Universiteti
İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti - I
kafedrasının doktorantı
Bakı ş., Rəşid Behbudov küçəsi, 134, AZ1014
deyanet089@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN YAYILMASINDA EKSTRALİŇQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə son illər həyatın və elmin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən qloballaşmaya, qlobal dilə, bu dilin ingilis dili olaraq müəyyənləşdirilməsinə, ingilis dilinin yayılmasının əsas səbəblərinə, ekstralinqvistik amillərə, alınma sözlərin içərisindəki anqlisizmlərə və bu sahədən olan digər məsələlərə qısa nəzər salınmışdır. Məhz qloballaşma prosesinin inkişafı nəticəsində bu gün Yer kürəsində məsafə anlayışı itmişdir, xüsusilə qabaqcıl texnologiyaların, internetin sayəsində yaxınlıq-uzaqlıq problemi öz mahiyyətini tamamilə itirmişdir. İnsanlar sosial şəbəkələr üzərindən eyni anda bütün qitələrlə eyni tezliklə ünsiyyət qura bilir. Elektron ticarət, distant təhsil, onlayn təhsil, onlayn əlaqə və onlayn sözünün qoşulduğu çoxsaylı sahələr qloballaşma prosesinin həqiqətən də yüksək səviyyədə olduğuna nümunədir. Belə bir şəraitdə dünyanın həm də vahid dildən istifadə problemi ortaya çıxır. Beynəlxalq və qlobal dil üçün meyarlar təyin edilir. Məhz belə tələblərə cavab verən dil kimi ingilis dili qlobal dil olaraq qəbul edilir. Onun qəbul edilməsində Britaniya İmperiyasının, Amerika Birləşmiş Ştatlarının *siyasi* (beynəlxalq təşkilatlarda aparıcı rol), *iqtisadi* (dolların dünya valyutası kimi qəbul edilməsi), *hərbi* (hərbi ittifaqlar), *mədəni* (idman, musiqi, film, mətbəx və s.) və *texniki* (internet, texnoloji avadanlıqlar) uğurları xüsusi rol oynamışdır. Buna görə də həmin səbəblər ingilis dilinin yayılmasında ekstralinqvistik amil kimi qəbul edilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *qlobal dil, qloballaşma, ekstralinqvistik amillər, anqlisizm*

Bu gün ingilis dilinin bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda populyarlığından danışmaq artıq yenilik sayılmır, çünki ingilis dilinin dünyada yayılmasından müəyyən qədər zaman keçmişdir. Bu prosesin bünövrəsi qoyulduğundan onun qülləyə çevriləcəyinin şahidi olduğumuz bir eranın sakinləriyik. Dünya əhalisinin təxminən 1/3-i ingilis dilində ünsiyyət qura bilir. Lakin bu, o demək deyil ki, ingilis dili dünyanın ilk qlobal dilidir. “Qlobal dil” ideyasının tarixi ingilis dilinin özündən də qədimdir. Erkən “dünya dilləri”ndən biri kimi Latın dili qeyd

olunur [1, s.42]. Latın imperiyası süqut etsə də, bu dil XVIII əsrə qədər Qərbi Avropanın bir çox şəhərlərində əsas dil kimi mövcudluğunu saxladı. Bu zaman hər bir şəhər öz sözləri ilə Latın dilini “vulqar Latın dili”nə çevirdiyindən, o, ispan, portuqal, fransız və italyan dilləri kimi müasir dövr Roman dillərinə çevrildi. Eləcə də sanskrit, yunan, slavyan kimi digər müasir dil qruplarının daxil olduğu daha qədim proto-Hind-Avropa dili miqrasiya vasitəsilə “dünya dilləri”nə çevrildi, amma müasir rus, holland, fars, alman, yunan, ingilis və digər dillərə parçalanması qaçılmaz oldu. Bunun əsas səbəbi kimi o dövr kommunikasiyasının indiki kimi birbaşa, uzaq məsafəli, əlçatan, eləcə də vizual olmaq imkanının olması götürülə bilər. Parçalanma nəticəsində bu dillərin yaranması məhz əlaqənin itməsi nəticəsində baş vermişdir. Daha sonra Roman və German dillərinin qarışığından ibarət Esperanto dili yaradıldı. Bunun da məqsədi qlobal dil yaratmaq ideyası idi. Bu cəhdlər ərəb, fransız, ispan, alman və başqa dillər vasitəsilə edilsə də, onların heç biri ingilis dili qədər uğur əldə etmədi. İngilis dilinin yayılması isə məhz daha çox ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə mümkün olmuşdur. Ekstralinqvistik amillər müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif siyahılarla tərtib edilir. Onlardan iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni və texniki amillər daha çox diqqəti cəlb edir. Qeyd edilən ekstralinqvistik amillərə nəzər saldıqda ingilis dilinin dövlət dili olduğu Birləşmiş Krallıq və Amerika Birləşmiş Ştatlarının nüfuzu əsas səbəb kimi diqqəti cəlb edir. Əgər Birləşmiş Krallıq müstəmləkələri ilə qloballaşma missiyasını həyata keçirməyin bünövrəsini qoymuşdursa, Amerika Birləşmiş Ştatları da iqtisadiyyat, siyasət və hərbi vasitəsilə həmin missiyanı davam etdirmiş və müasir dövr üçün tamamlamışdır. Mədəni və texniki amillər isə dünya əhalisinin özünün marağına uyğun olaraq onların özü tərəfindən qloballaşmaya verdikləri töhfələrlə müşayiət olunur. Ona görə də onların əvvəlki amillərlə nə dərəcədə oxşarlığı olsa da, müəyyən dərəcədə fərqləndirmək olur. Ümumilikdə qloballaşma prosesində bu gün hər kəsin müəyyən dərəcədə iştirakı var. Təkcə idman növlərinə nəzər salmaq kifayətdir ki, ingilis dilinin dünyanın hər yerində işlənərək qloballaşdığına şahidi olaq. Bunlardan: badminton, beysbol, basketbol, bobsley, bodibildinq, bouling, boks, kanoe, çerliding, kriket, kroket, kerling, darts, dayvinq, futbol, frisbi, qolf, həndbol, xokkey, kayaking, kikkoks, kaytserfinq, lakros, motokros, peyntbol, paraqlayding, parkur, pauerliftinq, raftinq, reqbi, skeytbording, skeytinq, skeleton, snoubording, softbol, spidrayding, serfinq, tennis, voleybol və s. [2] oyun adları adətən rus dili vasitəsilə transliterasiya edilsə də, onların Azərbaycan dilində ifadəsi zamanı mediada səslənmənin də əsas götürüldüyü (sörfinq, körlinq) mənbələrə rast gəlinir [3]. Kataloq və reklam broşuralarında Azərbaycan Respublikasında əksəriyyəti hələ tətbiq olunmamış müxtəlif idman və əyləncə növlərini özündə əks etdirən xüsusi terminlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Hətta bəzən dili yaxşı bilən şəxslər də bu terminləri tərcümə etməkdə çətinlik çəkirlər. Fəal istirahətin ekzotik növlərinin sayı getdikcə artdığından bu sahə ilə bağlı yeni terminlər və anlayışlar yaranır [4, s.316]. Dünya mətbəxinə aid olan beynəlmiləl sözlər də eyni dərəcədə rol oynayır. Eləcə də texnika, texnologiya, müxtəlif rəqəmsal

qurğular, texniki avadanlıqlar və digər vasitələrlə ingilis dilinin yayılması texniki amillərin təsirinin kifayət qədər yüksək olmasından xəbər verir.

İngilis dili qlobal dil kimi

Hər hansı bir dilin qlobalıq statusunu müəyyən etmək üçün müxtəlif alimlər tərəfindən həm oxşar, həm də fərqli kriteriyalar müəyyən edilir. R.Kvirkə görə, hər bir dilin əhəmiyyətli olması üçün 4 kriteriya müəyyən edilir: 1. İstifadəçi sayı. 2. Dilin coğrafi cəhətdən paylanıldığı ərazi vahidi: neçə qitədə və ölkədə istifadə olunduğu və ya onu bilməyin vacibliyi. 3. Funksional yükü: istifadə olunduğu məqsədlərin amplitud dərəcəsi. 4. Dilin milli istifadəçilərinin iqtisadi və siyasi təsiri. O, dördüncü kriteriyayı izah edərkən qeyd edir: *“Yapon, rus və alman dili güclü, məhsuldar və nüfuzlu millətlərin dilləridir. Amma ingilis dili 1980-ci ildə ən yaxın izləyicisi Yaponiyadan iki dəfə çox ümumdaxili məhsulu (ÜDM) olan ABŞ-in dilidir”* [5, s.3]. Yaxud qlobal və beynəlxalq dillərin aşağıdakı tələblərə cavab verdiyini qeyd edirlər: çoxsaylı istifadəçisi, bölgüdə yerli olmayan istifadəçilərin əhəmiyyətli payı, bir neçə ölkədə rəsmi status, dünyanın bir neçə regionunda istifadəsi, etnik cərgə (multi-etnik, çoxmərkəzli dil) müəyyənləşdirilməmiş dil cəmiyyəti, geniş surətdə xarici dil kimi öyrədilən bir və ya daha artıq standart göstəriciləri, linqvistik prestijlə bağlılığı, beynəlxalq ticarət əlaqələrində istifadəsi, beynəlxalq təşkilatlarda istifadəsi, elmi cəmiyyətdə istifadəsi, əhəmiyyətli ədəbiyyatı [6; 7]. R.Makkram 30 il əvvəl yazırdı: *“Bu gün ingilis dili ən azı 750 milyon insan tərəfindən istifadə edilir və onlardan yarısı onu ana dilləri kimi danışır. Bəzi hesablamalara görə bu rəqəm 1 milyarddır. Neçə olmasından asılı olmayaraq XX əsrin sonunda ingilis dili indiyə kimi mövcud olan dillərdən daha çox yayılan, danışılan və yazılan dildir. O, planetin dilinə – ilk həqiqi qlobal dilə çevrilib”* [8, s.9-10]. Bu proses davam etdikcə, Azərbaycan dilində də anqlisizmlərin çəkisi getdikcə artmağa başlayır. Anqlisizm (anglicism) – ingilis dilindən götürülmüş söz və ifadələrə şamil edilir. Məs: kompüter, servis, taym-kod, şou, ankorman və s. [9, s.43]. Azərbaycan mediasında istifadə olunan alınmaların hər 5-dən 1-i ingilis mənşəlidir. Sözsüz ki, gələcəkdə onların nisbəti artım istiqamətində dəyişəcək, səbəb isə qloballaşma dövrünün tələblərindən biri kimi qlobal dilin arealının genişlənməsi, eləcə də onun istifadə amplitudunun genişlənməsidir.

Ekstralingvistik amillər

İngilis dilinin dünyada sürətlə yayılmasında müxtəlif ekstralingvistik amillər nəzərəcarpan dərəcədə fəal iştirak edir, onlardan tədqiqata cəlb olunan iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni və texniki amillər istənilən bir dili qlobal etmək gücünə malikdir. C.Fişmən ingilis dilinin qüdrətinin ingilis-amerikan güc bazasının texniki, ticarət və hərbi hakimiyyətindən kənarında mövcud ola bilməməsini qeyd edir və ondan daha qüvvətli güc bazası meydana gələrsə, ingilis dilinin mövcud hakimiyyətinin tənəzzülə uğrayacağını da istisna etmir, *“nəhayət demokratiya, beynəlxalq ticarət və iqtisadi inkişaf istənilən dildə çiçəkləyə bilər”* [10, s.40]. Amma reallıq budur ki, qlobal dil missiyasını üzərinə götürmüş ingilis dili onu asanlıqla itirə bilməyəcəyi fikrini qəbul

etdirə bilib. R.Rivzin fikirləri maraqlıdır: *“Britaniya İmperiyası tarixə qovuşub, amma ingilis imperiyası hələ də genişlənməkdədir”* [11, s.18]. İqtisadi cəhətdən konkret tarix kimi 1944-cü ildə Bretton Vudz razılaşmasına əsasən, ABŞ valyutası dolların dünya iqtisadiyyatı üçün qlobal valyuta kimi qəbul edilməsi [12, s.236] növbəti dünya müharibəsinin qarşısını almaq üçün də düşünülmüş addım idi. Hesablamalara görə, dünyadakı ticari danışıqların təxminən 80% ingilis dilində aparılır [13]. Nəticədə, ənənəvi *“Made in...”* (*“...-da hazırlanmışdır”*) yazısı *“Assembled in...”* (*“...-da yığılmışdır”*) yazısına çevrilir. Məsələn, Fordun Liman avtomobili Almaniyada dizayn edilir, sürət mexanizmi sistemi Koreyada, nasosu ABŞ-da, mühərriki isə Avstraliyada istehsal edilir [14, s.1]. Belə olan surətdə ortaya qlobal məhsul və qlobal dil qoyulur. Bu gün çox populyar olmuş elektron ticarəti də vurğulamaq lazım gəlir. Elektron ticarət özündə həm iqtisadi, həm də texniki amilləri birləşdirir. Çünki müasir dövrdə insanlar vaxtlarını ənənəvi bazarlarda keçirməmək üçün onlayn rejimdə dünyanın müxtəlif ölkələrində təklif edilən müxtəlif məhsullarla tanış olmaq imkanındadır, təbii ki, bu zaman hegemon dil ingilis dili olacaq. Elektron ticarət platformalarının əksəriyyətində (AliExpress, Ebay, GearBest, Amazon və s.) beynəlxalq ticarətdən istifadə nəzərdə tutulduğu üçün ingilis dilinin dominantlığı mütləqdir. A.M.Şükürov qeyd edir ki, ABŞ müqayisədilməz hərbi və iqtisadi çəkisini qloballaşma istiqamətinə yönəltməyə (*yönəltməklə – D.A*) faktiki hegemonluğu ələ keçirməyə doğru yürüşə başlamışdır [15, s.337]. Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilinin yayılmasında bir çox amillər iştirak edir. C.Riçardz [16, s.6, 8] bu amilləri aşağıdakı kimi sıralayır: tarixi amillər, qloballaşma, iqtisadi inkişaf, kommunikasiya, biznes və sahibkarlıq, təhsil, səyahət, xalq mədəniyyəti, media, qlobal ingilis dili tədrisi sənayesi, simvolizm. Siyahıdan görüldüyü kimi, qloballaşma özü də ayrıca olaraq ingilis dilinin yayılmasına təsir edən amillər sırasında yer alır. Texniki amillər ən müasir amillər kimi qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılmasına təsir edən amillər sırasındadır. C.Riçardzın fikrincə, internet, texnologiya və media, eləcə də sosial şəbəkələrin köməyiylə ingilis dilində üzübüz kommunikasiya qurmaq, məhz mənalı və orijinal dil istifadəsi üçün əvvəllər sinif otağında olduğundan daha artıq imkanlar yaradır [17, s.6]. Qloballaşma yerli mədəniyyətlərdə dəyişikliklər yarada bilir. N.Ç.Vəliyevaya görə, bu cür dəyişikliklər dilə yeni-yeni sözlərin daxil olması ilə nəticələnir ki, bu da dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Avropa-Amerika mətbəxinə aid ölkəmizə və dilimizə gəlmiş yeniliklərə aşağıdakıları misal olaraq göstərir: çips (chips), çizburqer (cheeseburger), hamburqer (hamburger), sendviç (sandwich), biskvit (biscuit), çizkeyk (cheesecake), kruassan (croissant), tiramisu (tiramisu), trüfel (truffle), julyen (julienne), pizza (pizza), pudinq (pudding), qril (gril), spaqetti (spaghetti), steyk (steak), şnitset (schnitzel), brendi (brandy), kapuçino (cappuccino), kofe (coffee), kokteyl (cocktail), likör (liqueur), punç (punch), şeyk (shake), viski (whisky) və s. [18, s.313].

Nəticə

Qloballaşma şəraitində – dünyanın sərhədlər tanımadığı, yüksək sürətlə istənilən iki və daha artıq nöqtəsinin əlçatan olduğu, təmas qura bildiyi şəraitdə qlobal dil bərdəki düşüncələr onu müəyyən etməyə kömək edir. Sözügedən dil ingilis dilidir. Ana dili ingilis dili olanlar istisna olmaqla, müasir dövrdə hər bir şəxsin bilməli olduğu ikinci bir dil vardır ki, ona həyat üçün zəruri olan hər bir sahədə rast gəlinir: hava limanlarından başlamış restoran menyularına qədər, turizm broşuralarından başlamış idarə-təşkilat adlarına qədər, məhsulun tərkibindən başlamış istifadə qayadalarına qədər və s. Bu nümunələri düz xətt boyunca sadalamaqla bitmədiyi üçün onu dairə şəklində, hər şeyi əhatə etməsi şəklində təsvir etmək daha düzgün olardı. Qloballaşmanın mahiyyəti də bundadır. O, Yer kürəsini əhatə etdiyi üçün məhz belə adlandırılmışdır. Bəzən Makdonald restoranlar şəbəkəsinin dünyanın əksər ölkələrində təşkil edilməsini makdonaldlaşma kimi adlandırırlar, çünki onun missiyası qlobal mətbəx yaratmaqdır. Yaxud qəribə səslənsə də, Koka-Kola içkisinin dünyada dinlərdən daha çox yayıldığını da iddia etmək olar. İngilis dilinin yayılması da dilxarici, yəni ekstralingvistik amillərin sayəsində mümkün olmuşdur. Filmlər, mahnılar, idman oyunları, texnoloji yeniliklər özləri ilə bərabər getdikləri ölkələrə ingilis dilini də aparırlar. Nəticədə qloballaşma prosesinə qoşulmuş ölkələrdə ingilis dilinin təhsil müəssisələrində öyrənilmə ehtiyacı yaranmış, tələbələr mübadiləsi, xaricdə təhsil prioritetə çevrilmişdir. Məhz xaricdə təhsil alanların öz ölkələri üçün lazımlı kadr olması, öz ölkəsinin qloballaşma prosesində uğurla davam etməsi üçün hər cür şərait yaradılır. TOEFL, IELTS, SAT kimi imtahanların dil biliklərini yoxlamaq üçün standart kimi qəbul edilməsi də ekstralingvistik amilin – təhsil amilinin ingilis dilinin yayılmasında rolunu təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Mufwene, S.S. Globalization, Global English, and World English(es): Myths and Facts. In N.Coupland (Ed.), Handbook of language and globalization. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010, pp. 31-55.
2. <https://7esl.com/sports-and-games-vocabulary>
3. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/muasir-olimpiya-oyunlari-1628886473>
4. Rəhimov, S.H. Beynəlxalq turizmdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti (ingiliscə-Azərbaycanca). Bakı: CBS, 2011, 364 s.
5. Quirk, R. A comprehensive grammar of the English language / R.Quirk, G.Leech, S.Greenbaum. – London: Longman, – 1985. – 1779 p.
6. Emelda M. Difference between Global and International. 08.11.2018. URL: <http://www.differencebetween.net/language/words-language/difference-between-global-and-international>
7. Wallraff, B. What Global Language? // The Atlantic Monthly, – 2000. November, v. 286, №5, – p. 52-66
8. McCrum, R. The story of English / R.McCrum [et al.]. – 2nd edition. – London: Faber and Faber limited and BBC books, – 1992. – 468 p.

9. Məhərrəmli, Q.M. Kino, televiziya, radio terminləri: İzahlı lüğət. / Q.M.Məhərrəmli. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, – 2002. – 352 s.
10. Fishman, J. The New Linguistic Order // Foreign Policy, –1999. №113, – p.26–40.
11. Reeves, R. English poised to become world's universal language // Albuquerque Journal, – 1997. April 25, – 156 p.
12. Parker, B. Introduction to globalization and business: relationships and responsibilities / B.Parker. – London; Thousand Oaks (California); New Delhi: SAGE, – 2005. – 536 p.
13. Кириллина, А.В. Глобализация и судьбы языков // Литературная газета, – 2012, 8 февраля, №5(6356), – с. 13.
14. Gao, S. Economic Globalization: Trends, Risks and Risk Prevention // CDP Background Papers, United Nations, Department of Economics and Social Affairs, – 2000. №1, – p. 1-8.
15. Şükürov, A.M. Fəlsəfə və qloballaşma / A.M.Şükürov. – Bakı: Adiloğlu, – 2002. – 441 s.
16. Richards, J. Key Issues in Language Teaching / J.Richards. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2015. – 826 p.
17. Richards, J. The changing face of language learning: Learning beyond the classroom // RELC, – 2015. v. 46, №1, – p. 5-22.
18. Vəliyeva, N.Ç. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Avropa, – 2017. – 482 s.

Aghayev D.S.

**THE ROLE OF EXTRALINGUISTIC FACTORS
IN THE SPREAD OF ENGLISH**

Summary

The article gives a brief overview of globalization in recent years, covering almost all areas of life and science, the global language, the definition of this language as English, the main reasons for the spread of English, extralinguistic factors, anglicisms in borrowings and other issues in this area. As a result of the development of globalization, the concept of distance on Earth has disappeared today, especially thanks to advanced technologies, the Internet, the problem of proximity has thoroughly lost its essence. People can communicate with all continents at the same time on social networks. Numerous areas where e-commerce, distance education, online education, online communication and the word 'online' are involved are examples of the fact that the process of globalization is really at a high level. In such a situation, the problem of using a single language in the world also arises. Criteria are set for international and global languages. English is considered a global language as a language that meets such requirements. In its adoption, the British Empire, the United States of America (leading role in international organizations), economic (adoption of the dollar as a world currency), military (military alliances), cultural (sports, music, film, cuisine, etc.) and technical (internet, technological equipment)

played a special role in the success. Therefore, these reasons have been considered extralinguistic factors in the spread of the English language and have been included in the study.

Key words: *global language, globalization, extralinguistic factors, anglicism*

Агаев Д.С.

РОЛЬ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В РАСПРОСТРАНЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье дается краткий обзор глобализации последних лет, охватывающей практически все сферы жизни и науки, глобальный язык, определение этого языка как английского, основные причины распространения английского языка, экстралингвистические факторы, англицизмы в заимствованиях и др. вопросы в этой области. В результате развития глобализации сегодня исчезло понятие расстояния на Земле, особенно благодаря передовым технологиям, Интернету, проблема близости основательно утратила свою суть. Люди могут общаться со всеми континентами одновременно в социальных сетях. Многочисленные сферы, где задействованы электронная коммерция, дистанционное образование, онлайн-образование, онлайн-общение и само слово «онлайн», являются примерами того, что процесс глобализации действительно находится на высоком уровне. В такой ситуации также возникает проблема использования единого языка в мире. Критерии установлены для международных и глобальных языков. Английский считается глобальным языком как язык, отвечающий таким требованиям. В его принятии участвовали Британская империя, Соединенные Штаты Америки (ведущая роль в международных организациях), экономические (принятие доллара в качестве мировой валюты), военные (военные союзы), культурные (спорт, музыка, кино, кухня и др.) и технические факторы (интернет, технологическое оборудование) сыграли особую роль в успехе. Поэтому эти причины были признаны экстралингвистическими факторами распространения английского языка и включены в исследование.

Ключевые слова: *глобальный язык, глобализация, экстралингвистические факторы, англицизм*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏLİYEVƏ AYNUR ABDULLA QIZI
ADU

R.BEHBUDOV KÜÇ., 134.
aynur@yahoo.com

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ŞƏKİL KATEQORİYASI

Abstract

Müasir dilçilikdə maraqlı doğuran sahələrdən biri də feilin şəkillərinin öyrənilməsidir. Feilin şəkilləri barədə uzun illər tədqiqat aparılmış, fərqli fikirlər söylənmişdir. Tədqiqat aparan dilçilərdən F.Palmer, A.Tomson, O.Musayev, Ə.Xəlilov, İ.Rəhimov, L.Kauşanskaya, M.Qanşına və başqa dilçilərin adlarını çəkmək olar. Doğrudur, feilin şəkillərinin öyrənilməsi, ümumiyyətlə, nitq hissələri arasında geniş yer tutan feilin struktur, semantik, tipoloji baxımdan tədqiq edilməsi uzun illərin tədqiqatlarına söykənsə belə, hələ də bu mövzu aktuallığını saxlamaqdadır. Müqayisə olunan dillərdə istər şifahi, istərsə yazılı mətnlərdə feilin şəkillərinin təzahür formaları maraqlı mərkəzindədir.

Feilə məxsus olan qrammatik kateqoriyalardan şəkil kateqoriyası fərqləndirilir. M.Hüseynzadənin yazdığına görə, müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklində ifadəsi feilin şəkil kateqoriyası adlanır. Bu onu ifadə edir ki, feilin şəkil kateqoriyası danışanın nöqtəyi-nəzərində müəyyən hərəkətin, hadisənin həqiqətə münasibətini bildirir (1, s.307).

Feilin vacib və lazım şəkillərinin ingilis dilində qarşılığı modal feillərlə ifadə olunur. Məsələrlə işlənərkən modal feillər hərəkətin vacibliyini, lazımlılığını, gərəkliliyini, mümkünlüyünü və s. bildirir. Məsələn, əsl modal feillərdən olan **must** modal feilin dilimizdəki qarşılığından biri vaciblik mənası ifadə etməsidir.

Açar sözlər: feil, kateqoriya, struktur, semantik, məna, şifahi, yazılı

Bu zaman *must* modal feili dilimizə *-malı/-məli* kimi tərcümə edilir. Nümunəyə baxaq:

/You must visit him today// “Bu gün ona baş çəkməlisən”.

/I must find my documents// “Mən sənədlərimi tapmalıyam”.

Müasir ingilis dilində “to have + məsdər” modal ifadəsində də *vaciblik* mənasını müşahidə etmək mümkündür. Məsələn,

/The weather is very cold, so he has to wear his coat// “Hava çox soyuqdur, odur ki, o, paltosunu geyinməlidir”.

Müasir ingilis dilində feilin şərt budaq cümlələri iki formada özünü göstərir. 1) real şərt cümlələri; 2) qeyri-real şərt cümlələri. Real şərt feilin xəbər şəklində müşahidə edilir. Məsələn,

/It rains we shall stay at home// “Yağış yağsa biz evdə qalacağıq”. (real şərt)

/If my father comes in time, we shall leave the hall// “Atam vaxtında gəlsə, biz zalı tərək edəcəyik”. (real şərt)

Qeyri-real şərt şəkli isə feilin subjunktiv şəklində özünü göstərir. Qeyri-real şərt bildirən budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsində Subjunktiv II, baş cümləsində isə feilin Kandişinal şəkli işlədilir. Bu halda iki vəziyyət mümkündür:

- a) məlumat indiki və ya gələcək zamana aid olduqda, budaq cümlədə Subjunktiv II indiki zaman forması, baş cümlədə isə feilin Kandişinal şəklinin indiki zaman forması işlədilir. Məsələn,

/If I were you, I would not help him// “Sənin yerinə olsaydım, ona kömək etməzdim”. (qeyri-real şərt)

- b) məlumat keçmişə aid olduqda, budaq cümlədə Subjunktiv II keçmiş zaman forması, baş cümlədə isə feilin Kandişinal şəklinin keçmiş zaman forması işlədilir. Məsələn,

/If you had been there, you would have explained everything differently// “Orada olmuş olsaydım, hər şeyi fərqli izah edərdin”. (qeyri-real şərt)

Müasir ingilis dilində feilin Sapozişinal şəkli Azərbaycan dilinə feilin şərt şəkli vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn,

/Should you see her in the street, let me know// “İşdir onu küçədə görsən/görsəniz, mənə xəbər ver/verin.

O.Musayev yazır ki, *let+obyekt halında olan şəxs əvəzliyi, yaxud ümumi halda olan isim + məsdər (to ədatsız)* birləşməsi ilə ifadə edilən əmr, xahiş, təkid, yaxud məsləhət bildirən cümlələr birinci şəxsin cəminə və təkinə aid olduqda “**gəl+əsas feil**”, yaxud “**qoy+əsas feil**” birləşməsi ilə, həmin mənalar üçüncü şəxsin təkinə aid olduqda isə Azərbaycan dilinə “**qoy+əsas feil**” birləşməsi ilə tərcümə edilir (2, s.215). Nümunəyə baxaq:

/Let us do our homework together// “**Gəl/Gəlin** ev tapşırığını birlikdə edək”.

/Let her comb my hair// “**Qoy/Qoyun** o, mənim saçımı darasın”.

O.Musayev yazır: “Feilin vasitəli şəkilləri müasir ingilis dilində modallıq kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən olub, *arzu, istək, şübhə, şərt, güman* və s. bu kimi mənalar ifadə edir” (2, s.215). L.V.Kauşanskaya yazır: “Feilin vasitəli şəkilləri arzu edilən, təsəvvür edilən anlamları ifadə edir və qeyri-real faktları bildirir” (3, s.136). Müəllif daha sonra yazır: “Feilin vasitəli şəkli, həmçinin danışanın real faktlara olan münasibətini əks etdirir” (3, s.136). Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirdək:

Long live our Republic! “Respublikamız uzun ömürlü olsun!”

He wishes he had a new car! “O, arzulayır ki, kaş onun təzə avtomobili

/If I were you, I would not act like this// “Sənin yerinə olsaydım, belə davranmazdım”.

Amerikalı Ç.Finney yazır: “Feilin arzu şəkli ingilis dilinin gözəl və dəyərli komponenti hesab edilir. Və onun ölməsi, yaxud yoxa çıxması mümkün deyildir, əksinə, o, zövqlü bir şəkildə inkişaf etməkdə, işlənməkdə davam edir” (4, s.68).

V. Geraldin yaz: “Müasir ingilis dilində feilin sabcantiv şəklinin iki forması var: sintetik forma və analitik forma” (5, s.109).

Sintetik və analitik formalar barədə bir az məlumat verək.

Sintetik qrammatik formalar sözün morfem tərkibində olan dəyişikliklə əlaqəlidir. Morfem tərkibində olan dəyişiklik fərqli tərzdə həyata keçirilir. İlk əvvəl sözlərin kökünə artırılan şəkilçilər vasitəsilə reallaşan dəyişiklik. Məsələn, /cat/ “pişik” - /cats/ “pişiklər”. Bu nümunədə -s cəm şəkilçisi sözün sonuna artırılmışdır. Bundan əlavə, sözlərin kökündə və yaxud sait şəkilçilərində dəyişiklik müşahidə edilə bilər. Məsələn: /goose/ “qaz”, /geese/ “qazlar”. Növbəti dəyişiklik qaydasız yolla müşahidə edilir, yəni eyni paradıqmdə birləşən fərqli söz köklərinin işlənməsini müşahidə etmək olar: Məsələn, /go/ “getmək” – indiki zamanda, /went/ - keçmiş qeyri-müəyyən zamanda. Analitik qrammatik formalarda isə əsas söz və köməkçi feil kombinasiyası müşahidə edilir. Məsələn, /come/ - /have come/

Feilin subjunktiv şəklinin sintetik formasının tarixi qədim ingilis dilindən gəlir. Belə ki, qədim ingilis dilində feilin sabcantiv şəklinin onu feilin xəbər şəklindən fərqləndirən bir qrup şəkilçiləri var idi. Hazırda bəzi şəkilçilər itmişdir və subjunktiv və xəbər şəklinin formaları arasındakı fərq yoxa çıxmışdır. Buna baxmayaraq, müasir ingilis dilində feili subjunktiv şəklinin sintetik formasında bir qrup şəkilçi var ki, hələ də yaşayır. Onlar aşağıdakılardır: bütün feillərin indiki subjunktiv forması və keçmiş subjunktiv şəklində yalnız *to be* feilinin işlənməsinin müşahidə edilməsi. Aşağıdakı cədvəli nəzərdən keçirdək:

İndiki Subjunktiv şəkli

To be	To follow
I be	I follow
He, she, it be	He, she, it follow
We be	We follow
You be	You follow
They be	They follow

Qeyd edək ki, müasir ingilis dilində feilin subjunktiv şəklinin özünəməxsus morfoloji əlaməti yoxdur. Əmr şəklində olduğu kimi, feilin Subjunktiv I şəkli də məsdərdən *to* ədatını atmaqla düzəldir. Feil bütün şəxslərdə olduğu kimi qalır. www.subjunctive.com saytında oxuyuruq: “Feilin sabjanktiv I şəkli həyat həqiqətlərinə zidd olmayan, qarşıya problem kimi qoyulan indiki, yaxud gələcək zamana aid şərt, əmr, xahiş, arzu, istək, vaciblik və s. modal mənalar işlətmək üçün işlədilir”. Nümunələrə nəzər salaq:

/If he **take** part in the party, I shall speak to him// “Əgər o, məclisdə olsa, mən onunla danışacam”.

/He suggests that she **take** her veil// “O, təklif etdi ki, o, örtüyünü çıxartsın”.

G.Nelson və S.Grinbaum yazırlar ki, müasir ingilis dilində kontekstdən, danışığ məqamından və danışanın emosional vəziyyətindən asılı olaraq bəzi hallarda həm feilin xəbər şəkli, həm də Subjunktiv I işlətmək mümkündür (5, s.161). Lakin, onların arasında bəzi fərqliliklər müşahidə edilir. Müqayisə edək:

/I insist that he **is** here// “Mən təkid edirəm ki, o, buradadır”. Bu nümunə feil xəbər şəklində işlənib və onun burada olması faktı güclü iddia ilə göstərilir.

/I insist that he **be** here// “Mən təkid edirəm ki, o, burada olsun”. Bu cümlə Subjunktiv I şəklində işlənib və onun burada olması tələb olunur.

O.Musayev yazır ki, müasir ingilis dilində Subjunktiv I şəkli az hallarda işlədilir (2, s.218). Onun əvəzinə feilin Sapozişinal forması işlədilir. Lakin bizim araşdırdığımız mənbələrdə feilin Subjunktiv I şəklinin də digər formalar kimi geniş işlədilməsi hallarında rast gələ bilərik (6, s.98).

Müasir ingilis dilində feilin Subjunktiv II şəklinin iki zaman forması mövcuddur.

1) indiki zaman forması və 2) keçmiş zaman forması. Subjunktiv II şəklinin formalarını cədvəldə göstərək:

Keçmiş Subjunktiv şəkli

To be	To follow
I were	I followed
He, she, it were	You followed
We were	He, she, it followed
You were	We followed
They were	They followed

Cədvəldən göründüyü kimi, feilin Subjunktiv II forması ilə keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması arasında müşahidə edilən fərq *to be* feilində müşahidə edilir. Keçmiş Subjunktiv şəklində *to be* feili bütün şəxslərdə ancaq *were* formasında işlədilir. Lakin, vurğulamaq lazımdır ki, artıq müasir ingilis dilində feilin Subjunktiv II şəklində bütün şəxslər üçün *to be* feilin *was* formasının işlədilməsi variantına rast gəlmək olar. Nümunəyə nəzər salaq:

/If he **were** here, I'd **speak** to him// “Əgər o, burada olsaydı, mən onunla danışardım”.

İndi isə feilin Subjunktiv II şəklinin keçmiş zaman formasını cədvəldə təqdim edək:

Feilin xəbər şəklinin keçmiş bitmiş zaman forması	Subjunktiv II şəklinin keçmiş zaman forması
I <i>had gone</i>	I <i>had gone</i>
You <i>had gone</i>	You <i>had gone</i>

He, she, it <i>had gone</i>	He, she, it <i>had gone</i>
We <i>had gone</i>	We <i>had gone</i>
They <i>had gone</i>	They <i>had gone</i>

L.V.Kauşanskaya yazır: “Feilin Subjunktiv II forması həyat həqiqətlərinə zidd olan hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir. Feilin Sabcantiv II şəklində hərəkətin icrası danışanın *arzusundan, istəyindən, şərtindən* və s. asılı olur” (3, s.137). Feilin Subjunktiv II şəklində əsas diqqət edilməli məsələ hərəkətin aid olduğu zamanın düzgün müəyyən olunmasıdır. Belə ki, hərəkət indiki və ya gələcək zamana aid olduqda, Subjunktiv II şəklinin indiki zaman forması, hərəkət keçmiş zamana aid olduqda isə Subjunktiv II şəklinin keçmiş zaman forması işlədilir. Nümunələri nəzərdən keçirdək:

/If I **had enough time**, I **should visit** him// (indiki zaman) “Əgər kifayət qədər vaxtım olsaydı, mən ona baş çəkərdim”.

Müasir ingilis dilində feilin vasitəli şəkillərindən biri də feilin Sapozişinal şəklidir. Müasir ingilis dilində feilin Sapozişinal şəklinin iki forması mövcuddur: 1) indiki zaman forması və 2) keçmiş zaman forması.

Feilin Sapozişinal şəklinin indiki zamanın düzəldilməsi:

Bütün şəxslər üçün **should** + əsas feilin məsdərinin qeyri-müəyyən və ya davamedici forması. Nümunə:

I *should do/be doing*

He (she, it) *should do/be doing*, etc.

Feilin sapozişinal şəklinin keçmiş zamanın düzəldilməsi:

Bütün şəxslər üçün **should** + əsas feilin məsdərinin bitmiş və bitmiş davamedici zaman forması. Nümunə:

I *should have done/should have been doing*

You *should have done/should have been doing*

Feilin Sapozişinal şəkli həqiqətə zidd olmayan, icrası müəyyən şərtədən asılı olan hərəkətləri göstərir. Bu zaman *əmr, təklif, güman* bildirilir. Məsələn,

/He suggested that the work **should be done** in time// “O, təklif etdi ki, iş vaxtında yerinə yetirilsin”.

Feilin kandişinal şəklinin də iki zaman forması mövcuddur. 1) feilin kandişinal şəklinin keçmiş zaman forması; 2) feilin kandişinal şəklinin keçmiş bitmiş zaman forması.

1) feilin kandişinal şəklinin keçmiş zaman formasının düzəldilməsi:

should (birinci şəxsin tək və cəmi), **would** (digər şəxslər üçün) + *tə* ədatsız məsdər. Nümunə:

/If I **were** you, I **should not accept** his proposal// “Sənin yerinə olsaydım, onun təklifini qəbul etməzdim”.

2) feilin kandişinal şəklinin keçmiş bitmiş zaman formasının düzəldilməsi:

Should/would+ infinitive (*tə*).Nümunə:

/If he **had seen** me in street, he **would have greeted** me// “Əgər o, mənə küçədə görsəydi, mənə salam verərdi”.

Feilin Kandişinal şəkli əsasən budaq cümləsi həqiqətə zidd mənə birlidirən və feili Subjunktiv II şəklində işlənən mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində işlənir. Bu halda feilin Kandişinal şəkli ilə ifadə edilən hərəkətin icrası budaq cümləsindəki şərtədən asılı olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərqi-qərb, 2007, 280 s.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası (*praktik və nəzəri*), Bakı:Qismət, 2007, s.590.
3. Kauşanskaya V.L., R.L.Kovner. English Grammar. St.Petersburg, 1973, s.320.
4. Finney G. An Introduction to English Grammar. UK: Cambridge Press, 1986, p. 250.
5. Gerald N., S.Greenbaum. An Introduction to English Grammar. London, New York: Routledge, 2009, p.138.
6. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. UK: Longman, 1985, p.290.
7. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. Washington: CRC Press, 1986, p.311.
8. Huseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, “Mutarjim”, 2015, s.386.

Aliyeva A.

THE CATEGORY OF THE SUBJUNCTIVE MOOD IN ENGLISH AND AZERBAIJAN

Summary

The article deals with the category of the mood in English and Azerbaijan. It states that mood is a grammatical category which denotes whether what is said or written is considered *certain, possible, doubtful, necessary, desirable*, etc. The article highlights the peculiarities of the mood in languages belonging to various languages. The suitable literature has been used in the article.

One of the areas of interest in modern linguistics is the study of verb forms. Many years of research have been conducted on the images of the verb, and different opinions have been expressed. The linguists conducting the research are F. Palmer, A. Thomson, O. Musayev, A. Khalilov, I. Rahimov, L. Kaushanskaya, M. Ganshina and other linguists. It is true that the study of the images of the verb, in general, the study of the verb from the structural, semantic, typological point of view, which is widely used among the parts of speech, is still relevant, even after many years of

research. In comparable languages, both oral and written texts, the forms of manifestation of verb images are of interest.

Key words: verb, category, structure, semantic, meaning, oral, verbal

Алиева А.

**КАТЕГОРИЯ СОСЛАГАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ В
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается категория наклонения в английском и азербайджанском языках. Утверждается, что наклонение является грамматической категорией, обозначающей, считается ли сказанное или написанное определенным, возможным, сомнительным, необходимым, желательным и т. д. В статье освещаются особенности наклонения в языках, принадлежащих к разным языкам. В статье использована соответствующая литература.

Одним из направлений современного языкознания является изучение глагольных форм. Велись многолетние исследования образов глагола, высказывались разные мнения. Лингвисты, проводящие исследование: Ф. Палмер, А. Томсон, О. Мусаев, А. Халилов, И. Рагимов, Л. Каушанская, М. Ганшина и другие лингвисты. Правда, изучение образов глагола, вообще изучение глагола со структурно-семантической, типологической точки зрения, которая широко используется среди частей речи, по-прежнему актуально, даже по прошествии многих лет. исследований. В сопоставимых языках, как устных, так и письменных текстах интерес представляют формы проявления глагольных образов.

Ключевые слова: глагол, категория, структура, семантика, значение, устное, вербальное

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aytən Seyidova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏLİMƏ HACIYEVA

BDU

Z. Xəlilov küç. 23

Salima.haciyeva@gmail.com

TƏLƏBƏNİN ELMİ DÜNYAGORÜSÜNÜN İNKİSAFINDA TƏDRİS PROSESİNƏ TƏTBİQ EDİLƏN MUASİR TEXNOLOGİYALARIN ROLU

Açar sözlər: tələbə, tədris, inkişaf, texnologiya, tətbiq etmək

Key words: student, education, development, technology, to apply

Ключевые слова: студент, обучение, разработка, технология, применять

Hazırkı dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində zəruri islahatın aparıldığı bir şəraitdə tədrisdə müasir texnolojiyaların təkmilləşdirilməsinə, yeni dərslərlərin yazılmasına böyük ehtiyac duyulur. Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından, yeni texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir

Sivilizasiyanın inkişafı tarixində ilk mədəni inqilab yazının meydana çıxması ilə yarandı. Çünki yazı meydana çıxandan sonra savad təlimi yarandı. Müəllimlər tələbələrə dərs deməyə başladılar. Həyat inkişaf etdikcə elm, təhsil, savad da inkişaf etməyə başlayır.

XIX əsrdə artıq təhsil modellərində aktuallaşma prosesi gedirdi. Təhsilin insanları peşəkar fəaliyyətə, həyata hazırlanmasının ön plana çəkildiyi hiss olunmağa başladı. Müstəqil Azərbaycan hökumətinin isə özünə məxsus təhsili və təhsil konsepsiyası vardır. Tədrisdə yeni texnolojiyaların qurulması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu və Təhsil Haqqında İslahat proqramları qəbul edildi. İstər Təhsil Qanunu, istərsə də təhsil haqqında İslahat proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq Respublika Pedaqoji ictimaiyyətinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur

1. Yeni insan şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin etmək
2. Şəxsiyyətin formalaşması qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq
3. Qabaqcıl pedaqoji təcrübəni ümumiləşdirmək və yaymaq
4. Müəllimin təlim-tərbiyə fəaliyyətini nəzəri metodika əsasında işləyib hazırlamaq

5. Gənc nəslin təlim-tərbiyə işini təşkil etmək[1, səh.5]:

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq alimlərin axtarışları başqa istiqamət götürdü. Nəticədə təlim texnikası və texnizasiyası deyil, təlim texnikası və texnologizasiyası anlayışları elmi dövriyyəyə daxil olur. Proqramlaşdırılmış təlim, daha sonra

informatika, kibernetika və sistemli yanaşma təlim prosesini texnologiya kimi başa düşmək üçün bir əsas oldu. Təlim prosesinə geniş sistem kimi baxmağa başladılar. Buraya məqsədlərdən tutmuş, nəticələrə nəzarətə qədər hər şey daxil oldu. Başlıca ideya öyrədici (təlimedici) texnologiyanı ekranda canlandırmaq ideyası idi. Mütəxəssislər və müəllimlərin özləri, təlimin texnikası ideyasına birmənalı münasibət bəsləmişlər. Müəllim əməyi hələ də mexanikləşdirilməmiş əl əməyi olaraq qalır. Bir çox pedaqoqlar belə hesab edirlər ki, bu belə də olmalıdır, çünki yalnız canlı insan oxuda, öyrədə bilər. Lakin təlim texnologiyasının inkişafı göstərir ki, hər bir fənni öyrətmək üçün texnoloji prosesi yaratmaq mümkündür. Texnologiya üzrə mütəxəssislər “Texnoloji proqramlar” təlim layihələri işləyib hazırlayırlar [2,178].

Bunlar tələbənin dünya görüşünün təkmilləşdirilməsinə də öz xidmətini edir. Bu prinsipin əsas məqsədi, təlimin metodu və texnologiyalardan istifadə edərək təhsil alanlara müstəqilliyi “öyrənməyi” öyrətməyi, təhsilə çevik münasibət göstərməyi aşılamaqdır. Məlum olduğu kimi, hazırda həm informasiyalar, həm də informasiyaların tez-tez dəyişməsi, yenilənməsi baş verir. Digər tərəfdən, peşə qazanmış insanlar yeni tələbatlara uyğun olaraq yeni peşə qazanmaq məcburiyyətində qalırlar. Bütün bunları nəzərə alaraq tələbələr orta təhsil alarkən elə hazırlanmalıdırlar ki, onlar təhsilin fasiləsizliyindən istifadəyə hazır olsunlar, eyni zamanda öz təsirlərini fasiləsiz, məqsədəuyğun olaraq artırmağa bilsinlər. Burada “təhsil” dedikdə, bilik, bacarıq, informasiya alma nəzərdə tutulur. Bu prinsip cəmiyyətin informatlaşdırılmasının sürətləndiyi indiki şəraitdə daha aktualdır. Bu prinsipin nəzərə alınmasında əsas məqsəd təhsil alanların müasir informasiya texnologiyalarında istifadəyə hazırlamaq, onlarda informasiya mədəniyyəti formalaşdırmaqdır.

Kompüterin Azərbaycan məktəblərinə daxil olduğu indiki zamanda bu prinsipin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Təlim – yalnız təfəkkürlə iş deyil, təlimin nəticələri digər psixi proseslərin 81 razılaşdırılmış təsirindən və insanın digər psixi xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasından asılıdır. Təlim fəaliyyətinin fəallaşdırılması bu prosesdə motivləşdirmənin və psixi proseslərin idarə edilmə- sindən çox asılıdır, əks təqdirdə tətbiq olunan pedaqoji texnologiya və ya interaktiv metodlar istənilən səmərəli nəticəni verə bilməz.

1. Təlimin motivləşdirilməsi üçün dəqiq, məqsədyönlülük olmalıdır.
2. Təlimin məzmunu tələbələrin dərk etmə səviyyələrinə uyğun olaraq seçilməlidir.
3. Hər bir fənnin dövlətin təhsil standartlarına uyğun olması üçün optimal səviyyə həyata keçirilməlidir.
4. Tələbələrin şəxsiyyətyönlümlüyü, maraq və meylləri nəzərə alınmalıdır.
5. Verilən biliklərin həyatı gərəkliliyi meydana çıxarılmalıdır və s.

Öyrənmə proseslərini (diqqəti, marağı, təfəkkürü) fəallaşdırmaq üçün isə bir neçə vacib şərtə əməl edilməlidir: - Məşğələlər, sosial-gigiyenik tələblərə cavab verən şəraitdə aparılmalıdır. Buraya binanın (avadanlığı) abadlığı, istiliyi, akustikası,

işıqlılığı, tələbələrin gün rejimi, yeməyi, gəliş-gedişi daxildir. Əgər təlim tədris üçün normal şərait yoxdursa, orada diqqət və qavrama yüksək ola bilməz.[3,səh .81]

Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, normal yatmaq və aclıq əqli əməyin məhsuldarlığını kəskin şəkildə endirir. Bu şərt təkcə təhsil alanlara deyil, təhsil verənlərə də aiddir; - Təlim informasiyası kəmkəslər deyil, kifayət qədər məlumatlandırıcılıq səviyyəsində verilməlidir. Bu həm diqqətin davamlılığını qoruyur, həm də mükəmməl anlama tələbə fəaliyyətinin düzgün və fəal qurulmasına kömək edir; - Əyani vasitələrdən, didaktik materiallardan istifadə zamanı həmin materialların təmiz, səliqəli, yararlı olması təmin edilməlidir. Eləcə də müəllimin şərhli kitab dili ilə deyil, canlı danışq səviyyəsində, həm də professional olmalıdır. Həmçinin müəllimin səsinin ucalığı, tembri, nitqin tempri, intonasiyası, 82 pauza təlim prosesinin təşkilində mühüm rol oynayır. Təəssüf ki, bu cür əhəmiyyətli keyfiyyətlər müəllim hazırlığında lazımınca nəzərə alınmır; - Təlim prosesində xoş əhval-ruhiyyənin yaradılması intellektual məhsuldarlığı xeyli artırır. Təəssüf ki müəllimlərin xeyli qismi bu cəhəti yerinə yetirmirlər. Müşahidələrimiz göstərir ki, dayaz biliyi olan sinfi idarə edə bilməyən hazırlıqsız müəllimlər auditoriyada tələbkarlıq adı altında amirlik edir. Kobud söz gücünə, özlərinin qəbul edilməsinə çalışırlar. Belə üslub tələbələrin müəllimi dinləməyə də, təlim fəaliyyətinə də marağını heçə endirir; - İnformasiyanın vizual və sözlə verilməsinin əlaqələndirilməsi tələbələrin qavramasını və dərkini həm asanlaşdırır, həm də məhsuldar edir. Alimlər yazırlar ki, ötən əsrin 50-ci illərinin sonlarında Qərbdə “ağıllı göz” nəzəriyyəsi baş qaldırmışdır. Həmin nəzəriyyənin nümayəndələri deyirlər ki, göz beyni inkişaf etmişdir. İ.M.Yaqlom qeyd edirdi ki, yaşlı insanın eşitmə orqanı bir neçə məlumat üzrə eyni vaxtda 1000 vahid informasiya buraxır. Toxunma orqanı 10.000, görmə orqanı isə 100.000. Psixoloq B.Q.Anonyev bildirir ki, görmə sistemi vasitəsilə qavrama 3 səviyyədə gedir. Hissetmə, qavrama, təsəvvüretmə, eşitmə vasitəsilə yalnız təsəvvür etmə səviyyəsində. Tədqiqatlar göstərir ki, insan şifahi nitqlə aldığı informasiyanı 15%, görməklə 25% yadda saxlayır. Əgər eyni vaxtda bu hər iki vasitədən informasiya verilərkən istifadə edilirsə, məzmunun yadda saxlanması 65%-ə çata bilər. [4 , səh.78]

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında, “Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda və artıq qəbul edilmə ərafəsində olan “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda elmin və təhsilin inkişafı, onlar arasında inteqrasiyanın gücləndirilməsi, milli innovasiya sistemi və texnologiyaların inkişafı, ölkə iqtisadiyyatında elm tutumlu sahələrin genişləndirilməsi, texnoloji tərəqqinin daha da inkişaf etdirilməsi dəstəklənir, resursların elmin və texnologiyaların inkişafının prioritet istiqamətlərinə yönəldilməsi, elmi tədqiqatların nəticəyönümlüyü, perspektiv əhəmiyyətli layihə və proqramlara xüsusi önəm verilməsi diqqəti cəlb edir. Elm sektorunun həm büdcə, həm də büdcədən kənar vəsaitlər, o cümlədən Elm Fondu vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi son illər dövlət siyasətinin vacib sahələrindən biridir [5,78].

Yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması, fundamental elm sahələrinin üstün, inkişaf etdirilən sahə kimi gücləndirilməsi, təhsil və elmi fəaliyyətlərin inteqrasiyası, ali məktəblərdə elmlərin inkişafı, elm və təhsil mərkəzlərinin yaradılması, elmi müəssisələr və ali məktəblərin qarşısındakı süni maneələrin, elmdə qocalma tendensiyasının aradan qaldırılması dövlətimizin elm və təhsil siyasətinin strateji hədəfləridir. Çünki müasir texnologiyaların tələbələrin inkişafında oynadığı rol artıq danılmaz fakta çevrilib. Buna görə də əmək bazarının inkişaf perspektivlərini və tendensiyasını nəzərə almaqla ali ixtisas təhsili pilləsində çevik və modul təhsilləndirici proqramların tətbiqi, gənc elmi qüvvələr hesabına elmi və təhsil müəssisələrinin kadr potensialının gücləndirilməsi elmi müəssisələrin və ali təhsil müəssisələrinin müasir avadanlıqlar, materiallar, cihaz və qurğularla təchizatının və eksperimental bazasının gücləndirilməsi vasitəsilə elmi müəssisələrin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə son illər diqqət daha da artırılmışdır. Məlumdur ki, innovativ fəallıq müasir iqtisadiyyatın və sosial həyatın rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən əsas amildir. Elm, təhsil və biznesin, innovativ infrastrukturun inteqrasiyası, progressiv texnologiyaların tətbiqi rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığının vacib şərtidir. Milli innovasiya sisteminin infrastrukturunun yaradılması texnologiyaların transferi, innovativ-texnoloji sərbəst iqtisadi zonaların texnoloji inkubatorların yaradılması yolu ilə həyata keçirilməkdədir. XXI əsrdə seçkilərin keçirilməsi, münaqişələrin alovlandırılması, rəngli inqilab və çevrilişlərə rəvac verən sosial şəbəkə texnologiyaları geniş yayılmaqda, süni intellektlə yanaşı, canlı orqanizmlərin təbii orqan və texumalarının oxşarı olan süni nanomaterialların və peraparatların hazırlanması, süni böyrək, ilik, tük, dəri və s.köçürmələri üzrə tibbi əməliyyatlar geniş vüsət almaqdadır. Bütün bunlar isə tələbələrin gündəli təhsil və social həyatına sirayət edir. Təhsildə innovasiyalar müasir təhsilin təkamülündə özünü göstərən, həyati zərurətə çevrilmiş, geniş və çoxcəhətli təşəbbüs və yenilikləri özündə əks etdirən, sosial və pedaqoji cəhətdən aktualıq kəsb edən təlimin bütün forma və vasitələrinin inkişafına pozitiv təsir göstərən yeniləşmə tendensiyasıdır. Məlumdur ki, təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi, innovativ fəaliyyət müasir təhsil sisteminin reallığı və tələbatıdır. O, təhsilin məzmununun yenidən qurulmasına yönəlmiş, təhsilləndirici prosesin texnoloji əsasları vasitəsilə təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə, təhsil müəssisələrinin və məzunların rəqabətqabiliyyətliliyinə etibarlı təminat yaradır. Azərbaycanın milli təhsil sistemində innovasiyalar (elmi və texnoloji innovasiyalar) qanunauyğun xarakter kəsb edir. Məlum olduğu kimi, təhsilin məzmunu, forma və vasitələrinin tətbiqi bəşəriyyətin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir, cəmiyyətdə aparılan sosial-iqtisadi, hüquqi, mənəvi və siyasi proseslərlə sıx bağlıdır.

Müşahidələr göstərir ki, tələbələrin dünya görüşünün inkişafı üçün zəruri olan “innovasiya” və “texnologiya” anlayışları bir çox müəllimlər tərəfindən düzgün mənalandırmır və adətən informasiya-kommunikasiya və fəal, interaktiv təlim texnologiyalarını nəzərdə tuturlar. Halbuki, müasir təhsil strategiyasının texnoloji

bazasında 20-dək ən müxtəlif təhsil texnologiyasının adı çəkilir. Təhsilin modernləşdirilməsinin əsas məqsədi təhsil sisteminin dayanıqlı inkişaf mexanizmlərinin yaradılmasından, XXI əsrin çağırışlarına, ölkənin sosial və iqtisadi tələbatlarına uyğun etibarlı təhsil sistemi yaratmaqdan ibarətdir. Həyata keçirilən texnoloji innovasiyalar sırasında müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları başlıca yer tutur. Çağdaş pedaqoji reallıq ənənəvi informasiya texnologiyalarının tədrisən öz yerini daha səmərəli, məqsədə tez çatmağa təminat verən müasir texnologiyalara verməsi ilə səciyyələnir. Təhsilin informasiyalaşdırılmasının vacib istiqamətləri sırasında təhsil müəssisəsi səviyyəsində virtual informasiya mühitinin formalaşdırılması, təhsillə informasiya texnologiyalarının sistemli inteqrasiyasının yaradılması, elmi tədqiqatların nəticələri əsasında elmlə təhsilin inteqrasiyanın genişləndirilməsi, yeni elmi-texniki və elmi-metodiki informasiyaların, kompüter proqramlarının, informasiya təminatına yönəlmiş geniş informasiya şəbəkələrinin yaradılması və s. daxildir. Bütün bunlar sadalandığı istiqamətlər üzrə bir başa tələbələrin gələcək dünya görüşlərinə təsirsiz ötürür. Buna görə də təhsildə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi təlimə yeni yanaşmaya əsaslanan müasir təhsilləndirici texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Müasir təhsilləndirici texnologiyalar ilk növbədə kreativ pedaqoji təfəkkürə əsaslanmalı, hər bir təhsil alanın şəxsiyyətinin, yaradıcılıq potensialının inkişafına xidmət etməlidir. Təhsil texnologiyaları özündə təhsilləndirici prosesə aid olan istənilən sahəni – təhsil sisteminin idarə olunması, təhsil müəssisəsinin inkişafı, pedaqoji kollektivin formalaşması və s. aid olan fəaliyyətləri birləşdirir. Təhsilləndirici texnologiyaların strukturuna pedaqoji məqsədəyönəlməlik, monitorinq və qiymətləndirmə, sərbəst şəkildə dünya təhsil məkanına çıxış, elektron resurslardan və şəbəkə texnologiyalarından, mobil telefon, İnternet, faks, elektron poçtdan, elektron lövhələrdən sərbəst istifadə və s. daxildir. Müasir statistikaya görə dünyanın ən güclü ölkəsi olan ABŞ-ın təhsil xidmətləri bazarında İnternet seqmentinin çəkisi 1998-ci ildə 2%, 2003-cü ildə 14%, 2013-cü ildə isə 62%-ə çatmışdır. Distant təhsil xidmətləri göstərən Amerika Universitetlərinin 1998-ci ildə 48%-i , hazırda isə 96%-i şəbəkə təhsili texnologiyalarından, informasiya –təhsil portallarından istifadə edirlər. Təhsildə elmi və texnoloji innovasiyaların əsas vasitəsi olan təhsil portalı özündə tədris-metodiki və proqram-texniki kompleksi birləşdirən, təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinə təminat verən, təhsil üçün zəruri olan elmi-metodiki informasiya resursları, dövlət təhsil standartları və müasir təhsil texnologiyalarına aid istənilən digər məlumatları əks etdirən lokal şəbəkə resursudur. Belə portallardan daha çox açıq, qeyri-formal təhsil və distant təhsil formalarında və virtual universitetlərdə istifadə olunur. Hazırda Rusiya Federasiyasında Təhsil Nazirliyi tabeliyindəki 100-dən çox açıq təhsil verən Universitetin belə portalları vardır [5, səh.83].

Vaxtilə akademik S.P. Kapitsa uzaqgörənliklə demişdi: “Təhsil gələcəyə yönəlmiş sənaye sahəsidir”. Bu fakir nəinki ötən əsrin 50-60, hətta 70-80-ci illərdə

də qəribə və təəccüblü görünərdi. Ancaq akademik bu fikri ötən əsrin sonlarında artıq gerçəyə çevrilirdi.

Azərbaycanın milli təhsil sistemində həyata keçirilməkdə olan davamlı islahatlar və innovasiya proseslərinin məzmununda ali təhsil sahəsində mütərəqqi yeniləşmə meylləri özünəməxsus yer tutur. Pedaqoji texnologiyanın statusu elmi və innovativ əlamətlərlə səciyyələnir. Ali məktəb tələbələrinin dünyagörüşü formalaşdırılmasının başlıca amillərindən biri onlarda pedaqoq şəxsiyyəti keyfiyyətlərinin, xüsusilə pedaqoji bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlərin formalaşdırılması, peşəkar fəaliyyətə psixoloji hazırlığın təmin edilməsidir. Burada əsas diqqət yaxşı mütəxəssis olmaq üçün zəruri olan keyfiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi zərurətinin dərk edilməsinə və onların mənimsənilməsinə yönəldilməlidir. Ali məktəbdə təhsil alaraq gələcəkdə peşəkar kimi əmək fəaliyyətinə başlamaq üçün tələbələr təhsil dövründə zamanın tələbinə uyğun yeni texnologiyaları və innovasiyaları fəallıq və yaradıcılıqla mənimsəməli, peşəkar fəaliyyət üçün zəruri olan praktik ixtisas hazırlığına malik olmalıdırlar.

Xülasə

Artıq bir neçə illərdir ki, Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində yeni texnologiyaların tətbiqinə başlanılmışdır. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasından sonra bu sahədə işlər daha da gücləndirildi. İstər universitetlərdə, istərsə də digər təhsil ocaqlarında artıq bir çox dərslər kompyuterlə idarə olunur. Bütün bunlar tələbələrin dünya görüşünün formalaşmasına böyük təsir etmişdir. Lakin bununla kifayətlənməyib müəllimlər tədris prosesinə müasir texnologiyaların tətbiqi daha da genişləndirməli və zərurət yarandığı halda bu mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməlidir.

Amma son illərin təcrübəsi bizdəki təhsil müəssisələrinin bəzi sahələrdə hələ də axsadığını biruzə verdi. Pandemiya dövründə distant təhsilə keçid müasir texnologiyaların rolunu daha da qabarıq şəkildə təsdiqlədi. Eyni zamanda ali və orta təhsil müəssisələrində distant təhsilə keçid texnologiyaların tədrisi və istifadəsindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılma biləcək problemlər olduğunu təsdiqlədi. Həm ali məktəblərimiz, həm də ümumtəhsil məktəblərimizdə bu sahədə daha böyük uğurlar qazanmış məktəb və universitetlərimizin olduğunu biruzə verdi.

Ədəbiyyat

1. Ə. Ağayev «Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri», Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı 2006
2. <http://bakuforum.az/az/dunyani-deyisdiren-muasir-texnologiyalar/?fid=2258>
3. <http://www.celt.az/informasiya-texnologiyalarinin-t%C9%99hsild%C9%99-rolu/>

4. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.
5. Ağayev M., Nəzərov A. Qabaqcıl təcrübənin ünvanı. Bakı, 2006

Salima Hacıyeva

**THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGIES APPLIED TO THE
EDUCATIONAL PROCESS IN THE DEVELOPMENT OF THE STUDENT'S
SCIENTIFIC WORLDWIDE**

SUMMARY

It's a long time since high-tech started being used in educational process in the Republic of Azerbaijan. After the integration of our Republic in Europe, the work in this sphere became much more serious. At the universities as well as in other educational institutions computers are used in conducting of lots of classes. High technology contributes to the student's outlook formation, to their vision of the world. Instructors shouldn't be content just with this alone, they have to expand the use of technology in the teaching procedure.

However there have been some kind of problems in some spheres of our educational process. The transition to distant education during pandemic highlighted the even greater significance of technology. At the same time still existing difficulties associated with teaching and using technology in secondary schools are easily resolved. Moreover, it's absolutely obvious that there is a large number of educational institutions with great achievements in promoting and the use of hi-tech.

Салима Гаджиева

**РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ, В РАЗВИТИИ НАУЧНОГО МИРА
СТУДЕНТА В МИРЕ**

РЕЗЮМЕ

Прошло достаточно времени с тех пор, как высокие технологии стали использоваться в учебном процессе в нашей республике. После интеграции Азербайджанской республики в Европу работа в этой сфере стала намного важнее. В университетах, так же как в других учебных заведениях, компьютеры используются для проведения различного рода уроков. Высокие технологии способствуют формированию мировоззрения студентов их

мировисприятию. Преподаватели не должны довольствоваться только этим, им следует расширять использование технологий в процессе преподавания.

Тем не менее, имеются небольшие проблемы в некоторых сферах нашей образовательной системы. Переход на дистанционное образование в период пандемии выявил еще большую значимость технологий. В то же время все еще существующие трудности, связанные с пропагандой и использованием технологий, легко устранимы. Более того, абсолютно очевидно, что имеется большое количество учебных заведений с грандиозными достижениями в области продвижения и использования высоких технологий.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bəylər Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYŞƏN QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(Rəqəmsal-Nizami korpusu)
Murtuza Muxtarov küçəsi 194
aysenqurbanova@yahoo.com

DİL VARIANTLILIĞI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ÜSLUB VƏ DİALEKTLƏR

Xülasə

Məqalədə dil variantlılığı çərçivəsində üslub və dialektlər haqqında bəhs edilir. Hər hansı bir dövlət dili struktur baxımdan çox mürəkkəb və müxtəlif fenomendir və yalnız şərti olaraq vahid bir sistem sayıla bilər. Bununla yanaşı, adi dil istifadəçilərinin şüurunda dilin homojen, monolit bir varlıq olduğu və bütün yerli dillərin eyni şəkildə istifadə edildiyinə inandırılmışdır. Buna əsaslanaraq, məsələn, ingilis dilinin fransız, alman, çin və digər dillərdən fərqli olduğunu iddia etmək olar. Buna görə bütövlükdə dil haqqında danışmaq həqiqətən mövcud bir şey haqqında danışmaq deməkdir.

İlk başda yalnız İngiltərədə və Şotlandiyanın cənub-şərqində ingilis dilində danışılsa da, bizim dövrümüzdə o, Böyük Britaniyanın, Birləşmiş Ştatların, Avstraliyanın, Yeni Zelandiyanın və Kanada əhalisinin əksər hissəsinin dövlət dilidir. XX əsrin ikinci yarısında ABŞ-ın dünyada nüfuzunun artması ilə əlaqədar ingilis dili Qlobal Dil, mədəniyyətlərarası ünsiyyət dili statusu almışdır. İngilis dili dünyanın ilk universal dili olmuşdur. İngilis dili dünyanın 500 ölkəsində 12 milyon insanın ana dilidir və daha 600 milyon insan ingilis dilini ikinci dil kimi istifadə edir. Bir neçə yüz milyon insan 62 ölkədə rəsmi və ya yarı rəsmi nümunə statusu olan müəyyən İngilis dili biliyinə malikdir, onun istifadə inanılmaz sürətlə artır. Çünki beynəlxalq ticarətin, biznesin, diplomatiyanın, təhlükəsizliyin, kütləvi kommunikasiyanın, mədəni mübadilənin və beynəlxalq əməkdaşlığın digər sahələrinin ehtiyacları üçün beynəlxalq ünsiyyət dilinə ehtiyac obyektiv şəkildə mövcuddur. Ümumiyyətlə, bu gün təxminən 1500 milyon insan ingilis dilində danışır. Lakin, ingilis dili də “killer language” adlanır, çünki yerli əhalinin dillərinə dağıdıcı təsir göstərir, yeni dialektləri dəyişir və inkişaf etdirir. Bu, sosiolinqvistik prinsiplər ilə müəyyən edilir və kontakt dillərində ümumi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: dil, nitq, üslub, variantlılıq, dialekt.

Dilin işlədilməsi və inkişafı qanunlarını nə qədər dərindən öyrənsək, dil sisteminin variantlılığının onun normal təbii vəziyyəti olduğuna inanırıq: “hər dil zaman və məkandan asılı olaraq dəyişir” [6, s.213].

Lakin dil, bir-birindən bariz şəkildə fərqlənən sadə bir variantlılıq toplusu deyil. Hər biri öz quruluşunun bir elementi ilə bu və ya digər variantla birləşən və digərləri tərəfindən onlara qarşı olan qarşılıqlı nüfuz edən növlərin ziddiyyətli birliyi kimi çıxış edir [2,s.7].

Vahid bir makro sistemi bir araya gətirərək, bu variantlılıqlar bir-birindən ayrılmaz və qarşılıqlı asılıdırlar. Dilin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hadisələrində fəaliyyətinin və inkişafının öyrənilməsi yalnız standart növün öyrənilməsi ilə məhdudlaşa bilməz. Qarşılıqlı əlaqəli dil variantlarının nisbəti nə qədər çox nəzərə alınarsa, etibarlı məlumatlar əldə etmək ehtimalı bir o qədər çoxdur. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, dilin bu variantlarının hər birinin rolu zamanla dəyişə bilər. “Dilin mövcudluğunun müəyyən forması kimi ədəbi dil tarixin müxtəlif dövrlərində dialektlərlə münasibətlərində tarixən dəyişirsə, regional variantların yüksəlişi və süqutu, həmçinin ədəbi dilin substratlarının yaranması nəinki mümkün olur, hətta bəzi hallarda qaçılmaz olur” [6,s.223]. Bununla birlikdə, bu o demək deyil ki, sönmüş və ya yalnız ortaya çıxan variantın rolu nəzərə alınmamalıdır, əksinə, çox vaxt dil vəziyyətinin bu cür komponentlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür və nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, dilin istifadənin müxtəlif sahələrində bir çox cəhətdən fərqli olduğunu iddia edə bilərik. Bununla yanaşı, dilin qrammatik quruluşun əsas elementlərinin, fonematik sistemin prinsipial elementlərinin və sözdə əsas lüğət fondunun ümumiliyində ifadə olunan bütöv bir dil kimi vəhdəti də mövcuddur. Onun ayrı-ayrı varianlarının əhəmiyyətli fərqlərinə baxmayaraq, dil həmişə özü olaraq qalır.

Buna görə də ədəbi dilin dilin mövcudluğunun süni forması kimi qəbul edilməsi baxımından da əsassızdır. Müasir dil icmalarının mədəniyyəti ona daxil olan etnik mədəniyyətlərlə yanaşı, millətin ümumi inkişaf proseslərində əsrlər boyu yaranmış etnoqrafik ortaq mədəniyyət də mövcuddur. Ədəbi dil də məhz bu milli mədəniyyətin ifadə olunması funksiyasını yerinə yetirməyə xidmət edir.

Ontoloji ziddiyyət “sabitlik-dəyişkənlik” zaman və məkanda dil hərəkətinin öyrənilməsində əsas rol oynayır. Variantlılıq bir sistem olaraq dilin dəyişən, dialektik mahiyyətini əks etdirir və hər cür variantlılıq dəyişikliyin, sistemdə müxtəlifliyin artması, ayrılıqda hərəkət etməsi üçün ilkin şərtlər yaradır [4,s.8].

Davamlılıq, digər tərəfdən, sistemin kommunikativ uyğun bir təhsil kimi sistemin mövcudluğunu təhdid edəcək xüsusiyyətin artmasını məhdudlaşdıraraq eyni bir varlıq kimi bütövlüyünü əks etdirir.

Müasir dilçilikdə, dil dəyişmə məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi terminoloji qeyri-müəyyənliyi çətinləşdirir. Bu onunla bağlıdır ki, “variantlılıq” termini və digər qohum terminlər (“dəyişmə”, “variantlılıq”, “variasiya”) əvvəlcədən dilçiliyə aid deyildir və ümumi elmi leksikaya mənsubdur. Variantlılıq alimlər tərəfindən müxtəlif cür müəyyən edilir: “qismən dəyişkənlik”, “variasiya qabiliyyəti”, “variasiya prosesi” və s. Dilçilər tərəfindən variantlılıq fenomeninin şərhini yalnız başlanğıc nəzəri qurğularına görə deyil, həm də fenomenin özünün anlayışının genişliyinə görə

fərqlənir. “Variativlik” və “variantlılıq” terminləri adətən sinonim olaraq istifadə olunur [3,s.31].

Daha geniş anlamda variantlılığı nəzərə alaraq, dilin milli variantlarını, bu və ya digər dil çərçivəsində ərazi dialektlərini, müxtəlif sosial layihələr (sosial mənsubiyyət, peşə, maraq), eləcə də yaş və sahə arasındakı fərqlərlə bağlı nitq xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirirlər.

Şahbaqovanın D.A. “variantlılıq” anlayışları ilə bağlı mövqeyinə görə vahid sistem daxilindəki dil vahidlərinin variantlılığı ilə bütövlükdə sistemin variantlılığı arasında fərq qoyaraq “variant”ı fərqli şəkildə istifadə etmək məsləhətdir, bu, daha ağlabatan və ardıcıl görünür. Variativ terminlərin semantik oxşarlığına baxmayaraq, “variantlılıq” termini dil vahidlərinin hərəkətliliyinin xüsusiyyətini ifadə etmək üçün istifadə olunur, lakin “variantlılıq” termini daha geniş istifadə olunur və dil sisteminin variantlarını ifadə etməyə xidmət edir. Beləliklə, fonemlərin, morfemlərin və ya leksemlərin müxtəlif tətbiqlərini müqayisə edərkən, tədqiqat variantlılıq məsələsinin ətrafında aparılır. Ədəbi dilin məhəlli və milli variantlarını müqayisə edərkən təhlil variativlik məsələsinə çevrilir [4,s.9].

Sistemdə müxtəlifliyin artmasına səbəb olan dəyişkənlik, sabitlik ideyası ilə, yəni sistemdəki əsas kateqoriyalı fərqlərin sabitliyi ilə tarazlaşdırılır. Variantlılıq həmçinin müxtəlifliyi də artırır, lakin bu, sistemin özünün variantlılığına aiddir.

Dil sisteminin variantlılığı dil daşıyıcılarının ərazi, tarixi və sosial həyat şəraitinin və fəaliyyətinin nəticəsidir. Xüsusi yerli və xarici ədəbiyyatlarda ərazi, diaxronik, sosial və funksional kimi variant növləri nəzərdən keçirilir.

Ərazi variantlılığın kateqoriyasına ərazi dialektləri, regional dil növləri, habelə ədəbi dilin ərazi-milli növləri daxildir.

Dilin diaxronik variantı müxtəlif tarixi dövrlərə aid yazılı materialların müqayisəsi zamanı ən aydın şəkildə göstərilir. Hər bir konkret tarixi dövrdə dil ərazi və sosial dialektlər, eləcə də funksional yazı üslubları da daxil olmaqla dil variantlılığının öz iyerarxiyasını ortaya qoyur. Ədəbi dil variantlılığının sosial və funksional növləri çox funksiyalı canlı ədəbi dilin xarakterik xüsusiyyətləri olan ən dəyişkən və qanuni hesab olunur.

Bu tədqiqat üçün variantlılığın bütün növlərindən əsas maraq “ədəbi dil”, “norma”, “variant”, “dialekt” kimi anlayışlarla əlaqəli ədəbi dillərin məhəlli (ərazi) variantlılığıdır. Buna görə də, bizim fikrimizcə, “dialekt” və “variant” anlayışlarının təriflərinə istinad etmək, eyni zamanda onların bir-biri ilə və ədəbi dil ilə əlaqələrini göstərmək məqsəduyğundur.

Həm “dialekt”, həm də “variant” çox vaxt dil ədəbiyyatında bir növ və ya dil forması kimi tanınırlar. Belə ki, Bruk C. öz “İngilis dialektləri” kitabında dialekti “ümumi dildə danışan bir qrup adamdan daha az ölçüdə olan müəyyən bir qrup insanın ünsiyyət qurması üçün istifadə olunan bir dil növü” kimi müəyyən edir [1,s.18].

Bununla birlikdə, “variant” termini daha çox milli səviyyədə bir ədəbi dilin kimliyinin olmaması vəziyyətinə aiddir. Dil variantlılığının bir növü, iki və ya daha çox xalq arasında, ümummilli baxımından qeyri-bərabər standart olmayan bir dil olduqda, öz funksiyalarını bölüşdürən bir ədəbi (standart) dilin fərqləndirilməsinə əsaslanan variativlikdir. Bu fərqliliyin nəticəsi milli sərhədlər daxilində nitq variantlarıdır. Müasir dilçilikdə, ümummilli baxımından qeyri-bərabər standart dillərin belə növlərini milli variantlar kimi müəyyənləşdirilir.

Milli sahələrdə çoxmillətli ədəbi dillərin öyrənilməsinə dair aparıcı əsərlərdə formalaşmış ümumi fikrə görə, milli variantlar vahid ədəbi dilin millətin şərtlərinə, ehtiyaclarına və adət-ənənələrinə uyğunlaşmasının xüsusi formalarını ifadə edir [3,s.39].

Ümumiyyətlə, Şveitzer A.D. “dialekt”, “ədəbi dil variantı” və “milli dil” kimi anlayışların iyerarxiyasını təklif edərək “dialekt” və “variant” ifadələrinin ən aydın və ağılabatan mövqeyinin korrelyasiyası məsələsini ortaya qoymuşdur. Müəllif bir dialekti “xalq danışığı nitqi ilə məhdudlaşmış və normallaşdırılmış ədəbi dilin əleyhinə olan coğrafi baxımdan qapalı bir dil variantı” olaraq təyin edir. Ədəbi dilin bir variantı “vahid standartlaşdırılmış ədəbi dilin məhəlli variantlılığı” kimi başa düşülür. Milli dil variantı, Şveitzerin A.D. fikrincə, “coğrafi cəhətdən məhdudlaşan ədəbi dil variantı və onun ərazisində yerləşən məhəlli dialeklərinin birləşməsidir ” [5,s.19].

Əvvəllər ingilis dilinin iki variantının mövcud konsepsiyası indiki dövrdə başqa bir konsepsiya ilə əvəzlənir ki, bu konsepsiyaya əsasən ingilis dili bərabərhüquqlu lokallaşdırılmış variantlarla təmsil olunur. Braj Kaçra “üç konsentrik dairənin” nəzəriyyəsinə əsasən ingilis dilinin tələffüzünün bütün növlərini bölmüşdür:

1. İngilis əhalinin əksəriyyəti üçün doğma olduğu ölkələrdə milli tələffüz variantları; onlar Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Cənubi Afrika Respublikasının ağdərili əhalisi olan daxili dairə adlanır;

2. İngilis dilinin köhnə İngilis koloniyalarında (Hindistan, Sinqapur və s.) ingilis dilinin rəsmi dillərdən biri olduğu, ikinci dil adlandırılan; onlar “xarici dairə” adını aldılar;

3. İngilis dili məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində, məsələn, Rusiya və Çində öyrənilən ən geniş yayılmış xarici dil olan ölkələrdə; bu “genişlənən dairə” dir.

Eyni zamanda, ənənəvi olaraq, Böyük Britaniyada və ya ABŞ-da anadil üçün xarakterik olan tələffüzün iki əsas növünə bölünür. Tələffüzün Britaniya variantına Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası yönəldilmişdir. Şimali Amerika variantı Kanadada qəbul edilir. Britaniya təsiri Qərbi Afrikada qalmışdır. Avropa, o cümlədən Rusiya ingilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində həmişə ingilis dilində tələffüz variantını seçmişdir. Lakin ümumilikdə, dünyada İngilis tələffüzünün Amerika variantının daşıyıcılarının, xüsusilə Cənub-Şərqi Asiyada, Sakit Okean hövzəsi ölkələrində say üstünlüyünü qeyd edirlər.

Hal-hazırda, bütün ingilis dilli millətlərin müəyyən fərqli xüsusiyyətləri olan, lakin eyni zamanda ortaq bir çox olan, niyə eyni dilin variantları hesab olunur ki, öz milli tələffüz variantları var. Üstəlik, hər bir ölkədə var:

1. dilin ədəbi tələffüzünün orfoepik normasını təşkil edən Milli tələffüz standartı;

2. regional standartlar, ədəbiyyat tələffüzünü qismən dəyişdirən bölgələrdə yaşayan savadlı insanların müvafiq çıxışları;

3. ərazi növləri və ya yerli aksent, müvafiq ənənəvi kənd və ya şəhər dialektləri.

Tələffüzün Milli standartından danışarkən, “standart” termini bu halda cəmiyyətdə qəbul edilmiş və sistemləşdirilmiş qaydalara uyğun olaraq müəyyən edilmiş dil variantı kimi müəyyən edilə bilər.

Milli Standartlar ciddi kanallarda xəbərləri oxuyan radio və televiziya aparıcılarının nitqləri ilə assosiasiya olunur. Bundan əlavə, bəzi peşəkar qruplar, siyasi və ictimai xadimlər müəyyən tələffüz növlərinin simvollarıdır. Tələffüz forması tələffüz lüğətlərində və təlim dərsliklərində əks olunmuş, yəni kodlaşdırılmışdır,

İkinci vacib məqam regionlarda yaşayan insanların sosial statusudur: sosial status nə qədər yüksəkdirsə, standartdan bir o qədər az kənarlaşma baş verir. Əksinə, standartdan daha uzaq olanlar istər kənd yerlərində, istərsə də sənayedə fəhlələr arasında özünü göstərir ki, bu da onların sosial-mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Bundan əlavə, çox sayda etnik qrupların nitqi ana dilinin müdaxiləsinin izlərini daşıyır.

İstifadə etdiyimiz dil sadəcə hardan gəldiyimiz, hansı bölgədə yaşamağımızdan asılı deyil, həmçinin mədəni keçmişimiz, əqidəmiz, iqtisadi vəziyyətimiz, cinsimiz, inanclarımız kimi bir çox sosial mövqelərimiz ilə əlaqəlidir. “Bütün cəmiyyətlərdə fərdlərin bir-birilə fərqli formada danışması özünəxasıdır, digərlərinin isə müəyyən sosial qruplarla əlaqəli olduğunu söyləyə bilərik. Buna misal olaraq, bankda işləyənlər fəhlələr kimi, professorlar da santexniklər kimi danışmırlar. Bu sosial qruplar arasında görünən sosial fərqlər, həmin qruplara məxsus fərdlərin nitqində müxtəlif dil səviyyələri üzrə, yəni fonetika, qrammatika və leksikada özünü biruzə verir.

Ədəbiyyat

1. Brook G. L. English dialects / G. L. Brook. – N. Y.; Oxford, 1965 – 323 p.
2. Аванесов Р. И. Лингвистическая география и структура языка / Р. И. Аванесов // Вопросы теории лингвистической географии / под ред. Р.И.Аванесова. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 254 с.
3. Домашнев А. И. О некоторых чертах национального варианта литературного языка: к характеристике национальных вариантов современного

немецкого языка / А.И.Домашнев // Вопросы языкознания.– 1969. – № 2 – С. 38-45.

4. Шахбагова Д. А. Фонетическая система английского литературного языка – целостность, устойчивость, вариативность : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Д. А. Шахбагова. – М., 1986 – 38 с.

5. Швейцер А. Д. Литературный английский язык в США и Англии / А. Д. Швейцер. – М.: Высш. шк., 1971. – 200 с.

6. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / В. Н. Ярцева; АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1969. – 286 с.

AYSHAN GURBANOVA
STYLES AND DIALECTS WITHIN THE FRAMEWORK OF LANGUAGE
VARIABILITY
SUMMARY

The article deals with styles and dialects within the framework of linguistic variability. Any state language is a very complex and structurally diverse phenomenon and can only conditionally be considered as a single system. At the same time, there is a belief in the minds of ordinary users of the language that the language is a homogeneous, monolithic entity and all local languages are used in the same way. Based on this, it can be argued, for example, that English is different from French, German, Chinese and other languages. Therefore, to talk about the language as a whole means to talk about something that really exists.

Although English was originally spoken only in England and in the south-east of Scotland, nowadays it is the official language of most of the population of the UK, USA, Australia, New Zealand and Canada. In the second half of the XX century, due to the growing influence of the United States in the world, English acquired the status of a global language, the language of intercultural communication. English has become the world's first universal language. English is the native language of 500 million people in 12 countries around the world, and another 600 million use English as a second language. Several hundred million people speak a certain English language, which has the status of an official or semi-official sample in 62 countries, and its use is growing at an incredible rate. Because objectively there is a need for the language of international communication for the needs of international trade, business, diplomacy, security, mass communications, cultural exchange and other areas of international cooperation. Overall, about 1,500 million people speak English today. However, English is also called the “killer language” because it has a devastating effect on the languages of the local population, changing and developing new dialects. This is determined by sociolinguistic principles and is characterized by common features in contact languages.

Key Words: language, speech, style, variation, dialect.

АЙШЕН ГУРБАНОВА

СТИЛИ И ДИАЛЕКТЫ В РАМКАХ ЯЗЫКОВОЙ ВАРИАТИВНОСТИ
РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о стилях и диалектах в рамках языковой вариативности. Любой государственный язык представляет собой очень сложное и многообразное в структурном отношении явление и лишь условно может рассматриваться как единая система. Вместе с тем в сознании обычных пользователей языка сложилось убеждение, что язык является однородным, монолитным образованием и все местные языки используются одинаково. Исходя из этого, можно утверждать, например, что английский отличается от французского, немецкого, китайского и других языков. Поэтому говорить о языке в целом означает говорить о чем-то действительно существующем.

Хотя первоначально на английском языке говорили только в Англии и на юго-востоке Шотландии, в наше время он является государственным языком большей части населения Великобритании, США, Австралии, Новой Зеландии и Канады. Во второй половине XX века в связи с ростом влияния США в мире английский язык приобрел статус глобального языка, языка межкультурного общения. Английский язык стал первым в мире универсальным языком. Английский является родным языком 500 миллионов человек в 12 странах мира, а еще 600 миллионов используют английский в качестве второго языка. Несколько сотен миллионов человек владеют определенным английским языком, который имеет статус официального или полуофициального образца в 62 странах, его использование растет с невероятной скоростью. Потому что объективно существует потребность в языке международного общения для нужд международной торговли, бизнеса, дипломатии, безопасности, массовых коммуникаций, культурного обмена и других сфер международного сотрудничества. В целом, около 1500 миллионов человек говорят по-английски сегодня. Тем не менее, английский язык также называют «языком убийцы», потому что он оказывает разрушительное влияние на языки местного населения, изменяя и развивая новые диалекты. Это определяется социолингвистическими принципами и характеризуется общими чертами в контактных языках.

Ключевые слова: язык, речь, стиль, вариантность, диалект.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: dos.Səadət Nuriyeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL İLQAR
Baku State University
(Academic Zahid Khalilov street, 23)
gunelmedia@gmail.com

LANGUAGE PROBLEMS IN MOBILE JOURNALISM

ABSTRACT

This article aims to reveal the role and significance of the mobile journalism. Mobile journalism is a form of digital storytelling where the primary device – a smartphone used for creating and editing images, audio and video.

Many mobile journalists build other portable devices like laptops and DSLRs into their workflow, but smartphones are at the heart of mobile journalism, and are increasingly used journalists for radio news and podcasts, and video for TV news and documentaries as well as videos for social platforms.

Media sport researchers are frequently neglecting to analyze the rise, effects, and meanings of mobile media and communications. This situation is partly explained by the fact mobile media encompass practices, technologies, and markets that are grounded historically in the telecommunications and information technology industries, which sit apart from the broadcast (radio and television) and print (newspapers and magazines) media that dominated the transmission, circulation, and representation of professional sport for over a century. It is now time to build a research agenda dedicated to the study of mobile media and communications, especially given the proliferation of mobile digital computing and mobile Internet. Three reasons are presented in support of this argument. First, mobile media and telecommunications introduce stories into the history of media sport that need to be recognized if its contemporary features are to be properly contextualized and understood.

Second, these stories are linked to an expanded range of meanings, technologies, and infrastructures captured by the term media that must now be accounted for. Third, mobile media reveal accelerating forms of hyper-commodification that are locking media sport into privately controlled market frameworks. A mobile research agenda also offers the potential for media sport scholarship to make a sustained contribution to the study of mediatisation processes, as well as mobile media and communications studies.

Keywords: “mobile journalism”, “sport journalism”, “new media”, “journalism”, “social media”, “media”

Many mobile journalists build other portable devices like laptops and DSLRs into their workflow, but smartphones are at the heart of mobile journalism, and are

increasingly used journalists for radio news and podcasts, and video for TV news and documentaries as well as videos for social platforms.

Media sport researchers are frequently neglecting to analyze the rise, effects, and meanings of mobile media and communications. This situation is partly explained by the fact mobile media encompass practices, technologies, and markets that are grounded historically in the telecommunications and information technology industries, which sit apart from the broadcast (radio and television) and print (newspapers and magazines) media that dominated the transmission, circulation, and representation of professional sport for over a century. It is now time to build a research agenda dedicated to the study of mobile media and communications, especially given the proliferation of mobile digital computing and mobile Internet. Three reasons are presented in support of this argument. First, mobile media and telecommunications introduce stories into the history of media sport that need to be recognized if its contemporary features are to be properly contextualized and understood. Second, these stories are linked to an expanded range of meanings, technologies, and infrastructures captured by the term media that must now be accounted for. Third, mobile media reveal accelerating forms of hyper-commodification that are locking media sport into privately controlled market frameworks. A mobile research agenda also offers the potential for media sport scholarship to make a sustained contribution to the study of mediatization processes, as well as mobile media and communications studies.

Perhaps more than any other device, smartphones encourage cross-platform creativity and digital innovation. Photos, videos, audio and graphics can be created and edited on the phone and uploaded to newsroom servers, online and social platforms direct from the device. You can also respond to audience queries and contacts via chat apps, social messaging and email.

Because journalists typically own a smartphone, they can develop skills like video journalism, radio journalism, podcasting, photography without the expense of traditional high-cost equipment. In a fully ‘mojo’ newsroom, this can break down silos between different departments such as the social media desk and the video production desk [1, page:5]

In addition, of course, your smartphone is a telephone – so you can use it to line up interviews and record calls.

Once a journalist and/or communicators understand and adopt this mindset, they can get the greatest value from their phones as a production studio in their pockets.

FINDINGS

Mobile journalism and its main features

What does mobile journalism look and sound like in practice?

Photography: In 2017, Time Magazine published ‘Firsts’– a series of 46 portraits of women who were first in their field. The series was shot on an iPhone and the Brazilian photographer behind the lens, Louisa Dorr [2, page:3]

Radio: Smartphones have been used by radio journalists for over a decade as a recording device. The arrival of audio editing apps around 2011 meant radio reporters could also do modest edits and mixes before filing their stories, and some radio journalists – like Neal Augustein at WTOP in the US – got rid of larger recording devices altogether [3, page:1].

Nowadays it is possible for broadcast journalists to do their entire job with a phone. This is how CBC reporter Dan McGarvey works. Dan produces mobile content for radio, television, social platforms and online with a smartphone.

Television: Smartphones have become increasingly commonplace as a video recording device for television. This side-by-side comparison of footage captured with a traditional broadcast camera, and an iPhone using the Filmic Pro app, was created in 2018 by the BBC Academy and is a great example of how far smartphone cameras have come for TV news [4, page:2].

Some journalists, as if the BBC's Dougal Shaw, film on a smartphone and edit on a desktop system like Final Cut Pro or Premiere Pro. Other journalists film and edit video just using their smartphones. An example is this story by Wytse Vellinga, a journalist at the Dutch broadcaster Omrop Fryslân, who filmed this story on an iPhone using Filmic Pro, and edited it using the Luma Fusion app.

Multi-platform: In 2015, BBC reporter Nick Garnett covered the Nepal earthquake, and used a smartphone along with traditional equipment to cover the disaster for radio and online [5, page:1]

Fast forward to 2017, when the Irish broadcaster RTE launched 'Mobile Shorts' – video packages that are shot and edited on smartphones, with multiple versions made available for television and social platforms. The team films on iPhones using Filmic Pro, and then uses Luma Fusion to prepare square, portrait and landscape versions of their stories for social media and online. While many of these stories are given a run on television, they are designed to be 'social first', with a focus on human interest and community issues – and they often outperform newsroom TV stories in terms of audience interest and engagement.

Vertical storytelling: The rise of vertical platforms like Instagram Stories, Facebook Stories and Snapchat have created a demand for 'portrait' format videos that can be produced and watched on smartphones. Many journalists are experimenting with this process of creation and distribution.

ADVANTAGES OF MOBILE JOURNALISM

Real tv's sport journalist Geray Qiyasov says that mobile journalism differs from other media in terms of efficiency.

"Other media go through a lot of processes before the information is transmitted. For example, let's say that a competition is held in a sports arena, it is the European Championship. Recently, Orkhan Safarov became a champion in judo competitions in the Czech Republic. In order to broadcast this information on television, announcer must go to broadcast room, the information must be printed and thrown into the

prompter. Also, if it is in the form of a report, it should be filmed, interviewed, written, edited, read aloud, edited, and then broadcast. It took me a long time to prepare this news. However, in mobile journalism, my colleagues prepare it faster, and on social networks and live broadcasts, viewers get to know the event online faster and on the spot”, he said.

Smartphones put a complete production studio for radio, television, text and social content in your pocket. Here are some of the reasons to start your mobile journalism journey.

Affordable: You can achieve TV-quality video by combining a good quality smartphone with an external microphone, a tripod and tripod mount, and by using a professional video recording app. This set-up is significantly cheaper than a traditional broadcast camera. It means entire newsrooms – like NDTV in India – can put cameras in the hands of more journalists [6, page:2]

Portable: Most mobile journalists can fit their equipment in a backpack. The phone plus a lightweight tripod, clip-microphones and an external light can weigh under 3kg, making it easy to produce high quality stories anywhere, anytime, as Syrian film-maker Waad al-Kateab did when making her 2019 documentary about life in war-torn Aleppo, or as BBC journalist Dougal Shaw did for most of the stories he covered in 2019 [7, page:3]

Discreet: The fact that smartphones are so commonplace make them a valuable tool for journalists who need to operate discreetly – as Nick Garnett did when covering the Manchester riots for the BBC in 2011 [8, page:1].

Smartphones are also widely used by citizen journalists and activists, who produced this thread of photos, videos and live-streams during the September 2019 protests with a smartphone.

Approachable: The small size of smartphones, and the fact that they are so commonplace, means they are less intimidating for interviewees. A study in 2017 by the Reuters Institute found people are more likely to agree to an interview and to open up in front of a smartphone than they are in front of a TV camera.

Apps for beginners to professionals: There are dozens of storytelling apps for iPhones and Androids. Some are simple and designed for quickly creating social stories with animated titles, fun captions and free music. They are also fast to learn and use, so they are ideal for creating a great-looking story on a deadline.

Other apps have been designed specifically for professional broadcast journalists. These include video recording and editing apps that meet TV broadcast requirements, audio editing apps for making radio packages and podcasts, and apps for professional photography.

A holistic journalism device: While this manual focuses on video production, your phone can also be used to file for radio, online and social media, take great photos, create and publish podcasts, phone your interviewees, and engage directly with your audience for feedback and follow-up stories.

Idman Tv's sport journalist Farid Ramazanov also said his experience about The role of mobile journalism in sports journalism. And Unlike Geray Gıyasov Farid Ramazanov emphasized the limitations of mobile journalism in sports journalism. So that's why we need to be careful:

“There are many positive aspects. It even destroys the television industry. I would say it like this. This is more difficult than general journalism when broadcasting on television over a social network. Because in sports journalism there are tournaments where broadcasting costs millions of dollars. They also have special licenses. Any images of the tournament are blocked from being shared on Facebook and other social networks. For example, if there is an event in the Champions League and you want to broadcast it on TV as well as on Facebook, the news block comes immediately, as it is a tournament under the auspices of UEFA and has the right to broadcast. This happens not only in football but also in basketball, Formula 1 tournament. Of course, there are positive aspects, however. More comfortable. Something happens in front of your eyes, you pick up the phone and share it. It is considered more convenient and operational today”.

Nevertheless, many individual TV journalists – like Umashankar Singh at NDTV, Leonor Suarez at RTPA, and Ashlynn McGee at the ABC, are adopting mobile storytelling. And a growing number of media outlets – like FBC in Fiji, CBC in Canada, NDTV in India, Léman Bleu in France, and Omrop Fryslân in the Netherlands are encouraging most or all their journalists to use smartphones on the job. Others, like the Irish broadcaster RTE, have dedicated teams using smartphones to create news packages for TV and online, and have even produced full-length TV documentaries [9, page:1].

What they are finding is that mobile journalism works. First, most journalists already own a smartphone, and with simple accessories like a tripod and external microphones, you can make broadcast-quality radio and television content.

In addition, that means any media outlet can gather more images, audio and video, and engage more easily with their audiences for feedback and follow-ups.

Corinne Podger is the author of this manual and a mojo training consultant based in Australia. She trains newsrooms, NGOs and university students all over the world on mobile and digital skills. She teaches why mobile reporting is essential for newsrooms and offers tips for newsroom managers to build smartphones into journalism workflows.

As a result, there are a few limitations to consider regarding these. These limitations are mainly device based. The quality of the voice recordings, the quality of the smartphone, light conditions, lens quality, etc. All are at some risk compared to a traditional setup. However, these are nothing compared to MoJo's renaming the game, and news studios and channels are slowly but surely adopting and adapting MoJo.

An obvious instance in which the inseparability of the symbolic and material can be observed is the sponsorship of sport by mobile handset and technology manufacturers. Sponsorship deals and branding campaigns work to link the symbols and images of media sport with the presentation, packaging, and distribution of smartphones across national, regional, and international territories. The global reach of major East Asian mobile phone manufacturers and distributors, including South Korea's Samsung and China's Huawei, are evidence of how the qualities, images, and meanings of sport are embedded within the smartphone as a consumer product and physical object.

Mobile media are intervening in media sport and reconfiguring the forms and technologies that bring it into being. In turn, these interventions are working to alter the mobile media practices and markets that are connected to and exist beyond sport, highlighting sport's status as a premium asset in media markets globally and its remarkable popularity throughout wider social worlds. If sport culture is inseparable from media culture, as Altheide and Snow (1979) assert, then mobile technologies are central to why this is now the case in deeply mediatised societies.

On the other hand famous sport journalist in Azerbaijan Rovshan Binnatli, who director of sports TV in Azerbaijan, analyzes these points as follows:

“As for the pros and cons of the process, of course, there are many points to be commended, but the nuances of concern are not gone. On the positive side, first of all, the prompt delivery of information, as well as the socialization of more news can be emphasized.

If we are talking only about sports journalism, there is no need to focus on the importance of efficiency. The basic principle of journalism - timely delivery of information is one of the most important points in the socialization of sports news. However, the quality of work should not be sacrificed to defective efficiency. Successful activity is possible only when efficiency and quality complement each other. The desire to get the message across as quickly as possible, in advance of others, often leads to information being made public without clarification. One of the reasons for the haste is the growing and accelerating impact of social media on the process in our modern world. The result is an incomplete, or more precisely, a product with errors. Continuous incompleteness and errors damage the image of both the journalist who prepares the information and the site that circulates the articles, creating mistrust”.

That is, enough sports media is published according to the population and the level of sports. A.Bagirov, the editor-in-chief of the Gol.az website and a well-known sports journalist, said in an interview that football journalism is more widespread in Azerbaijan than sports media: “The situation of football journalism can be considered normal for the current situation. In any case, we have enough well-educated and experienced journalists. There are certain signs and positive tendencies in the young people who are new to this field.

There are many sports or football websites in Azerbaijan, and soon there are no traces of them. In many cases, sports sites are run by one or two people at the expense of existing funds, and as soon as the money runs out, the site is closed and the name is forgotten. For example, our site has 4-5 employees. 4 people can not be considered a serious staff for a site. Therefore, those who want to create a sports site must think about the future of the site. Anyone can blindly open a website and think that the income will be good. Of course, such sites are not active and soon disappear”.

Journalists often think that this field is close to citizen journalism. For this, professional sports journalists say that amateur fans need to take mobile journalism more seriously and that these people need to be seriously educated. Farid Akhundov, an employee of the CBC Sport sports channel, also emphasizes that mobile journalism can lead to more development in sports journalism in this way. Because in the field of sports, every sports journalist must be able to anticipate the possible restrictions that Farid Ramazanov mentioned earlier and act accordingly:

"It is important to organize the education of these people. There was a time when there was a shortage of specialists in TV and radio. But Rahim Aliyev, an amateur Formula 1 follower, created the F1.az website, and the number of daily updates on this site met the bulk of demand during the Grand Prix. The same can be said of other sports. The same effect can be seen in them. Let's say that only a person who is interested in judo on the Internet writes analysis and provides information about it. His writings were later made public. It becomes the official position of a serious source. There are positive aspects in this regard. However, it is almost impossible to remove the existing restrictions. Certain obligations are assumed during the sale and contract of any race. In accordance with these obligations, they can block depending on the strength of the companies when they publish on Facebook, YouTube, anywhere on a separate site. This is their right. Let me mention one point about the broadcasting of the Turkish Super League. Only LigTv broadcast the Turkish Super League. At the time LigTV aired, no one was able to broadcast those games. But in recent years, the Arab company media corporation with a big deal won the tournament. Now it is possible to watch on websites and social networks. These are pirated pages. But it still looks. Because they no longer pay as much attention as lig tv, they do not pay much money for the Internet.

It also depends on the scope and protection of the race. Because I shared a video with the La Liga logo on my Facebook page, it was blocked and I received a warning from Facebook. Because he sells the image to our channel just to broadcast”

Conclusion

In our ever-changing world, any innovation is hardly accepted. However, innovations are criticized at the beginning, later gradually take their place in public life. Then over time, they become a separate field of activity. Later such cases are

even characterized as the product of creative thinking. Mobile journalism can also be identified from this aspect.

The concept of "new media" includes, first of all, the use of Internet resources. If to go back in history, we can see that the first manifestations of this date back to the 70s of the last century. In the 90s, online news portals began to appear. That is, it was impossible for technological innovations, like other areas of activity, to bypass the media, and it happened.

It can be concluded that media scientists need to pay more attention to mobile media. It is a focus that involves a range of devices, networks and services, including tablets, smartphones, applications, social networks, live broadcasts, games, data analytics, mobile Internet, cameras, and cell phones. Mobile and Wi-Fi networks, cloud computing and telecommunications services. These are important for organizations, individuals and learners who play, watch and win in sports competitions and performances. However, in this case, the journalist must pay attention to his professionalism and convey the information to the audience in accordance with the functions and principles of journalism

With an overview of websites in terms of visuality and visual setup, it can be said that the sites of UK clubs are more consistent because they are only football clubs. However, no sports club at the level of typeface and font expressing institutionalism shows institutionalism. In addition, it can be said that betting and games of chance have started to become an integral part of sports. As a result of the analysis, it can be said that there are no comparison data that will lead us directly to concrete results. However, it is seen that UK clubs are more conscious in terms of communication, especially in the context of social media networks.

Especially in terms of creating a virtual meeting space for visitors and direct fans, it makes sense that the forum area is located in UK clubs.

In Azerbaijan, certain solutions are needed to ensure development in this area:

- Serious involvement of journalists in mobile journalism education in the country;
- Solidarity of sports journalists with the audience;
- Preparation of journalists for obstacles that may arise during their work
- Organization of efficiency in a way that does not harm professionalism

Our survey of sports fans once again confirms that social networks are more preferred in watching sports news. Here's "Which sports news do you get the most from?" TV, radio, newspapers, websites, social networks are the most popular social networks. This confirms the importance of social networks in public life and encourages sports journalists to share more responsibly on these platforms. At the same time, the proper use of these platforms, which provide ample opportunities for journalists in terms of mobile journalism, makes it important. Another noteworthy point in the survey statistics is the lack of interest in television and radio. As a result,

the media as a whole is now taking advantage of mobile journalism and expanding its audience.

In general, mobile journalism is the most successful choice to implement the requirements of modern times in sports media. Because mobile media has the power to meet people's expectations in time and place, to touch not only their thoughts, but also their feelings. With the advantages of this field, journalists can move their audiences beyond the confines of sports fans and attract the attention of the wider public.

References

1. Bəşirli A., Cavadova X., İzzətli S., “Yeni media jurnalistikası”. Bakı, 2017
2. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0193723512458933>
3. <https://www.mojo-manual.org/understanding-mobile-journalism/>
4. <https://www.ndtv.com/india-news/dalits-use-cameras-to-record-stories-of-discrimi-nation-483367>
5. <https://thewholestory.solutionsjournalism.org/how-solutions-journalism-gave-dougal-shaw-a-beat-e696906da63e?gi=983ba6f04c83>
6. <https://www.bbc.co.uk/academy/en/articles/art20130702112133492>
7. <https://ajr.org/2013/12/23/age-iphone-reporting/>
8. <https://time.com/watch-the-trailer-for-time-firsts/>
9. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2167479518788833>

Günəl İlqar

MOBİL JURNALİSTİKADA DİL PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: “mobil jurnalistika”, “idman jurnalistikası”, “yeni media”, “jurnalistika”, “sosial media”, “media”

Bu məqalə mobil jurnalistikanın rolunu və əhəmiyyətini açıqlamaq məqsədi daşıyır. Mobil jurnalistika, əsas cihaz - şəkillər, səs və video yaratmaq və redaktə etmək üçün istifadə olunan smartfonun olduğu rəqəmsal hekayə şəklinin bir formasıdır.

20-ci əsrin sonunda gündəlik həyatımıza girən və qloballaşmanın təsiri ilə qısa müddətdə sürətlə inkişaf edərək kütləvi informasiya vasitələrində təsirli olan internet, verdiyi imkanlarla jurnalistika sektoru üçün əvəzolunmaz bir vasitə halına gəldi. Məlumat əldə etmək və yaymaq. Bu işdə internet jurnalistikasının ənənəvi jurnalistikaya təsiri, idman jurnalistikası kontekstində nümunə verilərək müzakirə edilməyə çalışılıb. 1990-cı ilin ikinci yarısından bəri internet jurnalistikasının inkişaf

prosesi, dünyada internet istifadə nisbəti və qəzet oxuma nisbəti, oxucuların ənənəvi rəqəmsal rəqəmlərə meylini göstərən ən vacib məlumatlardan biridir.

Qəzetlərin və saytların inkişafı və dəyişməsi nəticəsində üstünlükləri ilə internet sahibi, xəbərlərin çatdırılmasında prioritet bir mövqe tutdu və bir xəbər mənbəyi yaradılmasında qarşılıqlı əlaqə tərs oldu. İstehlakçıların, xüsusən də gənc oxucuların məzmunla görüşmə üsulları və vərdisləri dəyişdiyindən, yazılı medianın ənənəvi formalarda yayımlanması çətin olacaq.

Klassik yayım siyasətini dəyişdirərək futboldan başqa sahələrə vurğu edən, dərinliyi olan, yaxşı analiz edilmiş, fərq və yer tutan bir siyasəti izləmək idman jurnalistikası üçün xüsusilə faydalıdır.

Mobil rəqəmsal hesablama və mobil internetin çoxaldığını nəzərə alaraq, mobil media və rabitə mövzusunda bir araşdırma yaratmağın vaxtı gəldi. Bu iddianı dəstəkləyən üç səbəb təqdim edildi. Birincisi, mobil media və telekommunikasiya, müasir idman növlərinin tarixini, kontekstləşdirmək və günümüzdəki xüsusiyyətlərini düzgün anlamaq üçün tanınması lazım olan hekayələr təqdim edir. İkincisi, bu hekayələr “media” ifadəsi ilə tutulan geniş mənalılar, texnologiyalar və infrastrukturularla əlaqələndirilir və indi izah edilməlidir. Üçüncüsü, mobil media, media idman növlərini xüsusi nəzarət olunan bazar çərçivələrinə bağlayan sürətlənən hiper əmtələşdirmə formalarını ortaya qoyur.

Гюнель Ильгар

ЯЗЫКОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ В МОБИЛЬНОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

Ключевые слова: «мобильная журналистика», «спортивная журналистика», «новые медиа», «журналистика», «социальные медиа», «медиа».

Эта статья призвана раскрыть роль и значение мобильной журналистики. Мобильная журналистика - это форма цифрового повествования, где основное устройство - смартфон, используемый для создания и редактирования изображений, аудио и видео.

Интернет, который вошел в нашу повседневную жизнь в конце 20-го века и быстро развился и стал эффективным в средствах массовой информации за короткое время под влиянием глобализации, стал незаменимым инструментом для сектора журналистики с возможностями, которые он предоставляет в доступ и распространение информации. В этом исследовании влияние интернет-журналистики на традиционную журналистику пытаются обсудить на примерах в контексте спортивной журналистики. Процесс развития интернет-журналистики со второй половины 1990 года, уровень использования Интернета в мире и скорость чтения газет, что является одним из наиболее

важных данных, показывающих тенденцию предпочтений читателей от традиционных к цифровым, были обследованы.

В результате развития и изменения газет и веб-сайтов Интернет-владелец с его преимуществами, он занял приоритетную позицию в передаче новостей, и взаимодействие при создании источника новостей было обратным. По мере изменения способов и привычек потребителей, особенно молодых читателей, встречаться с контентом, печатным СМИ будет трудно осуществлять трансляцию через традиционные формы.

Для спортивной журналистики особенно полезно следовать политике, которая имеет глубину, хорошо проанализирована и имеет значение и делает упор на другие отрасли помимо футбола, изменяя классическую политику вещания.

Учитывая распространение мобильных цифровых вычислений и мобильного Интернета, пришло время провести исследование, посвященное мобильным медиа и коммуникациям. В поддержку этого утверждения были представлены три причины. Во-первых, мобильные СМИ и телекоммуникации предоставляют истории из медиа-спорта, которые необходимо признать, чтобы правильно контекстуализировать и понять его современные особенности. Во-вторых, эти истории связаны с широким спектром значений, технологий и инфраструктур, охватываемых термином «медиа», который теперь следует объяснить. В-третьих, мобильные СМИ выявляют ускоряющиеся формы гиперкоммодификации, которые привязывают медиа-спорт к специально контролируемым рыночным структурам.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Vüqar.Z.Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ALIYEVA GÜLÇÖHRƏ BABAƏLİ
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
AZ1000, Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 18
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: emma_fn@mail.ru

DİL SİSTEMİNDƏ SAHƏ MODELİ

Açar sözlər: *sistem, sahə nəzəriyyəsi, funksional-semantik sahə, dildaxili və dilxarici, funksional qrammatika*

Ключевые слова: *система, теория поля, функционально-семантическое поле, внутриязыковой и внеязыковой, функциональная грамматика*

Keywords: *system, field, field theory, functional-semantic field, intralinguistic and extralinguistic, toponyms, functional grammatics*

Giriş: Dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif dillərin materialları əsasında çoxsaylı ciddi elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq sahə nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə hələ də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Elmi təhlil və araşdırma mövzusu olan bəzi mübahisəli məsələlərin mövcudluğu bu problemin ya kompleks və çoxcəhətli xarakteri, ya da ümumi dil kateqoriyası kimi mürəkkəb məntiqi və linqvistik təbiəti ilə bağlıdır. Bir dil universalisi kimi sahə nəzəriyyəsinin tədqiqinin əsas məqsədi mənadan formaya doğru hərəkət edərək sahənin müxtəlif dillərdə tipik və qeyri-tipik mənalарının ifadəsi üçün istifadə olunan dildaxili və dilxarici leksik-qrammatik vasitələrini müəyyənləşdirmək, bu vasitələrin bir-birinə qarşılıqlı təsirini və bir-birindən asılılığını kontrastiv, konfrontativ və tipoloji analiz əsasında iyerarxik strukturunu xarakterizə etməkdir.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında sahə nəzəriyyəsinin linqvistik universalı kimi şərhli bu dil hadisəsinin müxtəlif dillərdə ifadə təzahürlərinin müəyyən tipoloji bənzərlik və fərqliliklərinin üzə, qrammatik və qeyri-qrammatik ifadə vasitələrinin mürəkkəb sintezinə əsaslanır. Bu baxımdan dil sahəsinin məntiqi-linqvistik vəhdət kimi nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda sahənin semantik məzmununun, əlamətlərinin və variasiyalarının məhz belə qarşılıqlı vəhdət və generativ əsasda reallaşaraq aşkarlandığını görürük.

Linqvistikada sahə nəzəriyyəsi. Linqvistik sahəyə, onun məna növlərinə, strukturuna və təşkili prinsiplərinə həsr olunmuş bu məqalə gerçək aləmin təzahürlərinin dil ilə əksi və ifadəsi mexanizminə son dərəcə böyük maraqla göstərilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Əslində, obyektiv gerçəklik, insan şüuru və dilin qarşılıqlı əlaqəsi problemi öz-özlüyündə yeni deyildir. Lakin dilin kateqorial-

təsnifedici funksiyasının konkret və daha qeyri-tipik təzahürləri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar ayrı-ayrı dil səviyyələri kateqoriyalarının müxtəlif sistem əlaqələri bu problemə keyfiyyətcə başqa – funksional yanaşma üçün zəmin hazırladı. Bu yanaşmanın spesifikasiyası onun qlobal xarakterindədir, çünki o müəyyən anlayış məzmununun müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin bütöv bir sistemini ehtimal edir. Sahə nədir və dildə sahə anlamı nə ifadə edir? sualını cavablandırılaraq qeyd edək ki, müasir elmdə “sahə” istilahının məzmun sərhədləri geniş formatda götürülür. Təbiət və dəqiq elmlərdən alınan “sahə” anlayışına “Linqvistikada sahə nəzəriyyəsi” əsərində aydınlıq gətirən Q.S. Şur qeyd edir ki, “Obyekti müxtəlif səmtlərdən xarakterizə etmək, hadisələri hərtərəfli öyrənmək texnikası olan sahə prinsipinə fizika (maqnit, istilik), biologiya (bitki və heyvanların təsnifat qrupları) kimi elm sahələrində geniş miqyasda tətbiqini tapmışdır. Son dövrlər dildə də hər hansı bir məzmun-forma kompleksinə, məntiqi-linqvistik bütövə sahə kimi yanaşma hallarının qəşşər mövqeyə çıxması özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir” [4, c.21]. Alman fəlsəfi və linqvistik düşüncə zəminində dil məzmunlarının ontologiyasından çıxış edən “sahə” konseptinin semantikasının əsasında həm intralinqvistik dil bazası – “modallıq sahəsi”, “temporallıq sahəsi”, “personallıq sahəsi”, “aspektualıq sahəsi”, “kəmiyyət sahəsi”, həm də ekstralinqvistik denotat ilkinliyi – “gözəllik sahəsi”, “intellektualıq sahəsi”, “vəziyyət sahəsi” və s. dayanır. S.Abdullayev qeyd edir ki, bu anlayış “kateqoriya” mənasında anlaşıldığı kimi, bir sıra hallarda da geniş mənada “sistem”, “paradiqma”, “qrup”, “funksional-semantik plan” terminlərinə sinonim kimi anlaşılır, bəzən hətta dil strukturu olaraq sadəcə “sahə” kimi izah olunur [1, s.14].

Funksional-semantik sahə nəzəriyyəsi. Qrammatikada sahə və onun strukturunun tədqiqi dil vahidlərinin paradiqmatik və sintakmatik aspektlərdən həddlərinin sərhədlənməsi və aktualaşdırılması elmi ideyasının genişlənməsi ilə bağlıdır. A.V.Bondarkonun funksional-semantik sahə nəzəriyyəsi funksional qrammatika sahəsində aparılan son dövr tədqiqatlara yeni təkan verdi. Onun müəllifi olduğu “funksional-semantik sahə” termini dilçilik ədəbiyyatında “funksional-semantik sahə nəzəriyyəsi” və ya “funksional-semantik kateqoriya” termin-anlayışı kimi vahid invariant mənə oxu ətrafında cəmləşən müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin və ya onların kombinə edilmiş vəhdəti kimi sabitləşmişdir. Semantik kateqoriyaya əsaslanan bu dil vahidi a) dilin iki tərəfinin vəhdətinə - məzmun planına və ifadə planına və b) sahə strukturuna - mərkəz və periferiyaya konfigurasiyasına malikdir [3, c.21-22].

S.Abdullayevə görə adətən, sahə relyefi şaquli və üfüqi müstəvilərdə nəzərdən keçirilir. Şaquli üzvlənmədə müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən ifadə fiqurları və inteqral semantik yükün, semantik funksiyanın həmin funksional reallaşdırıcılar arasında paylanma nisbəti ifadə olunur. Üfüqi üzvlənmədə isə ümumi-invariant semantik əlamətin “dağıdılması”, minimal elementlərin, makro- və mikrosahələr strukturu qəşşər mövqeyə keçir. Müəyyən bir makrosahə daxilindəki mikrosahələr

strukturu və konkret vəziyyətdə mikrosahəyə münasibətdə makrosahə kimi dərk olunan “törəmə” mikrosahələr müstəqil semantik fiqur və onun ifadə forması arasındakı nisbi muxtarlığı ifadə edir. Başqa sözlə, şaquli üzvlənmə müxtəlif ifadə laylarını, konstituentlət arasındakı semantik-struktur və funksional asılılıq nizamını meydana çıxarırsa, üfüqi üzvlənmədə konkret diferensial semantik əlamətə uyğun gələn və həmin əlamətin reallaşdırıcısı kimi çıxış edən komponentlərin mənə qruplaşması, aparıcı dil elementlərinə, ifadə “leytmotivinə” çevrilmə xassəsi əks olunur. Belə çoxplanlı, çoxçeşidli çarpazlaşma prizmasından istər makro-, istərsə də mikrosahələri mərkəzi və ucqar (periferiya) fiqurların mürəkkəb semantik-funksional əlaqələr şəbəkəsi kimi təsvir etmək olar. Sahənin aparıcı struktur elementi morfoloji kateqoriya olduqda həmin kateqorial formaların məcmusu sahənin mərkəzini əmələ gətirir. Belə funksional-semantik sahənin struktur nizamı nisbətən sadə, aydın və müəyyənlanmış konturlarda görünür. Məsələn, zaman sahəsi, aspektualıq sahəsi, komparativlik sahəsi və s. kimi müvafiq semantik funksiyanın reallaşmasında daha neytral və müntəzəm xarakter daşıyan, “ixtisaslaşmış” morfoloji formalar sisteminin ətrafında qruplaşan və əslində məhz həmin morfoloji kateqoriyanın funksional sahəsini əmələ gətirən konstituentlər müvafiq sahələrin dominantı-aparıcı ifadə vasitələri rolunda çıxış edir [1, s.19-20].

Bəzi linqvistlər sahəni müxtəlif nitq hissələrinə məxsus olan dil hadisəsi və ya bu və ya digər anlayışın ifadəsinin ümumiliyi ilə xarakterizə edilən sözlərin məcmusu kimi başa düşürlər. Semantik sahələrin müəyyənləşdirilməsinə yanaşmaların müxtəlifliyi dil sistemində vahidlərarası əlaqələrin müxtəlifliyini, eləcə də bu və ya digər yanaşmanı müəyyənləşdirən fərqli semantik konsepsiyaların olmasını göstərir. Ənənəvi qrammatika tədqiqatın formadan semantikaya doğru istiqaməti ilə xarakterizə edilir. Bu heç də onda funksional aspekti istisna etmir; formaya istinad edərək və qrammatik vahidlər (formalar və konstruksiyalar) necə qurulmuşdur? sualına cavab verərək bu qrammatika formaların, onların siniflərinin və həmin siniflərdə təmsil olunmuş qrammatik kateqoriyaların mənə və funksiyalarını öyrənir. Ona görə də ənənəvi qrammatikanı onun sistem-struktur və funksional aspektləri ilə, zənnimizcə, formal aspektin onda mühüm rol oynamasına baxmayaraq, formal qrammatika adlandırmaq tam doğru olmazdı. Çünki bu qrammatika diferensial-səviyyə əsaslı və monosistemlidir. Qrammatika formadan semantikaya keçid zamanı da – diqqət mərkəzində formaların mənaları və onların fəaliyyət qanunauyğunluqları olduğu halda da funksional xarakterə malik ola bilər. Lakin funksional qrammatikanın spesifikasiyası özünün bütün əlamətləri ilə qrammatik təsvirin qurulmasını müəyyən edən “semantikadan” yanaşmasının tətbiqi zamanı üzə çıxır. “Semantikadan formal vasitələrə doğru” analizinin aparıcı rolu funksional qrammatikada danışanın nitq fəaliyyəti üçün həmin istiqamətin xüsusi əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Fikrin formalaşması prosesində danışan çatdırmaq istədiyi mənadan formal vasitələrə doğru gedir. Formalaşan mənənin və onun daxili nitqin bu və ya digər strukturuna istinadının vəhdəti zamanı fikrin formalaşmasının dinamikasında yenə də

əsas rolu danışanın bunun üçün istifadə edəcəyi vasitələr haqqında demək istədiyini qabaqlaması oynayır. “Semantikadan” qrammatik təsviri danışanın təfəkkür-nitq fəaliyyətinin bu tərəfi ilə əlaqəlidir. Dediymiz bu fikir danışan üçün formadan semantikaya doğru istiqamətin əhəmiyyətini azaltmır. Danışanın nitq bacarığına dil vasitələrindən hər birinin funksional potensialına və onların fəaliyyət qaydalarına yiyələnmə daxildir. Bununla da danışan üçün vasitələrdən funksiyaya doğru yanaşması aktual olur. Onu da nəzərə almaq vacibdir ki, danışan öz nitqinə nəzarət edərək eyni zamanda dinləyənin mövqeyində olur. Deməli, onun təfəkkür-nitq fəaliyyətində fikirdən ifadə vasitələrinə doğru əsas istiqamət formal vasitələrdən dil və təfəkkür məzmununa doğru istiqamət ilə birləşir. Danışanın fəaliyyət mexanizmini bilmədikdə dinləyənin fəaliyyətinin tam realizasiyası mümkün deyildir. Dediklərimiz funksional qrammatikanın elə yaradılmasının zəruriliyini təsdiq edir ki, bu zaman onun strukturu “semantikadan” yanaşması ilə müəyyənləşdirilir, dil faktlarının təsvirində isə növbə ilə hər iki yanaşma istifadə edilir. Funksional qrammatikada hər iki təsvir istiqamətinin sintezinin zəruriliyi həm də o fakta istinad edir ki, müəyyən funksiya müxtəlif dil vasitələri ilə reallaşdırıla bilər və digər tərəfdən, eyni bir dil vasitəsi müxtəlif funksiyalara malik ola bilər və adətən də, olur (məsələn, dil işarəsinin asimmetrik dualizmi haqqında irəli sürülən prinsipi müq. et). Məhz “ikitərəfli yanaşma” bu asimmetrik münasibətlərin bütün dolğunluğunu əhatə edə bilər) [2, s.3].

Funksional qrammatika. Formadan semantikaya doğru istiqamət istənilən qrammatikada, o cümlədən funksional qrammatikada da mümkündür. Yalnız formaya istinad edilməsi məhz həmin dildə ifadə edilən mənaların bütün mürəkkəbliyi ilə, onların irəlicədən deyilməsi mümkün olmayan müxtəlifliyi ilə üzə çıxarılmasına və nəzərə alınmasına imkan verir. Digər tərəfdən, semantikaya əsaslanan analiz qrammatikanın çoxdan öyrənmiş olduğu “sadə və aşkar” vasitələr (affiksləşmə tipli) çərçivəsindən kənara çıxmağa və müxtəlif səviyyəli elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı olan daha mürəkkəb vasitələrin öyrənilməsinə müraciət etməyə imkan verir. Qrammatik təsvirin nəzərdən keçirdiyimiz istiqamətləri arasında daxili əlaqələr mövcuddur. “Semantikadan” yanaşması hərəkətsiz bir şəkildə özündə “formadan” təsvirinin nəticələrini ehtiva edir. Funksional qrammatikada tədqiq edilən semantika həmişə “potensial şəkildə qrammatik”dir. Söhbət sözlərin leksik mənalarının elementlərindən getdiyi hallarda da (məsələn, hal, vəziyyət, münasibət bildirən feilləri müq. et) bu elementlər dilin quruluşu və onun vahidlərinin fəaliyyəti üçün mühümdür. Onlar ifadə olunmasında qrammatik vasitələrin iştirak etdiyi ümumiləşdirilmiş semantik kateqoriyaların variativliyi sferasına daxildir.

Qrammatikada “ikitərəfli yanaşma”ya dair mülahizələr. Qrammatikada “ikitərəfli yanaşma”nın zəruriliyi haqqında və formadan və mənadan gedən istiqamətlər arasındakı əlaqələr haqqında fikri dilçilər çoxdan söyləmişlər. S.İ. Bernşteyn hələ 1922-ci ildə A.A. Şaxmatovun sintaktik sistemini analiz edərək yazırdı ki, sintaktik tədqiqatın başlanğıc nöqtəsi kimi fiziki şəkildə həyata keçirilən

və dərk edilən zahiri nitqdən alınmış material götürülür. Tədqiqatçı bu maddi varlıqdan onun psixi mənbəyinə – fikrin səs təzahüründən mənalara çıxır. Məsələn, dildə əmr formasının olması həmin dilin psixikasında əmrlilik kateqoriyasının mövcudluğunu deməyə əsas verir. Lakin digər tərəfdən, ola bilər ki, bu kateqoriya öz ifadəsini başqa formalarda – başqa səs təzahürlərində, məsələn, infinitivin müvafiq intonasiya ilə tələffüz edilmiş formasında tapsın. Ona görə də forma vasitəsilə məlum mənanı, kateqoriyanı müəyyənləşdirərək, tədqiqatçı əks istiqamətdə yol keçməli, tapılmış kateqoriya baxımından dildə fikrin zahiri təzahürlərinin bütün materialına yenidən baxmalıdır. Nəticədə “ikiqat uyğunluqlar sistemi əldə olunur: 1) əmr forması qrammatik əmrlilik, şərtlilik və s. bildirir, 2) əmrlilik kateqoriyası feilin əmr formasında, müvafiq intonasiya ilə infinitiv formasında ifadə edilir və s. Yalnız bu ikinci sistemdə sintaksis tamamlanır və öz son məqsədinə – düşüncə təzahürlərinin və onların zahiri aşkarlanma üsullarının müəyyən sahəsi haqqında təlim olmaq məqsədinə çatır” [2, s.6].

Oxşar ideyalar 1924-cü ildə O.Yespersenin “Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərində deyilmişdir: “Mükəmməl sistemi bizim leksikologiyada müəyyənləşdirdiyimiz ikitərəfli yanaşma prinsipinə əsaslandığımız halda yaratmaq olar. Qrammatikada da onu ya zahirdən, ya da daxildən başlamaq olar. Birinci hissədə ($F_{ormadan} \rightarrow M_{ənaya}$) biz formaya həmin kəmiyyətə istinad etdiyimiz kimi istinad edirik, sonra isə onun qiymətini və ya funksiyasını müəyyən edirik; ikinci hissədə ($M_{ənadan} \rightarrow F_{ormaya}$), əksinə, biz mənalar və funksiyalara əsaslanır və onların formada necə ifadə edilməsini müəyyənləşdiririk. Qrammatika faktları hər iki hissədə eynidir, yalnız onlara olan yanaşma müxtəlifdir: qrammatikanın hər iki hissəsi onların müxtəlif şərhilə bir-birini tamamlayır və bir yerdə götürüldükdə bu və ya digər dilin faktlarının tam aydın və ümumi mənzərəsini verir.

Funksional-semantik sahənin ayrılması müəyyən dildə fikrin ifadəsində çıxış edən dil vasitələri və onların funksiyalarının vəhdətinə əsaslanır. Bu vasitələrdən birini və onun funksiyasını ayırdıqda biz istər-istəməz həmin funksiyanın reallaşması ilə bağlı olan başqa dil vasitələrini də “qəsb edirik”. Məsələn, biz bu tipli söyləmlərin nisbətini (eyni qiymətə malik olmalarını yox!) müəyyənləşdiririk: a) *Çayı süzüb işlər haqqında danışmağa başladım*; b) *Çayı içdik və işlər haqqında danışmağa başladım*; c) *Çayı içib [qurtardıqdan sonra] işlər haqqında danışmağa başladım*. Nəticədə isə öyrənilən semantik kateqoriya dairəsində semantik əlamətlər kompleksinin və onların variantlarının ifadəsinə xidmət edən bir-biri ilə bağlı dil vasitələrinin (formaların, konstruksiyaların, leksik göstəricilərin) bütün zəncirini hasil edirik. Daha sonra tədqiqatçının vəzifəsi araşdırdığı dildə üzə çıxarılmış vasitələri necə qruplaşdırmağı, onların sistemli-struktur təşkilinin necə olmasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Adətən, bu həmin sahə daxilində funksiyaların müəyyən dairələrinin fərqi ilə təyin edilir (gətirdiyimiz nümunədə asılı və müstəqil taksisin funksiyalarının fərqi nəzərdə tutulur).

Müasir linqvistikada funksional qrammatikanın müxtəlif istiqamətləri mövcud-

dur. Dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vahidlərinin funksiyalarının sistemli analizi tədqiqatın funksional-semantik sahə anlayışına istiqamətlənməsi ilə xarakterizə edilir. Funksional-semantik sahə bilateral vahiddir, onun tək cə məzmun planı deyil, həm də ifadə planı vardır. Funksional-semantik sahə anlayışı məkan haqqında təsəvvürlə bağlıdır. Funksiyalar və vasitələrin şərti məkanında sahənin mərkəzi və periferiya komponentlərinin konfigurasiyası müəyyənləşdirilir, başqa sahələrlə kəşimə zonaları fərqləndirilir. Funksional-semantik sahə anlayışına əsaslanan qrammatikada sistemlilik prinsipi aşağıdakı aspektlərə şamil edilir: a) sahəyə xüsusi tipli sistem kimi baxılması; b) öyrənilən vəhdətlərin (monosentrik və polisentrik) strukturunun analizi; c) funksional-semantik sahənin məzmun planının semantik variativliyin formal ifadə vasitələrinin variativliyi ilə əlaqədə olan çoxpilləli iyerarxik sistem kimi şərh; ç) funksional-semantik sahənin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi, onların komplektləri və qruplaşmalarının nəzərdən keçirilməsi, nəticədə funksional-semantik sahənin müəyyən məcmusunun sistem kimi təqdim edilməsi; d) semantik funksiyaların sistemli təşkilinin tədqiq edilməsi [2, s.7].

Nəticə: Müasir dilçilikdə invariant mənənin reallaşdırılmasında dil sisteminin müxtəlif səviyyəli vasitələrinin qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdə tutan sahə modelinə verilir. Sahə tədqiqatlarının dilçilikdə geniş müsbət təcrübəsinin analizi deməyə əsas verir ki, linqvistlərin işləyib hazırladıqları sahə konsepsiyaları dilin və onun ayrı-ayrı sahələrinin təşkili və mövcudluğu qanunauyğunluqları haqqında təsəvvürlərimizi xeyli irəli aparmış və bununla həmin metodikanı müasir dilçilik elminin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevirmişdir.

Funksional-semantik sahə anlayışı ilə semantik kateqoriya anlayışı sıx bağlıdır. Qrammatika sahəsində semantik kateqoriyalar haqqında danışarkən biz müxtəlif (morfoloji, sintaktik, leksik, eləcə də kombinə edilmiş) vasitələrlə ifadə edilmiş dil mənalarında bu və ya digər variantlarda çıxış edən əsas invariant kateqorial əlamətləri (semantik konstantları) nəzərdə tuturuq. Funksional qrammatika dilin ümumi funksional modelinin bir hissəsidir. Başqa sözlə, funksional qrammatika linqvistikada daha geniş funksional istiqamətin elementlərindən yalnız biridir. Funksional qrammatikanın əhatə sahəsi qrammatik tipologiya, qarşılaşdırılmalı qrammatika, mətnin qrammatik analizi, psixolinqvistika, tətbiqi linqvistika, praqmalinqvistika kimi tədqiqat sahələri ilə kəşifir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası, Bakı, Maarif, 1998, 279 s.
2. Aliyeva G.B. Müxtəlif sistemli dillərdə distributiv və iterativ çoxluqlar, Bakı, Elm və təhsil, 2015, 270 s.
3. Бондарко А.В. Функциональная грамматика, Ленинград, Наука, 1984. 133 с.
4. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике, Москва, Наука, 1974, 225 с.

**ALİYEVA GÜLÇÖHRƏ BABAƏLİ
DİL SİSTEMİNDƏ SAHƏ MODELİ
XÜLASƏ**

Linqvistik sahəyə, onun məna növlərinə, strukturuna və təşkili prinsiplərinə həsr olunmuş bu məqalə gerçək aləmin təzahürlərinin dil ilə əksi və ifadəsi mexanizminə son dərəcə böyük maraq göstərilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif dillərin materialları əsasında çoxsaylı ciddi elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq sahə nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə hələ də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Elmi təhlil və araşdırma mövzusu olan bəzi mübahisəli məsələlərin mövcudluğu bu problemin ya kompleks və çoxcəhətli xarakteri, ya da ümumi dil kateqoriyası kimi mürəkkəb məntiqi və linqvistik təbiəti ilə bağlıdır. Bir dil universalisi kimi sahə nəzəriyyəsinin tədqiqinin əsas məqsədi mənadan formaya doğru hərəkət edərək sahənin müxtəlif dillərdə tipik və qeyri-tipik mənalarının ifadəsi üçün istifadə olunan dildaxili və dilxarici leksik-qrammatik vasitələrini müəyyənləşdirmək, bu vasitələrin bir-birinə qarşılıqlı təsirini və bir-birindən asılılığını kontrastiv, konfrontativ və tipoloji analiz əsasında iyerarxik strukturunu xarakterizə etməkdir. Müasir dilçilik ədəbiyyatında sahə nəzəriyyəsinin linqvistik universalı kimi şərhə bu dil hadisəsinin müxtəlif dillərdə ifadə təzahürlərinin müəyyən tipoloji bənzərlik və fərqliliklərinin üzə, qrammatik və qeyri-qrammatik ifadə vasitələrinin mürəkkəb sintezinə əsaslanır. Bu baxımdan dil sahəsinin məntiqi-linqvistik vəhdət kimi nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda sahənin semantik məzmununun, əlamətlərinin və variasiyalarının məhz belə qarşılıqlı vəhdət və generativ əsasda reallaşaraq aşkarlandığını görürük.

**АЛЫЕВА ГЮЛЬЧОХРА БАБАЛИ
ПОЛЕВОЙ МОДЕЛЬ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

Данную статью, посвященную лингвистическому полю, его видам значениям, структуре и принципам организации, можно отнести к серии статей, отличающихся большим интересом к механизму языкового отражения и выражения явлений реального мира. Несмотря на многочисленные серьезные исследовательские работы в лингвистической литературе на материалах разных языков, изучение теории поля все еще нельзя признать удовлетворительным. Существование некоторых дискуссионных вопросов, являющихся предметом научного анализа и темой исследования обусловлено комплексным логико-лингвистическим характером этой проблемы либо как сложного и многогранного характера, либо как общеязыковой категории. Основной целью изучения теории поля как языковой универсалии является

определение внутриязыковой и внеязыковой лексико-грамматических средств, используемых для выражения типичных и нетипичных значений поля в разных языках, переходя от значения к форме, противопоставляя взаимодействия и взаимообусловленность этих средств. Охарактеризовать иерархическую структуру на основе конфронтационно-типологического анализа с этой точки зрения целесообразнее было бы рассматривать поле языка как логико-лингвистическое единство. При таком подходе к проблеме мы видим, что смысловое содержание, особенности и вариации поля реализуются на основе такого взаимного и генеративного единства.

Aliyeva Gulchohra Babali

**FIELD MODEL IN THE LANGUAGE SYSTEM
SUMMARY**

This article deals with the linguistic field, its kinds of meanings, structure and principles of organization. It can be attributed to a series of articles that are of great interest to the mechanism of linguistic reflection and expression of real world phenomena. Despite of serious research works in the linguistic literature based on materials from different languages, the study of field theory still cannot be considered satisfactory. The existence of some debatable issues that are the subject of scientific analysis and the topic of research is due to the complex logical and linguistic nature of this problem, either as a complex and multifaceted nature, or as a general language category.

The main goal of studying field theory as a linguistic universal is to determine the intra-linguistic and extra-linguistic lexical and grammatical means used to express typical and atypical meanings of the field in different languages, moving from meaning to form, opposing the interactions and interdependence of these means. To characterize the hierarchical structure on the basis of a confrontational-typological analysis from this point of view, it would be more appropriate to consider the field of language as a logical-linguistic unity. By this kind of approach to the problem, we see that the semantic content, features and variations of the field are realized on the basis of such mutual and generative unity.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Həbib Zərbəliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ŞƏFİQƏ NƏCƏFOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shafiganajafova55@mail.ru

BAYRONUN “ŞƏRQ POEMALARI”NDA FƏRDİ-İCTİMAİ VƏ SOSIAL-SİYASİ KONTEKST

İngilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi C.Q.Bayronun “Şərq poemaları” ayrıca çəkiyə malik bədii əsərlərdir. Bu əsərlərdə şərq etnoqrafiyası, şərq mədəniyyəti və dünyagörüşü yüksək səviyyədə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bu əsərlər ona görə qiymətlidir ki, şərq təbiətini və xarakterini hansısa şərqli deyil, ingilis mənşəli məşhur şəxsiyyət Ç.Q.Bayron qələmə almışdır. Bu barədə təbiidir ki, çox yazılmışdır. Ancaq ən mühüm məsələ əsas etibarilə situativ baxımdan iki kontekstdə işarələnməlidir:

1. Bayron nə üçün şərq etnoqrafiyasına və məişətinə müraciət etmişdir?
2. “Şərq poemaları”nın yazılışı hansı metod əsasında həyata keçirilmişdir?

Bizə belə gəlir ki, bu yaradıcılıq tendensiyasının öncə fərdi-psixoloji, daha sonra milli-sosial, tarixi-ictimai səbəbləri mövcuddur. Bu səbəbləri analiz etmədən bu kimi bədii əsərlərin əhəmiyyətini anlamaq olmaz. Bunun üçün öncə C.Q.Bayronun yaşadığı dövrü, ictimai mühiti qısa da olsa, öyrənmək ehtiyacı meydana çıxır. Bayronun bir mütəfəkkir olaraq meydana çıxdığı dövrü bilmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, Bayron 1788-ci ildə doğulmuş, 1824-cü ildə vəfat etmişdir (1, 237, 245).

Yəni Bayron XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən meydana çıxan geniş yaradıcılıq nümunələri meydana gətirmişdir. O zaman İngiltərə dünyada ən böyük müstəmləkə dövlətinə çevrilmişdi. Bayron isə hər zaman məzlum xalqların yanında dayanması, üsyankar təbiəti ilə əslində “Şərq poemaları”nda mövcud rejimi tənqid edirdi. Ancaq bunu həyata keçirmək üçün şərq motivlərindən də istifadə edirdi. Təbiidir ki, Bayronun şərqə bağlılığı, şərq insanına sevgisi mühüm rol oynayırdı. O yazırdı ki, “Mənə hələ uşaq ikən ləzzət verən ilk kitablardan biri “Türkiyə tarixi” olmuşdur. Əminəm ki, sonradan mənim Levanti səyahət etmək arzuma bu kitabın müəyyən təsiri olmuş, ola bilsin ki, şeirlərimdə hiss olunan şərq ruhuna da səbəb budur” (2, 5).

Təbiidir ki, Bayronun şərq etnoqrafiyasına və məişətinə müraciət etməsi şərqə əhatəli öyrənməsindən, bağlılığından və şərqdə mövcud ictimai-sosial mühitin onun məfkurəsinə uyğun gəlməsindən irəli gəlirdi.

Ancaq C.Q.Bayronun şərqə müraciəti, “Şərq poemaları”nı yazması metodoloji baxımdan əslində İngiltərəyə ünvanlanan ictimai-sosial və siyasi məzmunun şərq həyatına köçürülərək dilə gətirilməsi idi. Şair İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasətini, ədalətsiz rejimini şərq mövzusu içərisində tənqid edir, mövcud siyasi münasibətlərə üsyankarlığını bu şəkildə nümayiş etdirirdi. Qeyd edək ki, eyni dövrdə Rusiyanın məşhur sənətkarları A.S.Puşkin və M.S.Lermantov da eyni metodologiya əsasında şərqə müraciət edərək müxtəlif cəhətləri ilə bərabər çar rejiminə etirazlarını bəyan etməklə bu üsuldən istifadə edirdi. Ancaq arada bir fərq var idi ki, Bayron şərqə səyahət etmiş, Puşkin və Lermantov isə sürgün olunub məcburi şəkildə göndərilmişdilər (2, 4, 5; 3, 52, 53 ; 4, 18).

Ümumiyyətlə bədii ədəbiyyatda mövcud rejimin ictimai-siyasi və sosial tənqidi açıq şəkildə mümkün olmadıqda sənətkarlar öz fikirlərini “məkan dəyişikliyi” əsasında həyata keçirmişlər. Hətta təbdilin yaranmasında bu kimi məcburi reaksiyalar mühüm rol oynamışdır. Təbdil öz funksionallığını saxlamaqla bərabər ədəbi üsul baxımından bir əsərin mövzusunun digər bir məkanda qismən dəyişdirilərək işlənməsidir. Biz bu barədə ensiklopedik lüğətdən bilgi alırıq: “Bir müəllifin əsərinin ümumi ruhunu, məzmununu saxlamaqla, baş verən hadisələrin məkanının, vaxtının, surətlərin adlarının və s. dəyişdirilərək yerli şəraitə uyğunlaşdırılması (5, 222) təbdildir.

Demək Bayronun “Şərq poemaları” da qeyd etdiyimiz kontekstdə ədəbi baxımdan olmasa da, metodoloji baxımdan təbdil xarakteristikasına uyğun olaraq meydana çıxmışdır.

C.Q.Bayron “Şərq poemaları” adlandırdığı əsərlərini 1813-1816-cı illərdə qələmə almışdır (6, 5).

Təbiidir ki, bu əsərlərin yaranmasında Türkiyəyə etdiyi səfər mühüm rol oynamışdır. Çünki əsərlərdə Türkiyə ilə bağlı mövzular həddindən artıq çoxdur. Bu barədə Z.Ağayev yazır ki, “Bu əsərlər onun 1809-1811-ci illərdə şərq ölkələrinə, o cümlədən Türkiyəyə etdiyi səfərlərin bədii inikasını kimi ortaya çıxmışdı (6, 5-8).

Təəssüf ki, Bayronun çılğın xarakteri, bəlkə də ideoloji baxışları onun Yunanıstan tərəfdən Türkiyəyə qarşı təşkil olunan üsyanlara rəhbərlik etməsində də əsaslı rol oynamışdı (2, 4; 7, 2).

Ancaq Bayron eyni zamanda türklərin müsbət keyfiyyətlərini də qələmə almışdır ki, biz bu barədə daha sonra bəhs edəcəyik.

Şairin “Şərq poemaları” ədəbi mühitdə altı əsər olaraq qəbul olunur. Bunlar “Gavur” (may, 1813), “Abidos gəlini” (dekabr, 1813), “Korsar” (1814-cü ilin əvvəlləri), “Lara” (avqust, 1814), “Korinfin mühasirəsi” və “Pərizina” (Parazina) (1815-ci ilin sonu, 1816-cı ilin əvvəlləri) adı ilə tanınmışdır (8, 6).

Z.Ağayev şairin “Mazepa” əsərini də “Şərq poemaları” sırasına daxil edir: “1819-cu ildə qələmə alınmış “Mazepa” da bu silsiləyə aid olunmalıdır” (6, 5-8).

Aydındır ki, tədqiq etdiyimiz əsərlər ingilis dilində deyil, tərcümə nümunələridir. Ancaq bu əsərlər məzmun etibarilə kifayət qədər orijinala yaxındır və tədqiqat mövzusunə çevrilməsi zəruridir. Bu barədə V.İbrahim (V.İbrahimova) yazır ki, “Tərcümənin ən dəyərli cəhətlərindən biri də budur ki, o, dillər arasında əlaqələr, müqayisə formaları yaradaraq həm müvafiq dilləri, həm də bu dillərdə yaranan ədəbi fikir və ideyaları, ədəbiyyatlardakı obrazlar sistemini, bədii ifadə və təsvir vasitələrini qarşılıqlı surətdə zənginləşdirir” (9, 3, 4).

Biz təbiidir ki, C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın tamamını tədqiqata cəlb etmək niyyətində deyilik. Bu yalnız təkrarçılıq olardı. Bu baxımdan bu poemalardan daha geniş şöhrət tapmış “Gavur” və “Abidos gəlini” əsərlərini araşdırmaq, fikrimizcə yetərlidir. Bu əsərlər nə qədər lirik olsa belə süjet etibarilə hər biri ictimai-sosial və siyasi kontekstdə tədqiq olunmasına kifayət qədər geniş imkan verir. Əlbəttə, fərdi kontekst də əsərlər boyunca müşayiət edilə bilər. Məlumdur ki, öncə Bayronun “Gavur” əsərini tədqiq etmək ehtiyacı meydana çıxır. Çünki təqdim etdiyimiz kimi bu əsər onun “Şərq poemaları” arasında ilk əsəri, bu silsilənin “başlanğıc poeması” hesab olunur. Ancaq bu əsəri tədqiq etmədən qeyd edək ki, mövzumuz təsadüfi olaraq ictimai-sosial konteksti əhatə etmir. Ümumiyyətlə ədəbi əsərlərin tədqiq və təhlilində aydın görünür ki, dünya ədəbiyyatında ictimai-sosial mövzular ən geniş səviyyədə İngiltərə və Amerika ədəbiyyatında özünü göstərir. Hətta romantizmin ən qabaqcıl nümayəndəsi olmasına baxmayaraq Bayronda realist ədəbiyyatın ictimai mövzuları özünü qüvvətli səviyyədə göstərir. Bu bir daha onu təsdiq edir ki, bu kimi cərəyanlar və məktəblər şərtidir. İnsan nə qədər daxili aləminə, xəyali dünyasına qapılsa belə, yenə də cəmiyyətin tərkib hissəsi olaraq qalır və bir-biri ilə kontaminasiya olunmuş cərəyanlar sənətkarların əsərlərində qabarıq şəkildə üzə çıxır. Məhz ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olaraq Bayronda da ictimai-sosial məzmun üstünlük təşkil edir.

Biz, “Gavur” poemasının (tərcümə edən N.Gəncəli) (8, 197) remarkasında və yaxud ilk təqdimatında əsərin “Türk hekayətindən fraqmentlər” adlanması ilə əsərin türk məişəti haqqında məzmun təşkil etdiyini görürük (8, 21).

Poemanın qısa məzmunu bundan ibarətdir: “Gavur ölüm yatağında başına gələnləri bir rahibə danışır. Gavur Leylanın məftunu, Leyla da Gavurun vurğunu imiş. Leylanın əri Həsən arvadını güdüb öldürür. Gavur Leylanın ərindən Leyla üçün qisas alır. O, Həsəni döyükdə öldürür. Lakin bu intiqam Gavura sakitlik və təskinlik gətirmir. Onun ruhunu gizli bir əzab didib-parçalayır. Hətta Həsənə haqq verir, əgər Leylanın ərinə xəyanət etdiyi kimi ona da xəyanət etsəydi eyni addımı atacağını düşünür. Ancaq Leyla onu sevdiyi üçün qisas almaqda da özünə bəraət qazanmağa çalışır. Bu təzadlı və iztirablı düşüncələr, peşmançılığı və sevgisi onun qəlbində qarışıq duyğular yaradır. Kimsəsiz olaraq dəfn olunmasını da rahibə vəsiyyət edir” (8, 21-73).

Əslində, bu poemada Bayron fərdi-ictimai və sosial baxımdan “sevgi və cəmiyyət problemi” qaldırır. Əgər sevgi cəmiyyətin əxlaqi normalarına uyğun deyilsə, yasaqların pozulmasına gətirib çıxarırsa, o zaman duyğular yalnız iztirab və peşmançılığa çevrilə bilər. Artıq bu fərdi kontekstdən çıxıb ictimai-sosial məzmun daşıyır. Bu onu göstərir ki, şairin əsərləri müxtəlif baxış bucağından tədqiqata cəlb oluna bilər. Hətta bir sevgi macərası özündə ictimai-sosial məzmun ehtiva edir. Fərqli kontekstdən çıxış etsə də, A.İslamzadə yazır ki, “...söz yalnız qıraət tələbatı kimi, yaxud da etimoloji mülahizə kimi deyil, həm də mətn strukturunda təsadüfi olmayan anlam olaraq mühüm səciyyələri ifadə edən söz olaraq diqqət çəkir (10, 39).

Əgər əsər müxtəlif kontekstlərdən ibarətdirsə, biz fərdi-sosial, ictimai-siyasi kontekstə diqqət yetirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Elə buna görə də bu istiqamətdə araşdırmaya əhəmiyyət veririk. Şair şərq mövzusunda yazdığı bu əsərdə müstəbidliyə etiraz etməklə, eyni zamanda mövcud İngiltərə rejimini də tənqid etməyə çalışmışdır. Poemada şairin bu ictimai-siyasi və sosial mövqeyi bu şəkildə öz bədii ifadəsini tapır:

Gör nə qəribədir, hər yanda artıq,
Açarkən çətrini əmin-amanlıq.
Ehtiras qürurla qaynayıb, haman,
Quldurlar ölkədə olmuş hökmran (8, 25).

Burada şair süjet daxilində konkret bir məkanı işarələsə də, əslində məzmun etibarilə özünün də gəldiyi ölkənin quldurların əlində talan edildiyinə də diqqət çəkmək istəmişdir. Şərq əraziləri də daxil olmaqla dünyanın hər yerində savaş və qırğınların baş verdiyi bir dövrdə “hər yerdə əmin-amanlıq” olması haqqında kinayəli mülahizələrdə şair aydındır ki, yalnız şərq ölkəsini deyil, elə İngiltərəni də nəzərdə tutur. Məkan dəyişikliyinə öz daxili etirazını qələmə almaq imkanı əldə edən şair xüsusi vurğu ilə “Lənət bu yerdəki müstəbidlərə!” (8, 25) deməklə istibdadın, soyğunçuluğun, talançılığın, müstəmləkə ehtirasının real mahiyyətini ortaya qoyaraq yaşadığı ölkənin də mövcud eybəcərliyini dilə gətirmişdir.

Təbii ki, bu təsadüf deyil. Bayron doğrudan da İngiltərə rejimindən narazılığını məktublarında və əsərlərində əks etdirmişdi. Bu barədə İ.Rəhimov yazır ki, İngiltərə rejiminə kəskin şəkildə qarşı olan şair “...müasiri Hansona yazdığı bir məktubda deyir: “Mənə lənətə gəlmiş bu ölkədən çıxıb getməyə icazə verin və mən sizə söz verirəm ki, müsəlmanlığı qəbul edərim, lakin geri qayıtmaram!” (8, 7).

Əlbəttə, bu müddəamızda məntiqi olaraq anaxron yarana bilər ki, Bayron ölkəyə geri qayıtmayacağına, o zaman nə üçün İngiltərə idarəçiliyini tənqid etməli idi? Yaxud, nə üçün “məkan dəyişikliyi” üsulu ilə semantik olaraq etirazını ifadə edirdi? O zaman qeyd etmək lazımdır ki, bu insan təbiətinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Yəni dildə geri qayıtmayacağını deyən, lakin şüur altında hər zaman geri qayıda biləcəyi psixolojisi ilə yaşayan fərdin reaksiyaları bu davranış modelində özünü göstərir. Xüsusilə, Bayron kimi gənc biri üçün bu kifayət qədər təbii davranış

stereotipidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Bayron ölkəni 1816-cı ildə birdəfəlik tərək edərək cəmi 28 yaşı var idi (6, 6).

Eyni zamanda Bayron bəşəri məfkurə daşıyırdı, istibdada qarşı idi, İngiltərədə isə hər zaman müstəbidlərin zülmü məzlumların hüquqlarını pozurdu. Elə buna görə də şair yazdığı hər əsərdə eyni zamanda yaşadığı ölkənin ictimai-sosial və siyasi həyatına üsyankar etirazını da ifadə edirdi.

Təsadüfi deyil ki, C.Q.Bayronun ölümündə onu sakit bir şəkildə dəfn etmək tapşırığı da İngilis hökumətinin bu kimi kəskin tənqidi realizmə münasibətindən irəli gəlirdi.

C.Q.Bayronun “Abidos gəlini” əsəri də ictimai-sosial məzmunu etibarilə xüsusi diqqət çəkir. Təsadüfi deyil ki, bu əsəri Azərbaycan dilinə məhz B.Vahabzadə tərcümə etmişdir (8, 75-129).

B.Vahabzadə yaradıcılığı etibarilə tərcümələrində də əsas ağırlığı milli-ictimai məzmun üzərində kökləmişdir. Biz, Bayronun “Abidos gəlini” əsərinin də tərcümə baxımından təsadüfən seçilmədiyini onun məzmunundan anlaya bilirik. Əsərin məzmunu lirik hekayət üzərində qurulsa da, başdan-başa siyasi-ictimai və sosial mövzu ana xətt təşkil edir. İctimai-sosial məzmun əsərdə o qədər geniş səviyyə təşkil edir ki, əsərin məzmununu təqdim etməyə belə ehtiyac hiss olunmur. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın bədii təsviri ilə başlanan əsər yalnız kiçik bir təsvirdə belə ictimai-sosial yüklü ağır məzmun daşıyır:

Deyin, tanışsınız mı o gözəl ölkəylə siz?
Səhraları gül-çiçək, səmaları ləkəsiz.
Mərsin, sərv ağacları bütün cinayətlərin,
Şahididir o yerdə... (8, 77).

Əsərin başlanğıcında bədii təsvir vasitəsilə ekspozisiyada sonrakı hadisələr üçün signal verən müəllif alleqorik yolla və yaxud məcazlardan istifadə etməklə ölkədə baş verən cinayətlərə diqqət çəkir. Səmanın təmizliyi, səhraların belə güllü-çiçəkli olması mübaligəsi sərv ağaclarının şahid olduğu cinayətlərlə ziddiyyət təşkil edib təbiət-cəmiyyət binar oppozisiyasını məndə ilk misralardan işarələyir.

C.Q.Bayron “Dəryanın suları da qırmızıdır bu yerdə” (8, 78) metaforasında təbiidir ki, dəniz suyunun görünüşünü və yaxud kimyəvi tərkibini deyil (11, 13), semantik səviyyədə qan-qırğının həddindən artıq bu ərazidə çox olmasını, dəniz suyunun da axan qan selindən qırmızı rəngdə görünməsini işarələyir. Təsadüfi deyil ki, əsərin başlanğıcında məhz dənizin qırmızı rəngi bədii ifadədə ictimai məzmun daşıyan kontekstdə görünürsə, əsərin sonunda əsas surət olan Səlimin elə dəniz kənarında vurulması və qanın dənizə axıb onu qızartması təsvir olunur:

Deməyin ki, dostları onun dadına çatdı,
Səlimin ürək qanı ağ suları qızartdı (8, 122).

Əgər mətnin əvvəlində dənizin qırmızılığı təsvir olunursa, sonunda bu dənizin zülümkarların əli ilə tökülən axan qanlarla qızardığı, konkret olaraq Səlimin

ölüm səhnəsində köksündən axan qanların ağ suları olan dənizi dəyişdiyi məzaci yaradılır:

Bax, onun sinəsindən çeşmə-çeşmə axan qan,
Suların ağ rəngini dəyişdirir ay aman! (8, 122).

Mətn qəlibləri nə üçün bu şəkildə yerdəyişmə edir? Əvvəldə olan (Dənizin ağ suları) axırda olacaq (qırmızı rəngli dəniz) əvvəldə verilir. Təbiidir ki, bu ilkin olaraq mətn poetikasındır. Oxucunu daha sonra baş verəcək qan-qırğın səhnələrinə hazırlayır. Elə sonda da dənizdə qan-qırğın olur. Eyni zamanda bu ictimai-sosial reallığın faciəli məzmununu bir neçə mətn yarusunda daşıyır.

Müəllif “Abidos gəlini” əsərini hekayət nəqli quruluşunda təqdim etməklə bu hadisələrin sinxronluğunu deyil, anaxronluğunu əsas götürür və poetik strukturda əvvəli sona, sonu əvvələ daşıyır.

Əsər təqdim olunduqca ictimai-sosial, hətta siyasi kontekst daha da şiddətli şəkildə diqqət çəkir:

Bura günəş ölkəsi, bura şərqlə ölkəsidir.
Tarixlərə hökm edən bu yer yenə o yermi?
Şərqlə öz övladlarının əməllərinə baxıb,
Bu gün keçmişlər kimi gülümsəyə bilərmi? (8, 78).

Burada Bayron Şərqlə tənəzzül dövrü yaşadığını, tərəqqidən uzaq qaldığını, progressivliyi itirdiyini ürək ağrısı ilə ifadə edir. Maraqlıdır ki, gənclikdən doğan çaşqın düşüncələrlə türklərə qarşı yunan üsyanına başçılıq edən Bayron türkləri çox sevdiyini bu misralarda aydın ifadə edərək Osmanlı dövlətinin tənəzzüldə olmasını dərin kədər ilə işarələyir (1, 245).

Əsərin məzmunu konkret olaraq üç kontekstdə diqqət çəkir:

- a) Fərdi-İctimai məzmun;
- b) Sosial məzmun;
- c) Siyasi məzmun.

Fərdi-ictimai və sosial-siyasi kontekstlərdə təbiidir ki, Səlim-Züleyxa, Züleyxa-Cəfər, Səlim-Cəfər münasibətləri əsərin süjetində müxtəlif məzmununda bədii əksini tapmışdır. Səlim və Züleyxa arasında olan bağlılıqda Bayron təsadüfi deyil ki, fərdi-ictimai kontekstdən çıxış edir. Səlimin Züleyxanın qardaşı olması onların dərin duyğularını, intim səviyyədə mövcud olan hislərini bir-birindən gizləməsinə səbəb olur. Bu təbiidir ki, ictimai əxlaqın fərdi əxlaqı normal inkişaf etdirməsinə, ictimai qınağın daxili duyğuların, bioloji-instiktiv reaksiyaların doğru istiqamətdə idarə olunmasına səbəb olduğunu səciyyələndirir. Ancaq Səlim bildikdə ki, Züleyxa onun bacısı deyil, ona olan hisslərini ifadə edə bilir (8, 93).

Züleyxa-Cəfər dialoqunda da biz, ailə münasibətlərindən daha çox ictimai-siyasi konteksti görə bilirik. Qızını özündən çox yaşlı olan Qara Osman nəslinin nümayəndəsinə verməklə taxtını qorumaq istəyən paşanın sevimli qızı Züleyxanı öz siyasi ambisiyalarına qurban vermək istəyini qabarıq şəkildə müşahidə edə bilirik (8, 85, 86).

Poemada əsas süjet xətti aydındır ki, Səlim-Cəfər konfrantasiyasında çox qabarıq görünür. Eyni zamanda burada ailə-məişət mövzusunda daha çox ictimai və sosial-siyasi cəbhələşmə xüsusi diqqət çəkir. Cəfər paşanın oğlu Səlimə qəzəbləndikdə onu “qul oğlu” adlandırması Səlimi hiddətləndirir və o, artıq Cəfər paşanın atası olmadığını dəqiqləşdirir. İlk olaraq qeyd edək ki, paşanın dilində “qul oğlu” ifadəsi həqarət olaraq ifadələnilir ki, burada rəyasət və mövqə iyerarxiyasında paşa və qul mövqeyinin subordinasiya təşkil etməsi ictimai-siyasi münasibətlərin bədii şəkildə əksini özündə göstərir. Hətta bu həqarət Səlim və Cəfər arasında o qədər kəskin qarşıdurma yaradır ki, Cəfər paşa yanıldığını anlayıb danışiq üslubunu yumşaldır və Səlimlə çox ehtiyatla danışır. Lakin Səlimi öz yolunda əngəl görür və onun bir gün onun qarşısında dayanacağını dəqiqləşdirib onu aradan götürmək istəyir. Elə əsərin sonunda da öz istəyinə nail ola bilir (8, 80-126).

Əgər Cəfər Paşanın öz qardaşı olan Abdullanı, yəni Səlimin atasını öldürməsinə, Harunun Səlimi körpə ikən ölümdən qurtarmasını fərdi kontekstdə görürüksə (8, 110), Səlimin Cəfərə, Cəfərin isə Səlimə qarşı mübarizəsini təbiidir ki, ictimai-siyasi kontekstdə oxuyuruq.

Bayronun “Abidos gəlini” əsərində bu münasibətlərin qısa şəkildə təqdim edilməsi süjetin bütünlüklə təsvir edilməsi deyil, ictimai-siyasi-sosial kontekstlərin aydınlaşdırılması üçündür. Bu şəkildə mətn analizinin aparılması əsərin kontekstlərə daxili tədqiqini ədəbi-nəzəri istiqamətdə ortaya qoya bilir.

Poemada ictimai-siyasi münasibətlərin və fərdi mövzuların işləndiyini qismən nəzərə çatdırdıq. Ancaq sosial kontekstə bir qədər diqqət yetirilməsinə də ehtiyac hiss olunur. Əsərdə cəmiyyətdə fərqli sosial statusların mövcudluğu xüsusi diqqət çəkir. “Paşa və qul” siyasi-ictimai fərqliliyi işarələyirsə, eyni zamanda sosial qavram baxımından da toplumun həyatında mövcud olan qeyri-bərabərliyi bu kontekstdə diqqətə çatdırır (8, 80).

Əslində, göründüyü kimi bu ifadə fərdi kontekstdə üzə çıxıb funksionallaşır, ictimai-siyasi kontekstlərə daşınır və sonda da sosial kontekstdə sabit anlam təşkil edir ki, bu da kontekstlərin bir qavramda birləşib bütöv mətn təşkil etməsinə səbəb olur.

Əsərdə başqa bir yerdə Cəfər Paşa daxili iztirab keçirir ki, qızı Züleyxa oğulluğu Səlim ilə sübh çağı gəzməyə çıxmışdır. Səlim isə Züleyxanı müdafiə etmək üçün deyir ki, “Ata, sən kənizin (əslində qızın) Züleyxaya hirsənmə. Mən sübhün necə gəlişini seyr etmək üçün açıq havaya çıxmaq istədim. Tək getməmək üçün Züleyxanın da yuxusuna haram qatıb, onu özümlə apardım. Günah onun deyil, mənəmdir. Sən ona hirsənmə!”- deyir” (8, 79, 80).

Bayron sosial bərabərsizliyin Şərqdə yüksək səviyyədə olduğuna diqqət çəkir. Hətta, paşa qızının azadlığı olmadığını, qadının cəmiyyətdə az qala dustaq olduğu, kişilərin isə istədiyi zaman istədiyi yerə çıxmasının mümkünliyünü bədii səviyyədə əks etdirərək sosial kontekstdə hüquq məfhumunu işarələyir.

Şair burada eyni zamanda yalnız şərq nəzərdə tutmur, elə öz ölkəsində də bu hüquqsuzluğun cəmiyyətdə sosial balansını pozduğunu görür və buna etiraz edirdi. Ə.Xəlilov Bayron haqqında yazır ki, “Öz yaradıcılığını istibdad və zülmə qarşı mübarizəyə, insan hisləri və amallarının çiçəklənməsi və qələbəsi işinə həsr edən...şair real həyatla mütərəqqi amallar arasında ziddiyyəti dərk etdikcə daha çox mübariz olur” (1, 237).

Qeyd edək ki, insan hislərinin müdafiəsi ilə bağlı bu mülahizələr Bayronun İngiltərədə yaşadığı dövrü əhatə edir (1).

Elə “Abidos gəlini” əsərində də bu mövzunun müsəlmanlıqla bağlı deyil, taxtını qorumağa çalışan bir paşanın daxili aləmindən irəli gəldiyini görürük və o, öz qızını məcburu şəkildə özündən yaşlı, dövləti baxımdan güclü, Teymurilərin başında olan Qara Osmana ərə verməyə çalışmaqla yalnız öz mənfəətini düşündüyünü təsdiq edir. Eyni zamanda öz şanını qoruduğunu öz dili ilə açıq şəkildə bəyan edir (8, 79, 85).

Biz, sosial kontekstdə müşahidə etdiyimiz problematik mövzulardan biri kimi daha bir örnəyə nəzər yetirmək istəyirik. Əsərdə rast gəldiyimiz ən mühüm sosioproblem təbiidir ki, yalnız qadınların deyil, bütün cəmiyyətin təbəqələşməsi və aşağı təbəqənin zülm və istibdad içində inləməsidir. Aydınır ki, Bayron bu mövzuya təsadüfən toxunmur. Elə əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi uzaqlaşdığı İngiltərə sosial mühiti ilə şərq sosial mühiti arasında yaxınlıq görür və bəşəri sənətkar olaraq zülmə qarşı üsyan edir və sosial bərabərsizliyə etiraz edir. Əsərdən bir neçə nümunə göstərək:

Bizim divanxanada alçaq adamlar belə,
Tezcə yüksələ bilər var-dövlətin əliylə (8, 109).

Başqa bir misal;

... tarlalara nəzər sal,
Bunu əli qabarlı kəndlilərdən xəbər al.
Becərdiyi tarladan soruş, nə çatır ona?
O, peşmandır, peşmandır, inan doğulduğuna (8, 109).

Sənətkar sarayın ehtişamını təsvir edərkən məzlumların təri ilə qurulan saraylara diqqət çəkir və öz üsyankar təbiətini konkret bir millət üçün deyil, zülm altında inləyən bütün insanlar üçün xərclədiyini semantik səviyyədə qeyd edir (8, 102).

C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nın digər nümunələrində də bu kontekstlərdə çox geniş bilgiyə rast gəlirik. Təkrarçılıq olmasın deyə bu mövzunu daha fərqli kontekstlərdə gələcək tədqiqatlarda araşdırmaq niyyətindəyik. Fərdi-ictimai və sosial-siyasi kontekstə diqqət çəkərkən bu əsərlər dünya xəzinəsinin misilsiz ifadəsi olmaqla bərabər, eyni zamanda məfkurəvi-ideoloji ədəbiyyatın, əslində, bədii ədəbiyyatın özülünü təsdiq etdiyini bir daha sübut edir.

QAYNAQLAR

1. Xəlilov Ə. Dünya ədəbiyyatı, (XIX əsr), III cild. Bakı: Bilik nəşr, 2014.
2. Bəşər tarixinin möhtəşəm siması – Corc Bayron / Tərtib edənlər: A.Əliyeva, Ş.Əliyeva. Bakı, F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018.
3. Лотман Ю. М. Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя: Пособие для учащихся. — Л.: Просвещение, 1983.
4. Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений: В 4 т. Т. 1. Стихотворения / Отв. ред. тома Н. Г. Охотин. — СПб.: Издательство Пушкинского Дома, 2014.
5. Ensiklopediya (ASE). X cildə. IX cild. Bakı: 1986.
6. Bayron C.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb nəşr, 2006.
7. Kızıltoprak A.A.T. Türk karşıtı siyasal bir kanaat önderi olarak lord Byron / <https://marun.academia.edu/AmineKiziltoprak>
8. Bayron C.Q. Şərq poemaları. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşr, 1959.
9. İbrahimova V.M. (İbrahim V). Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. Bakı: Şəms, 2010.
10. İslamzadə A.İ. Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturu. Bakı: Elm və Təhsil, 2017.
11. Əhmədov C.Ə. Susuz həyat yoxdur. Monoqrafiya. Bakı: Çarşıoğlu, 2018.

BAYRONUN “ŞƏRQ POEMALARI”NDA FƏRDİ-İCTİMAİ VƏ SOSIAL-SİYASİ KONTEKST XÜLASƏ

Bu araşdırmada dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi C.Q.Bayronun şöhrətli “Şərq poemaları” məzmunu və poetikası etibarilə fərdi-ictimai və sosial-siyasi kontekstlərdə tədqiq edilmişdir. Burada poemaları səciyyələndirmək üçün şairin “Gavur” və “Abidos gəlini” əsəri tədqiqat mövzusu olaraq əsas götürülmüş, lakin digər poemalardan da bəhs olunmuşdur.

Məqalədə göstərilmişdir ki, ingilis şairi Bayronun “Şərq poemaları” lirik süjetlər üzərində qurulsada, əslində, özündə çox ciddi şəkildə ictimai-sosial-siyasi məzmun daşıyır, yalnız fərdi duyğuları ifadə etmir. Bu mövzular eyni zamanda xüsusi metodologiya əsasında müxtəlif kontekstlərdə tədqiq olunmuşdur.

Araşdırmada eyni zamanda göstərilmişdir ki, Bayronun şərqə müraciəti yalnız şərq həyatını təqdim etmək deyil, həm də İngiltərə mühitini, öz ölkəsində olan zülm və istibdadı məkan dəyişikliyi ilə tənqid etmək, öz üsyankar münasibətini bildirməkdir.

Məqalə orijinal səviyyədə işlənmiş, ilk dəfə olaraq Bayronun şərqdən çox İngiltərə idarəçiliyinə etirazını qələmə almasına geniş səviyyədə yanaşılmışdır.

Tədqiqat istifadə mənbəyi kimi elmi ictimaiyyətə faydalı olacaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: Bayron, İngiltərə, Şərq, Şərq poemaları, fərdi-ictimai və sosial-siyasi kontekst.

SHAFİQA NACAFOVA

**INDIVIDUAL-SOCIAL AND SOCIO-POLITICAL CONTEXT IN
“EASTERN POEMS” BY BYRON**

Summary

In the article the famous “Oriental Poems” by the prominent representative of world literature G.G.Byron are studied in the individual-social and socio-political contexts in terms of content and poetics. To characterize the poems as a topic for the research the works of the poet “The Giaour” and “The Bride of Abydos” are studied, but other poems are also mentioned.

In the article it is shown that although the “Oriental Poems” by the English poet Byron are built on lyrical plots, they actually carry a very serious socio-political content, expressing not only individual emotions. These topics have also been studied in various contexts based on a special methodology.

In the article it is also shown that Byron’s appeal to the East consisted not only in presenting Eastern life, but also in criticizing the English environment, oppression and despotism in his own country with spatial displacement, as well as in expressing his rebellious attitude to all.

The article was processed at the original level, for the first time there was a broad approach to the protest written by Byron against British rule more than to the East. The article will be useful to the public as a user source.

Keywords: Byron, England, East, Oriental poems and socio-political context

Шафига Наджафова

**ИНДИВИДУАЛЬНО-ОБЩЕСТВЕННЫЙ
И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ В
«ВОСТОЧНЫХ ПОЭМАХ» БАЙРОНА
РЕЗЮМЕ**

В этом исследовании знаменитые “Восточные поэмы” видного представителя мировой литературы Дж.Г.Байрона изучены в индивидуально-социальном и общественно-политическом контекстах по содержанию и поэтике. Для характеристики поэм в качестве темы для исследования, здесь были взяты произведения поэта “Гавур” и “Абидосская невеста”, но упоминаются и другие поэмы.

В статье показано, что хотя “Восточные поэмы” английского поэта Байрона построены на лирических сюжетах, они в действительности несут в себе очень серьезное общественно-социально-политическое содержание,

выражающее не только индивидуальные эмоции. Эти темы также изучались в различных контекстах на основе специальной методологии.

В исследовании также показано, что обращение Байрона к Востоку заключалось не только в представлении восточной жизни, но и в критике английской среды, угнетения и деспотизма в его собственной стране с пространственным перемещением, а также в выражении своего бунтарского отношения ко всему этому.

Статья обработана на оригинальном уровне, впервые в широкой степени был подход на протест, написанный Байроном против британского правления более чем на Восток.

Исследование будет полезным общественности как пользовательский источник.

Ключевые слова: Байрон, Англия, Восток, Восточные поэмы и социально-политический контекст.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi Professor Kamil Allahyarov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LƏMAN MƏMMƏDOVA
Xəzər Universitetinin magistrantı
Məhsəti k. 41,
lemaaneldeniz@gmail.com

İLQAR FƏHMI QƏZƏLLƏRİNİN MÖVZU VƏ İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında hər dövr üçün aktual janr olan qəzəl, dərin inkişaf mərhələsi keçərək çağdaş şeirin tələblərinə uyğunlaşmışdır. Məqalədə ən yeni dövr Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndəsi İlqar Fəhminin qəzəl yaradıcılığından, şairin bu janra yeni ruh və forma gətirməsindən bəhs olunur. İlqar Fəhmi qələmini əruzun müxtəlif bəhrlərində sınımış, janrın modernləşməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Məqalədə İlqar Fəhminin qəzəlləri üç əsas istiqamət üzrə təhlil edilir. Yaradıcılığının ilkin mərhələsində yazılan qəzəllər ənənəvi klassik qəzəllərlə müqayisədə verilir. Neoklassik qəzəllərində Fəhminin poetik axtarışlarından bəhs edilir. Qəzəl yaradıcılığının üçüncü dövründə Fəhminin modern qəzəllərindəki yeniliklər ön plana çəkilir. İlqar Fəhminin yaradıcılığının ilkin mərhələsindəki qəzəlləri Məhəmməd Füzulinin obrazlar sistemi ilə müayisə olunur, vurğulanır ki, şair ənənəvi qəzəllərdəki saf məhəbbət, vəsl arzusu, hicran dərdi mövzularını yeni obrazlarla təqdim edir. Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə edən İlqar Fəhmi qəzəllərində forma yeniliyi ilə yanaşı, duyğu dəyişikliyi etməyə də nail olur. İlk baxışdan ənənədən uzaq kimi görünən qəzəllər forma yenilikləri və yeni obraz-qəhrəman tipi ilə yadda qalır.

Açar sözlər: qəzəl, modern, poeziya, İlqar Fəhmi, klassik şeir

Qəzəl ərəb ədəbiyyatında yaransa da, Azərbaycan ədəbiyyatında hər dövr üçün aktual janr olmuş, dərin inkişaf mərhələsi keçərək çağdaş şeirin tələblərinə uyğunlaşmışdır. Hər bir dövrün adını ədəbiyyat tarixinə yazdırmış qəzəl ustaları var. Azərbaycan qəzəli Nizami, Nəsimi, Füzuli, Seyid Əzim, Əliağa vahid mərhələlərindən çıxıb müasir ədəbiyyatda da öz yerini qoruyub saxlamışdır.

Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl dedikdə ağıla gələn ilk imzalardan biri, bəlkə də elə birincisi, İlqar Fəhmidir. O öz qələmini əruzun müxtəlif bəhrlərində sınımış, aydın və anlaşıqlı dildə qəzəllər yaratmışdır. Fəhmidən öncə də qəzəlin dilinin sadələşməsi, xəlqiləşməsi yönündə işlər görülmüş, Əliağa Vahid, Süleyman Rüstəm kimi böyük sənətkarlar bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmişlər. Lakin Fəhmi sadəcə qəzəlin dilini sadələşdirməklə kifayətlənmir, o həm də qəzələ yeni bir ruh, yeni bir məzmun, yeni bir forma gətirir.

Əlbəttə, bütün bunlar birdən-birə baş verməmişdir. İlqar Fəhminin qəzəl yaradıcılığı ilə dərinədən tanış olduqda diqqətli oxucu inkişaf xəttini asanlıqla hiss edə bilər.

2015-ci ildə “Xan” nəşriyyatında çap edilən “Bu gündən-dünənə” adlı şeirlər toplusunda Fəhmi özü qəzəllərini üç qismə ayırır, üç fərqli başlıqla verir: 1.Klassik əruz (buraya şairin 1994-1998-ci illərdə yazmış olduğu qəzəllər daxildir), 2.Neoklassik əruz (bu hissədə 1998-2002-ci illər ərzində yazılmış qəzəllər yerləşir) və 3.Modern əruz (2004-2014-cü illərdə yazılan qəzəllər). Maraqlısı budur ki, qəzəllərin xronoloji ardıcılığı əks qaydada təqdim edilir: yenidən-köhnəyə. Elə kitabın adının da “Dünəndən bu günə” deyil, “Bu gündən dünənə” olması da bundan irəli gəlir. Hər halda şair keçmişdən gələcəyə baxmağın mümkün olmadığını dərk edir və oxucunu bu gündən – indiki zamandan dünənə - keçmişə nəzər salmağa dəvət edir.

Şair özü kitabında xronoloji ardıcılıqdan imtina etsə də, biz inkişaf mərhələsini, keçidləri aydın hiss etmək üçün qəzəllərə yazılma tarixinə uyğun olaraq nəzər salacağıq. Fəhminin ilkin dövrdə yazdığı qəzəllərdə ənənəvi qəzəlin təsiri öz üstünlüyünü qoruyur. Bu dövr qəzəlləri üçün klassik ərəb-fars ibarələri, ənənəvi forma xasdır:

Badeyi-eşqi içib bülbüli-şeyda bağda

Elə məst oldu ki, gül yarpağı bildi xəzəli. (1,149)

Lakin Fəhmi şeirləri ərəb zinətləri ilə bəzənməyib, onun qəzəllərində işlənən bu ibarələr rəvan Azərbaycan türkcəsinin içinə qarışır, əriyir, şeirin anlaşılıqlı olmasına xələl gətirmir. Fəhmi dili ən sadə və ən gözəl şəkildə işlətməyi bacardığını göstərir:

Ol hüsnü ki aşıqlər o cananda görüblər,

Nə qönçədə, nə **sərvü-xuramanda** görüblər. (1,138).

İlkin mərhələdə yazdığı qəzəllərdə Fəhminin ustad Füzulidən təsirləndiyi açıq-aydın hiss olunur. Əlbəttə, Fəhmini buna görə qınamaq əsla doğru olmazdı, çünki Füzuli sehrinə qapılmamaq qəzəl ustası üçün böyük bir günah olardı.

Dedilər, \ dün gecə canan,\ veribdir qətlimə \ fərman,

Kim etməz \ canını qurban, \ bu cür sultan \ olan yerdə. (1,144)

Misraların öz daxilində qafiyələnməsi Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlini xatırladır. Fəhmi də daxili qafiyələnmədən istifadə edir. Lakin onun şeiri, aydındır ki, Füzuli qəzəli kimi deyil və heç müəllif özü də buna meyil etmir. Füzulinin eşqi ilahidir, Fəhminin cananı isə Vaqifin, Əliağa Vahidin göylərdən yerə endirdiyi real gözəldir. Füzuli şeiri dövrün tələblərinə uyğun olaraq ərəb-fars ibarələri cəhətdən zəngindir:

Ğəmu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,

Neçin qılmaz mənə dərman, məni bimarı sanmazmı? (2,363)

Fəhmi şeiri isə yenə dövrün tələblərinə uyğun olaraq mümkün ola biləcək ən anlaşılıqlı dildədir:

Gözümdən axmada qan-yaş, sənə olmazdım aşiq kaş
Düşəydi başıma bir daş, sənə heyran olan yerdə. (1,144)

İlqar Fəhminin yaradıcılığının ilkin mərhələsindəki qəzəllərdə obrazlar sistemi bizə klassik qəzəllərdən tanışdır: sevdası yolunda hər şeydən keçməyə, yarı üçün canını daima fəda etməyə hazır olan aşiq, nazını az etməyən, aşıqini sınaqlara çəkməkdən həzz alan dilbər.

Məcnunun ziyarətdə ikən söylədiyi sözləri xatırlayaq:

Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni. (3, 87)

Fəhmi qəzəllərinin aşiq obrazı da məcnundur. O da özü üçün dərd, yəni eşq bəlası diləyir:

Görsə eşqində ürək dərdü-kədər yüz bu qədər,
Yenə səndən qəmü-möhnət diləyər yüz bu qədər. (1,133)

Elə isə Fəhminin obrazlarını ənənəvi qəzəl obrazlarının davamçısı hesab edə bilərikmi? Bu suala cavab axtararkən “müasir aşiqin” cəfakeş olması ilə yanaşı eyni zamanda “zarafatçı” olduğunu da görürük. Belə ki, Fəhminin aşiq obrazı tez-tez özünü özündən əvvəlki aşıqlərlə müqayisə edir, gah onlara uduzur:

Çox etdim eşqdə icad, fəqət mümkünmü qoymaq ad
Bu Məcnun ilə ol Fərhad və ya Sənan olan yerdə?! (1,144),

gah üstünlüyü ələ alır:

Mən çatan mərtəbəyə eşq yolunda Məcnun
Çata bilməz çalışıb töksə də tər, yüz bu qədər. (1,133),

gah da özünü aşıqlərə tay bilir:

Gəl, ey Məcnuni-biçarə, töküb göz yaşını birgə
Edək gülşən bu səhranı, o yandan sən, bu yandan mən.

(1,147)

Fəhminin unikal mübaliğələri şeirlərə başqa bir rəng qatır. Füzulinin aşiqi “tökər qan çeşmi-giryanim” deyirdisə, Fəhminin aşiq obrazı göz yaşlarını ifadə etmək üçün selləri-suları yardıma çağırır:

Gözlərim yaşı axar misli-Araz gündə bir az. (1,141)

Yaxud

Gözlərimdən o qədər sel ki gedir şamü-səhər
Belə getsə, olacaq bəhrü-Xəzər yüz bu qədər.(1,133)

Və ya

Hər kim desə fəvvarə görüb bağda, inanma,
Fəvvarəni bu didəyi-giryanda görüblər. (1,138).

Fəhminin ilkin mərhələdə yazdığı qəzəllər üçün səciyyəvi olan digər bir xüsusiyyət isə ənənəvi qəzəllə müqayisədə forma fərqlərinin olmasıdır. Belə ki, bəzi qəzəllərdə qafiyə ilə rədif eyniliyi müşahidə olunur.:

Cövrü birdən-birə kəssə, buna tab eyləmərəm,
Bəlkə dözdüm eləsə, cövrünü **az gündə bir az.**

“Gündə bir az” rədifinin təkrarlanması ilə bərabər “...az” qafiyəsi də təkrarlanır. Qafiyə ilə rədifin eyni olması maraqlı bir axıcılıq, unikal səslənmə effekti yaradır:

O qədər naləvü-ah eyləyirəm hicrində

Dağılıb parçalanır sinə, boğaz **gündə bir az**.

“Yüz bu qədər” rədifli qəzəldə də şair bu metoddan istifadə edir:

Sevgilim aşıqinə azca vəfa eyləyəsən,

Göstərər şövq ilə eşqində hünər **yüz bu qədər**. (1,133)

Müəllifin şeirdə özünü bu cür çətinliklərə salması, istedadını sınağa çəkməsi və bu sınaqdan üzüağ çıxması onun ilkin dövrdə yazdığı qəzəllərin klassik şeirin təkrarı olmadığına göstəricisidir.

Qəzəl yaradıcılığının ikinci dövrünü Fəhmi “Neoklassik əruz” adlandırır. Fəhmi üçün bu mərhələ poetik axtarışlar dövrü kimi səciyyələnə bilər. Şair əruzda inqilab edərək klassik şeir janrına yeni obrazlar sistemi gətirir.

İnsan deyiləm, indi bunu anlamışam mən,

Eşq adlı buluddan süzülən bir yağışam mən,

Şıltaq yağışam mən. (1,73)

Klassik ədəbiyyatda yağış sözünə, demək olar ki, rast gəlinmir. Şeirin əsas obrazı olaraq yağışın seçilməsi nümunəsinə Mikayıl Müşfiqin sərbəst şeirində rast gəlirik:

Yağış yağır, rəqs eləyir gur damlalar,

Sıra-sıra, inci-inci nur damlalar.

Yağış yağdığı anın və bundan doğan hisslərin təsviri verilir. Fəhminin qəzəlində isə yağış birbaşa olaraq əsas obraz-qəhrəman kimi seçilib. Onun belə demək mümkündürsə, xarakteri var.:

Hər gün döyürəm pəncərəsin sevgili yarı,

Yox ayrı yolum ki, ona dərdim danışam mən,

Dilsiz yağışam mən.

Əruz tarixi üçün yağışın birbaşa əsas qəhrəman-aşiq obrazında verilməsi ilə ilkə imza atmışdır. Və bu aşiq əlçatmaz sevgilisini əğyara qısqanır:

Yarın evinin dövrünü dəryayə çevirdim,

Çox şükür, rəqibin yolunu bağlamışam mən.

Qısqanc yağışam mən.

Fəhmi bu qəzəli ilə həm obrazlar sistemini, həm də klassik formanı dəyişir. Şeirin beytləri iki misraya əlavə olunan və hər beytdə qafiyələnən üç sözlü əlavə ilə tamamlanır. Fəhminin yağış obrazı nə qədər göylərdən yerə enmiş olsa da, yerdəki çirkinliyə qarışmır, saflığını qoruyub saxlayır:

Yağdırsa da çirkabə məni qarə buludlar,

Qəlbimdəki şəffaflığımı saxlamışam mən,

Çünki yağışam mən.

Ümumiyyətlə, neoklassik qəzəllərində Fəhmi yeniliklər etməyə cəhdlər göstərir, bizə ənənəvi qəzəldən tanış olan saf məhəbbət, vəsl arzusu, hicran dərdi mövzularını yeni obrazlarla təqdim edir.

Ağ dumantək yuxuna kaş ki gələydim gecələr,
Qəmli ruhun haralar gəzdi biləydim gecələr.(1,72)

Aşiqin dumana çevrilərək yarının yuxusuna girmək arzusunda bir saflıq, paklıq hiss olunur. Eyni qəzəlin bir neçə beytində Fəhmi rəngarəng təşbih və mübaliğələr işlədir:

Bölünüb min yerə hər zərrəmi bir ulduz edib,
Başın üstündə səmaya düzüləydim gecələr.

Burada aşiqin vəsl arzusunun şiddətli, qabarıq olduğu duyulur, o, mümkün olan və olmayan bütün vasitələrlə sevdiyinə yaxınlaşmağa can atır, hətta ölsə, məzardan çıxmağı belə arzulayır:

Baş daşım üstə dodaq izlərini öpmək üçün
Allahımdan da xəbərsiz diriləydim gecələr.

Bütün bu duyğular bizə bələddir. Fəhmi təzə bir qabıqla, yeni bir zahiri görünüşlə bələd olduğumuz köhnə hissləri təqdim edir. Forma dəyişilib, obrazlar yenidir, dil rəvandır, ancaq duyğular əvvəlkidir.

Fəhminin qəzəl yaradıcılığının üçüncü dövrü Modern əruz dövrüdür. Müəllif özü də qeyd edir ki, uzun müddət qəzəl yazmağı dayandırıb, nəsr sahəsi ilə məşğul olmağa davam edib. Lakin ani duyğulardan doğan hisslərin təcəssümü ilə o özünü yenidən qəzəldə tapıb. "Mən ki zülmət gecələrdə azıb itmiş kimiyəm" qəzəli ilə Fəhmi qəzələ böyük qayıdış etdi. Bu mərhələdə yazdığı və yazmağa davam etdiyi şeirlər həm forma, həm də məzmun cəhətdən alışılmış ənənəyə üsyan idi. Artıq bu qəzəllərdə əvvəlki saf, pak eşq, vəsl arzusu yoxdur. Fəhmi qəzəli romantik mərhələni başa vuraraq real hisslərin, həyatın real anlarının təsvirlərinə keçir. Müqəddəs eşq anlayışı itir, ağ öz yerini qaraya verir. Burada artıq xəyanət motivləri, ehtirasın saf hissləri üstələdiyi aydın duyulur:

Demə buzdur ürəyin, məndə ürəkdən yox əsər,
Onu bir isti xəyanətdə əritmiş kimiyəm. (1,21)

Məzmununda, məğzdə yeniliklə bərabər formada da yeniliklər var. "Təngnəfəs ayrılıq" şeiri nisbətən qəzəl ölçülərindən kənara çıxsada da, (sanki bir bəhri tamamlamaq üçün bir bölgü çatışmazlığı yaranır) əruzda ayrılıq mövzusunda yazılmış ən gözəl şeirlərdən biridir:

Ayrılıq nədir ki?
bir addım.
Nə fərqi var, sən atdın,
mən atdım. (1,23)

Şeir beyt şəklində yazılmayıb, ancaq beyt olmağa imkan verməyən hissələr kiçik hərflə başlayır və sanki özündən əvvəlki misranın davamı olduğunu inadla bildirmək üçün kiçik hərflə yazılır. Buradakı aşiq obrazı ümitsizdir, vəsl arzulamır.

Gözündə parlayan bu
nə yaşıdır?
Mənimçün ağlayırsan?
nə yaxşı? (1,23)

Sevgilisinin onun üçün göz yaşı axıtması aşiqi təəccübləndirir. Böyük və dərin yaşanmışlıqların tez-tələsik ayrılığı lirik qəhrəmanı incidir.

Bir qırmızı paltarlı qadınçün gecəyarı
Bir qırmızı yanğıyla yuxumdan oyanardım.
Yanğıyla yuxumdan oyanardım

Və yanardım. (1,26)

Burada Fəhmi maraqlı üsuldən istifadə edir: qəzəl iki misralıq beyt olmaqdan çıxır, bir misrası əvvəlkinin son sözlərini təkrar edən və ardınca zəngin qafiyə ilə davam edən 3 misra və bu misraya əlavə olunan və qafiyələnən iki söz. Şair söz meydanında atını çapmaq üçün kifayət qədər söz ehtiyatına və istedadına malik olduğunu həm özünə, həm oxucularına sübut edir. Forma yeniliyindən əlavə olaraq hiss dəyişikliyi də görünür. Qəhrəman bəyaz eşqdən yox, qırmızı ehtirasdan danışıq.

"Tökülür sənlə saatlar o ömürdən, bu ömürdən" misrası ilə başlayan qəzəldə isə Fəhmi qəzəlin aa, ba, ca,... quruluşundan kənara çıxır.

Evimə dərd girir hər gün o başından, bu başından
Gözümə kölgə salırsan, o maşından, bu maşından. (1,27)

Qafiyə sistemi aa,bb,cc şəklindədir, hər bir beyt öz daxilində qafiyələnir. Ancaq hər beytdə təkrarlanan "o, bu" motivi ümumi bir səslənmə ahəngi yaradır.

Bezmişəm sənsiz həyatın o adından, bu adından,
Zərrə-zərrə səni yığdım o qadından, bu qadından.

Klassik qəzəl üçün bir sevgi, bir eşq, bir qadın, bir dəfə sevmək və ölənmə qədər sadıq qalmaq ideyası hakimdir. "Xəyanət əhli aşiq ola bilməz!". Burada isə vəziyyət dəyişir. Lirik qəhrəman xəyanət motivini, sevdiyini başqa qadınlarda axtarmağı qəzəlin içinə rahatlıqla gətirə bilir. Şərq ədəbiyyatı, şərq fəlsəfəsi və ümumiyyətlə, əruz üçün mümkünsüz olanı Fəhmi qəzələ gətirə bilir:

Səni sakitcə soruşdum o yağışdan, bu yağışdan,
Saçının ətrini aldım o balıqdan, bu balıqdan.

Ülvi sevgini şiddətli əzab, xəyanət ağrısı, xoşbəxtliyə, bəslə can atmaq həvəsini çöküş, kədərli, dekadent bir üslub əvəz edir. Sanki Fəhminin lirik qəhrəmanı yeniyetməlik, gənclik və yetkinlik dövrlərindən keçir. Əvvəlcə, sevdiyi üçün hər şeydən keçməyi özünə borc bilir, ən böyük məqsədi yarın vüsalına çatmaqdır, daha sonra isə reallıq romantikaya, gerçəklik hisslərə, ağıl duyğulara qalib gəlir. Qəhrəman xoşbəxtliyi başqa qadınlarda axtarır, ancaq onu tapa bilməyəndə yetkin bir şəkildə düşünür, özündən qaçmağın mümkün olmayacağını dərk edir.

İlk baxışdan ənənəyə qarşı bir üsyan, inqilab, ölçü dəyişiklikləri, forma yenilikləri xaotik görüntü yaratsa da, diqqətli oxucu anlayır ki, Fəhminin qəzəlləri

ümumi əruz ab-havasından, Şərq poeziyasından tam qopa bilmir. Qərribə görünsə də, Fəhmi hələ də klassik şərq şeirinə sadıqdır. Fəhmi şərqin yetirməsidir.

Bədii təsvir vasitələrindən ustalılıqla istifadə edən İlqar Fəhmi qəzələ yeni ruh, yeni forma, yeni duyğular, yeni obrazlar gətirərək müasir Azərbaycan poeziyasında istedadı ilə fərqlənməyi bacarır.

ƏDƏBİYYAT

1. İlqar Fəhmi. Bu gündən dünənə. Bakı, 2015
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr II cild. Bakı, 2015
3. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı, 2005

Л. Мамедова

ОСОБЕННОСТИ ТЕМЫ И ИДЕИ В ГАЗЕЛЯХ ИЛЬГАРА ФАХМИ РЕЗЮМЕ

Газель, актуальный жанр для каждого периода азербайджанской литературы, пройдя глубокое развитие адаптировался к требованиям современной поэзии. В статье повествуется о творчестве представителя новейшей эпохи азербайджанской поэзии Ильгара Фахмина о том, как поэт внёс в этот жанр новый дух и форму. Ильгар Фахми пробовал перо в разных прозах аруза, предпринял важные шаги в направлении модернизация жанра. В статье газели Фахми анализируются по трем основным направлениям. Обсуждаются поэтические искания Фахми в неоклассических газелях. В третий период газелевого творчества на первый план выходят новации в современных газелях Фахми. Газели, написанные на ранних этапах его карьеры, сравнивают с традиционными классическими газелями. Газели в начальных периодах творчества Ильгара Фахми сравнивают с системой образов Мухаммад Фузули, подчеркивается, что поэт представляет темы чистая любовь в традиционных газелях, желание воссоединения, горе разлуки новыми образами. Искусно используя художественные описания и средства выражения в газелях Ильгар Фахми наряду с новизной формы, также добивается изменения эмоциональной ситуации. На первый взгляд газели, которые выглядят далеко от традиции запоминаются формами обновления и новым образно-героическим типом.

L. MAMMADOVA

THEME AND IDEA FEATURES OF ILGAR FAHMI'S GHAZALS
SUMMARY

As an actual genre in every period of Azerbaijani literature, 'ghazal' has gone through different chronological stages to make itself adjusted to the requirements of time. This article has been devoted to the literary works of Ilgar Fahmi, one of the most talented contemporary 'ghazal' poets in Azerbaijan, and his unique contributions to the development of the form and spirit of this genre. Ilgar Fahmi has tried his talent on multiple dimensions of 'aruz' and has done a lot in terms of the development of a modern conception of 'ghazal' genre. The article analyzes Ilgar Fahmi's ghazals in three main directions. Ghazals written in the early stages of his career are compared to traditional classical ghazals. Fahmi's poetic searches in neoclassical ghazals are discussed. In the third period of ghazal creation, innovations in Fahmi's modern ghazals come to the fore. The first stage of Fahmi's creativity can be compared to Muhammad Fuzuli's. It should be highlighted that Fahmi expresses the traditional conceptions of love, reunion dreams and the agony of separation in new forms. In addition to using literary imagery and expressions in a uniquely skillful manner and developing a fresh formal quality of 'ghazal', Fahmi manages to create diverse emotional effects. Despite the fact that his 'ghazals' seem relatively remote from the traditional conception of the genre in the first impression, they are remembered for their formal novelty and new types of characters portrayed.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.04.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022
Rəyçi: Dos. DİLBƏR ZEYNALOVA
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BƏŞİRLİ ARAZ MİRZƏ OĞLU
Lənkəran Dövlət Universiteti
İmeyil ünvanı: arazbesirli17@gmail.com

**LİRİK, EPİK VƏ DRAMATİK NÖVLƏR ÜZRƏ BƏDİİ MƏTNLƏRİN
TƏDRİSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XÜLASƏ

Orta məktəbdə tədris proqramına daxil olan bədii əsərlərin öyrədilməsinin daha effektiv olması üçün həmin bədii əsərlərin ədəbi növlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu ona görə vacibdir ki, şagirdlər həm ədəbi əsərləri daha yaxşı qavrayır, həm də ədəbi növlərin fərqli xarakterik xüsusiyyətləri ilə tanış olmuş olurlar.

Müəllim lirik növdə olan ədəbi əsər üçün istifadə etdiyi üsul və metodlardan epik və dramatik növdə olan ədəbi əsərlərin tədrisi zamanı tətbiq etməsi çox vaxt səmərəli olmur. Çünki lirik əsərlərin böyük bir qismi həcmə kiçik, süjet xəttinin olmadığı, müəllifin hiss və təlatümlərinin yer aldığı əsərlərdir. Bu tip əsərlərdə müəllif duyğularının şərhinə, lirik qəhrəmanın ovqatına, hiss və həyəcanların necə olduğuna önəm verilməlidir. Epik əsərlərdə hadisə və əhvalatların təsvirinə, təhkiyə üsullarına, dramatik əsərlərdə isə personajların danışıq və hərəkətlərinin şərhinə diqqət yetirilməlidir.

Məqalədə lirik, epik və dramatik əsərlərin tədrisi zamanı qarşıya çıxan problemlər araşdırılmış, onların aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir. Bununla yanaşı, bəzi metodik tövsiyələr də öz əksini tapmışdır. Ədəbi əsərlərin tədrisi prosesində onların ədəbi növ özəlliklərinin nəzərə alınmasının vacib olduğu əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: lirik növ, epik növ, dramatik növ, lirik növün tədrisi xüsusiyyətləri, epik növün tədrisi xüsusiyyətləri, dramatik növün tədrisi xüsusiyyətləri

Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin tədrisi zamanı mütləq şəkildə həmin əsərlərin ədəbi növ və janr xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bədii mətnlərin tədrisinin bəzi metodoloji prinsiplərinin ümumi olmasına baxmayaraq, onun bu və ya digər ədəbi növə aid olması əsərin forma xüsusiyyətlərinin təhlilində, üsulların seçilməsində özünü göstərir.

Digər janrlarda olduğu kimi lirik növə daxil olan janrlarda yazılmış bədii nümunələr də əsərin ədəbi növ, janr xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla öyrənilir. Lirik əsərlər yüksək idealları, mənəvi hissləri əks etdirir və buna görə də bu cür əsərlər şagirdlərə güclü mənəvi-əxlaqi, tərbiyəvi təsir göstərir.

Bugünkü məktəb təcrübələri göstərir ki, dərstdə əsər üzrə düzgün təşkil edilmiş iş V-IX sinif şagirdlərini lirik şeiri həvəslə oxumağa sövq edir, onların əsəri emosionallıqla qavramasını təmin edir. X – XI sinif şagirdlərinin lirik nümunələrə olan marağından istifadə edib bu nümunələrin daha ətraflı və dərinlən tədrisini aparmaq mümkündür. Tədris edilən lirik əsərin əsasında duran ovqat, hiss və həyəcanlar şagirdə aydın, tanış olmalıdır ki, şagirdə həmin lirik nümunəyə qarşı maraq yaransın və nəticədə şagird bu nümunəni çətinlik çəkmədən mənimsəmiş olsun.

Lirik əsərlərin tədrisi prosesində hiss və həyəcanların daşıyıcısı olan lirik qəhrəman obrazının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lirik qəhrəmanın bir sıra hallarda şəxsiyyəti, təbiəti baxımından müəllifə yaxın olmasına baxmayaraq, onların arasında bir sıra fərqlər də vardır.

Digər ədəbi növlərdə olduğu kimi burada da müəyyən tipikləşdirmə, şərtiliyin olması nəzərdən qaçırılmamalıdır.

“Lirik əsərdə sənətkarlığın mühüm elementləri olan peyzaj detalları, portret təsvirləri, əşya obrazları və.s əsərin ideyasının dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, M. P. Vaqifin “Pəri” qoşmasında gözəlin bədii portretinin, daxili aləminin təsviri ideyanın açılmasında mühüm rol oynadığına görə təhlil zamanı təhlil obyektinə çevrilə bilər.

Lirik əsərlərdə musiqilik güclüdür. Təcrübə göstərir ki, lirik əsərlərin öyrənilməsi zamanı musiqi əsərlərindən istifadə müsbət nəticə verir. Bəzi müəllimlər əsərin həcminə, dil-üslub baxımından şagird üçün doğurduğu çətinliklərə baxmadan 10-15 bəndlik şeiri əzbərləməyi tələb edir, növbəri dərsi yalnız yaddaş yarışına çevirirlər. Unudulmamalıdır ki, əsərin əzbər öyrənilməsi məqsəd deyil vasitədir. Dərstdə əsas diqqət əsərin doğurduğu emosional ovqatın üzə çıxarılmasına və dərinləşdirilməsinə, məktəblilərin oxuduqlarını təhlil etmək bacarığının inkişafına yönəldilməlidir” (4, 227).

Başqa bir ədəbi növ olan epik növ vasitəsilə həyatdakı hadisələrin obyektiv gedişi əks olunur və bu zaman müəllif sanki öz iradəsindən asılı olmayaraq baş verən hadisələrin təhkiyəçisi kimi çıxış edir. Epik əsərlərdə müəllif öz mövqeyini, hislərini, obrazlara münasibətini açıq deyil, üstüörtülü şəkildə ifadə edir. Bu münasibət öz əksini ilk növbədə mühitin, ətraf aləmin, qəhrəmanların hərəkətlərinin təsvir olunduğu səhnələrdə tapır.

V-XI siniflərin ədəbiyyat proqramlarının böyük bir hissəsini epik əsərlər təşkil edir. Ədəbiyyat dərslərinə epik növün müxtəlif janrları - təmsil, hekayə, povest öyrənilir. Janr müxtəlifliyinə baxmayaraq epik əsərlərinə hamısında müəyyən əhvalatın təhkiyəsi, təsviri aparıcı yer tutur.

Məktəbdə aparılan təcrübələr göstərir ki, şagirdlər epik əsərin ayrı-ayrı komponentlərini bütöv şəkildə qavramaqla çətinlik çəkirlər. Dərstdə irihəcmli epik əsərlərin ideya-məzmununu bütünlüklə əhatə etməyə, təsvir olunanların hamısını

eyni dərinliklə öyrənməyə ehtiyac yoxdur. “Epik əsərlərin tədrisi prosesində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

1. Mövzu, süjet, problem;
2. Əsərin qəhrəmanlarının obrazı;
3. Əsərin bədii xüsusiyyətləri;
4. Əsərlə bağlı ədəbi-nəzəri anlayışlar üzrə iş;
5. Müəllifin niyyəti (4, 244).

“ V-IX siniflərdə öyrədilən əsas epik janr olan hekayədə müəyyən sosial şərait üçün səciyyəvi olan bir və ya bir neçə fakt hadisə təsvir edilir. Hekayənin dərstdə təhlil sxemi aşağıdakı kimidir:

1. Əsərin mövzusu;
2. Qəhrəmanların səciyyələndirilməsi;
 - a) Qəhrəmanın bədii portreti;
 - b) Qəhrəmanın xarakterinin təhlili;
3. Əsərdəki təbiət təsvirləri;
4. Əsərin süjet, kompozisiya, bədii dil xüsusiyyətləri;
5. Müəllif niyyətinin müəyyənləşdirilməsi” (4, 251)

Dramatik növə aid əsərlər bir sıra xüsusiyyətləri ilə digər ədəbi növlərdən fərqlənir. “Dramatik əsərlər səhnədə oynanılmaq üçün nəzərdə tutulur və monoloq, dialoqlar şəklində yazılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dramatik növdə olan əsərlər səhnə üçün yazılmır” (1, 112) Bu cür dram əsərlərə *leze dram* deyilir. Dramatik əsərdə bədii şərtlilik güclüdür. Oxucu, tamaşaçı müəllifin niyyətini remarka, dialoq, monoloq, replikalar vasitəsilə anlamağa çalışmalıdır. Dramatik əsərlər üzrə giriş məşğələləri keçilməli, əsər barədə yığcam məlumat verilməlidir. “Müəllim giriş sözü, söhbəti vasitəsilə əsərdə təsvir edilən dövrü səciyyələndirməli, tarixi məlumat verməlidir. Əsərin müstəqil oxusundan sonra ilkin qavranılma səviyyəsini üzə çıxarmaq üçün şagirdlərə suallarla müraciət edilir:

1. Əsərdə nə xoşunuza gəlir?
2. Əsərin adını necə başa düşürsünüz? 3. Əsərin əsas qəhrəmanları kimlərdir?

Əsərin sinifdə rollar üzrə oxusu, səhələşdirmələr çox əhəmiyyətlidir. Dramatik əsərinin tədrisi zamanı qəhrəmanlar arasında konfliktin məğzi şagirdlərə aydın olmalı, onlar əsərin müasir dövr üçün əhəmiyyətini dərk etməlidir (4, 262). Qəhrəmanların xarakteri hadisələrin gedişində, onların əməllərində, nitqində üzə çıxır. Qəhrəmanın bədii portreti özü haqqında dedikləri, digər obrazların söylədikləri onun haqqında dolğun təsəvvür yaranmasına kömək edir. Məsələn, N. Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsinsə ilk pərdədə Rüstəm bəyin monoloqu onu bir insan kimi səciyyələndirir, xarakteri haqqında təsəvvür yaradır. Dərstdə xarakter, həyat

mövqeyi etibarilə bir -birinin ziddini təşkil edən Rüstəm bəy və Fəxrəddən obrazlarının qarşılaşdırılması, müqayisəli təhlili əsərdəki konfliktin daha dolğun dərk edilməsinə səbəb olur. Dərsdə dramatik əsərlərlə bağlı bir sıra ədəbi-nəzəri anlayışların mənimsənilməsi üzrə (dram, komediya, faciə, monoloq və s) iş aparılmalıdır. Yekunlaşdırıcı dərsdə dramatik əsər üzrə mənimsənilmiş biliklər ümumiləşdiricilər, nəticə çıxarılır.

Hüseyn Cavidin “Ana” əsəri ədəbiyyatımızda ilk mənzum faciədir. Dramaturq “Ana” mənzum faciəsində insanın xislətindəki mənfi ehtirlərə, şərə qarşı Ana obrazını qoyur. Ana müəllifin həyatda xeyirin, insanpərvərliyin qələbəsinə inamını əks etdirən romantik bir obrazdır.

Məlumdur ki, əsərin oxusu, məzmununun bütövlüklər, emosional qavranılması bədii təhlilin səmərəli bədii təhlilin səmərəli təşkil üçün zəmin yaradır. Məktəb təcrübəsində mətnlərin tədrisi, müzakirəsi göstərir ki, müəllifin bu əsərdə qaldırdığı problemlər şagirdlərdə böyük maraq oyadır. IX sinfin ədəbiyyat proqramında “Ana” mənzum dramının tədrisinə 4 saat ayrılmışdır. Məktəb təcrübəsində əsərin məzmunu üzrə işə 2 saat, təhlilə 2 saat ayrılması özünü doğrultmuşdur.

Bashirli Araz Mirza oğlu

**LYRIC, EPIC AND DRAMATIC TYPES OF LYRICS
TEACHING FEATURES**

SUMMARY

In order for the teaching of works of art included in the curriculum in secondary school to be more effective, it is important to take into account the peculiarities of the literary types of those works of art. This is important because students both better understand literary works and become familiar with the different characteristics of literary genres.

It is often ineffective for a teacher to apply the methods and techniques he uses for a lyrical literary work in the teaching of epic and dramatic literary works. Because most of the lyrical works are small in size, have no plot line, and contain the author's feelings and emotions. In such works, attention should be paid to the interpretation of the author's feelings, the mood of the lyrical hero, the feelings and emotions. In epic works, attention should be paid to the description of events and stories, methods of narration, and in dramatic works, attention should be paid to the interpretation of the speech and actions of the characters.

The article examines the problems encountered in the teaching of lyrical, epic and dramatic works, and shows ways to overcome them. In addition, some methodological recommendations are reflected. It is substantiated that in the process

of teaching literary works it is important to take into account the peculiarities of their literary type.

Keywords: *lyrical type, epic type, dramatic type, lyrical type teaching features, epic type teaching features, dramatic type teaching features*

Баширли Араз Мирза оглы

**ЛИРИЧЕСКИЕ, ЭПИЧЕСКИЕ И ДРАМАТИЧЕСКИЕ ТИПЫ ЛИРИКИ
ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ
РЕЗЮМЕ**

Для того чтобы преподавание художественных произведений, включенных в программу обучения в общеобразовательной школе, было более эффективным, важно учитывать особенности литературных видов этих художественных произведений. Это важно, потому что учащиеся лучше понимают литературные произведения и знакомятся с различными характеристиками литературных жанров.

Для учителя часто малоэффективно применять методы и приемы, которыми он пользуется для лирического литературного произведения, при обучении эпическим и драматическим литературным произведениям. Потому что большинство лирических произведений небольшие по размеру, не имеют сюжетной линии, содержат чувства и эмоции автора. В таких произведениях следует обратить внимание на интерпретацию переживаний автора, настроения лирического героя, переживаний и переживаний. В эпических произведениях следует обращать внимание на описание событий и рассказов, приемы повествования, а в драматических произведениях - на интерпретацию речи и поступков персонажей.

В статье рассматриваются проблемы, возникающие при преподавании лирических, эпических и драматических произведений, и указываются пути их преодоления. Кроме того, отражены некоторые методические рекомендации. Обосновано, что в процессе обучения литературным произведениям важно учитывать особенности их литературного типа.

Ключевые слова: *лирический тип, эпический тип, драматический тип, особенности обучения лирическому типу, особенности обучения эпического типа, особенности обучения драматическому типу.*

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanov M. S. Dramatik əsərlərin tədrisi metodikası. Bakı. Azərtədrisnəşr, 1964.
2. Əhmədov C. M. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı. Bakı Universiteti, 1992.
3. Hacıyev A. C. Orta məktəbdə lirik şeirlərin tədrisi. Bakı. Maarif, 1982.
4. Həsənli B. A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı. Müəllim, 2016
5. Mikayılov Ş. A., Bəkirova A. M. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı. Naksuana, 2008

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: dos. Elşad Səfərli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XAMIYEVA ÜLFƏT RAUF QIZI
Bakı Dövlət Universiteti. Magistr
ulfetxamiyeva511@gmail.com

BODUEN DE KURTENE “FONEM NƏZƏRİYYƏSİ”
Xülasə

Boduen de Kurtenenin dilçilik görüşlərində onun fonem nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Alim “antropofonik xüsusiyyətlərin sadəcə ümumiləşdirilməsini” fonem adlandırır. Boduen de Kurtene fonemi belə təsəvvür etmişdir: Fonem mürəkkəb vahiddir, bəsit vahidlərdən ibarətdir, bu bəsit vahidlərin məcmusu dildə bölünməz vahid kimi fəaliyyət göstərir. Boduen fonemi ilk dəfə etimoloji-morfoloji bir hadisə kimi, daha sonra psixoloji hadisə kimi izah etmişdir. O, fonoloji təhlildən antropofonik (fonetik, akustik-məxrəc) təhlilə keçdikdə fonemi daha kiçik ünsürlərinə ayırır, bölür. Bu ünsürlər ikili təbiətlidir. Onlar, bir tərəfdən, nitq aparatının ayrıca işinin təmsilidir (kinem), digər tərəfdən, ayrı-ayrı akustik təsirin təmsilidir (akusma), deməli, fonem kinem akusma ünsürlərinin məcmusudur. Alim bir dildə olan homogen səsləri komparent, müxtəlif dillərdəki homogen səsləri və səs birləşmələrini korrespondent səslər adlandırırdı. Və fonem nəzəriyyəsində komparent səsləri divergent və korrelativlər deyə iki yerə bölür. Boduen de Kurtene səsi hərfdən ayırmaqla dilçiliyə yeni nəfəs gətirdi; eyni zamanda o, morfem eyniliyini əsas götürərək səsdən fərqli olan fonem anlayışını dilçiliyə gətirdi. Fonemi artikulyator və akustik təsəvvürlərin məcmusu kimi götürməyi tövsiyə edən Boduen de Kurtene antropofonik cəhətdən fərqli səslərin funksional baxımdan bir fonemdə birləşməsinə təmin edən kriteriya kimi morfem eyniliyi kriteriyasını işləyib hazırladı. Boduen de Kurtene fonem nəzəriyyəsinin banisidir.

Açar sözlər : fonem nəzəriyyəsi, fonem, antropofonik, koherensiya, homogen səslər, komparent səslər, korrespondent səslər, divergent səslər, korrelativ səslər, kinem, akusma

Boduen de Kurtenenin dilçilik görüşlərində onun fonem nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Boduen fonemi ilk dəfə etimoloji-morfoloji bir hadisə kimi, daha sonra psixoloji hadisə kimi izah etmişdir. Bütün elmi fəaliyyəti boyu o, fonemə müxtəlif təriflər vermişdir. O, 1881-ci ildə “Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi bölmələri” adlı əsərində “sözün bir dil sahəsində korrelyativ (bir-birindən asılı olan) əlaqələri və bir neçə dil sahəsində korrespondent əlaqələri müəyyənləşdirərkən bölünməyən məlum fonetik hissəsinin ümumiləşdirilmiş antropofonik xüsusiyyətlərinin cəmini” fonem hesab edir. Elə həmin əsərin başqa bir yerində o, “antropofonik xüsusiyyətlərin sadəcə ümumiləşdirilməsini” fonem adlandırır.

Onun fonemə verdiyi təriflərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Boduen de Kurtene fonemi belə təsəvvür etmişdir:

1. Fonem mürəkkəb vahiddir;
2. Fonem bəsit vahidlərdən ibarətdir;
3. Bu bəsit vahidlərin məcmusu dildə bölünməz vahid kimi fəaliyyət göstərir;
4. Sadə ünsürlərdən təşkil olunan fonemlər dil sistemində qarşılıqlı əlaqələrin üzvü kimi çıxış edir;
5. Fonem - bu, mücərrəfləşdirmədir.

Boduen de Kurtene səslərə üç cəhətdən yanaşırdı:

1. sırf fizioloji, yəni əmələ gəlməsi baxımdan;
2. dildə oynadığı rol, psixoloji və ya xalqın ruhunda yerinə yetirdiyi funksiya, başqa sözlə, morfoloji, yəni sözdüzəltmədə iştirakı baxımından;
3. genetik baxımdan, yəni tarixi inkişaf baxımından.

N. Kruşevski Boduen de Kurtene dil səslərinin öyrənilməsinin fizioloji aspektini fonetik, onun vahidini səs, ikinci aspektini, yəni səsin xalqın ruhunda oynadığı rolu morfoloji, onun vahidini isə fonem adlandırmaqla problemin qoyuluşunun və həllinin ona məxsus olduğunu iddia edirdi. Və birinci ikincilə üst-üstə düşməyə bilər. Bu o deməkdir ki, ikincisi səs birləşməsindən və ya iki səsdən ibarət olsa da, qohum dillərdə eyni morfem daxilində bölünməz qalır. Məs., rus dilində /ml/ «zemla» və polyak dilində /m/ <<ziemia>>.

Boduen de Kurtene praktik olaraq bu dualizmi belə həll etməyə çalışırdı. Bir-birilə səbəb-nəticə əlaqəsində olan, akustik-artikulyator baxımdan oxşar və eyni mövqələrdə gələ bilən səsləri o koherensiya adlandırır. Məs., rus dilində /mat/, /m'at/, /m'at'/, /mat/ və s. Bunlarla yanaşı Boduen de Kurtene homogen səsləri də fərqləndirirdi. Koherent səslər qonşuluqdan və mövqedən asılıdırlarsa, homogen səslər dedikdə antropoloji cəhətdən az da olsa fərqlənən, ancaq mənşəyi eyni olan və nə vaxtsa eyni morfem olmuş və ya morfemlərin tərkibində çıxış edən səslər başa düşülürdü. Məs., /v'da/, /vade/, /vot/, /vot-ka/ və s. Morfoloji cəhət dən homogenliyə və ya eyniliyə fonetik komponentlərin homogenliyi uyğun gəlir. Beləliklə, XIX əsrin 70-ci illəri üçün Boduenin yaradıcılığında morfoloji prinsip əsas rol oynayır.

Boduen de Kurtene morfoloji müqayisədən istifadə edərək fonetik qarşılaşmaları müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bir dildə olan homogen səsləri o, komparent, müxtəlif dillərdəki homogen səsləri və səs birləşmələrini korrespondent səslər adlandırır.

Komparent səslərlə homogen səslərin morfoloji-etimoloji fərqlənməsində antropofonik faktor mühüm rol oynayır. Komparent səslər divergent və korrelativlərə bölünür. Divergent səslər hazırda mövcud olan fonetik şərtlərlə bağlı olan homogen səslərdir. Onlar kombinator amillərdən asılı olan variantlardır. Məs., rusca /nan'eb'e/ və /n'ebol, azərbaycanca /lal/ və ləl/ və s. Boduen de Kurtene hazırda səbəbi məlum olmayan dəyişikliklərdən yaranan homogen səsləri isə korrelativlər adlandırır.

1912-ci ildə Boduen de Kurtene fonem haqqındakı fikirlərini daha da inkişaf etdirir. O, fonoloji təhlildən antropofonik (fonetik, akustik-məxrəc) təhlilə keçdikdə fonemi daha kiçik ünsürlərinə ayırır, bölür. I.A. Boduen de Kurtene danışq aktının üzvlənməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. «Antropofonik cəhətdən eşidilən bütöv

danışıq parçası frazalara (söyləmlərə), frazalar antropofonik sözlərə, sözlər antropofonik hecalara, hecalar isə səslərə bölünür. Fonetik morfoloji baxımdan (semasioloji-sintaktik) həmin bütöv cümlələrə və ya söyləmlərə, cümlələr müstəqil sözlərə, sözlər morfoloji hecalara və morfemlərə, morfemlər isə fonemlərə bölünür» Bu ünsürlər ikili təbiətlidir. Onlar, bir tərəfdən, nitq aparatının ayrıca işinin təmsilidir (kinem), digər tərəfdən, ayrı-ayrı akustik təsirin təmsilidir (akusma), deməli, fonem kinem akusma ünsürlərinin məcmusudur.

Bu sitatdan sonra həmin səhifədə fonemə tərif verilir: «Beləliklə, fonem bir dil daxilində korrelativ, müxtəlif dillər sahəsində isə korrespondent əlaqələrin müəyyənlişməsində sözün məlum bölünməyən fonetik hissəsinin ümumiləşmiş antropofonik xüsusiyyətlərinin məcmusudur». Məs., rus dilində /voroçatb/ // /vraş:at/ sözlərində /orol/, /ra/, /r/, /ş'l va /ş:/ korrelyasiyalardır. Homogen korrelatlar kimi onlar bölünməzdir və müstəqil fonemlərdir. Antropofonik baxımdan isə onlar /o-r-a-ş-ç/ ya bölünürlər. Burada qaranlıq qalan məsələ çoxdur. İlk növbədə fonem və səs tamamilə müxtəlif səviyyələrə aid edilir. Elə bunu aradan qaldırmaq üçün Boduen de Kurtene bir qədər sonra ümumiləşmiş antropoloji əlaməti nəzərə çarpdırmaq üçün səs tipi terminindən istifadə edir. /vorotit */ /voroçivat / sözlərində ola morfoloji hərəkəti fonemlər oro/ora korrelyasiyaların morfoloji hərəkəti hissəsi kimi başa düşülür. Divergentlərə o sifət antropofonik mahiyyətli hadisə kimi yanaşmır, korrelativ səslər kimi onlar eynidir, bu da onların eyni morfemlə bağlılığından irəli gəlir. Alim divergentləri həm antropofonik, həm də fonetik cəhətdən müəyyənləşdirməyə çalışır, bununla da səs və fonem antinomiyasını həll etməyə bir növ yaxınlaşmış olur.

«Ümumi səs ifadəsi» termini ilə Boduen de Kurtene bütün divergentləri birləşdirir. O təkcə antropofonik deyil, həm də fonetik səciyyə daşıyaraq xarakterinə görə homogen səs olub homogen morfemin tərkib hissəsidir, elə bu da onun potensial korrelyasiyanın avtomatik elementinə çevrilməsinə əsas verir. Məs. rus dilində /vertet'/vertit/uvortka/ sözlərində e' va e divergentdirlər, ancaq ondan abstraktlaşaraq ayrılarda olur /o/ və bu zaman /e/ foneminin korrelyasiya elementi, yəni əsas təmsilçisi gəlir. Deməli, homogen səsləri həm divergensiya, həm də korrelyasiya baxımından nəzərdən keçirmək olar. Divergentlər səsin mütləq çalarlıqlarıdır, korrelyasiya üzvləri isə iki və daha artıq səsi əhatə edir. O dövrdə morfoloji mövqedə dayanan Boduen de Kurtene ümumiləşdirərək yazırdı: «Fonem anlayışı iki mühüm hissəyə bölünür: antropofonik əlamətlərin sadəcə ümumiləşməsi və morfemin hərəkəti tərkib hissəsi kimi, məlum morfoloji əlamət kimi». Deməli, fonemi o bir tərəfdən morfoloji-etimoloji vahid kimi, digər tərəfdən isə səs tipi kimi başa düşür.

Boduen de Kurtenein fəaliyyətində morfoloji prinsip hökm sürürdü. Lakin yaradıcılığının sonrakı dövrlərində Boduen de Kurtenein fonem konsepsiyasında psixologizm də özünə möhkəm yer tuturdu. O yazırdı: «Fonem dilin psixi vahididir, yəni fonetik cəhətdən bölünməzdir»

Üzvlənməyə xüsusi diqqət yetirən Boduen de Kurtene sonralar divergentləri fonemlərdə birləşdirməyi, hətta məlum fonemləri daha böyük, daha yüksək səviyyəli

fonemlərdə birləşdirməyi tövsiyə edirdi. Bu da məlum olduğu kimi, onların morfemlərdə əvəzlənməsilə bağlı idi. Onun özü səs tipi termini işlədirdi, ancaq sonralar bu fikir arxifonem, səs tipi, hiperfonem, fonem sırası, makrofonem və s. terminlərin yaranmasına gətirib çıxartdı. Yaradıcılığının bu dövrlərində I.A. Boduen de Kurtene səslərin keçidindən çox, onların əvəzlənməsindən danışdı.

Boduen de Kurtene «Fonem» adlı məqaləsində bu dil vahidini “səsin psixi ekvivalenti” hesab edir. Səs danışanların şüurunda özünün dəfələrlə funksional törəməsinin əsasında ümumiləşmiş “akustik-fonetik” iz buraxır. “Fonemlər dil səsinin vahid, keçici olmayan təsəvvürləridir”. “Fonologiya” məqaləsində isə o, fonemi “yekcins, dilə münasibətində bölünməyən, eyni bir səsin tələffüzündən alınan və ruhdə psixi yolla birləşən təssüratın baş verdiyi antropofonik təsəvvür” kimi səciyyələndirir. Fonem psixikamızda mövcud olan səs təsəvvürüdür, danışanın dil şüurunda mövcud olan modeldir. Boduen de Kurtene fonemə iki baxımdan yanaşır. Danışanın mövqeyindən - fonem səsin təsəvvürüdür. Dilçinin mövqeyindən fonem funksional modeldir, funksional-linqvistik baxımdan bölünməyən vahiddir. Dilin elmi təhlilinin bu vahidi nitq məlumatının elmi ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir.

I.A. Boduen de Kurtene

1. səsi hərfdən ayırmaqla dilçiliyə yeni nəfəs gətirdi;
2. eyni zamanda o, morfem eyniliyini əsas götürərək səsdən fərqli olan fonem anlayışını dilçiliyə gətirdi;
3. fonemi artikulyator və akustik təsəvvürlərin məcmusu kimi götürməyi tövsiyə edən Boduen de Kurtene antropofonik cəhətdən fərqli səslərin funksional baxımdan bir fonemdə birləşməsinə təmin edən kriteriya kimi morfem eyniliyi kriteriyasını işləyib hazırladı.
4. Boduen de Kurtene fonemlərin məna fərqləndirə bilməsi ideyasını artıq 1870-ci ildə bildirmişdi;
5. Alim dilçilikdə ilk dəfə fonemin struktur baxımdan bölünə bilməsini və bu bölünmənin nəticəsində kinem (hər bir artikulyator əlamət, məs., dodaq, dilönü və s.) və akusm (akustik əlamət, məs., cingiltili/kar, kipləşən partlayışlı və s.) alındığını göstərə bilmişdi;
6. ilk dəfə olaraq əvəzlənmələrin nəzəri və praktik məsələlərini işləyib hazırladı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı :

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1988
2. Yadigar F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: 1993
3. "Dilçilik ensiklopediyası". Filol.e.d., prof. F.Y.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsilə hazırlanıb. I cild. Bakı, "Mütərcim" 2006, 516 s/; II cild. Bakı, "Mütərcim" 2008, 528 s.
4. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013
5. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: 1988

6. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М.: 1998
7. Березин Ф.М. История русского языкознания. - М.: 1979
8. Березин Ф.М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. // - М.: 1981
9. Большой энциклопедический словарь: Языкознание / Гл. ред. В.Н. Ярцева. - М.: 1998
10. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. т. I-II. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1963
11. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. - М.: 1978

У. ХАМИЕВА

ТЕОРИЯ ФОНЕМЫ БОДУЭНА ДЕ КУРТЕНЭ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: теория фонем, фонема, антропофония, когерентность, однородные звуки, сравнительные звуки, соответствующие звуки, дивергентные звуки, соотносительные звуки, кинема, акусьма

Лингвистические встречи Бодуэна де Куртенэ занимают особое место в его фонематической теории. Ученый называет фонемой «простое обобщение антропофонических признаков». Бодуэн де Куртенэ представлял себе фонему следующим образом: «Фонема — это сложная единица, состоящая из простых единиц, сумма этих простых единиц, действующих как неделимая единица в языке. Бодуэн сначала описал фонему как этимолого-морфологическое явление, а затем как психологическое явление. При переходе от фонологического анализа к антропофоническому (фонетическому, акустико-знаменательному) анализу он разбивает фонему на более мелкие элементы. Эти элементы имеют двойственную природу. С одной стороны, они представляют собой отдельную функцию речевого аппарата (кинем), с другой стороны, представляют собой отдельное акустическое воздействие (акузму), поэтому фонема-кинема представляет собой совокупность элементов акусьмы. Однородные звуки в одном языке он называл сравнительными, однородные звуки в разных языках, а звукосочетания соответствующими. А в теории фонем сравнительные звуки делятся на дивергентные и соотносительные. Я. Дыхание Бодуэна де Куртенэ вдохнуло новое дыхание в языкознание, отделив его от букв; в то же время он ввел в языкознание понятие фонемы, отличной от звука, основанной на тождестве морфемы; Бодуэн де Куртенэ, рекомендовавший рассматривать фонемы как сочетание артикуляционной и акустической образности, использовал критерий морфемной идентичности в качестве критерия обеспечения функционального объединения антропофонически различных звуков в одной фонеме. развитый. Бодуэн де Куртенэ — основоположник теории фонем.

U. KHAMIYEVA

BAUDOIN DE COURTENAY'S PHONEME THEORY

SUMMARY

Key words: phoneme theory, phoneme, anthropophonic, coherence, homogeneous sounds, comparative sounds, correspondent sounds, divergent sounds, correlative sounds, kinem, akusma

Baudouin de Courtenay's linguistic meetings have a special place in his phonemic theory. The scientist calls "a simple generalization of anthropophonic features" a phoneme. Baudouin de Courtenay envisioned the phoneme as follows: A phoneme is a complex unit, made up of simple units, the sum of these simple units acting as an indivisible unit in language. Boduen first described the phoneme as an etymological-morphological phenomenon, and later as a psychological phenomenon. When he passes from phonological analysis to anthropophonic (phonetic, acoustic-denominator) analysis, he divides the phoneme into smaller elements. These elements are of a dual nature. On the one hand, they represent a separate function of the speech apparatus (kinem), on the other hand, they represent a separate acoustic effect (akusma), so the phoneme kinem is a set of elements of akusma. The scientist called homogeneous sounds in one language comparative, homogeneous sounds in different languages and sound combinations corresponding. And in phoneme theory, comparative sounds are divided into divergent and correlative. I.A. Baudouin de Courtenay's breath brought a new breath to linguistics by separating it from letters; at the same time, he introduced linguistics to the concept of phoneme, which is different from sound, based on morpheme identity; Baudouin de Courtenay, who recommended that phonemes be taken as a combination of articulatory and acoustic imagery, used the criterion of morpheme identity as a criterion for ensuring that anthropophonically distinct sounds are functionally combined in a single phoneme. developed. Baudouin de Courtenay is the founder of phoneme theory.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: *fil.ü.f.d b/m Elmira Həmzəyeva*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MUXTARLI TƏHMİNƏ DAĞISTAN
Odlar Yurdu Universiteti
Koroğlu Rəhimov küç, 13
tahmina.mukhtarli@mail.ru

MÜQAYİSƏLİ-TARİXİ METODUN TƏDRİSDƏ ROLU

Açar sözlər: Müqayisəli-tarixi metod, dil ailələri, oxşar dillər, müqayisəli dilçilik, tarixi dilçilik

Key words: Comparative-historical method, language families, similar languages, comparative linguistics, historical linguistics

Ключевые слова: Сравнительно-исторический метод, языковые семьи, родственные языки, сравнительное языкознание, историческое языкознание

Geniş məntiqi əməliyyat olan müqayisə metodu, demək olar ki, elmin bütün sahələrində istifadə olunur. Bundan təkcə elmi araşdırmalar zamanı deyil, gündəlik həyatımızda da istifadə edirik. Dilçilikdə müqayisə metodu və müqayisəli metod müəyyən çərçivə üsullarına malik elmi tədqiqat üsuludur.

Müqayisəli və tarixi dilçilik əslində məqsəd və metodlarına görə xeyli fərqlənsələr də, onlar çox vaxt vahid intizam kimi qəbul edilir. Müqayisəli dilçilik, dillərin müqayisəsi və təsnifatı ilə məşğul olan müqayisəli baxışlar nöqtəyi-nəzərdən dilin elmi tədqiqidir.

Onların paylaşıqları xüsusiyyətlərin aşkar edilməsinə əsas diqqəti yönəltmək lazımdır, həmçinin dillərin təsnifatı ayrı-ayrı dil sinifləri üçün müvafiq müəyyənedici prinsipləri aşkar etməklə davam edir.

Dilləri üç müxtəlif prinsip baxımından müqayisə və təsnif etmək olar: tipoloji, genetik və areal.

Genetik təsnifatın əsas elementi dil ailəsidir, onların tək bir əcdaddan əmələ gəldiyini sübut etmək dillər toplusu ilə mümkündür. Bu bir ailəyə mənsub olan dillərin proto-dili adlanır.

Areal təsnifatının əsas elementi dil sahəsidir ki, onlar üçün qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir sıra xüsusiyyətlərin inkişaf etdiyini göstərmək olar.

Tipoloji təsnifatın da əsas elementi müəyyən xüsusiyyətləri ilə tipoloji cəhətdən bəzi uyğunluqlara malik olan dillər toplusuna istinad edən dil növüdür.

Baxmayaraq ki, tarixi dilçilik dilin dəyişməsi və inkişafının tarixi tədqiqidir, onun nəticələri müqayisəli dilçiliyə bilavasitə aiddir, çünki biz yalnız dillərin tarixini nəzərə almaqla onların bəzilərinin niyə bir qism xüsusiyyətləri paylaşıqlarını başa düşə bilərik.

Üç əsas səbəbə görə dillərin tipoloji cəhətdən qohum olduğunu və ya eyni dilçilik növünə aid olduğunu iddia etmək olar:

1. dillər hansısa ümumi mənbədən qaynaqlanır, bu halda biz dillərin genetik qohumluğundan danışıırıq.
2. dillər ayrı-ayrı dövrlərdə intensiv dil təmasları ilə bir-birinə təsir göstərmişlər, bu halda biz dillərin ərazi mənsubiyyətindən danışıırıq.
3. dillərin müəyyən xüsusiyyətləri bölüşməməsi mümkündür, insan dilinin strukturunu müəyyən edən bəzi əsas və qeyri-aşkar prinsiplər pozula bilər.

Müqayisəli və tarixi dilçilik, ümumiyyətlə, Uilyam Consun 1792-ci ildə Kral Asiya Cəmiyyətinə etdiyi çıxışla başlayır. Lakin ondan əvvəl bir sıra alimlər Avropa dilləri arasında əlaqələrin olduğunu hiss etmiş və həmin dilləri Sanskrit dili ilə əlaqələndirmişlər.

XVII əsrin axırlarında alimlərin çoxu Bibliyadakı İbrani dilini ana dili hesab etməkdən əl çəkmişdilər. Cons, "orijinal Hind-Avropa dilinin" latın deyil, yunan deyil, sanskrit deyil, heç bir yazılı sübutu olmayan adi dil olduğu fikrini qeyd edirdi. Bu, "müqayisəli dilçilik filoloqları"na (o zamanlar müqayisəli-tarixi dilçilər belə adlandırılırdı) görə həlledici dönüş nöqtəsi idi, belə ki, onların qarşısında yeni bir vəzifə vardı: dili sıfırdan yenidən qurmaq.

Müqayisəli metodun qanunauyğunluq prinsiplərini və başqa vacib müddəalarını qoruyub saxlayan, lakin sadələşdirilmiş ağac təsvirlərini dalğadan ilhamlanmış yanaşma ilə əvəz etmək mümkündür. Dalğa modelinə əsasən, dil dəyişikliyinin hər bir nümunəsi şəbəkə daxilində bir yerdə yaranır və oradan dinamik şəkildə qonşu qruplara yayılır. Beləliklə, dəyişikliyin yayılması, yeni xüsusiyyət daha geniş sahədə qəbul olunduğu üçün mərkəzdən aralasan "dalğa" ilə müqayisə oluna bilər. Bu dalğalar bir-birindən sərbəstdir və iç-içə olmaması mütləqdir. Eynilə, kiçik dialekt qruplarında yaranan yenilik, sonra daha böyük bir qrupu hədəfləyə bilər. Dil dəyişikliyi olan hər bir dil hadisəsi öz izoqlosunu, yəni yeniliyin idiolektlər arasında yayıldığı və yerləşdiyi xəritədə təsvir edilə bilən və adətən coğrafi olan bitişik zonanı müəyyən edir. Qonşu dialektlər arasında qarşılıqlı başa düşülmə ilə səciyyəlonən bu normal vəziyyət dil hadisələrinin daim kəsişməsi nəticəsində baş verir.

Yakob Qrimmin tərtib etdiyi "German dilinin qrammatikası" əsərində Hind-Avropa dillərində müntəzəm yazışmalar təsvir olunur. Avropa və Qərbi Asiyanın german və digər Hind-Avropa dilləri arasında böyük əlaqələrin olduğuna işarə edir. Qrimm qanunu Danimarka filoloqu Rasmus Kristian Rask tərəfindən tanınmış və dəstəklənmiş, misallarla aydınlaşdırılmış sistemli və ardıcıl bir tərtibat idi. Bu, tarixi dilçilik üçün önəmlidir, çünki Qrimm əvvəllər düşünüldüyü kimi səs dəyişikliyinə yalnız bəzi sözlərə təsir edən təsadüfi proses deyil, müntəzəm bir hadisə olması prinsipini açıq şəkildə nümayiş etdirirdi.

Yakob Qrimm müəyyən Hind-Avropa samitlərini əhatə edən bir sıra fərqli və əlaqəli səs dəyişikliklərini kəşf etdi ki, bu da Qrimm Qanunu kimi tanınırdı. Bu araşdırma, ingilis, holland, alman və s. kimi dillər arasında bir növ genetik əlaqənin ola biləcəyini söyləyən böyük bir kəşf idi. Qrimm tarixi linqvistik tədqiqatda yeni bir

metoddan, yəni müqayisəli metoddan istifadə edərək müqayisəli rekonstruksiyaya başlamışdır.

Dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun iki növü müəyyənləşdirilir.

1. Müqayisəli-tarixi metod;
2. Müqayisəli tutuşdurma metodu.

Son dövr ümumi dilçilik ədəbiyyatlarında bu metodun tarixi-müqayisəli metod adlanan növü də müəyyənləşdirilir. “Tarixi-müqayisəli metod ayrıca bir dilin daxili və xarici qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmaq üçün həmin dilin tarixi inkişafının öyrənilməsində istifadə edilən üsullar və təhlil metodikası sistemidir. Tarixi-müqayisəli metodun prinsipi dilin forma və səslərinin eyniliyini və fərqi müəyyənləşdirməkdir. Onun vacib üsulları xranalogiyalaşdırma və daxili bərpa, dialektografiya, tekstologiya və mədəni-tarixi izahat üsuludur” [14, s. 263].

Müqayisəli-tarixi metod bir-birinə qohum olan dillərin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə tətbiq edilir. Tarixi-müqayisəli metod isə ayrı-ayrı dillərin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə tətbiq edilir.

Yazı ilə qeyd olunmayan keçmişdəki dil faktları canlı surətdə nitqdə və ya yazılı mənbələrdə məlum olan bir neçə dilin sonrakı dövrə aid uyğun dil faktları ilə müqayisə olunması müqayisəli-tarixi metodun mahiyyətini ehtiva edir. Bu metodun tətbiq olunması uzun zaman çərçivəsində dildəki inkişaf qanunauyğunluğunun öyrənilməsinə, hər hansı bir dilin özünə məxsus sözlərin və alınmaların, eyni zamanda bu alınmaların dilə keçmə yollarının yaranmasına kömək edir, əsasən, fonetika sahəsində və morfologiyada dil vahidlərinin eynimənşəliliyinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Müqayisəli-tarixi metodun mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri barəsində A.Meyenin “Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod” adlı əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, elm sahəsində hamı tərəfindən qəbul edilmiş və müddəaları faktlarla yoxlanılaraq dolğun əks olunmuşdur. Meyenin fikrincə, dil tarixinin yaradılması baxımından dilçilərin əlində olan tək vasitə müqayisəli metodudur. Belə ki, dildə gedən inkişafı nəticələrin tutuşdurulması yolu ilə müşahidə etmək olar.

“Gələcəkdə əmin olacağımız kimi bu tutuşdurmalar qəti və dəqiqdir. Onların hamısı belə bir müddəadan irəli gəlir ki, müxtəlif dillər arasında mövcud olan müəyyən uyğunluqlar heç də ümumbəşəri xassələrlə məsrut deyildir, lakin konkret tarixi ənənəni ehtimal etməklə izah oluna bilər” [8, s. 18].

A.Meyne həmçinin qeyd edir: “dil tarixini yaratmağa yalnız müqayisəli metodun imkan verməsi müddəasından belə bir nəticə də çıxır ki, təcrid olunmuş dil tarixdən məhrumdur” [8, s. 19].

Deməli, müqayisəli-tarixi metod həm qohum dillərin, həm də qohum olmayan dillərin tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Dillərin tarixini yaratmaq müqayisəli-tarixi metodun məqsədidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində müqayisəli bir vasitədir.

Müqayisə qohum dillərin və yaxud da hər hansı dilin tarixinin yaradılması üçün tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq eyni məqsədə xidmət edir. A.Meyenin təbirincə desək, “təcrid olunmuş dilin tarixi yoxdur”. Hansısa dilin tarixi araşdırılarkən o dilə qohum dillərlə müqayisəsi mütləqdir.

Müqayisəli-tarixi metodun tədqiqat üsulları müxtəlifdir. Bu metodun tətbiq edilməsi bir sıra məsələlərin həll olunması və öz xarakterinə görə adi olmayan fərqli problemlərin həll olunması ilə əlaqədar yüksək səviyyəli yaradıcılıq hadisəsidir.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin məşhur nümayəndəsi B.A.Serebrennikov qeyd edir: “...tədqiqat üsullarının müxtəlifliyinə və konkret məsələlərin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, hər halda daha mühüm və əsas üsulları göstərmək olar ki, onlar olmadan dillərin müqayisəli-tarixi öyrənilməsi mümkün deyil” [10, s. 38].

B.A.Serebrennikov aşağıdakıları müqayisəli-tarixi metodun əsas üsulları hesab edir.

1. müqayisə materiallarının seçilməsi,
2. müqayisə ediləcək vahidlərin sıraya müəyyənləşdirilməsi və eyniləşdirilməsi,
3. fonetik hadisələrin nisbi xranologiyasının müəyyən edilməsi,
4. arxetipin bərpa olunması.

Bu kimi üsullar müqayisəli-tarixi dilçilik sahəsində təcrübələrdən uğurla keçir və geniş qəbul edilir.

1. Müqayisə materialının seçilməsi tədqiqatın başlama mərhələsində işə başlama üsuludur. Tədqiqatın nə dərəcədə uğurlu olması, ilk öncə, müqayisə materialının seçilməsi üsulundan nə dərəcədə səmərəli və düzgün istifadə olunmasına bağlıdır.

Müqayisə etmək üçün çox vaxt dilin lüğət fondundakı sözlər, məsələn: bədən üzvlərini bildirən adlar, rəng bildirən sözlər, hərəkət bildirən sözlər, say bildirən sözlər, qoşma və söz önləri leksik müqayisə materialı olaraq seçilir və dillərdəki səs uyğunluqları bu kimi sözlərin üzərində aparılır. Müqayisə üçün material olaraq morfologiya sahəsində əsasən qrammatik şəkilçilər cəlb olunur. Belə ki, hər hansı bir dilə məxsus olan şəkilçilər hər zaman həmin dil üçün milli olur və alınma qrammatik şəkilçilər demək olar ki, dildə mövcud olmur. Deməli, ayrı-ayrı dillərin morfoloji mexanizmi qrammatik şəkilçilərlə əsaslandırılır.

2. Müqayisəli-tarixi metodun müqayisə ediləcək vahidlərin sıraya müəyyənləşdirilməsi və eyniləşdirilməsi üsulunda eyni söz qrupu seçmək tələb olunur. Bu vasitə ilə qohum dillərdəki fonetik və qrammatik oxşarlıqlar üzə çıxarılır.

Dilin tarixini öyrənmək üçün müqayisəli-tarixi metoddan geniş istifadə olunur. Bu metod vasitəsilə ən qədim yazılı mətnlərdə qeyd olunmayan keçmişin dil hadisələrini yenidən yaratmaq olur. İki və daha çox dildə eyni kökdən olan sözlər varsa, belə sözlərin eyni mənşədən olduğunu güman etmək olar. XIX əsrin əvvəllərində indi Hind-Avropa dil ailəsinə aid bəzi dillər arasında diqqətçəkən bənzərliyin olduğu sübuta yetirildi. Bu dillər həm lüğət tərkibi baxımından, həm fonetik cəhətdən, həm də qrammatik quruluşuna görə çoxlu ortaq cəhətlərə malikdir. Məsələn, ingilis dilində “brother” sözünü bir neçə dildə müqayisə edək:

Sanskrit dilində “bhratar”, Latin dilində “frater”, Yunan dilində “phrater”, Alman dilində “bruder” . Müxtəlif dillərdə az fərqlə işlənən bu söz mövcud olduğu bütün dillərdə eyni mənaya malik olub "brother" (qardaş) deməkdir.

Dilçi alimlər bu gün monogenez və poligenez məsələsini qızgın şəkildə müzakirə edirlər. Dilin mənşəyini öyrənməyin elmi üsullarından biri də dillər arasında tarixi əlaqələri sübut etməyə çalışmaqdır. Dil ailələrini, yəni ortaq əcdaddan törəmiş dil qruplarını tapmaq üçün dilçilər sisteməlik fərqləri və ya oxşarlıqları araşdıraraq dilləri müqayisə edirlər. Dilləri təhlil etməyin bu üsulu müqayisəli metod kimi tanınır; istifadə edən dilçilər müqayisəli dilçilər adlanır. İngilis və Alman dilləri arasında müntəzəm səs yazışmaları kimi sisteməlik fərqlərin mövcudluğu ilə göstəriləndiyi kimi bəzi dillər açıq şəkildə bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu cür yazışmaların çoxu bir tərəfdən fransız və ispan, digər tərəfdən ivrit və ərəb dilləri kimi coğrafi cəhətdən bir-birindən fərqli dillər arasında görünür. Müqayisəli dilçilər bir qrup tarixən qohum olan dilləri kəşf etdikdə, hər bir ailənin əcdad dilinin ilkin formasını yenidən qurmağa çalışırlar ki, bu dilə proto dil deyirlər. Aydındır ki, nəticələri sübut etmək üçün heç bir yol yoxdur və proto-dildə yenidənqurma intellektual olaraq riskli bir işdir.

Qohum dillərdəki fonetik oxşarlıqların müəyyən tipləri var. Qohum dil ailələrinin hamısında universal səviyyədə müşahidə olunan bu oxşarlığa səs uyğunluğu tipləri deyilir.

Müqayisə ediləcək dil vahidlərin sıracı müəyyənləşdirilməsi və eyniləşdirilməsi müqayisəli-tarixi dilçiliyin vacib üsullarından və əsas anlayışlarından. Eyniləşdirmə sözü müqayisəli-tarixi dilçilikdə özünün əsl lüğəvi mənasında deyildir. Eyniləşdirilən leksik vahidlər həm fizioloji, həm semantik, həm də akustik baxımdan bir-biri ilə uyğun olmaya da bilər. Məsələn: y-c səs uyğunluğunu götürək. Y dilortası, növlü samit olduğu halda, c samiti dilönü – yuvaq, kipləşən – novlu samitdir. Və yaxud da türk dillərindəki s samitinin başqırd dilində h samiti uyğun gəlir: su – hu, qrammatikası – qrammatikahı və s. Göründüyü kimi, uyğun samitlərdən biri dilönü, digəri isə udlaq samitidir.

Beləliklə, müqayisəli-tarixi dilçilikdə dil vahidlərinin eyniləşdirilməsi onların mənə və maddi cəhətdən eyniliyini nəzərdə tutmur, onların mənşəcə eyni olmaları əsas məsələdir. Səslərin və morfemlərin, sözlərin və söz birləşmələrinin ümumi mənşədən olmasına, mənşəcə uyğunluğuna dil vahidlərinin eyniləşdirilməsi deyilir.

3. Fonetik hadisələrin nisbi xranologiyasının müəyyən edilməsi üsulu müqayisəli-tarixi metodun əsas üsullarından biridir. Bu, fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, həmçinin arxetiplərin – platformaların bərpa üsuludur.

Ayrı-ayrı dil faktlarının müqayisə olunması yolu vasitəsilə hansının daha qədimliyinin müəyyənləşdirilməsi fonetik hadisələrin nisbi xranologiyasının müəyyən edilməsi üsulunu ehtiva edir.

Müqayisəli-tarixi metodun əsas məqsədi ilə əlaqədar olan bu üsul haqda B.A.Serebrennikov qeyd edir ki, bu üsulun tətbiqi zamanı müqayisə edilən dillərdən daha qədim olanının təyin olunmasına şərait yaradan səsə hadisələrinin bir sıra xarakterik tipoloji universaliləri diqqətdən yayınmır [15, s. 43].

Tipoloji universal səs oxşarlıqlarından bəhs edən A.Meye qeyd edir ki, fonetik dəyişikliklərlə və ayrı-ayrı dillər arasında nizamlı oxşarlıqları müəyyən etməklə məşğul olan dilçi alimlər belə dəyişmələrin müəyyən tiplərə riayət etdiyini göstərmişlər. Bu kimi dəyişmələr dünyanın bir çox yerində ayrı-ayrı dil ailələrindən olan dillərdə müşahidə olunur [8, s. 74-75].

B.A.Serebrennikova görə, müqayisənin ardıcılıqla aparılması məqsədəuyğundur. Hər hansı bir dilin ayrı-ayrı tarixi inkişaf dövrləri üçün xarakterik faktların, misal üçün, qədim ingilis dili və müasir ingilis dili faktları, və ya dialektlərdə hələ də mühafizə edilən köhnəlmiş sözlərlə müasir ingilis dili faktlarının müqayisəsi mümkündür. Sonra qohum ingilis dilləri müqayisəyə cəlb oluna bilər. Daha sonra isə ayrı-ayrı dil ailələrindən olan dil faktlarına müraciət olunur. Bu ierarxiyanın pozulması dil tarixi araşdırmalarını çətinləşdirir [15, s. 44].

Fonetik dəyişmələrin nisbi ardıcılığının müəyyən edilməsi ilə eyni zamanda, praformaların bərpası da müqayisəli-tarixi metodun üsuluna daxildir.

4. Sonrakı dil faktları üçün müəyyənləşdirilmiş ilkin formalar arxetip və ya praformadır. Praformalar fonetik hadisələrin nisbi xronologiyasını müəyyən etməklə məşğul olur. Qohum dillərdə müəyyən dil faktlarının təzahür etdiyi başlıca forma məhz bu yolla müəyyən edilir. Praformalar müqayisəli-tarixi dilçilikdə söz əvvəlində ulduz işarəsinin qoyulması vasitəsilə göstərilir. B.A.Serebrennikovun fikrincə, arxetiplərin müəyyən edilməsi bir qism qohum dillərin hər birinin ayrılıqda morfoloji quruluşunu öyrənmədən mümkün olmaz [10, s. 43].

B.A.Serebrennikov qeyd edir: “çox vaxt arxetiplərin bərpası müxtəlif qəbildən olan çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı olur. Bu çətinliklər dildə sözlərin və onların formalarının dəyişməsinə səbəb olan çoxlu miqdarda müxtəlif amillər fəaliyyət göstərdikdə yaranır. Qohum dillər arasındakı nizamlı fonetik uyğunluqlar çox vaxt analogiya üzrə yeniyanmaların, başqa sözlərin təsiri və s. ilə pozulmuş olur” [10, s. 44].

MUXTARLI TƏHMİNƏ DAĞISTAN MÜQAYISƏLİ-TARİXİ METODUN TƏDRİSDƏ ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə müqayisəli-tarixi metodun mahiyyəti aydınlaşdırılmış, bu metodun tədrisdə rolu təhlil olunmuşdur. Dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun iki əsas növü üzrə tədqiqatın əhəmiyyəti izah edilmişdir. Onlar müqayisəli-tarixi metod və müqayisəli tutuşurma metodudur. Həmçinin müqayisəli-tarixi metodun əsas üsulları olan müqayisə materiallarının seçilməsi, müqayisə ediləcək vahidlərin sıracı

müəyyənləşdirilməsi və eyniləşdirilməsi, fonetik hadisələrin nisbi xronologiyasının müəyyən edilməsi, arxetipin bərpa olunması və s.-dən bəhs edilmişdir.

Dilin mənşəyini öyrənməyin elmi üsullarından biri də dillər arasında tarixi əlaqələri sübut etməyə çalışmaqdır. Müqayisəli-tarixi təhlildə tarixi metodlardan daha çox istifadə olunur. Xüsusilə, müqayisəli-tarixi tədqiqatçılar məlumat toplamaq, qiymətləndirmək və təqdim etmək üçün tez-tez tarixi metodlardan istifadə edirlər. Dil ailələrini, yəni orta əcdaddan törəmiş dil qruplarını tapmaq üçün dilçilər sisteməlik fərqləri və ya oxşarlıqları araşdıraraq dilləri müqayisə edirlər.

Dilləri təhlil etməyin bu üsulu müqayisəli metod kimi tanınır. Müqayisəli metod dil tarixini bərpa etmək üçün istifadə olunan müxtəlif üsullardan ən mühümüdür. Dilləri üç fərqli prinsipə görə müqayisə etmək və təsnif etmək olar: genetik, tipoloji və areal. Müqayisəli-tarixi metod bir-birinə qohum olan dillərin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə tətbiq edilir. Tarixi-müqayisəli metod isə ayrı-ayrı dillərin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə tətbiq edilir.

MUKHTARLI TAHMINA DAGESTAN THE ROLE OF COMPARATIVE-HISTORICAL METHOD IN TEACHING

SUMMARY

The article clarifies the essence of the comparative-historical method, analyzes the role of this method in teaching. The importance of research on two main types of comparative-historical method in linguistics has been explained. They are the comparative-historical method and the comparative comparison method. Also, the selection of comparison materials, which are the main methods of the comparative-historical method, identification and identification of units to be compared, determination of the relative chronology of phonetic events, restoration of the archetype, etc. were discussed.

One of the scientific ways to study the origin of language is to try to prove the historical connections between languages. Historical methods are mostly used in comparative-historical analysis. In particular, comparative-historical researchers often use historical methods to collect, evaluate, and present information. To find language families, that is, language groups that descend from a common ancestor, linguists compare languages by examining systematic differences or similarities.

This method of analyzing languages is known as a comparative method. The comparative method is the most important of the various methods used to reconstruct language history. Languages can be compared and classified according to three different principles: genetic, typological, and areal. The comparative-historical method is applied to the study of the history of the development of related languages. The historical-comparative method is applied to the study of the history of the development of different languages.

МУХТАРЛЫ ТАХМИНА ДАГЕСТАН

**РОЛЬ СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОГО МЕТОДИКА В
ПРЕПОДАВАНИИ**

РЕЗЮМЕ

В статье уточняется сущность сравнительно-исторического метода, анализируется роль этого метода в обучении. Объяснено значение исследования двух основных видов сравнительно-исторического метода в языкознании. Это сравнительно-исторический метод и метод сравнительного сравнения. Также обсуждались вопросы отбора материалов сравнения, которые являются основными приемами сравнительно-исторического метода, выявление и выявление сравниваемых единиц, определение относительной хронологии фонетических событий, восстановление архетипа и т.д.

Одним из научных способов изучения происхождения языка является попытка доказать исторические связи между языками. Исторические методы в основном используются в сравнительно-историческом анализе. В частности, сравнительно-исторические исследователи часто используют исторические методы для сбора, оценки и представления информации. Чтобы найти языковые семьи, то есть языковые группы, происходящие от общего предка, лингвисты сравнивают языки, исследуя систематические различия или сходства.

Этот метод анализа языков известен как сравнительный метод. Сравнительный метод является наиболее важным из различных методов, используемых для реконструкции истории языка. Языки можно сравнивать и классифицировать по трем различным принципам: генетическому, типологическому и ареальному. Сравнительно-исторический метод применяется к изучению истории развития родственных языков. Историко-сравнительный метод применяется к изучению истории развития разных языков.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 səh
2. Berezin F.M., Golovin B.N. Ümumi dilçilik. - m .: Maarifenment, 1979
3. Bontarenko A.V. Müasir müqayisəli tarixi dilçilik / Leninqrاد Dövlət Pedaqoji İnstitutunun alimləri. - L., 1967.
4. Hind-Avropa dillərinin nisbətən tarixi tədqiqi üçün metodologiyanın sualları. - M., 1956.
5. Golovin B.N. Dilçilik üçün giriş. - M., 1983.

6. İvanova Z.A. Ana dilinin sirri. - Volqoqrad, 1969.
7. Linqvistik ensiklopedik lüğəti. - M., 1990.
8. Maya A. Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod. - M., 1954.
9. Otkupshchikov yu.v. Söz mənbəyinə. - M., 1986.
10. Общее языкознание. Методы лингвистический исследований. - M., 1973.
11. Stepanov Yu.S. Ümumi dilçiliyin əsasları. - M., 1975.
12. Smirnitsky A.i. Müqayisəli tarixi metod və dil münasibətlərinin tərfi. - M., 1955.
13. Uspensky L.V. Sözlər haqqında söz. Niyə başqa cür deyil? - L., 1979.
14. Кодухов В.И. Общее языкознание. М. 1974
15. Серебrenников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974
16. Matasovic, R. (n.d.). Comparative and Historical Linguistics
17. Ramio Anttilla. Historical and Comparative Linguistics, 1989
18. https://www.researchgate.net/publication/324720037_COMPARATIVE_AND_HISTORICAL_LINGUISTICS

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: Dos. Ülviyyə Nəsirova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFƏRİM ZÜLQƏNİR QIZI MÖVSÜMOVA

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov küç, 13

magistrant

afirim0909@gmail.com

ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ MOTİVASIYANIN ROLU

Xülasə

Məqalədə öyrənmə prosesində motivasiyasının vacibliyi göstərilir. Tədris-təlim vəziyyətlərində motivasiyanın təsirli olması mühüm amildir. Motivasiya adətən, öyrənmə fəaliyyətlərində istifadə olunan enerjinin miqdarı ilə bağlıdır. Bu, həmçinin motivasiyanın şəxsiyyətlə bərabər şagirdin sabit xüsusiyyəti kimi görünə biləcəyinə inanmağa səbəb olmuşdur. Motivasiya insanın xüsusi bilik, bacarıq, münasibət və ya dəyərləri bilərək, onları anlayıb və inanmağına səbəb olan şeydir. Motivasiya bəzi amillərdən təsirlənə bilər. Bu amillərə ehtiyaclar, maraq, həzz, tələbələrin sosial həyatı, müəllim, istifadə olunan tədris metodu və öyrənmə mühiti daxildir. Motivasiya vacibdir, çünki o, öyrənmələri düşünməyə, konsentrasiya olmağa və effektiv öyrənməyə stimullaşdırır və onlara enerji verir. Tədris motivasiyasının yaxşı tədrisin mərkəzi elementi olduğunu qəbul etmək vacibdir. Bu o deməkdir ki, öyrənmələrin motivasiyası, yəqin ki, öyrənmənin yeganə ən vacib elementidir. Müasir təhsil icbari olduğundan, müəllimlər şagirdlərin motivasiyasını təbii qəbul edə bilməzlər və onlar şagirdlərin öyrənməyə həvəsləndirilməsini təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar. Müəllimlər şagirdləri etməli olduqları şeyi etmək istəməyə inandırmalıdırlar. Bu vəzifə – öyrənmələrin öyrənmə motivasiyalarını başa düşmək və buna görə də onlara təsir etmək – bu məqalənin əsas məqsədidir. Öyrənmə mahiyyətcə ağır işdir; o, beyni öz hədudlarına qədər itələyir və bu proses yalnız motivasiya ilə baş verə bilər. Şagirdlərin motivasiyasını artırmaqda müəllim bəzi amillərə diqqət yetirməlidir. Bunlara aydın məqsəd qoymaq, dərslə olan ehtiyacı göstərmək, şagirdlərin dərslə marağını oyatmaq və saxlamaq və digərləri arasında uğur şanslarını artırmaq daxildir. Öyrənmənin müvəffəqiyyəti öyrənmələrin motivasiya olub-olmamasından asılıdır. Motivasiya şagirdləri öyrənmə məqsədlərinə çatmağa təşviq edir. Belə ki, müəllim bütün motivasiya strategiyalarını tədris-təlim prosesində tətbiq edə bilsə, öyrənmələrin təlim məqsədinə çatmaq üçün enerjili və həvəsli olması mümkündür.

Açar sözlər: Təhsil, motivasiya, öyrənmə prosesi, öyrənmələr.

Biz hamımız dünyaya təbii maraq və öyrənmək üçün motivasiya ilə gəlirik, lakin bəziləri yaşlandıqca bu qabiliyyətlərini itirirlər. Bir çox amillər öyrənmə prosesinə fərdi meyllərimizi formalaşdırır və təhsil bizim biliklərin əldə edilməsinə və böyüməsinə qarşı sonrakı münasibətlərimizə təsir edə biləcək kritik kontekstdir.

Həqiqi öyrənmə ömür boyu davam edən bir prosesdir. Lakin uşaqlar öyrənməyi zövqlü və faydalı hesab etməlidirlər ki, onlar uzunmüddətli nailiyyətlər üçün lazım olan davamlı motivasiya səviyyəsini inkişaf etdirə bilsinlər.

Motivasiya, ilk növbədə, insanın daxili ehtiyac və duyğularının, maraqlarının, məqsəd və vəzifələrinin, fəaliyyətin artırılmasına yönəlmiş motivlərin mövcudluğunun nəticəsidir.

Motivasiyanın formalaşması, ilk növbədə, öyrənmə üçün daxili stimulların yaranması, tələbələrin özləri tərəfindən dərk edilməsi və motivasiya sahəsinin daha da müstəqil inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Təhsil kontekstində tələbələrin motivasiya səviyyələri onların öyrənmə mühitinə cəlb edilməsində və töhfələrində əks olunur.

Maraq və öyrənmə motivasiyası tələbələrə intellektual və təcrübi yeniliklər axtarmağa imkan verən və tələbələri böyümə və uğur gözləməsi ilə tanış olmayan və tez-tez çətin vəziyyətlərə yaxınlaşmağa təşviq edən qüvvələrdir.

Yüksək motivasiyalı tələbələr adətən aktiv və kortəbii şəkildə fəaliyyətlərə cəlb olunurlar və heç bir xarici mükafat gözləmədən öyrənmə prosesini zövqlü hesab edirlər (6). Digər tərəfdən, öyrənmək üçün aşağı motivasiya nümayiş etdirən tələbələr çox vaxt onları xoşlamadıqları fəaliyyətlərdə iştirak etməyə təşviq etmək üçün mükafatlardan asılı olurlar.

Motivasiya şagirdin sinifdə uğurlu öyrənməsinin amillərindən biridir.

1. Şagirdlərin müsbət motivasiyasının azalması təlimin müvəffəqiyyətinin və effektivliyinin azalmasına səbəb olur.

2. Təlimin məzmunu və prosesi ilə bağlı motivlərin inkişafı bütün ümumi fənlər üzrə təlimin səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

3. Təhsil fəaliyyətində müasir pedaqoji texnologiyaların metod və üsullarından istifadə uşaqlarda müsbət motivasiya formalaşdırır, əsas zehni əməliyyatların, kommunikativ səriştənin, yaradıcı fəal şəxsiyyətin inkişafına kömək edir.

Təhsildə motivasiyasını öyrənmək şagirdlər üçün vacibdir. Tələbə nəyə ehtiyacı olduğunu dərk etdikdə və öyrənmək istəyini inkişaf etdikdə daha yaxşı öyrənir. Bu da motivasiya yolu ilə baş verir. Motivasiya öyrənənləri düşünməyə, konsentrasiya olmağa və effektiv öyrənməyə stimullaşdıran bir prosesdir. Motivasiya, fərdlərin vaxtlarını necə sərf etməyi seçməsinə, hər hansı bir tapşırıqə nə qədər enerji sərf etmələrinə, tapşırığı necə düşündüklərinə və hiss etmələrinə və həmin işdə nə qədər davam etmələrinə təsir edən insan psixologiyasının və davranışının mürəkkəb bir hissəsidir. Bakar qeyd etmişdir ki, motivasiya tələbələrin öyrənmə tapşırıqları seçimində, onlara sərf etdikləri vaxt və səydə, öyrənmə tapşırıqlarında əzmkarlıqlarında və təlim prosesində qarşılaşdıqları maneələrin öhdəsindən gəlməkdə əks olunur. O, motivasiyanın öyrənmə performansını artırdığını bildirmişdir. Öyrənmə iştirakçı rolu tələb edən aktiv bir prosesdir. Bu da, həmçinin, öyrənmə sürətinə, məlumatın saxlanmasına və öyrənmək istəyinə təsir göstərir (Bakar, (4).

Pedaqogikada motivasiyanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Öyrənmə fəaliyyətlərindən kənar motivasiya:

"Mənfi" motivasiya - bu, təhsil almadığı təqdirdə yarana biləcək narahatlıq və problemi dərk etməsindən yaranan motivləridir.

"Müsbət" motivasiya - iki formada görülür:

- birinci, sosial istəklərlə müəyyən edilir (vətən və yaxınları qarşısında vətəndaşlıq borcu hissi);

- ikinci, dar şəxsi motivlərlə müəyyən edilir: başqalarının razılığı, şəxsi rifaha aparan yol və s.

2. Tədris fəaliyyətinin özünün əsasını təşkil edən motivasiya:

- tədqiqatın məqsədləri ilə bilavasitə əlaqəli (maraqın təmin edilməsi, müəyyən biliklərin əldə edilməsi, üfün genişləndirilməsi);

- öyrənmə fəaliyyətinin özü prosesinə daxil edilir (maneələri dəf etmək, intellektual fəaliyyət, öz qabiliyyətlərini reallaşdırmaq) (1).

Beləliklə, motivasiya insanın ətraf aləmə, müxtəlif fəaliyyət növlərinə münasibətdə xarici təzahürlərdə ifadəsini tapan insanın daxili psixoloji xüsusiyyətidir. Motivsiz və ya zəif motivli fəaliyyət ya ümumiyyətlə həyata keçirilmir, ya da son dərəcə qeyri-sabit olduğu ortaya çıxır. Tələbənin müəyyən bir vəziyyətdə necə hiss etməsi onun təhsilində göstərdiyi səydən asılıdır. Buna görə də, bütün təlim prosesinin uşaqda bilik üçün intensiv və daxili motivasiya, gərgin zehni iş oyatması vacibdir.

Motivasiya insanın hər hansı bir fəaliyyət vasitəsilə ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətidir. Motivasiya təhsil fəaliyyəti strukturunun ən vacib komponentidir, o, mürəkkəb, çox səviyyəli heterojen stimullar sistemidir. Hər hansı bir şəxs üçün inkişaf etmiş daxili motivasiya onun formalaşmasının əsas meyarıdır. Bu, uşağın "fəaliyyətin özündən həzz alması, onun bilavasitə nəticəsinin fərd üçün əhəmiyyəti" (B.I. Dodonov) ilə bağlıdır.

Motivasiya ümumi mənada insanı müəyyən hərəkətlərə sövq edən hərəkətverici qüvvələrin məcmusudur; insanın davranışından asılı olaraq, bu, xarici və daxili amillərin (müvafiq olaraq stimulyə motivlərin) kompleks təsiri ilə müəyyən edilən bu və ya digər fəaliyyət növünün onun tərəfindən şüurlu seçimi prosesidir.

Motivasiya təhsil prosesinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və təhsil fəaliyyətinin nə qədər uğurlu olacağından asılıdır. Akademik motivasiyanın aşağı səviyyəsi və ya onun olmaması qaçılmaz olaraq akademik performansın azalmasına, ən pis halda isə fərdin deqradasiyasına səbəb olacaqdır. Məhz buna görə də əminliklə demək olar ki, müəllimin əsas vəzifəsi təlim motivasiyasının formalaşdırılmasıdır.

Müəllim uşağın bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır: həm yaşa bağlı, həm də davranışa bağlı. Məhz bu şərtlə uşağın tək-cə hərəkətlərini deyil, həm də motivasiyasını düzgün istiqamətə yönəltməyə yaxınlaşmaq olar. Uşağın motivasiya sahəsinin çox mürəkkəb bir anlayış olduğunu nəzərə alsaq, müəllim üçün onu formalaşdırmaq və istədiyi nəticəni əldə etmək asan deyil.

Gənc şagirdə təlim motivasiyasını formalaşdırmaq üçün təkcə hazır motivasiya münasibətləri və məqsədləri müəyyən edilməməli, həm də tələbənin öz fəaliyyətini tam göstərə bilməsi üçün şərait yaratmaq, arzuladığı motiv və məqsədləri təmin etmək lazımdır.

Luzansa (5) görə, motivasiya fizioloji və ya psixoloji çatışmazlıq və ya ehtiyacla başlayan, məqsədə və ya həvəsə yönəlmiş davranış və ya həvəsi aktivləşdirən bir prosesdir. Buna görə də motivasiya “davranışın altında yatan səbəblər” adlandırılır (10). Şagirdlər akademik fəaliyyətlərə müxtəlif mənalar və münasibətlər təyin edirlər. Bu əlaqəli enerjiverici və yönləndirici təsirlərə motivasiya və ya bəzən öyrənmək üçün motivasiya deyilir. Motivasiya tədris-təlim prosesində uğurun açarıdır. Motivasiya, adından da göründüyü kimi, bizi “hərəkətləndirən” prosesdir. Motivasiya tədris və öyrənmənin vacib komponentidir.

Tələbələri akademik fəaliyyətə cəlb etmək üçün motivasiya vacibdir. O, şagirdlərin həyata keçirdikləri fəaliyyətlərdən və ya məruz qalacaqları məlumatdan nə qədər öyrənəcəklərini müəyyən etmək üçün də vacibdir. Nəyisə öyrənməyə həvəsli olan şagirdlər onu öyrənmək üçün daha yüksək koqnitiv proseslərdən istifadə edirlər. Nəyisə etmək üçün motivasiya bir çox cəhətdən yarana bilər. Bu, şəxsiyyət xarakteristikası və ya nəyisə etməyə davamlı uzunmüddətli maraq ola bilər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, sinifdə yüksək motivasiya səviyyəsinə nail olmaq daha yüksək anlaşma səviyyələrinə gətirib çıxarır.

Motivasiya şagirdin məqsədə çatmaq üçün qoyduğu işin sürətini də artırır. Motivasiya təhsildə məqsədin yüksək və ya aşağı nöqtələrinin göstəricisidir. (8). Yaxşı motivasiya olmadıqda, öyrənən çox az şey öyrənir, çünki öyrənməyə ehtiyac duymur. Buna görə də, motivasiya şagirdin tapşırığı yerinə yetirmək üçün ehtiyac duyduğu səy və enerjini təmin edir. Bu, şagirdi öyrənmək üçün lazımı ağıl çərçivəsinə gətirir. Motivasiya, insanın diqqətini və enerjisini öyrənilməli olan fəaliyyətə və ya biliyə cəmləşdirir. Motivasiya şagirdin bir tapşırığı, hətta çətin də olsa, həvəslə və ya zəif münasibətlə yerinə yetirəcəyini müəyyən edir.

Motivasiya uşaqlıqdan yeniyetməlik dövrünə qədər akademik öyrənmə və nailiyyətlər üçün əhəmiyyətli bir amildir (9). İstənilən təlim vəziyyətində tələbələri öyrənməyə ruhlandırmaq əsas məsələdir. Motivasiya tədrisin əsas vəzifələrindən biridir. Təlimatçı onun hər bir dərslə təqdimatında qurulduğuna əmin olmalıdır. Şagirdlərin marağını təmin etmək və diqqəti öyrəniləcəklərə yönəltmək üçün motivasiya dərslərin giriş zamanı başlamalıdır. O, yalnız giriş mərhələsində deyil, bütün dərslə təqdimatı boyunca davam etdirilməlidir.

Öyrənmə fəaliyyətinin motivasiyası şagirdə diqqətini etdiyi işə cəmlənməyə kömək edir və bununla da məmnunluq qazanır. Şagirdlərin öyrəniləcək dərslərə diqqətini cəmləşdirməsinə kömək etmək üçün davamlı motivasiya lazımdır. Əgər fərd həvəslidirsə, o, hansısa formada məmnunluq hissi keçirəcək. Bu, şagirdin özünü inkişaf etdirməsinə kömək edir.

Tədris uşaqlar üçün yalnız özləri öyrənəndə sevincli və cəlbedici olacaq: dizayn edərək, nəyisə araşdıraraq, kəşf edərək. Bu isə yalnız müasir pedaqoji texnologiyalara əsaslanan müstəqil təhsil və idrak fəaliyyəti prosesində mümkündür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz tədris metodlarında şagirdlərin idrak fəaliyyəti mütləq şəkildə proqnozlaşdırılır. Məhz tədris materialının məzmunu vasitəsilə metodların köməyi ilə müəllimin fəaliyyəti ilə şagirdlərin idrak fəaliyyəti arasında dərin əlaqə qurulur.

Sınıfdə öyrənmə çətinliyi olan şagirdlərin tədrisinin aktiv metodlarından istifadənin mövcud tendensiyalarını təhlil edərək qeyd edirik ki, idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş üsul və vasitələrə üstünlük verilməlidir.

Müasir humanist psixologiya təlimi bu öyrənmənin mərkəzi fiquru kimi - şagirdə yönəlmiş proses hesab edilir. İstənilən təhsil prosesinin əsas iştirakçısı məhz şagirdədir və bu proses onun dəyərlərinə və intellektual qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır. Müəllim təlim prosesini asanlaşdırmaq, qarşılıqlı inam və canlı ünsiyyət mühiti yaratmaq, yəni təlim prosesində şagirdin şəxsiyyətinin reallaşmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Motivasiya şagirdlərin davranışını müəyyən məqsədlərə yönəldir. O, öyrənmənin səy göstərdiyi xüsusi məqsədləri müəyyənləşdirir; beləliklə, tələbələrin etdiyi seçimlərə təsir göstərir. Məsələn, incəsənət və ya elm dərsinə yazılmaq, həftə ərzində məktəb futbol oyununda iştirak etmək və ya ertəsi gün yerinə yetirilməli olan tapşırığı yerinə yetirmək. Motivasiya öyrənmə fəaliyyətlərinin başlamasını və davamlılığını artırır. Bu, tələbələrin tapşırıqları yerinə yetirmək üçün vaxtını artırır və eyni zamanda onların öyrənmə və nailiyyətlərinə təsir edən mühüm amildir.

Motivasiya idrak prosesini gücləndirir. Bu, əslində məlumatın nəyin və necə işləndiyinə təsir edir, çünki motivasiyalı tələbələr daha çox diqqət yetirirlər və öyrənmə hərəkətlərini səthi şəkildə keçmək əvəzinə materialı anlamağa çalışırlar.

Motivasiya hansı nəticələrin gücləndirdiyini və cəzalandırdığını müəyyən edir. Məsələn, sınıfdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün yüksək motivasiya səviyyəsinə və yüksək biliyə sahib olan tələbələr "A" qiyməti alaraq həvəsləndirilir və "F" qiyməti aldıqda özlərini cəzalandırılmış hiss edirlər.

Tələbələrin motivasiyası təhsildə və sonrakı həyatda uğurun vacib hissəsidir, lakin çox vaxt pedaqoqlar tərəfindən diqqətdən kənar qalır. Bu məqalə nümayiş etdirdi ki, tədris və öyrənmə prosesində motivasiya dəyişəni tələbələrin öyrənməsinə gücləndirici təsir göstərir. Çox sayda tələbə öyrənməyə həvəssiz olarsa, müəllimlərin keyfiyyətinin və effektivliyinin artırılmasına yönəldilmiş səylərin şagirdlərin nailiyyətlərini yaxşılaşdırmaq ehtimalı azdır. Buna görə də, bu məqalə müəllim və pedaqoqlara tələbələrin öyrənmə motivasiyası haqqında dəyərli məlumatlar təqdim edir. Motivasiya məqsədlərinin, növlərinin və ölçülərinin hər birinin öyrənməyə necə təsir etdiyini başa düşmək müəllimləri və pedaqoqları daha yaxşı vəziyyətə gətirəcək ki, öyrənmə qabiliyyəti olan tələbələrə kömək və dəstək olsunlar. Şagirdlərin həvəsləndirilməsində müəllimlərin rolunu vurğulamamaq olmaz. Müəllimlərin

tələbələrin dərk edilən müstəqilliyini və səriştəsini artıran fəal təlim mühiti yaratması, tələbələrə öz-özünə öyrənmə üçün seçim və imkanlar təqdim etməsi və onların mənimsəmə hissini artırma biləcək öyrənmə fəaliyyətlərini planlaşdırması tövsiyə olunur. Nəhayət, müəllimlər əvvəllər müzakirə olunmuş bütün motivasiya strategiyalarından istifadə etməyə təşviq olunurlar. Bu, tələbələrin öyrənməsini və akademik nailiyyətlərini artıracaq.

Mən ayrıca motivasiyaya töhfə verən bəzi tədris metodları üzərində dayanmaq istərdim. Bu, təbii ki, müqayisə üsuludur, təkcə bilik üçün deyil, həm də motivasiya üçün çox təsirli vasitədir. Şagirdlər əslində bir materialın digəri ilə necə əlaqəli olduğunu görürlər. Uşaqlar hadisədən vəziyyətə deyil, sistemə şəkildə öyrənməyin nə qədər vacib olduğunu başa düşürlər.

Şagirdlərin oxuduqlarına, qazandıqları uğurlara görə məsuliyyət daşımaq hər bir müəllimin arzusudur. Öyrənmədə çətinlik çəkən uşaqlar üçün məsuliyyətin ötürülməsinə gətirib çıxaran belə təlim taktikalarından birini M.Rutter təsvir etmişdir. O, bir neçə mərhələdən ibarətdir və bundan sonra müəllim şagirdlə əlaqə yarada, onun öyrənməyə mənfi münasibətini aradan qaldıra və nailiyyət əldə edə bilər.

Müəllim şagirdin fənnə marağını oyatmalı və öz güclü tərəflərinə inanmaq və uğura töhfə vermək imkanı yaratmalıdır. M.Retter müəllimin təkcə şəxsi keyfiyyətlərindən deyil, həm də hər cür pedaqoji hiylələrdən istifadə etməyi məsləhət görür. Tələbənin öz gücünə inamı olması üçün müəllim onun üçün nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün fərqli bir sistem tətbiq etməli olacaq.

Müəllim kurikulumun işlənilib hazırlanması üçün öz fənnində şagirdin bildiyi və bilmədiyinə qiymət verməlidir. Qiymətləndirmə adətən xüsusi test tapşırıqlarından istifadə etməklə aparılır.

Bu uşaqlar üçün təlim proqramı bir sıra kiçik addımlara bölünməlidir. Belə mərhələli öyrənmə uşağa öz tələqqini izləməyə, yəni tapşırığı həm müəllim, həm də şagird üçün asanlaşdırmağa imkan verəcək.

Proqram elə tərtib edilməlidir ki, sürətli uğuru təmin etsin. Bir qayda olaraq, çətinlikləri olan tələbələr öz qabiliyyətlərində uzun müddət uğursuzluq və məyusluq təcrübəsinə malikdirlər və buna görə də müvəffəqiyyətlə öyrənmə biləcəklərini başa düşdükləri an böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Motivasiya bütün fəaliyyət növlərində mövcuddur. Bu prinsip müəllimi təkcə nəyin formalaşdırılması və bunun üçün nə etməli olduğu ilə bağlı deyil, həm də istənilən nəticəni necə əldə etmək, fəal təlim fəaliyyətini necə həvəsləndirmək barədə rəhbər tutur.

Şagirdlərin biliyə, təhsilə, əməyə və digər dəyərlərə münasibəti təkcə prosesdə və bilik əsasında formalaşmır, həm də insanın və cəmiyyətin ehtiyac və məqsədlərinə birgə (uyğun olaraq) formalaşır. Tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirmək üçün motivasiya prinsipi üçün o, təkcə ümumi qanunauyğunluqları deyil, həm də təlim prosesinin daxili nümunələrini əks etdirməlidir:

- insan fəaliyyətinin mənbəyi onun ehtiyaqlarıdır;
- fəaliyyət həmişə öz motivasiya əsasına malikdir: fəaliyyət və motivasiyanın vəhdəti var;
- insanın davranışı və fəaliyyəti motivasiya ilə motivasiya olunur, istiqamətləndirilir və tənzimlənir;
- şagirdin motivasiya sferasının formalaşması və təlim prosesinin motivasiya tərəfinin işləməsi, müəllimlə tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi təhsil fəaliyyətinin motivasiya əsaslarına uyğun qurularsa, kifayət qədər səmərəli şəkildə həyata keçirilir.

Beləliklə, uşaqların öyrənməyə həvəs göstərmələrini və daha dərinə öyrənməyə can atmalarını istəyiriksə, onlar öyrənməyə və prosesdən həzz almağa həvəslənməlidirlər. "Müəllimlər isə öyrənmə mühitinə necə təsir göstərə biləcəkləri və daha çox məşqçi rolunu oynaya biləcəkləri barədə düşüncələr daha yaxşı olardı".

Uşaqlarımız həvəslidirlərsə, daha yaxşı öyrənirlər və öyrəndiklərini daha çox yadda saxlayırlar.

Ədəbiyyat

1. Немов Р.С. Общая психология. В 3-х т. Т. 3. Психология личности: учебник и практикум для академического бакалавриата. – Люберцы: Юрайт, 2015, 739 с.
2. Сагайдак, С. С. Мотивация деятельности / С. С. Сагайдак. — Минск : Адукацыя і выхаванне, 2001.
3. Цукерман, Г. А. Виды общения в обучении / Г. А. Цукерман. — Томск, 1993.
4. Bakar R. The effect of learning motivation on student's productive competencies in vocational high school, west Sumatra. *International Journal of Asian Social Science*. 2014;4(6):722-732.
5. Luthans F. *Organizational behavior* (7th Ed.). New York, USA. 2012;141- 165.
6. Skinner & Belmont, 1993
7. Spolsky B. Anniversary article: Language motivation revisited. *Applied Linguistics*. 2000;21(2):157-169.
8. Brown HD. *Principles of language learning and teaching*. White Plains, NY. Longman; 2000.
9. Elliott AJ, Dweck CS. *Handbook of competence and motivation*. New York: Guilford Press; 2005.
10. Guay F, Chanal J, Ratelle CF, Marsh HW, Larose S, Boivin M. Intrinsic, identified, and controlled types of motivation for school subjects in young elementary school children. *British Journal of Educational Psychology*. 2010;80(4):711– 735.

AFƏRİM ZÜLQƏNİR MÖVSÜMOVA

**THE ROLE OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS
SUMMARY**

The article highlights the importance of motivation in the learning process. Effective motivation is an important factor in teaching and learning situations. Motivation is usually related to the amount of energy used in learning activities. It also led to the belief that motivation, along with personality, can be seen as a constant feature of the student. Motivation is something that causes a person to understand and believe in specific knowledge, skills, attitudes or values. Motivation can be affected by some factors. These factors include needs, interests, enjoyment, students' social life, teacher, teaching method used and learning environment. Motivation is important because it stimulates learners to think, concentrate, and learn effectively, and gives them energy. It is important to recognize that teaching motivation is a central element of good teaching. This means that learner motivation is probably the single most important element of learning. Because modern education is compulsory, teachers cannot naturally accept students' motivation, and they have a responsibility to ensure that students are motivated to learn. Teachers need to persuade students to want to do what they need to do. This task - to understand the learning motivations of learners and therefore influence them - is the main purpose of this article. Learning is essentially hard work; it pushes the brain to its limits, and this process can only happen with motivation. The teacher should pay attention to some factors in increasing the motivation of students. These include setting clear goals, showing the need for the lesson, arousing and maintaining students' interest in the lesson, and increasing their chances of success among others. Learning success depends on whether learners are motivated. Motivation encourages students to achieve learning goals. Thus, if the teacher can apply all motivational strategies in the teaching-learning process, learners can be energetic and motivated to achieve the learning goal.

Keywords: education, motivation, learning process, learners.

**AFARIM ZULQANIR MOVSUMOVA
РОЛЬ МОТИВАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
РЕЗЮМЕ**

В статье подчеркивается важность мотивации в процессе обучения. Эффективная мотивация является важным фактором в ситуациях преподавания и обучения. Мотивация обычно связана с количеством энергии, используемой в учебной деятельности. Это также привело к убеждению, что мотивацию, наряду с личностью, можно рассматривать как постоянную черту студента. Мотивация — это то, что заставляет человека понимать и верить в определенные знания, навыки, отношения или ценности. На мотивацию могут

влиять некоторые факторы. Эти факторы включают потребности, интересы, удовольствие, социальную жизнь учащихся, учителя, используемый метод обучения и среду обучения. Мотивация важна, потому что она стимулирует учащихся думать, концентрироваться и эффективно учиться, а также дает им энергию. Важно признать, что мотивация преподавания является центральным элементом хорошего преподавания. Это означает, что мотивация учащегося, вероятно, является самым важным элементом обучения. Поскольку современное образование является обязательным, учителя не могут естественным образом принять мотивацию учащихся, и они несут ответственность за то, чтобы учащиеся были мотивированы к обучению. Учителя должны убедить учащихся в том, что они хотят делать то, что им нужно. Эта задача — понять мотивы обучения учащихся и, следовательно, повлиять на них — является основной целью данной статьи. Обучение — это, по сути, тяжелая работа; он доводит мозг до предела, и этот процесс возможен только при наличии мотивации. Учителю следует обратить внимание на некоторые факторы повышения мотивации учащихся. К ним относятся постановка четких целей, демонстрация необходимости занятия, пробуждение и поддержание интереса учащихся к занятию, повышение их шансов на успех у других. Успех обучения зависит от того, мотивированы ли учащиеся. Мотивация побуждает учащихся к достижению целей обучения. Таким образом, если учитель может применять все мотивационные стратегии в процессе преподавания-обучения, учащиеся могут быть энергичными и мотивированными для достижения цели обучения.

Ключевые слова: образование, мотивация, учебный процесс, обучающиеся.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: dos. S.Abdürrəhmanova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAHİRƏ VƏLİYEVƏ
AMEA Folklor İnstitutu
İçərişəhər, Kiçik qala 8/31
tahire.s20@gmail.com

ÇAĞDAŞ POEZİYAMIZDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan folkloru xalqımızın milli-mənəvi irsinin göstəricisidir. Çoxillik mədəniyyəti özündə ehtifa edən çağdaş poeziyamız çətin və uğurlu günümüzdə çatan məzmunlu və mənalı yüksəlişidir.

Çağdaş ədəbiyyat dedikdə, əslində müəyyən bir dövrü əhatə edən bədii yaradıcılıq nümunələrinin ümumi səciyyəsi nəzərdə tutulur.

Çağdaş poeziyamızda folklor motivlərinə toxunmaqla bir sıra şairlərin şeirləri yada düşür. Onlardan xalq şairləri Məmməd Araz və Nəriman Həsənzadəni göstərə bilərik. Məmməd Araz və Nəriman Həsənzadə ictimai-siyasi fəaliyyəti, bənzərsiz çoxşaxəli yaradıcılığı ilə çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindəndilər.

Xalq şairi Məmməd Araz və Nəriman Həsənzadə folklormuzun gözəl biliciləri, həm də yüksək səviyyədə tərənnümçüləridir. Tarixi həqiqətləri araşdırmaqda və cəsarətlə qələmə almaqda əsil vətəndaşlıq mövqeyi, prinsipiallıq göstərən Nəriman Həsənzadənin çoxşaxəli yaradıcılığı məhz öz axarını xalq yaradıcılığından almışdır. Məmməd Arazın vətənə olan sevgisi, Azərbaycana olan sonsuz məhəbbəti müasirlərinin bir çoxları kimi poeziyasının şah damarıdır. Məmməd Araz və Nəriman Həsənzadənin müxtəlif illərdə yazdıqları poemalar, şeirlər ədəbiyyatımızın yüksək bədii nümunələri sırasındadırlar.

Açar sözlər: poeziya, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, folklor, motiv, çağdaş

Ədəbiyyatın ən qədim nümunələrindən olan, insanların həyat və məişət tərzi ilə bərabər yaranaraq, bəşər tarixini özündə yaşadan folklor minilliklər boyu yaddaşlardan-yaddaşlara, ağızdan-ağıza keçərək təmsil olunduğu toplumun şüuruna, bədii təxəyüllünə, yaradıcılıq meyllərinə uyğun mütənasib şəkildə inkişaf etmişdir. Bu mənada, dünya ədəbiyyatında özünəməxsusluğu ilə seçilən Azərbaycan folkloru, eyni zamanda ulu və uca xalqımızın milli-mənəvi irsinin göstəricisi, çoxəsrlik mədəniyyəti özündə ehtiva edən çağdaş poeziyamız bu çətin və uğurlu yolun günümüzdə çatan məzmunlu və mənalı yüksəlişidir, desək, səhv etmərik. (1,58)

Çağdaş ədəbiyyat dedikdə, əslində müəyyən bir dövrü əhatə edən bədii yaradıcılıq nümunələrinin ümumi səciyyəsi nəzərdə tutulur. Lakin, bu, konkret onilliklər çərçivəsinə sığmıb qala biləcək mənada başa düşülməməlidir. Ədəbiyyat

bir çox hallarda müəyyən ictimai-siyasi, partiyalı olması ilə bərabər, həm də yaradıcılıq prizmasında səddləri və həddləri aşmaq reallığında güclü və həmişəyaşardır. Ona görə də çağdaş poeziyamızda folklor motivlərinə toxunduqda yaradıcılığı zaman və məkan, konkret siyasi baxışlar sisteminə sığışmayan şairlərin şeirləri yada düşür ki, onlardan biri də xalq şairi Məmməd Arazdır. Ötən əsrin ortalarından ilk şeirləri ilə qəlblər oxşayan Məmməd İbrahimovun uşaqlığı kimi, tələbəklik dövrü də maraqlı hadisələrlə zəngin olmuşdur. O, ideoloji baryerlər tələbini aşaraq təkcə ədəbiyyatımıza deyil, kinomuza da milli koloriti gətirən İsmayıl Şıxlının rəhbərlik etdiyi ədəbi dərnəyin fəal, həm də seçilən üzvlərindən olmuşdur. Sonra doğulduğu kənddə müəllimlik etmişdir. Naxçıvan kənd həyatı və Muxtar Respublikanın qaynar ədəbi mühiti şairin yaradıcılığında müstəsna rol oynamışdır. Folklor nümunələrinin insanların əmək və məişət tərzində özünü qabarıq göstərməsi şairin şeirlərindən də yan keçməmişdir. Ümumilikdə 60-cı illərdə Azərbaycanın əksər şairlərinin yaradıcılığında folklor ilk növbədə əsərlərin el dilində, dədə-baba sözləri ilə şirinləşməsi, doğmalaşması ilə diqqəti cəlb edir. Totalitar rejimin qorxunc vahiməsi azaldıqca kommunizm ideyalarını vəsf etmək, sosializmin əmək qəhrəmanlarını ideallaşdırmaq, ədəbi qəhrəmanları partkom, komsomol, əlaçı pioner dilində danışdırmaq vacibliyi də səngiyirdi. Məmməd Araz da belə şairlər sırasında durmağa və onların arasında yaradıcılığı ilə seçilməyə müvəffəq ola bildi. Hələ gəncliyindən bölünmək dərini anlayan şair xalqımızın həsrət rəmzi - Araz çayının adını təxəllüs olaraq götürmüşdü. Onun 1960-cı ildə qələmə aldığı "Araz yadıma düşdü" şeiri forma və məzmunca folklorumuzun ən gözəl nümunəsi olan ana laylası qədər həzin və duyğuludur:

Bir gözümdə sevinc var,
Bir gözümdə qəm yaşı.
Yanar səhra kimiyəm,
Nəğmə bahar yağışım...
Oxu, bir aram-aram,
Oxu, bir həzin-həzin,
Oxu, çöllər uyusun,
Oxu, dağlar titrəsin...

"Sahilində küləklər gəzməyib mənim qədər" deyən M.Arazın Araz sevgisi "buludların dalınca su səpdiyi" dağlara, leysana, küləyə, qaragöz pərisinə "salamat qal!" deyib paytaxta köçdüyü vaxtlarda da azalmır, yurd-yuvasına bağlılığı misralara hoparaq həsrət, vüsala qovuşmaq ümidi ilə qayaları, çölü-çəmənini, bağı-bağatı vəsf edir. Hər şeirində də xalq deyimlərindən, ifadələrdən məharətlə bəhrələnir. (2,56)

Bir sevgi şeirində dilimizdə atalar sözü qədər daşlaşmış fikri

"Hər eşqin yolu var, hər ömrün yarı,
Yeri bu ümidlər yolunda yarı..."-

şəkildə bildirən M.Araz bəndin növbəti iki misrası ilə özünü qurban verən aşiqə çevirir və el arasında “artıq onun havası çalınıb” deyimi bədii tərzdə oxucuya təqdim olunur:

Daha nə gizlədim, çalınmış tarı
Kökləyən deyiləm, çalan deyiləm.

Unudulmaz aktyor Ələsgər Ələkbərovun xatirəsinə yazdığı “İnsan ürəyi” şeirində isə şair ölümü qınağa çəkir. Oxuduqca sanki yas mərasimində zalım fələyin doğmalarını əlindən almasına heyflənənlərin sızıltısı səni rahat buraxmır:

Bir şair demişkən, yel əsdi yaman
Başladı bir nəslin yarpaq tökümü.
Qopdu bir ömür də öz budağından,
Qopdu saralmamış bir yarpaq kimi.

“El üçün ağlayanın gözü kor olar” misalı aktyorun ölümü ilə kədər notlarında başqa cür bədiiləşdirilmiş, bu dəfə M.Araz qələmində ürək “qınaq” obyektinə çevrilmişdir:

Sinəsi od tutsun soyuq məzarın,
Sənət çiçəyimiz nə vaxtsız solur.
Görünür ürəklə yaşayanların
Elə ölümü də ürəkdən olur.

Analar üçün balası istənilən yaşda bala olaraq qaldığı kimi, bala üçün də valideyn istənilən yaşda böyük və müqəddəsdir. M.Arazın “Ana yaşı”nda deyildiyi kimi! Şairdən vəfat etmiş anasının yaşını soruşanlara cavabı da çox dəyərli mənə tutumuna malikdir: (3,227)

Ana kədərini yaşmıdır ölçən?
Ana itirmişəm ana yaşında.

Vətən sevgisi, Azərbaycana olan sonsuz məhəbbət müasirlərinin bir çoxları kimi Məmməd Araz poeziyasının şah damarıdır. Əlbəttə, böyük Səməd Vurğundan sonra bu mövzuda yazmaq şairdən yüksək istedadla bərabər, həm də cəsarət tələb edirdi. Ancaq, görünür məhz istedad şöləsi gur saçanda sözdən nur tökülür. Şair çox dəyər verdiyi ustasını təkrarlamır, Vətən sevgisini öz daxilindən gələn alovla misralara köçürür. 1965-ci ildə qələmə aldığı “Bir şair kəsüb” şeirini “O, dərman istəmir, Vətən istəyir!” misrası ilə bitirən M.Araz 1970-ci ildə yazdığı “Azərbaycan, dünyam mənim” şeiri ilə davam etdirir, misralarda Vətən sevgisini, Vətən sevgisində misraları ucalara, ucalığa qaldırır. Qayanı, çiçəyi, alovu, mayanı, nuru, damarlarda

coşan qanı, biləklərdə axan Kürü, göz atəşini doğma yurdun tərənnümü naminə ən yaxşı mənalarda obrazlaşdırılaraq oxucuya çatdıran şair Azərbaycan adında elə bir dünya yaradır ki, onu sevməmək, ona aşıq olmamaq mümkün deyil. Onun və dahi Füzulinin ürəyinə toxuna bilməkdən ehtiyatlanaraq ayağa durmaq istəyirsən:

Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki,
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
“Azərbaycan”-deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər.

Od ürəkli, dəmir biləkli Azərbaycan igidlərinin tərənnümü şairin qələmində əsil oxşamaları xatırladır, sadə dili və mənə dərinliyi ilə milli-mənəvi zənginliyə işiq salmaqla bərabər, həm də əsrlərdən bəri ruhumuza hakim kəsilən bu yaradıcılıq külliyyatının yeni bir səhifəsini üzə çıxarır:

Oğulları Kür gəzdirər biləklərində,
Oğulların göz atəşi gözəl əridir.
Azərbaycan səhərinin bəbəklərində
Qütb ulduzu, dan ulduzu gözəlləridir.

Mərd baxışların ürəkləri oda salması kimi obrazlı bənzətməyə şairin “göz atəşinin gözəl əridir” kimi maraqlı və orijinal ifadəsini işlətməsi təkcə milli poeziyamıza deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatına yeni sevgi çalarları qatmaq qüdrətidir. (4,47)

Məmməd Araz öz şeirlərində milli musiqi alətlərimizdən tarı, sazı isti münasibətlə tez-tez xatırlaması, sevincini, kədərini ecazkar tellərdə “dilləndirməsi”, saz havalarının bu və ya digər ruha uyğun olaraq dərd-kədərə, sevincə “şərik etməsi” onun folklorumuza yaxından bələd olması ilə izah oluna bilər. Bu mənada “Təbriz oxuyur” şeiri böyük maraq doğurur. Ümumilikdə, kənd havasından pərvazlanan, yaradıcılığını paytaxtın qaynar ədəbi mühitində formalaşdıran və zənginləşdirən xalq şairi Məmməd Araz folklorumuzun həm gözəl bilicisi, həm də yüksək səviyyədə tərənnümçüsüdür. Məhz bu məziyyətlərinə görə xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və oxunacaqdır. (5,158)

Çağdaş poeziyanı folklor motivləri ilə zənginləşdirən, yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza yeniliklər gətirən öncül şairlərimizdən biri də xalq şairi Nəriman Həsənzadədir. Professor Buludxan Xəlilovun təbirincə desək, “Artıq iki əsrin ələyindən üzüağ çıxmış, müasir olduğu qədər də klassikləşmiş” (Nəriman Həsənzadə: Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, səh.5) şairin uşaqlığı sözün və sazın cövlan etdiyi Ağstafa və Qazax rayonunda keçmişdir. O, ilk şeirini hələ məktəbli ikən M.V.Vidadinin “Ağlaram” qoşmasının təsiri ilə yazmışdır. Dərslərindən əla qiymət alsa da, ədəbiyyat və tarixə xüsusi maraq göstərmişdir. Göründüyü kimi, şairin doğulub boya-başa çatdığı ədəbi mühit onu şeirə, saza vurğun etmişdir. Tarixi

həqiqətləri araşdırmaqda və cəsarətlə qələmə almaqda əsil vətəndaşlıq mövqeyi, prinsipiallıq göstərən N.Həsənzadənin çoxşaxəli yaradıcılığı məhz öz axarını xalq yaradıcılığından aldığı üçün geniş məzmunlu və dərin mənalıdır.

N.Həsənzadənin müxtəlif illərdə yazdığı pyeslər, poemalar, şeirlər ədəbiyyatımızın yüksək bədii nümunələri sırasında durmağa layıqdır. Şairin sevgi şeirləri təkrar olunmaz və bənzərsizdir. Çünki şair öz yaşadığı sevgi dastanını öz əlləri və ürəyi ilə qələmə almışdır. N.Həsənzadənin sevdiyi və ailə həyatı qurduğu Sara xanımla birgə yaşayışının qayğısız çağlarına həsr etdiyi şeirlər xoş əhval doğurursa, yarı və yarısını itirdikdən sonra dərin kədər və acılarını qələmə aldığı misralar ürək dağladır, qəlb yandırır.

Adını xəbər aldı
qadınlardan bir nəfər,
Sonra qabaq cərgədən
səs eşitdim: bəxtəvər!

Lakin bu bəxtəvərlik uzun sürmür. “Özü-özünü” bəxtəvərliyə salan şair bunun səbəblərindən birini də inanclara əməl etməməsində görür:

Düz çevirib o axşam,
üzərlik yandırmadıq.
Gözə gətirdim səni
heç sirrinə varmadıq.

Gərək gizli saxlasın
insan məhəbbətini.
Gör harda biz unutduq
bizim el adətini.

“Qoymaram” şeirində N. Həsənzadə Nəbatinin dillər əzbəri olmuş şeirinə nəzirə olaraq, xəstə Sara xanımın adından yazdığı bayatıda Xançobanı Nərimanla, Muğanı xəstəxana ilə əvəz edir və dərini yanğı ilə qələmə alır:

Gedin deyın Nərimana
sıxır onu xəstəxana.
Xəstəxana batıb qana,
aparır sellər Saranı,
ağlasın ellər Saranı.

“Yoxdu” rədifli şeirində də şair atalar sözüne müraciət edir və insanın şəfa tapmasında ruh yüksəkliyinin vacib amil olduğunu vurğulayır ki, bu fikir də xalq təbabətindən, fikir və düşüncəsindən qaynaqlanır:

“Xəstə yox, xəstədi xəstəyə baxan”-
atalar sözünün əvəzi yoxdu.
Təbiət gücsüzdü, həkim köməksiz,
kimin ki, yaşamaq həvəsi yoxdu.

Nəriman Həsənzadə vətəninə, xalqına, torpağına bağlı sənətkardır. Bu bağlılıq onun Azərbaycanın tarixi ilə bir sıra sambalı əsərlərində özünü qabarçıq bürüzə verir. Təsadüfi deyil ki, görkəmli akademik Nizami Cəfərov xalq şairini şeirləri ilə orijinal yaradıcılığa malik qələm sahibi, tarixi poemaları, dram əsərləri, publisistik məqalələri ilə araşdırıcı, tarixçi, elm adamı, Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasında misilsiz xidmətləri ilə səfir, dövlət xadimi kimi təqdim edir. N.Cəfərov yazır: “Azərbaycan xalqının ictimai həyatında elə bir mühüm hadisə olmamışdır ki, N.Həsənzadə ona biganə qalsın”. (6,48)

Vətən müharibəsi, xalqımızın azadlığı uğrunda mücadiləsi şairin yaradıcılığında qırmızı xətlə keçir. “Şəhidlər xiyabanı”, “Qanlı kitab”, “İtkin düşünlərin yeri bilinmir” şeirləri xalqımızın haqq səsinin ucaldılmasında şair qəlbinin harayı və qəzəbidir. Bir də ürək göynətiləri var ki, şair bu sızıltıları, ağrıları “Cəbhə bayatıları”nda oxucuya təqdim edir:

Ay dağlar, ulu dağlar,
Kəsdiniz yolu dağlar.
Əvvəl çeşməli-sulu,
İndi qorxulu dağlar.

Şairin söz cəbhəsi Gəncədən, Ağdamdan, Xocalıdan, Bərdədən, Qubadlıdan keçir, ancaq paytaxt şəhəri Bakını da unutmur, onu da başqa mənada yadlara satılmış kimi təqdim edir:

Deyirəm ayıb çıxır,
Demirəm hayıf çıxır.
İrandan tacir gəlib,
Bakıya sahib çıxır.

Çünki, şairin təbi ilə desək “dükanda dünya satanların dünyadan xəbəri yox” dur, çünki idarəetmədə “başlar ayağa”, “ayaqlar başa” keçir. Şeirlərini oxuduqca adama elə gəlir ki, şairin bədii sözünün gücü daşı dəlib keçər, o söz güllədən iti, qılıncdan kəsərlidir. Və bu sözün ən böyük sirri onun, yəni müəllifin yaşadığı mənalı ömür, özünü həsr etdiyi ideal insan obrazıdır. Bu insan nələri görmüş, qəlbində, ruhunda nələri yaşatmışdır? N.Həsənzadə şeiriyyətinin məna və məntiq yükü heç də asan keçməyən bir şair ömründədir:

Mən bal yedim dadı zəhər,
Gülüş gördüm yarı qəhər.

Mən yas gördüm gülürdülər,
Mən toy gördüm yas qarışıq.

Dilin sadəliyi, el-oba danışığına yaxınlığı N.Həsənzadə poeziyasını daha oxunaqlı, daha cəlbədicə edir. “Sənə qurban”, “gülüm, gülüşüm mənim”, “saçı-sapsarı qızıl”, “üzü-gümüşüm mənim” kimi obrazlı bənzətmələr aşiq yaradıcılığından süzülüb gələn sevgili və sevdalı yar oxşamalarına bənzəyir.

N.Həsənzadə ictimai-siyasi fəaliyyəti, bənzərsiz çoxşaxəli yaradıcılığı ilə çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Vətən, torpaq eşqi ilə ürəyindən qələminə süzülüb gələn axarlı-baxarlı, saf və duru misraları onu şərəflə yaşadır, sevdilir, yaşadacaq və sevdiləcəkdir. “Məni bayraq kimi tutun yuxarı” deyən şairin bu xalqın bayraqdarı olmağa haqqı çatır!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmməd Araz Seçilmiş əsərləri I cild Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 224 səh.
2. Məmməd Araz Seçilmiş əsərləri II cild Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004
3. Vikipediya: Məmməd Araz
4. Nəriman Həsənzadə Seçilmiş əsərləri Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004, 336 səh.
5. Nəriman Həsənzadə Seçilmiş əsərləri I cild Bakı, “Prometey” nəşriyyatı, 2010 50,75 ç.v
6. Nəriman Həsənzadə “Tariximiz, taleyimiz” Bakı, “Elm və həyat” nəşriyyatı, 2002, 238 səh.

Фольклорные мотивы в современной поэзии

Аннотация

Азербайджанский фольклор является показателем национально-духовного наследия нашего народа. Наша современная поэзия, олицетворяющая многолетнюю культуру – это осмысленный и содержательный подъем, дошедший до наших дней.

Говоря о современной литературе имеется ввиду общая характеристика образцов художественного творчества, охватывающая определенный период.

Затрагивая фольклорные мотивы в нашей современной поэзии, вспоминаются стихи ряда поэтов. Среди них мы можем указать народных поэтов Маммед Араза и Нариман Гасанзаде. Маммед Араз и Нариман Гасанзаде благодаря своей общественно-политической деятельности и неповторимому многогранному творчеству являются выдающимися представителями современной азербайджанской поэзии.

Народные поэты Маммед Араз и Нариман Гасанзаде являются прекрасными знатоками и певцами нашего фольклора. Многогранное творчество Наримана Гасанзаде, проявившего принципиальность и подлинную гражданскую позицию в изучении и отважном изложении исторических реалийполучило свое продолжение именно с народного творчества.

Любовь Маммеда Араза к родине, бесконечная любовь к Азербайджануявляются основой его поэзии, как и у многих его современников. Поэмы и стихи, написанные в разные годы Маммедом Аразом и Нариманом Гасанзаде, являются высокохудожественными образцами нашей литературы.

Ключевые слова: поэзия, Маммед Араз, Нариман Гасанзаде, фольклор, мотив, современность

Folklore motifs in our contemporary poetry

Summary

Azerbaijani folklore is an indicator of the national and spiritual heritage of our people. Our contemporary poetry, which embodies a perennial culture is a meaningful rise that has reached our difficult and successful day.

By contemporary literature, we mean the general characteristics of works of art that actually cover a certain period.

In our contemporary poetry, the poems of a number of poets are remembered by touching on folklore motifs. Among them we can mention folk poets Mammad Araz and Nariman Hasanzade. Mammad Araz and Nariman Hasanzade were among the most prominent representatives of contemporary Azerbaijani poetry with their socio-political activities and unique multifaceted creativity.

Folk poets Mammad Araz and Nariman Hasanzade are great connoisseurs of our folklore, as well as high-level singers. Mammad Araz's love for his homeland and endless love for Azerbaijan, like many of his contemporaries is the lifeblood of his poetry. Poems and poems written by Mammad Araz and Nariman Hasanzade in different years are among the highest artistic examples of our literature.

Key words: poetry, Mammad Araz, Nariman Hasanzade, folklore, motif, contemporary

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Leyla Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TƏRGÜL ƏLİZADƏ
Bakı Mühəndislik Universiteti,
Bakı, Azərbaycan
thasimova@beu.edu.az

BRİTANIYA MƏTBUATI VƏ ONUN TARİXİ

Xülasə. Britaniya mediası özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. İstər qəzet mətbuatı, istərsə də televiziya kanalları tarixən inkişaf etmişdir. Müasir dövrdə də Britaniya mediasını səciyyələndirən xüsusiyyətlər çoxdur. Britaniya mətbuatı əlverişsiz bir dövrdə, 17-ci əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır. Uzun illər xəbər başlıqları yalnız xarici məsələlərə toxunmuşdur. 1691-ci ildən sonra məlumatların ötürülməsi sisteminin inkişafı sayəsində gündəlik nəşrlər daha asan oldu. Texnologiyanın inkişafı, çap texnikasında inqilab qəzetlərə bilavasitə təsir etdi. Nəqliyyat və kommunikasiyanın sürətli inkişafı da bu inkişafa öz töhfəsini verdi. 1814-cü ildə buxarla işləyən ikitərəfli çap maşını Londonda The Times qəzetində istifadə olundu. Bu vasitə ilə saatda 5000 nüsxə məhsul əldə olundu. Artan hasilat əsrin ortalarına qədər The Times nəşrlərini 5000-dən 50000-ə çatdırdı. Sənayə inqilablarının baş verməsi ilə bütünlükdə cəmiyyətdə müxbirlərin sayını artırdı. 1855-ci ildə damğa rüsumunun ləğvi ilə müstəqil mətbuat inkişaf etdi. II Dünya Müharibəsindən sonra qəzet hasilatında radikal dəyişikliklər qəzetlərin yazılışında, redaktəsində və çapında yeniliklərə səbəb oldu. Məqalə Britaniya medianın tarixi inkişafına nəzər salır. Həmçinin müasir Britaniya mediası və onun səciyyəvi cəhətləri haqqında ümumi məlumat verir.

Açar sözlər: tabloid, “məşhur qəzetlər”, broadsheet, “ciddi qəzetlər”

Britaniyada hər gün yüzlərlə qəzet nəşr olunur. Qəzetlər britaniyalıların həyatında vacib rol oynayır. Britaniyada adambaşına hər gün bir neçə qəzet satılır. Hər bir qəzetin mündəricatı və tərtibatı oxuculara təsir etmək potensialına malikdir. Ən çox satılan qəzetlərə misal olaraq *Sun*, *Daily Mirror*, *Daily Mail*, *Daily Ekspress*, *Daily Telegraph* qəzetlərini göstərə bilərik. Onlar uzun illər öz oxucularını siyasi və mədəni həyatdakı vacib məsələlərlə bağlı həvəsləndirməkdə, məlumatlandırmaqda, hiddətləndirməkdə vacib rol oynayırdılar. Bu qəzetlərin çoxu tabloid adlanır.

Qəzetlər tarixən Britaniya mədəniyyətini formalaşdırmışdır. İcma, sinif və ya xidmət etdikləri oxucu kütləsinə əsasən elit və məşhur qəzetlər arasında fərqlər göstərilmişdir. Qəzetlər adətən cəmiyyətin elit təbəqəsini, yəni ziyalı və güc sahibi olan zəngin şəxsləri nəzərə alaraq yazılmışdır.

Ümumilikdə Britaniya qəzetləri iki fərqli növə bölünürlər. Birinci kateqoriyaya “daha ciddi və intellektual qəzetlər” (bu qəzetlərə adətən “broadsheet” adı verilir) aiddir. Digər qrupa isə tabloid, yəni “məşhur qəzet” adı verilmişdir.

Tabloidlər daha çox məşhurların həyatını əks etdirir. Tabloidlər əsasən şəkillərə əsaslanır. Bunlara “məşhur” qəzetlər deyilir və iki qrupa ayrılırlar: “red top” və “middle market” gündəlik qəzetlər. “Red top” qəzetlərə *Sun*, *Daily Mirror* və *Daily Star* kimi qəzetləri göstərmək olar, Onların adları qırmızı hərflərlə ilk səhifədə əks olunur. Bu cür qəzetlər siyasi və beynəlxalq xəbərlərdən bəhs etsələr də, məşhurların dedi-qodusu və skandalları ilə məşhurdurlar. Onların dili sadədir və digər qəzetlərə nisbətən daha çox şəkilləri əks etdirirlər.

“Middle market” qəzetləri vacib xəbər hadisələrinin işıqlandırılması ilə bərabər həm də əylənməyi sevən oxuculara xidmət edən qəzetdir. *Daily Mail* və *Daily Express* qəzetlərini bunlara nümunə göstərə bilərik.

Broadsheet qəzetlərə mətnlərə əsaslanan, keyfiyyətli qəzetlərdir. Tarixən broadsheetlər geniş cədvəl formasına malik olduqları üçün belə adlandırılmışlar. Sonralar onlar da kompakt, daha yığcam formada nəşr olundular. *The Independent* və *the Times* ilk dəfə bu qaydaya riayət edən qəzetlər olmuşdurlar. *Guardian* “Berliner” formatda çap olunmağa başladı. Onun ardınca *The Observer* qəzeti bu yolu izlədi. *Guardian* və *Observer* qəzetləri 2018-ci ildən bəri tabloid formatda çap olunurdular. Format dəyişikliyi olsa da, bu qəzetlər hələ də broadsheets formatında qalmışdılar.[1]

Əsas broadsheet qəzetləri *Times*, *Telegraph*, *Guardian* qəzetləridir. Broadsheet qəzetlər daha zəngin xəbər mündəricatına malikdir, bahalı və az sayda çap olunurlar. Onların yazı tərzində də tabloidlərdən fərqlənir. Tabloidlərdən fərqli olaraq uzun cümlə və paraqraflara sahibdirlər. Burada bir çox məqalə üzərində araşdırma aparılır. Broadsheet qəzetlər 18-ci əsrdə Britaniya hökuməti tərəfindən səhifə sayına görə qəzetlər üzərinə vergi tətbiq olunmasından sonra işıq üzünə çıxmışdır. Oksford Açıq Tədris sahəsi üzrə Kath Bates bildirir ki, çox az insan broadsheet saylarına qoyulan standartlar formatını oxuya bildikləri üçün onlar indi aristokrat və daha zəngin biznesmenlər ilə əlaqələndirilir. Hətta günümüzdə bu qəzetlər daha çox məlumatların toplanmasında və çatdırılmasında dəqiq yanaşırlar, çünki bunları oxuyanlar məqalələrin mahiyyətinə varırlar.[2, 35]

Tabloidlər isə həcmnin kiçikliyinə görə daha qısa və yığcam məqalələrə yer verirlər. Tabloidlər 19-cu əsrin lap əvvəllərində çap olunmağa başladılar. Bir qayda olaraq, 11 mm × 17mm həcmdə olurlar və adətən 5 sütundan az olurlar. Bir çox şəhər sakinləri tabloidlərə üstünlük verirlər, çünki onları daşımaq asandır və ictimai nəqliyyatda oxumaq olur. Tabloid sözü daha sonralar skandallar, cinayət planları, məşhurların xəbərləri ilə sinonim olmağa başladı. Mənfi rəylər çox hörmət edilən qəzet saylarının və jurnalistləri sıxışdırdılar. [4]

Həm tabloidlər, həm də broadsheet qəzetlər gündəlik çap olunurlar, lakin əlavələri Bazar günü nəşrlərinə aiddir. Burada mədəniyyət, həyat tərzində və maliyyə ilə bağlı məqalələr çap olunur.

Hal-hazırda bu qəzetlər onlayn formatda əlçatandılar. Bu o deməkdir ki, bu qəzetlər daha çox mündəricata sahibdirlər. Qəzetlər əsasən onlayn formatda pulsuz

olsalar da, *the Times* qəzeti mündəricatı oxucuları üçün ödənişli etmişdir. Son zamanlar, *the Independent* qəzeti ancaq onlayn formatda fəaliyyət göstərən qəzetlər sırasına daxil olmuşdur.[5]

Britaniya qəzetlərinin tarixi 17-ci əsrdə ardıcıl nəşrlərin yaranması ilə inkişaf etmişdir. Broadsheet qəzetlərin tarixi 18-ci əsrə dayanır. 18-ci əsrin sonu və 19-cu əsrin əvvəllərində adi insanların problemlərini əks etdirən, vacib siyasi məsələlərə toxunan qəzetlər çap olunmağa başladı.[3]. Səbəbləri aydın olmasa da, görünür Britaniya hökuməti 1712-ci ildə qəzetlər üzərinə səhifə sayına görə vergi qoymuşdur. Bununla üzləşən nəşriyyatçılar səhifə sayını azaldaraq qəzetləri daha böyük etdilər. Bundan əvvəl, qəzetlər ya döyüş ya da milli faciələri əks etdirmək üçün hərdən bir çap olunurdu.

18-ci əsrin sonlarında dünyanın hər bir tərəfində qəzetlərin inkişafında böyük irəliləyiş göründü. Britaniyada 1771-ci ildə Parlament jurnalistlərə hadisələri məruzə etmək hüququnu verdi və 1788-ci ildə *The Times* qəzetinin əsası qoyuldu. Dövlət senzurasının yüngülləşdirilməsi nəticəsində 18-ci əsrdə də qəzet nəşrləri çoxalmağa başladı. 1815 və 1850-ci illərdə texnoloji irəliləyişlər nəticəsində Sənayə İnqilabı baş verdi və *Times* qəzeti çap dövriyyəsinə 10 qata çıxdı. Qəzet tezliklə əsas mətbuat nümunələrindən birinə çevrildi. *The Times* qısa zaman ərzində ən böyük qəzetlərdən birinə çevrildi, ancaq digər qəzetlərin meydana çıxması ilə rəqabət mühiti yaranmışdır.

19-cu əsrdə Britaniya mətbuatı qızıl əsrini yaşadı. Britaniya mətbuatı əsrlər boyunca dəyişikliyə məruz qalmışdır. 19-ci əsrin sonlarında qəzetlər parlament və məhkəmələr haqqında xəbər ötürmək hüququna sahib oldular. 1821-ci ildə Britaniya mətbuatı tədricən məşhur və sensasional tərzdə inkişaf etmişdir, ancaq ən çox diqqət çəkən məqam 1855-ci ildə damğa rüsumunun ləğvindən sonra olmuşdur. Bu qanundan əvvəl elanlar üzərinə qoyulan verginin ləğvi və daha liberal mühit qəzetlərə milli marağın yaranmasına səbəb olmuşdur. Liberal islahatlar, ağır vergilərin ləğvi, artan şan-şöhrət səbəbindən qəzetlərin qiymətləri aşağı düşdü və əhali arasında oxuculuq qabiliyyəti artmağa başladı. Bir penni dəyərində olan *Daily Telegraph* həmin ərəfədə dünyanın ən böyük qəzeti olmuşdur. Daha sonralar 1868-ci ildə Mətbuat Birliyi yarandı və ucuz qəzetlərin yayılmasına və inkişafına şərait yartdı. Eyni zamanda Reuters müxbirlərin sayına görə inkişaf etmişdir və qəzetləri ucuz, xarici xəbərlərlə təmin etmişdir.

1861-ci ilə qəzetlər də daxil olmaqla, vergi və rüsumların ləğvi qəzet qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur və bu geniş miqyaslı çapa şərait yaratmışdır. 1861-ci ilə qədər *Daily Telegraph* qəzetinin gündəlik satışı *Times* qəzetindən iki dəfə çox, yəni 130000-ə çatmışdır. 1877-ci ilə qədər dünyada ən çox tirajə sahib olan qəzet *Telegraph* olmuşdur. Bu çox qiymətli qəzetlərdən olmuşdur, qəzetin yarısından çoxu Parlamentdə baş verənlərdən bəhs edir.

Yeni texnologiyanın inkişafı da çap texnikasının inkişafına müsbət təsir göstərdi. Çap texnologiyasında yeniliklər həftəlik dərc olunan qəzetlərə tələbatı artırdı. 1814-

cü ildə Londonda buxarla işləyən ikitərəfli çap maşını *the Times* qəzetində istifadə olunmağa başladı. Əsrin ortalarına doğru bu faktorun təsirindən çap sayı 5000-dən 50000-ə qədər artmışdır.

Qəzetlərin məzmunu kommunikasiyanın da sürətlənməsinə gətirib çıxardı. Bu səbəbdən uzaq məsafələrdən telefon vasitəsilə məlumatların ötürülməsinə və ya dənizdə quraşdırılan kəbellər vasitəsilə hətta uzaq ölkələrlə də əlaqə yaratmaq mümkün olmuşdur.

Əsrin sonlarına yaxın Britaniyada məşhur qəzetlər özəlləşdirilməyə başlandı. Öz rütbəsi və mətbuata davamlı təsiri ilə seçilən Britaniya mətbuat baronlarından hesab edilən Alfred Hamsworth-un (sonralar Lord Northcliffe) varlanması ilə bu proses daha da geniş vüsət aldı. Müxtəlif illərdə o, *the Daily Mirror*, *the Mirror*, *the Times*, *the Observer* kimi qəzetləri ələ keçirdi.

Tabloid jurnalistikası sensasiyalı jurnalistika növüdür. Adi qəzetlərin yarısı həcmində olan kiçik qəzet formatından öz adını götürmüşdür. Ümumiyyətlə isə tabloid sözünün mənşəyi müzakirəlidir. Ən uyğun izahat belədir ki, sözün mənşəyi “tablet”, yəni sıxılmış dərman vasitələrinin istehsalıdır. Tabloid sözü “tablet” və “alkaloid”, yəni tabletkaların nişanı sözlərini birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bir neçə illər ərzində sıxıla bilmə mənası digər tərkib və fəaliyyətlərə də aid olunmağa başladı. Məsələn, yeni tərzdə məruzə olunan xəbərlər daha sadə və yığcam formada yerləşdirilməyə başlandı.

Texnoloji yeniliklər və artan şən-şöhrət qəzetlərin inkişafında daha bir irəliləyişə səbəb oldu. Kütləvi maariflənmə 19-cu əsrin sonlarına doğru *Daily Mail* qəzetinin yaranmasına gətirib çıxardı. Qəzet orta sinif təbəqəyə məxsus oxuculara ünvanlanmışdır.

20-ci əsr Britaniya qəzet tarixində böyük era hesab olunur. Ölkənin hər bir tərəfində yeni qəzetlər yaranmağa başladı. Bir çox şəhərlər həftəlik nəşr olunan qəzetlər çıxardılar. Məsələn, həmin ərəfədə Britaniyanın ən məşhur qəzeti *the Guardian* hesab olunur. *The Times* da güclü qəzetlər içərisindədir. 1901-ci ildə İngiltərədə *Daily Mail* qəzetinin ixtiraçısı *New York World* 1901-ci sayını redaktə etmək üçün dəvət olunmuşdur. O həm də öz nəzəri biliklərini də yoxladı və yığcam qəzetlərin həm yazıçı, həm də oxucu üçün vaxt baxımından faydalı, sərfəli olduğunu gördü. İki il sonra Hamsworth Britaniyada *Daily Mirror* qəzetini yaratdı və bununla da tabloid qəzetlər rəsmi olaraq yarandı. Geniş kütləyə müraciət edərək bu qəzet daha çox cinayət hekayələrini yazmağa başladı. Hamsworth tabloid konsepsiyası ilə qəzetlərin ölçüsünün azalmasına istinad etmir. Əksinə, çap olunan hissəni azaltmaq və daha sərfəli olan qısa hekayə, paraqraf və sadə cümlələrlə doldurmaqdır. *The Mirror* qəzeti digər qəzetlərdən daha çox şəkillərə malikdir və qəzet öz hekayələrini daha yığcam və oxunaqlı tərzdə çatdırır. 1909-cu ildə qəzet hər gün milyonlarla nüsxə satırdı. Tezliklə yeni tabloidlər olan *Daily Sketch* və *Daily Graphic* də Hamsworth-un ideyasını oğurladı. Hamsworth-un əsas ixtirası 1896-cı ildə *the Daily Mail* qəzetini çap etdirmək olmuşdur. Gün ərzində qəzet 500000 nüsxə satmışdır. .

Müharibədən sonrakı dövrdə Britaniya mətbuatı geniş miqyaslı nəşrləri ilə yadda qalmışdır. Öz qəzetlərinə sponsorluq edən siyasi partiyalar bu mübarizəyə davam gətirmədilər və ard-arda bağlandılar. Milyonlarla satışa sahib olan qəzetlər isə daha maraqlı həyat hekayələrinə sahib, detallı idman xəbərlərini yayımlayan qəzetlər olmuşdur. Ən çox məşhurlaşan qəzet isə the Times olmuşdur. Onun ardınca *Daily Telegraph* gəlmişdir. 20-ci əsrdə Britaniya mətbuatı pul qazanmaq və öz auditoriyasını genişləndirmək istəyən az sayda zəngin baronlar tərəfindən idarə olunmağa başladı. Bir çox qəzetlər idman və digər məsələləri əhatə edən nəşrlərin sayını çoxaldaraq daha maraqlı və məşhur qəzetlərə çevrildilər. Çap sayına görə Britaniya qəzet mətbuatında 20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində tabloidlər üstünlük təşkil edirdi. 2020-ci illərin ortalarında 5 milli gündəlik qəzetlər (*Daily Express*, *The Daily Mirror*, *Daily Star*, *Daily Mail*, *The Sun*) və onların Bazar günü nəşrləri təxminən 10 milyon tirajda çap olundu. Baxmayaraq ki, onların əsas diqqəti nə siyasi mövzular, nə də xəbər başlıqları deyildi. Milli əyləncə idi. [6]

Daily Mail qəzetinin formatı, “məşhur qəzet” texnikasından istifadə etmək cəhdi ilk olaraq Bazar günü nəşrlərində istifadə olunmağa başladı və hər gün milyonlarla sayda qəzet nəşr olunurdu. Böyüyən məşhur qəzet bazarı *Mail* qəzetinin uğurlu formulası ilə daha da inkişaf etdi və burada əlaqələndirilən dedi-qodu başlıqları və maraqlı doğuran hekayələr başlıqlarla 1900-cü ildə çapdan çıxan *Daily Express* qəzetində ifadə olundular. 1930-cu illər ərzində redaksiya işlərindəki yeniliklərin ikinci dalğası sol qanad *Daily Herald* qəzetinin yenidən başlaması ilə biruzə verdi. Qəzet tezliklə maraqlı doğuran və birdən birə şəkillərdən və elanlardan çox istifadə etməyə başladı. Orta sinfi hədəf alan *Mail* qəzetindən fərqli olaraq *Herald* qəzeti pərakəndə işçi sinfinə yönəlmişdir. 1930-cu illərdə *Daily Mirror* qəzetinin yenidən ixtira olunması ilə ilk dəfə tabloid tərzində tanınan qəzet oldu. Danışq dili və bold formatında başlıqları böyük sensasiya ilə qarşılandı. *Mirror* qəzetinin döviyyəsi yavaş-yavaş artdı və 1949-cu ildə Britaniyanın ən məşhur qəzeti oldu. Ən sonuncu redaksiya yenilikləri dalğası 1970-ci illərdə oldu. *The Sun* qəzetinin 1969-cu ildə Robert Murdoch-un rəhbərliyi ilə çapdan çıxması ilə proseslər sürətləndi. Sensasional tərzdə məşhurların hekayələrinin yayımlanması, qəzetlərin ən səviyyəli qadın modellərin şəkillərini dərc etməsi ənənəyə çevrildi. 1978-ci ilə qədər *Sun* qəzeti əhali arasında ən çox satılan qəzet olmuşdur. 4 milyon çap sayına çataraq və daha az uğur qazanmış *Daily Star* qəzetini təqlid etməyə başladı.

Yeni sənaye işğalları nəticəsində jurnalistlər artıq qəzetləri yazma, redaktə etmə və hər bir nüsxəsini çap etmə bilirdilər. Bir çox sayda müxbirin işə qəbul olunması ilə aylarla işyerlərindən kənarında vəzifələrini icra edir, daha sonra xəbər agentliklərinin formalaşmasına təsir göstərdi. Bu çür genişlənmələr daha sonralar Reuters xəbər agentliyinin yaranmasına gətirib çıxardı. Reuters xəbər agentliyi xarici teleqramların mətbuata daxil olmasına, Britaniya İmperiyasının dünyanın geniş hissəsinə yayılmasına səbəb oldu.

Məşhur qəzetlər oxucuların həyatlarına birbaşa təsir etməyə yönəlmiş mövzular üzrə kampaniya aparmağa başladılar. Məsələn, həyat standartları və təhsil eyni zamanda parlaq və əlçatan dildə güclü siyasi mövzular nümayiş etdilər. Mətbuatın siyasi partiyalara dəstəyinin dəyişdiyini əks etdirən dörd əsas mərhələ var. 1930-cu illərə qədər davam edən birinci mərhələ *Mail*, *Ekspress* kimi sağ qanadı dəstəkləyən qəzetlərin hakim olduqları mərhələdir. 1930-cu illərdən başlayaraq *Daily Herald* qəzetinin yenidən başlaması və *Mirror* qəzetinin ixtirası ilə sol qanad fikirləri daha da məşhurlaşmağa başladı. Bundan sonra orta əsrin islahatları və yenidən qurmaları gündəmə gəldi. 1970-ci illərdə üçüncü mərhələ başladı. Murdoch-un *Sun* qəzeti sağ qanada keçidi sürətləndirdi. Qəzet mətbuatı Marqaret Thatcher-in hakimiyyətə gəlməsində böyük uğur qazandı. Nəhayət, Tony Blair-in qəzetləri öz tərəfinə çəkməsi və İşçi partiyasının sol qanad ünsürlərini məhv etmək təklifi 1990-cı illərdə daha orta mövqe tutmağa gətirib çıxardı. Bu mövqe birinci növbədə Tony Blair-in mənfəətinə oldu. Qəzetlər ön səhifələrində “Blair kicks out Lefties” yəni “Blair solçuları kənarlaşdırdı” şəklində başlıqlar sərgilədilər. Bu yanaşmalardan sonra David Cameron Mühafizəkarlar partiyasının xeyrinə yazılar yazmağa davam etdi. 1980-ci illərdə isə qəzetlər məşhurların dəbdəbəli həyat tərzinə ictimai marağı yüksəltdilər. Eyni zamanda, sərvət fırldaçıları kimi tanınanlara da hücum etməyə başladılar. Bu fərdi mədəniyyəti də inkişaf etdirdi. Burada kollektivizm həm köhnə dəbli, həm də narahat verici görünürdü. Qəzetlər həm oxucuların maraqlarını, vəziyyətləri ilə bağlı təhlükələr haqqında narahatçılıqlarını ehtifa edirdilər.

İstehlakçı jurnal olan “Which?” Britaniya milli qəzetlər içərisində etdiyi araşdırmasında göstərir ki, hansı qəzetlər xüsusi kateqoriya üzərindən çıxış etmişdirlər. Müqayisə keyfiyyətli qəzetlərdən daha çox məqalələrin sayına əsaslanmışdır. Daha çox məqalələr arasındakı fərqlər ortaya çıxarılır və hər bir kateqoriya üzrə təsnif olunur. Bu araşdırmalara əsasən *The Sun* TV haqqında məşhurların etdikləri barədə ən yaxşı xəbər ötürücüsü kimi tanınmışdır və oxucuları tərəfindən yüksək səviyyəli mükafatlara layiq görülmüşdür. *Daily Mirror* daha çox bəşəri xəbərlərlə gündəmə gəmişdir. Fəlakətlər, kral ailəsində baş verənlər barədə məlumatlarla öz oxucuları tərəfindən xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Daily Mail dini və insan maraqlarını əks etdirən xəbərlərlə gündəmə gəlmişdir. *Daily Telegraph* qanun və nizam-intizam haqqında xəbərləri ilə məşhurdur. Digər qəzetlərdən daha çox idman başlıqlarına yer verir. *The Times* isə siyasət və elm kateqoriyasında güclü rəqib olmuşdur. *The Independent* lap çox sayda nekroloqlar çap edən, siyasi cəhətdən müdafiəni təmin edən bir qəzet olmuşdur. *The Guardian* isə təhsil haqqında güclü tərəfdaş olmuş, ətraf mühit, sağlamlıq, siyasi rifah haqqında xəbərlər yayımlamışdır. Onun incəsənət, televiziya və radio haqqında yazıları çoxluq təşkil edir. *The Financial Times* isə şübhəsiz maliyyə, biznes və iqtisadiyyat sahəsində ən yaxşı kateqoriyaya malik olmuşdur. Onun sənayə və ticari birliklər haqqında da yazıları vardır.

Which? həm də Financial Times qəzetində çap səhvlərinin çox miqdarda olduğunu bildirir. The Guardian qəzeti isə hətta öz adı ilə bağlı da yazılış səhvi ilə gündəmə gəlmişdir. Bütün tabloidlər Britaniyanın mənzərəsini əks etdirən və xarici xəbərlərə daha az yer verməsi ilə tanınırlar. [7,26]

1950-ci illərin əvvəllərinə qədər əhalinin təxminən 85%-i hər gün qəzet oxuyurdu və Britaniya əhalisi adambaşına digər xalqlardan daha çox qəzet oxuyurdular. Buna görə də məşhur qəzetlər vacib və çox uğurlu hesab olunurdular. 20-ci əsrdə Britaniya sosial və siyasi həyatı milyonlarla insanın məlumatlandırılması və ətraf dünyanı dərk etməsinə şərait yaratdı. Tabloid əsri məşhur qəzetlərin əsas ictimai hadisələri necə təsvir etməsi, insanların və müəssisələrin şəxsi və sosial kimliklərini necə sərgilədikləri ilə bağlıdır.

The Mirror qəzetindən əvvəl Britaniyada digər tabloidlər *The Sun*, *The Daily Star* yarandı. Bu qəzetlər broadsheet qəzetlərində olan ənənəvi, ziyalı təbəqəyə ünvanlanan, dürüst xəbərciliyin əvəzinə “hamı üçün” prinsipini rəhbər tutmuşdur. Astrologiya, dedi-qodu xəbərləri, şəkillərdən istifadə etməyə başladı.

Tabloid qəzetlərin məşhurlaşmasından sonra Britaniyada bütün milli qəzetlər artıq tabloid həcmində çap olundu. 1971-ci ildə *Daily Mail*, 1977-ci ildə *Daily Express*, 2004-cü ildə *The Observer* və 2018-ci ildə *The Guardian* kimi broadsheet qəzetləri tabloid formatda çap olundular. Rəsmi hissə kiçik həcmli olduğundan şərnışinlər üçün daşımaq asan olmuşdur. Yeni ölçülər məzmunu və ya qanunauyğunluğa heç bir təsiri yoxdur. [7,19]

Nəticə. Britaniya mətbuatı hər bir dövrdə inkişaf etmişdir. Qəzetlər qlobal məsələləri müzakirə etmişdirlər. İstər tabloid, istərsə də broadsheet qəzetlər cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərini təfəssilatlı şəkildə işıqlandırmışdılar. Broadsheet qəzetlər daha çox xəbər materiallarına malikdir. “Sarı qəzetlər” dediyimiz tabloidlər isə daha çox elanlara üstünlük verir. Broadsheet-lərin tarixi 17-ci əsrə təsadüf etsə də, tabloid qəzetlər 19-cu əsrdə çap olunmağa başladı.

Ədəbiyyat:

1. Tony Rodgers, Differences between Broadsheet and Tabloid Newspapers. ThoughtCo. January 28, 2022, <https://www.thoughtco.com/broadsheet-and-tabloid-newspapers-2074248>
2. Kevin Williams, (2009) Read all about it! A History of the British Newspaper. Routledge. 320 p.
3. Jacci Howard Bear. The Origin of Tabloid. ThoughtCo. February 06.2020, <https://www.thoughtco.com/what-is-tabloid-1074542>
4. BBC: Newspapers. <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zps4qty/revision/1>
5. Daniel Gossel. Tabloid Journalism. <https://www.britannica.com/topic/tabloid-journalism>

6. Gary Huges. A History of the Broadsheet Newspaper. Historic Newspaper Ltd. December 14, 2021
7. Andreas H. Jucker. Social Stylistics. Berlin; New York. Mouton de Gruyter. 1992

Targul Alizada

BRITISH MEDIA AND ITS HISTORY

Abstract

British media owns special peculiarities. Either press media or television channels have historically developed. In modern era British media is characterized by special features. The British press made its debut—an inauspicious one—in the early 17th century. News coverage was restricted to foreign affairs for a long time. After 1691, improvements in the postal system made daily publication practical. New technology influenced newspapers both directly, through the revolution in printing techniques, and indirectly, through the rapid developments in transport and communications. In 1814, the steam-driven “double-press” was introduced at The Times in London, allowing an output of 5,000 copies per hour to 50,000 by the middle of the century. The higher output was a contributing factor in the rise of The Times’s circulation from 5,000. The creation of new industrial occupations in society as a whole was reported by a new set of newspaper reporters.

By the creation of new industrial occupations in society as a whole was reported by a new set of newspaper reporters. In 1855 when the stamp tax was abolished an independent press improved. After World War II, radical changes in newspaper production caused innovations in writing, editing and printing newspapers. The article envisages historical development of British media. Also, general introduction is given about British media in the article.

Keywords: tabloid, “popular newspapers”, broadsheet, “strict newspapers”.

ТАРГУЛ АЛИЗАДЕ

БРИТАНСКИЕ СМИ И ИХ ИСТОРИЯ

РЕЗЮМЕ

Британские средства массовой информации определяются своими особенностями. Исторически сложились либо пресса, либо телеканалы. В современную эпоху британские средства массовой информации характеризуются особыми чертами. Британская пресса дебютировала — неудачно — в начале 17 века. Освещение в новостях долгое время ограничивалось иностранными делами. После 1691 года усовершенствования почтовой системы сделали ежедневные публикации практичными. Новые технологии повлияли на газеты как напрямую, через революцию в технике

печати, так и косвенно, через быстрое развитие транспорта и связи. В 1814 году паровой «двойной пресс» был представлен в The Times в Лондоне, что позволило выпускать от 5000 до 50 000 экземпляров в час к середине века. Увеличение выпуска способствовало увеличению тиража The Times с 5 000 000 экземпляров. О создании новых производственных профессий в обществе в целом сообщала новая группа репортеров. О создании новых производственных профессий в обществе в целом сообщала новая группа газетных репортеров. В 1855 году, когда гербовый сбор был отменен, независимая печать улучшилась. После Второй мировой войны радикальные изменения в газетном производстве привели к инновациям в написании, редактировании и печати газет. В статье рассматривается историческое развитие британских средства массовой информации. Также в статье дается общее введение о британских средства массовой информации .

Ключевые слова: таблоид, «популярные газеты», широкоформатные газеты, «строгие газеты».

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: *fil.e.d. professor Azad Məmmədov*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AFAQ QARALI
Odlar Yurdu Universiteti
Koroğlu Rəhimov küç.13
Afaqqara@gmail.com

AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNİN TARİXİ İNKİŞAFI XÜLASƏ

Bilik ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi quruluşlarından asılı deyildir. Ona bütün cəmiyyətlərdə zəruri ehtiyac vardır. Bilik inkişafın mənbəyi kimi qəbul edilmişdir. Bəşər sivilizasiyasının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı bilavasitə təhsillə əlaqəlidir. Sistemləşdirilmiş bilik və bacarıqların məcmusunu təhsil ifadə edir. Təhsil bəşəri dəyər kimi birdən-birə formalaşmamışdır. Tarix boyu icmalar yaranmışdır. Cəmiyyət təşəkkül tapmışdır. Beləcə, sosial-iqtisadi tələblərin yerinə yetirilməsində müəyyən bilik və həyati bacarıqların əldə olunmasına ehtiyac yaranmışdır. Tədrisən də, müxtəlif istiqamətlər üzrə xüsusi təlim verən məktəblər yaranmışdır. Bu məktəblərdə həyata keçirilən təlimlər təhsil anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan təhsil sistemi də bu baxımdan qədim tarixə malikdir. Azərbaycanda dini və dünyəvi təhsil tədris olunmuşdur. Bu təhsil ya konkret şəxslərin adı ilə, ya da mədrəsə, məktəb tipli təhsil ocaqları ilə bağlı olmuşdur. Müasir dövrdə isə Avropa standartlarına uyğun təhsil sisteminin qurulması yolunda dövlət səviyyəsində xüsusi tədbirlər görülür.

Açar sözlər. təhsil, təhsil sistemi, dini təhsil, dünyəvi təhsil, mədrəsə və məktəblər.

Azərbaycanda pedoqoji fikrin, təlim-tərbiyə ənənələrinin yaranması tarixi min illər bundan əvvəl təsadüf edir. Qobustan və Gəmiqayadakı qayaüstü rəsmlər bu faktı təsdiq etməyə imkan verir. Qeyd etdiyimiz abidələrdə əks edilmiş təsvirlər həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların məşğul olduğu sahələri, fikir və düşüncələrini, təfəkkür tərzlərini nümayiş etdirirdi. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, bu rəsmlərin düşüncələrin yazılı formada ifadə edilməsi sahəsində ilk cəhdlər kimi sonralar həmin ərazidə yaz mədəniyyətinin yaranması və formalaşmasında əhəmiyyətli rol olmuşdur.

Tarixə nəzər saldıqda Azərbaycanda elmin və təhsilin inkişafının millətdən əvvəl birinci minilliyin başlanğıcında Manada mövcud olan yazı mədəniyyəti ilə əlaqəliliyini görmək mümkündür. Manna dövlətinin süqutu nəticəsində Midiya dövlətinin yaranmasından sonra elmin inkişafı, savada böyük əhəmiyyət verilməsi davam etdirilirdi. Arami, yəni Qədim Suriya əlifbasından istifadə edən Midiyalılarda yazılı ədəbiyyat və kitab mədəniyyəti də mövcud idi. Bu faktı e.ə. VI-V əsrlərdə yunan alimlərinin Midiya məqallarının təlimindən bəhrələnməsi, bir sıra roman və digər yunan mənbələri sübut edir.

Midiya dövlətinin iki yerə bölünməsi nəticəsində Atropatena dövləti yarandı. Atropatena dillərinin özünəməxsus dili, yazısı, adət və ənənəsi mövcud idi. Müstəqil Atropatena dövlətinin yaranması məktəb təhsilinin inkişafına müsbət təsir göstərərək həmin dövrdə Azərbaycanda dünyəvi elmlərin də inkişafına təkan verdi. Albaniya dövlətində isə xristianlığın yayılması eramızın ilk əsrlərindən yayılmağa başlaması və xristianlığın Qafqaz Albaniyasının rəsmi dövlət dini elan edilməsi nəticəsində Azərbaycanın şimal hissəsində alban-xristian məktəbləri yarandı. VII əsrin ortalarından başlayaraq, ərəb işğalları nəticəsində Albaniyanın müstəqilliyinə son qoyularaq Albaniya ərazisində islam dini yayıldı və Alban əlifbası ərəb əlifbası ilə əvəz olundu. İngilis şərqşünas alimi U.M.Uott “Orta əsr Avropasına islamın təsiri” kitabında bu mərhələyə yüksək qiymət verərək yazırdı ki, Şərq alimlərinin tədqiqatları olmasaydı, Avropada elm və fəlsəfə belə sürətlə inkişaf edə bilməzdi. (1, 18)

VIII əsrdən etibarən Azərbaycan ərazisində tədrisən müsəlman məktəbləri yayılmağa başladı. Azərbaycanda ilk müsəlman məktəbinin açılışı VIII əsrin birinci yarısından etibarən baş vermişdir. Məktəblər məscidlər kimi dövlətin və ya vəqfin vəsaiti hesabına saxlanılırdı. Şagirdlər məktəbdə “Quran”ın qiraətini mənimsəyir, onun düzgün yazılışını öyrənirdilər.

IX – XIV əsrlərdə Azərbaycandakı İntibah dövrü iki mərhələdən ibarət idi. Birinci mərhələ Abbasi xəlifələrinin fəaliyyəti ilə başlayaraq IX – XII əsrləri əhatə edirdi və bu dövrdə humanitar təhsil daha çox inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan alimləri müxtəlif ölkələrin alimləri ilə sıx əlaqə fəaliyyət göstərirdi. Bu faktı İbn Sinanın dəfələrlə Azərbaycan şəhərlərinə səfər etməsi, uzun müddət Həmədan şəhərində yaşayaraq burada “Tibb qanunları” əsərinin bir hissəsini yazması təsdiq edir. (2, 24)

İntibah dövrünün ikinci mərhələsi isə Azərbaycanda Elxanilər hakimiyyəti dövrünü, XII – XIV əsrləri əhatə edir. Bu dövr dəqiq elmlərin daha da güclü şəkildə inkişaf etməsi ilə səciyyələnir. Onu da qeyd etməliyik ki, XII – XIII əsr mədrəsələri orta əsrlər dünyasında ilk ali tədris müəssisələri idi ki, burada tələbələrə əqli, mənəvi və fiziki keyfiyyətlər kompleks şəkildə aşılanırdı. Bu elm müəssisələrində yetişən alimlərdən Şərqi böyük alimi Nəsirəddin Tusinin adını qeyd edə bilərik.

XVI –XVII əsrlərdə Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin sayının artması elmin inkişafına güclü təkan verdi. Coğrafiya, tarix, fəlsəfə, məntiq və qrammatika, ədəbiyyata aid bir sıra elmi əsərlər yaradıldı. Müsəlman ölkələrində təhsil və din anlayışları vəhdət təşkil etdiyini, təlim-tərbiyə müəssisələrinin bir qayda olaraq, məscidlərdə, dini müəssisələrin nəzdində yerləşdiyini də vurğulamalıyıq.

XVIII əsrdə yadelli işğalçıların fasiləsiz basqınları və arasıkəsilməz feodal çəkişmələri nəticəsində Azərbaycanda məktəb və maarif işlərində nisbətən durğunluq. XVIII əsrin əvvəllərində onlarla kitab və mədrəsəsi olan Şabran şəhəri bütövlükdə dağıldı, təhsil ocaqları məhv edilsə də, Şamaxı, Şəki. Quba, Naxçıvan,

Gəncə, Təbriz və sair şəhərlər mədəniyyət mərkəzləri olaraq qalırdılar. Bu şəhərlərə məxsus mədrəsələrdə Şərq sxolastikasından dərslər keçirilirdi.

XIX əsrdə “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələri nəticəsində Azərbaycan Şimali və Cənubi Azərbaycan olmaqla iki yerə bölündü. Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkibinə daxil edildi.

Çar Rusiyasının Azərbaycanda təhsilə aid keçirdiyi siyasətin məqsədi dövlət idarələrində işləyə biləcək qulluqçuların, yəni məmurların hazırlanmasına xidmət etməkdən ibarət idi. Yəni çarizmin bu siyasəti imkan vermirdi ki, imperiya daxilində yaşayan xalqların milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi, mədəniyyəti inkişaf etsin. Bu siyasətin istiqaməti sadəcə “çar ata”ya sədaqətli təbəələrin tərbiyə edilməsinə yönəlmişdi.

Ruslaşdırma siyasəti ilə yanaşı, gələcəkdə xristianlaşdırma siyasətinin də həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulurdu və çar Rusiyasının Azərbaycanda həyata keçirdiyi təhsil siyasətinin də mühüm istiqamətlərini təşkil edirdi.

Azərbaycan xalqını müstəmləkəçilik rejiminə alışdırmaq və xristianlaşdırmanı həyata keçirmək üçün təhsili ruslaşdırma siyasətinə tabe etmək vacib idi. Bu ideya millətin ruhuna, təfəkkür tərzinə zidd olsa da, həyata keçirilməsi üçün XIX əsrin 30-cu illərində Güney Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Avropa Rusiyasındakı məhəllə məktəbləri tipli qəza məktəblərinin ilkin layihələri meydana gəldi.

Çar Rusiyası 1829-cu və 1835-ci illərdə “Zaqafqaziya məktəblərinin əsasnaməsi”ni təsdiq etdi. Bu əsasnamədə qeyd edilirdi ki, əhali arasında rus dilini yaymaq, onlara ibtidai təhsil vermək məqsədilə Şuşa, Gəncə, Bakı, Naxçıvan və Şamaxıda qəza məktəbləri açıldı. Üç sinifdən ibarət olan qəza məktəblərinin birinci sinfi hazırlıq sinfi hesab edilirdi. İki yuxarı siniflərdə şəriət, rus dilinin qrammatikası, coğrafiya, tarix, hesab, həndəsə, yerli dillər, hüsnxət, rəsm və rəsmxət tədris olunurdu. Qəza məktəblərinin ənənəvi məktəblərdən fərqi o idi ki, qəza məktəblərində yeni üsullar tətbiq olunur, dünyəvi elmlər öyrədilir, əlifba təlimində səs üsulu əsas götürülürdü.

XIX əsrdə Azərbaycanda qadın təhsili sahəsində müəyyən addımlar atıldı. Onu qeyd etməliyik ki, azərbaycanlı qızlar üçüç təhsil ilk vaxtlar məhdud dairədə təşkil edilirdi. Yəni bu, o deməkdir ki, qadınlar üçün təhsil evlərdə xüsusi şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. 1848-ci ildə Şamaxıda Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin “Müqəddəs Nina”nın təşəbbüskarlığı ilə ilk rus qız məktəbi açıldı.

XIX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan təhsil tarixində xüsusi yer tutan kənd ibtidai məktəbləri yaranmışdı. 70-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanın kəndlərində də rus dilində təhsil verən kənd məktəbləri meydana gəldi. Kənd ibtidai məktəblərinin tədris planı şəriət, ana dili rus dili, hesab və hüsnxətdən ibarət idi.

60-ci illərin məktəb islahatı şəhər məktəblərinin yaradılması ilə nəticələndi. Bu məktəblərin məqsədi ondan ibarət idi ki, bütün təbəqələrə məxsus insanların uşaqlarına ibtidai, əqli və dini-əxlaqi təhsil verilsin. Bu məktəblər Azərbaycanda

fəaliyyət göstərən qəza məktəblərinin bazasında formalaşdırıldı. Şəhər məktəbləri Azərbaycanın ictimai – mədəni həyatında mühüm rol oynadı. Məktəbin məzunları mülki işlər üzrə müvafiq dövlət qulluğuna qəbul olmaqla yanaşı, müxtəlif ixtisas məktəblərinə daxil olmaq hüququ əldə edirdilər. Həmin məktəblərin nəzdində qısa müddətli pedoqoji kursların açılması azərbaycanlılardan müəllim kadrları hazırlığının başlanğıcını qoydu.

Qafqazda ilk müəllimlər seminariyaları 1871-ci ildə Kubanda, 1876-cı ildə Qori şəhərində fəaliyyətə başladı. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının əvvəlcə üç şöbəsi (rus, erməni, gürcü) var idi. 1879-cu ildə Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının nəzdində Azərbaycan şöbəsi fəaliyyətə başladı. Azərbaycanlı gənclər ibtidai məktəbdə ilkin təhsilini aldıqdan sonra seminariyada təhsillərini davam etdirirdilər. (3, 20)

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaqların böyük qismi ibtidai təhsildən kənar qalırdı. Qafqaz Tədris dairəsinin 1908-1912-ci il faktından göstərilir ki, 1898 -1908 – ci illərdə azərbaycanlı uşaqların artımı ibtidai məktəblərdə 0,4%, şəhər məktəblərində 4,2%, sənət məktəblərində isə 1,7% olmuşdu. (5, 73-74)

1914-1915-ci tədris ilində Azərbaycanda 21 ali ibtidai məktəb də fəaliyyət göstərirdi. Ali ibtidai məktəbdə təhsil müddəti 4 il idi və uşaqlar buraya 3-4 illik ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra daxil olurdular.

Bakıda dünyəvi elmləri öyrədən ilk Azərbaycan qız məktəbinin yaradılması Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adı ilə bağlıdır. Məktəbin rəsmi açılışı 1901 – ci il oktyabrın 7 – də baş tutmuşdur. Hacı Zeynalabdin Tağıyev qız məktəbi açmaqla yanaşı, yeni tipli təhsil ocaqlarını ərəb, fars, türk dillərində kitablarla, tədris vəsaiti və məktəb avadanlığı ilə təmin etmiş, onlara pulla yardım göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində təhsilin inkişafına mane olan ciddi problemlər Azərbaycan müəllimlərinin I və II qurultaylarında geniş müzakirə olunmuşdur.

Bu dövrdə rus-tatar məktəblərinin sayı azalmağa başlayırdı. Rus - müsəlman məktəblərinin sayı 1919-1920-ci illərdə 163-ə çatmışdır. O dövrlərdə Qafqaz müəllimlər məktəblərini bitirənlər say etibarilə azlıq təşkil edirdilər. Əksər kəndlərdə isə din xadimləri, o cümlədən mollalar müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olurdular. 1871 – ci ildən 1914 – cü ilədək keçən müddətdə Qafqaz müəllimlər məktəbini bitirib məktəblərimizdə dərs deyən azərbaycanlı müəllimlərin sayı 262 nəfər olmuşdur. (1, 300)

Sovet dövrü Azərbaycanın tarixində müəyyən mərhələ təşkil edir. Sovet təhsili dünyəvi biliklərin, fundamental elmlərin əsaslarını, uşaq üçün çox çətin də olsa, mürəkkəb proqramlar əsasında öyrətməyə çalışır, verilən informasiyanın həcminə görə hətta Qərb standartlarını arxada qoyurdu. Bu ən çox Qərbdəki sərbəstliyi və könüllüü icbariliklə əvəz etmək hesabına əldə edilirdi. Bununla yanaşı olaraq şagirdlərin və tələbələrin dünyagörüşü də icbari yolla ideoloji çərçivələrə salınırdı ki, bu da təhsildə ifrat Şərqiyyətin təzahürü idi. Əhalinin savadsızlığının tədricən aradan qaldırılması, təhsilin pulsuz olması, kütləvi xarakter

alması və sistem halında formalaşdırılması, təhsilin dünyəviliyinin təmin olunması məhz sovet dönəmi ilə bağlıdır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsil sistemimizdə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Prezident H.Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ölkədə ali təhsilin təşkili və inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Respublika Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatı Proqramının təsdiq edilməsi təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması baxımından çox əhəmiyyətli idi. “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 31 yanvar 2008-ci il tarixli sərəncam imzalanmışdır.

Azərbaycan təhsilinin keçdiyi inkişaf yolu minillikləri əhatə edir. Buna baxmayaraq müasir dövrdə təhsil sistemimizdə daim inkişafyönümlü qərarlar qəbul edilir və bu da nəticədə təhsilin, elmin inkişafına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 332 s.
2. Məmmədov Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrdə fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 1978, 204 s.
3. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. iki cildə, I cild. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2011, 296s.
4. Seyidov F.Ə. Azərbaycan müəllimlərinin hazırlanmasında Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının rolu. Bakı, 1960, Birləşmiş nəşriyyat, 120s.
5. Tağıyev Ə. Azərbaycanda məktəb tarixi. Bakı, Maarif, 1993, 116s.

Afag Garali

Historical development of the education system of Azerbaijan

SUMMARY

Knowledge does not depend on socio-political and socio-economic structures. It is needed in all societies. Knowledge is accepted as a source of development. The formation, formation and development of human civilization are directly related to education. Education is a set of systematized knowledge and skills. Education has not suddenly formed as a human value. Throughout history, communities have emerged. Society has been formed. Thus, there is a need to acquire certain knowledge and life skills in meeting socio-economic requirements. Gradually, special schools were established in various fields. The trainings conducted in these schools have given rise to the concept of education. The Azerbaijani education system also has an ancient history in this regard. Religious and secular education was taught in Azerbaijan. This education was associated either with the names of specific

individuals or with madrassas and school-type educational institutions. At present, special measures are being taken at the state level to establish an education system in line with European standards.

Key words : *education, education system, religious education, secular education, madrassas and schools.*

Афаг Гаралы

Историческое развитие системы образования Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Знание, не зависит от социально-экономических и социально-экономических структур, это необходимо во всех обществах. Знания, принимаются как источник развития. Появление, становление, и развитие человеческой цивилизации, напрямую связаны с образованием. Образование – это набор систематизированных знаний и умений. Образование не сформировалось вдруг, как человеческая ценность. На протяжении всей истории, возникали общины. Общество сформировалось, таким образом, возникает потребность и приобретение определённых знаний, и жизненных навыков при удовлетворении социально-экономических требований. Постепенно в различных районах создавались специальные школы, тренировки проводимые в этих школах, породили концепцию образования. Азербайджанская система образования в этом отношении также имеет древнюю историю. В Азербайджане преподавалось религиозное и светское образование. Это образование было связано либо с именами конкретных лиц, либо с медресе и учебными заведениями школьного типа. В настоящее время на государственном уровне принимаются специальные меры по созданию системы образования в соответствии с европейскими стандартами.

Ключевые слова: *образование, система образования, религиозное образование, светское образование, медресе и школы.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

Rəyçi: Dos. A. Səadət

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY TELMAN QIZI ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

nəzdində Regional Kollec

Şahsevənlər küçəsi 153, Gəncə 2003

gny.aliyeva@gmail.com

COYS KEROL OATSIN “QARA SU” ROMANINDA TARİXƏ ALLÜZİYA

Açar sözlər: çağdaş Amerika ədəbiyyatı, tarix, Kennedi, qadın, postmodernizm

Key words: contemporary American literature, history, Kennedy, women, postmodernism

Ключевые слова: современная американская литература, история, Кеннеди, женщины, постмодернизм

Çağdaş amerikan ədəbiyyatının diqqət çəkən yazıçılarından olan Coys Kerol Oats əsərlərində tez-tez realist Amerika ədəbiyyatı ənənəsini qotik fantastika ilə birləşdirərək təcavüz, istismar, intihar, alçaldılma, uğursuz evlilik, qadın problemi kimi ciddi mövzulara müraciət etmişdir. C. Oats müasir Amerika fantastika yazıçıları arasında Filip Rot və Toni Morrisondan sonra ədəbi üstünlük qazanmış yazıçılardandır. Daxili xaos hissini yaradıcı mənbə kimi istifadə edən yazıçı 1963-cü ildə ədəbi fəaliyyətə başlamış, “Onların həyatı”, “Qara su”, “Mən nə üçün yaşadım”, “Sarışın”, “Məhəbbət çarxı”, “Sevimli, qaranlıq, dərin: hekayələr” kimi kitabların müəllifi olmuşdur. Ədəbi fəaliyyətindəki nailiyyətlərə görə müxtəlif zamanlarda Milli Kitab, PEN/Malamud, Pulitzer, O. Henri mükafatlarına, Milli Humanitar Elmlər Medalı və Yerusəlim Mükafatına layiq görülmüşdür. 2016-cı ildə Amerika Fəlsəfə Cəmiyyətinə üzv seçilmiş C.K. Oats həm Amerika, həm dünya ədəbiyyatında zorakılığı detallı təsvir edən, tarixi faktları allüziya qismində əsərlərində canlandıran, qotik və fantastik motivləri çulğalaşdıran, həmçinin qadın problemini müasir prizmadan işıqlandırmağa çalışan müəlliflərdəndir. Yazıcının tədqiqatçısı Pol Zimmermenin fikrincə, “Xanım Oatsın əsas mövzusu ehtirasdır - ehtiras və onun insan taleləri üzərində irrasional gücü. Onun romanları qətl və qarmaqarışıqlıqla doludur - ehtiras və ağıl cinayətləri, iğtişaşlar, döyülmələr, fahişəlik və s. C. Oats sanki “belə şeylər Detroitdə hər gün baş verir” fikirlərini əsərləri ilə pıçıldayır” [1,s.16].

Tədqiqatçının fikrinə əsasən deyə bilərik ki, Oats real həyatdakı qətlərin və cinayətlərin ədəbi təsvirlərinə müraciət etdiyindən onun əsərləri müasir Amerika panoramasının bariz ifadəsidir. Məhz bu səbəbdən, yazıcının ədəbi nümunələri həm real, həm də uydurma hadisələrin araşdırılması üçün ən yaxşı seçim hesab olunur.

Tarixə xüsusi marağı olan yazıcının Çappakuiddik hadisələri diqqətini çəkdiyindən 1992-ci ildə bu hadisələri təsvir etdiyi “Qara su” əsərini yazmışdır. 1969-cu ildə Ted Kennedinin sərxoşluğunun və diqqətsizliyinin səbəb olduğu

avtomobil qəzasında həyatını itirən Meri Ko Kopeçnenin avtomobildə bağlı qaldığı və hər an ölümün yaxınlaşdığı anlardakı assosiativ düşüncələrini, hislərini təsvir edən C.Oats 2002-ci ildə verdiyi müsahibədə Ramona Kovala Meri Ko Kopeçnenin suda boğulmadığını izah edir: “O, avtomobildə sıxılmış vəziyyətdə qalıb. O, elə tələyə düşmüşdü ki, hava boşluğu var idi. O, suda boğulmamışdı. Nəticədə, o, havasızlıqdan boğulmuşdu... Və, təsəvvür etdiyim kimi, damcılayan bu qara su onu boğmazdan əvvəl o, saatlarla yaşaya bilmişdi” [2, s. 11].

“Qara Su”nun birinci hissəsi, senatorun aşmış və su basmış avtomobildən, Kelli Kelleherin bədənindən “dəstək” kimi istifadə edib qapıdan zorla keçərək necə çıxmasının canlı və narahatedici təsviri ilə bitir: “Kelli onun şalvarının balağından, ayağındakı ağır və əzilən kətan çəkməsindən yapışdı və başının yan tərəfindən, sol gicgahından elə zərbə aldı ki, indi o həqiqətən ağrıdan dəlicəsinə qışqırır və dırnaqları qırılsa da ümitsizcəsinə onun ayaqlarından, sonra topuğundan, yapışarkən ayağındakı krep-dabanlı kətan ayaqqabı çıxaraq əlində qaldı və yalvararaq ağlaya-ağlaya...“Məni buraxmayın! Kömək edin! Gözləyin” dedi [3, s. 64-65].

Son ana qədər Senatorun qayıdacağına ümid bəsləyən Kelli nəinki onu sevgilisi kimi görmüş, hətta ona ata kimi də sığınmışdı. Lakin antik yunan mifologiyasında Aqamemnon hakimiyyət və qalibiyyət üçün qızı İfigeniyanı qurban verdiyi kimi Kennedi də hakimiyyət qabağı etdiyi ziyafətin nəticəsi olan fəlakətdə Kellini qurban verir. Kelli obrazı vasitəsilə yazıçı Kopeçnedən haqsızlığa məruz qalmış bütün qadınların siması kimi istifadə edərək milli gender rəmzi yaradır. C.Oatsın məqsədi qadınların müasir vəziyyətini işıqlandırmaq və hələ də öz sözünü deyə bilməyənlərə “şahidlik etmək”dir.

Qreq Conson C. Oatsın 1991-ci ildəki yazısından sitat gətirir: “Bu, qəzəbləndiricidir” deyə yazıçı şikayətlənir, “Ted Kennedi dəfələrlə hadisəni “faciəli qəza” adlandırdı – sərxoş halda avtomobil idarə edərkən suya düşməsi bir qəza idi, lakin onun sənişininin suda boğulmasına icazə verməsi təsadüfi qəza deyil” [4, s. 383]. Yazıçının qəzəbi eyni dərəcədə çaşqınlıqla müşayiət olunurdu. C. Oats senator Edvard Kennedinin uzun illər yoxsullara və imkansızlara davamlı dəstək göstərdiyini, çoxsaylı xeyirxah əməllərini yaxşı bilirdi. Məhz bu baxımdan o, baş verənlərə görə təəccüblənir. “Biz dostlarımızı cinayətlərinə görə nə dərəcədə “bağışlayırıq”, yalnız ona görə ki, onlar bizim dostumuzdur?” [5, s. 256]. Yazıçının qəzəb və çaşqınlıq çəkişməsində qəzəb qalib gəlir, oxucuların çoxu kobud və qorxaq, ancaq özünü düşünən kimi təsvir olunan Senatora nifrət etdilər.

Uzun illər ərzində Çappakuiddik hadisəsi barədə çox saylı məlumatlar nəşr olunub, Co Makkginis, Robert Şeril kimi müxtəlif yazıçılar hadisələri fərqli tərzdə əsərlərinə mövzu ediblər. Don DeLillo Zapruder kadrlarında olduğu kimi Kennedinin ölüm anı haqqında “Tərəzi” adlı roman yazıb və “Tarixin Gücü” adlı essəsində Kennedinin qətli və digər tarixi hadisələri bədii ədəbiyyatın obyektivindən araşdırmaq haqqında fikirlərini təqdim edir. Lakin baş verənlər barədə ən səs-küylü yazı Eduard Kennedinin 2009-cu ildə nəşr etdiyi “Doğru istiqamət, memuar” adlı

kitabına daxildir. Beş yüz səhifəlik cildin sadəcə beş səhifəsini Çappakuiddik hadisəsinə həsr edən senator qırx il sonra həmin gecə baş verənləri xatırlayaraq yazır: “İndi məndə qalanlar əsasən xatirələrin xatirələridir və hətta o köhnə xatirələrdə belə aydınlıq yoxdur” [6, s. 289]. Kennedi özünə haqq qazandırır və Meri Konun adını ilk dəfə hesabatının üçüncü səhifəsində yazır. Qadın haqqında birbaşa heçnə deməyən senator sadəcə eyhamlarla onun günahsız bir gənc qadın olduğunu qeyd edir.

Kennedinin xatirələri ittihamları heç də aradan qaldırmadı, əksinə onun laqeydliyi bir daha təəccüb doğurdu. Yazıçı Eleanor Klif Kennedinin memuarına icmalında yazır ki, “Kennedinin qadını boğulmağa tərk etməsi sanki cinslərin bərabərsizliyini təcəssüm etdirirdi” [7, s. 34-35]. Bu kimi mülahizələr Ceyms Oatsı Meri Ko Kopeçneyin səsinə ucaltmağa, onu unudulmaqdan xilas etməyə və başqa qadınlara nümunə kimi göstərməyə vadar etdi. Yazıçı əsər nəşr olunan zaman təsvir olunanların birbaşa Çappakuiddik hadisəsi, Kennedi və Meri Ko ilə əlaqəli olmadığını vurğulasa da, əslində tarixə allüziya yolu ilə hər kəsin bildiyi reallıqlara bədii tonlar əlavə etmişdir. “Qara Su” əsəri vasitəsilə Oatsın həqiqətən dünyaya çatdırmaq istədiyi “ideyalar, problemlər – günah/məsuliyyət, inkar/etiraf” kimi əsas şüaurlardır.

Məsuliyyət anlayışı filosof P. Rikyor tərəfindən “Ədalətli” əsərində geniş şəkildə təhlil edilir, burada o, “bir şəxsin kamilliyinin öz təqsiri ucbatından səbəb olduğu zərəri ödəmək və ya kompensasiya etmək öhdəliyi” ilə müəyyən edildiyini iddia edir [8, s. 132]. Bu halda törədilmiş hüquq pozuntusuna görə heç bir kompensasiya ödənilməmişdir, hətta, senator qatillə müqayisə edilmişdir. C. Oats bu tərifə şərh edərək qeyd edir ki, bu sadəcə ifratdır, qətlin nə olduğunu hər kəs bilir, qətl qəsdən törədilir, senator haqqında isə belə düşünmək doğru deyil.

Kopeçnedən qalan irs bütün qadınlara kişilərlə güc münasibətlərindən qaçmaq üçün xəbərdarlıqdır. Əsər güclü, lakin müxtəlif dərəcədə qurban olan qadınların daxili səsidir. Oats ona təkcə Meri Ko/Kellinin xarakterini deyil, həm də “Amerika mədəniyyətinin daha çox aspektlərini”, tarixi hadisələri, siyasəti, mədəniyyəti və bunun nə demək olduğunu təsvir etməyə imkan verən bir neçə üslub və janrdan istifadə edir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Coys Kerol Oatsın nağıllara duyduğu xüsusi marağı da “Qara su” əsərində müəyyən eyhamlarla diqqətə çatdırılır. Ümumiyyətlə, yazıçının fikrincə, “Əksər nağıllarda hətta məhdud mənada qəhrəman olmaq ifrat gənclik və həddindən artıq fiziki gözəllik tələb edir; sadəcə gözəl olmaq kifayət deyil, insan “səltənətdə ən gözəl” – “yer üzündə ən gözəl” olmalıdır” (*In the majority of the (fairy) tales, to be a heroine in even a limited sense requires extreme youth and extreme physical beauty; it would not be sufficient to be merely beautiful, one must be the ‘greatest beauty in the kingdom’ – ‘the fairest in the land.’*”) [9, s. 247].

“Qara su” əsərindəki Kelli isə heç də o qədər gözəl təsvir edilmir, hətta senatorun şərafinə verilən ziyafətdə ondan gözəl qızların olduğu vurğulanır. Lakin senatorun məhz onu seçməsidəki səbəb bəlkə də, onun ümumi gözəllik

standartlarından uzaq olması və zərifliyindən irəli gəlirdi. Senatorun Kellini seçməsi qızın özünü də təəccübləndirir, eyni zamanda seçildiyi üçün özünü zəif iradəli və günahkar hiss edir. Bununla da, əsərdə C. Oatsın nağıl qəhrəmanları ilə bağlı dediyi fikirlərin antitezası ilə qarşılaşırıq.

Bundan başqa, sentorun Kellini ölümə tərk edib getdiyi anda ayaqqabısının bir tayının avtomobildə qalması və Kellinin ölüm anına qədər ayaqqabını əlində tutaraq Kennedinin qayıtmağını gözləməsi dünya ədəbiyyatında demək olar ki, bütün ölkələrin xalq nağıllarında rast gəldiyimiz və müxtəlif adlarla “Küllücə” – “Золушка” – “Cinderella” kimi tanıdığımız nağılın motivlərini xatırladır. Oats qeyd edir ki, müasir nağıl özünün yenidən işlənmiş, yenidən təsəvvür edilmiş formasında orijinal modelləri alt-üst edən bir sənət növünə çevrilmişdir.

Nəhayət, Coys Kerol Oats “Qara su” əsəri ilə populyar janrların yenidən təsəvvürünü ortaya qoyur: patriarxal Amerika xarakteri və cəmiyyəti tarix və zamanla oynama, fakt və uydurmanın qarışması, tarixə, folklorə allüziya metodları ilə diqqətə çatdırılır. Bu əsərdə həmçinin Oatsın postmodern feminist mövqeyi “romantikdir”, o, qadın rolları ilə bağlı romantika janrının ənənələrini alt-üst edir və fərdi azadlıq, muxtariyyət və azad mənlik idealını ortaya qoyur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Zimmerman, P. D. “Hunger for Dreams”, Conversations with J. C. Oates, Ed. By. Lee Milazzo, London, University of Mississippi, 1989, pp. 14-17.
2. Koval, R. “Interview with Joyce Carol Oates.” 20 Oct. 2002.
3. Oates, J. C. Black Water. New York: Plume, 1992.
4. Johnson, G. Invisible Writer: A Biography of Joyce Carol Oates. New York: Plume, 1988., p. 383.
5. Cologne-Brookes, G. Dark Eyes on America: The Novels of Joyce Carol Oates. Baton Rouge: Louisiana State UP, 2005.
6. Kennedy, E., True Compass: A Memoir, London, Little & Brown, 2009.
7. Clift, E., “All the Senator’s Women”, Newsweek (July 9 2009), Vol. 154, Issue 10.
8. Ricoeur P., The Just, University of Chicago Press, 2003, 192 p.
9. “In Olden Times, When Wishing Was Having: Classic and Contemporary Fairy Tales.” Mirror, Mirror on the Wall: Women Writers Explore Their Favourite Fairy Tales. Ed. Kate Bernheimer. New York: Anchor, 1998. Pp.247-72.

GÜNAY ƏLİYEVƏ

XÜLASƏ
COYS KEROL OATSIN “QARA SU” RO
MANINDA TARİXƏ ALLÜZIYA

Müasir Amerika yazıçısı Coys Kerol Oats bir sıra pyes və romanlar, çox cildli qısa hekayələr, şeirlər və qeyri-bədii ədəbiyyat müəllifidir. Yazıçı öz əsərlərində tez-tez realist Amerika ədəbiyyatı ənənəsini qotik fantastika ilə birləşdirərək təcavüz, istismar, intihar, alçaldılma, uğursuz evliliklər, qadın problemi kimi ciddi mövzulara toxunurdu. Çappaquiddik hadisələrini “Qara Su” əsəri ilə canlandıran C. Oates hadisələri Kellinin prizmasından təsvir etməklə tarixə istinad edir, Kelli obrazı vasitəsilə patriarxal cəmiyyətdə qadın probleminə işıq salır.

Məqalə yazıçının romanının tarix və folklor aspektlərindən təhlilinə həsr olunub. Bu məqalənin məqsədi amerikalı yazıçı Coys Kerol Oatesin 1992-ci ildə yazdığı “Qara Su” romanı üçün 1990-cı illərdəki hekayədən necə istifadə etdiyini göstərməkdir. Kelli Kelleher obrazı vasitəsilə yazıçı Kopeçnedən vasitə kimi istifadə edərək milli gender simvolu yaradır. Yazıçının son məqsədi qadınların müasir vəziyyətini işıqlandırmaq və hələ də öz sözünü deyə bilməyən qadınlara şahidlik etməkdir.

GUNAY ALIYEVA

SUMMARY
AN ALLUSION TO HISTORY IN JOYCE CAROL OATS’ NOVEL
“BLACK WATER”

Joyce Carol Oates is a modern American writer of a number of plays and novellas, and many volumes of short stories, poetry, and non-fiction. In her works, the writer often combined the tradition of realist American literature with gothic fiction to address serious issues such as aggression, exploitation, suicide, humiliation, failed marriages, and the problem of women.

J. Oates, who recreates the events of Chappaquiddick with “Black Water”, makes a reference to history by describing the events from Kelly's point of view, and sheds light on the problem of women in patriarchal society through the image of Kelly. The article is devoted to the analysis of writer’s novel from the aspects of history and folklore. The aim of this paper is to show how the American author Joyce Carol Oates used this story, setting it in the 1990s, for her 1992 novel Black Water. Through the character of Kelly Kelleher, the writer builds a national and gender emblem using Kopechne as a springboard. The final aim of the operation is to highlight the contemporary condition of women and to “bear witness” for those who cannot speak for themselves anymore.

ГЮНАЙ АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ
АЛЛЮЗИЯ НА ИСТОРИЮ В РОМАНЕ ДЖОЙС
КЭРОЛ ОУТС «ЧЕРНАЯ ВОДА».

Джойс Кэрол Оутс — современный американский автор ряда пьес и новелл, а также множества сборников рассказов, стихов и документальной литературы. В своих произведениях писательница часто сочетала традиции реалистической американской литературы с готической фантастикой для решения таких серьезных проблем, как агрессия, эксплуатация, самоубийство, унижение, неудачные браки и проблемы женщин.

Дж. Оутс, воссоздающий события Чаппакидикы в «Черной воде», делает отсылку к истории, описывая события с точки зрения Келли, и проливает свет на проблему женщин в патриархальном обществе через образ Келли. Статья посвящена анализу романа писателя с точки зрения истории и фольклора. Цель этой статьи - показать, как американская писательница Джойс Кэрол Оутс использовала эту историю, перенеся ее в 1990-е годы, для своего романа 1992 года «Черная вода». Через образ Келли Келлехер писатель выстраивает национальную и гендерную эмблему, используя Копечне как трамплин. Конечная цель операции - осветить современное положение женщин и «засвидетельствовать» тех, кто больше не может говорить за себя.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

***Rəyçi: filologiya üzrə elmlər namizədi, dosent Nəzmiyyə Axundova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur***

MÜJGAN ƏLİ QIZI HÜSEYNOVA
Odlar Universiteti
Koroğlu Rəhimov, 45
mujganyolchuyeva@yahoo.com

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MƏKTƏBDAXİLİ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN MAHIYYƏTİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə məktəbdaxili qiymətləndirmənin mahiyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılır. Bir çox ölkələrdə məktəbdaxili qiymətləndirmə və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələsi siyasi baxımdan həmişə əsas və mübahisəli məsələ olmuşdur. Bu diqqət maraq qruplarının müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Təhsildə prioritetlərin başa düşülməsinin mahiyyəti, məktəb sistemində və qiymətləndirmə sahəsində qabaqcıl təcrübələrin konsepsiyaları ilə bağlı müzakirələr də təkcə qiymətləndirmə üzrə siyasətin formalaşmasına təsir göstərə bilən əsas amillərdəndir. Həm də bu sahədə dəyişikliklərə səbəb olur. Bu, təhsil sistemində dağıdıcı dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Çünki, adətən məktəblərdən kurikulumların məzmununda mümkün dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, onların qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli dəyişikliklər etmək tələb olunur. Bu gün qiymətləndirmə sisteminin başa düşülməsi bu sahədə müşahidə olunan tendensiyalarla daha da mürəkkəbləşir. Debatların getdikcə artan beynəlmiləlməsi, təhsilin transmilliləşdirilməsi ilə bağlı sualların əhəmiyyətinin artmasıdır. Kurikulumun hazırlanmasında və xarici sistemlərin qəbulunda qabaqcıl təcrübələr yaranır. Təhsil sektorunda siyasətin qurulması prosesində və məktəb səviyyəsində institusional inkişafda qiymətləndirmənin rolu bu aspektə artan diqqətin nəticəsidir. Bu gün məktəb fəaliyyəti ilə bağlı müzakirələr və məktəbin təkmilləşdirilməsi iki əks amil kimi qəbul edilir. Bununla belə, bu komponentlərə vahid məqsədin həyata keçirilməsinə, yəni məktəb sistemində dəyişiklik mədəniyyətinin qurulmasının təmin edilməsinə yönəlmiş vahid prosesin tərkib hissəsi kimi baxmaq daha səmərəli olardı. Müasir məktəbin idarə edilməsi təkcə qərarların etibarlılığını deyil, həm də idarəetmə strukturunun xüsusi qurulmasını tələb edir. Bu strukturun səmərəliliyinin əvəzsiz şərti onun dövlət sifarişinin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilən analitik və qiymətləndirmə dəstəyi və idarəetmə strukturunun özünü qiymətləndirmək üçün diaqnostik vasitələrin mövcudluğudur ki, bu da idarəetmənin həyata keçirilməsinin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Açar sözlər: məktəb, qiymətləndirmə, şagird, mahiyyət, təkmilləşdirmə.

MUJGAN HUSEYNOVA

**THE ESSENCE AND IMPROVEMENT OF IN-SCHOOL
ASSESSMENT IN THE EDUCATION SYSTEM
SUMMARY**

The article examines the nature of in-school assessment and ways to improve it. In many countries, the issue of in-school assessment and assessment of student achievement has always been a major and controversial issue from a political point of view. This focus is due to the diversity of interest groups. Discussions on the nature of the understanding of priorities in education, the school system and the concepts of best practices in the field of assessment are also key factors that can only influence the formation of assessment policy. It also causes changes in this area. This can lead to devastating changes in the education system. This is because schools are usually required to make significant changes in their assessment, taking into account possible changes in the content of the curricula. Today, the understanding of the evaluation system is further complicated by the trends observed in this area. The growing internationalization of debates is a growing question of the transnationalization of education. Best practices emerge in curriculum development and adoption of external systems. The role of assessment in the policy-making process in the education sector and in institutional development at the school level is the result of increasing attention to this aspect. Today, discussions about school activities and school improvement are perceived as two opposite factors. However, it would be more effective to look at these components as part of a single process aimed at achieving a common goal, that is, building a culture of change in the school system. Modern school management requires not only the reliability of decisions, but also a special management structure. An indispensable condition for the effectiveness of this structure is its analytical and evaluation support in accordance with the requirements of the state order and the availability of diagnostic tools for self-assessment of the management structure, which affects the quality of management.

Keywords: school, assessment, student, essence, improvement.

МЮЖГАН ГУСЕЙНОВА

**СУЩНОСТЬ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ВНУТРИШКОЛЬНОГО
ОЦЕНИВАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается сущность внутришкольного оценивания и пути его совершенствования. Во многих странах вопрос внутришкольного оценивания и оценки успеваемости учащихся всегда был важным и спорным вопросом с политической точки зрения. Такая направленность обусловлена разнообразием групп интересов. Дискуссии о характере понимания приоритетов в образовании, школьной системе и концепциях передового опыта

в области оценивания также являются ключевыми факторами, способными только повлиять на формирование политики оценивания. Это также вызывает изменения в этой области. Это может привести к разрушительным изменениям в системе образования. Это связано с тем, что от школ обычно требуется внесение существенных изменений в свои оценки с учетом возможных изменений в содержании учебных программ. Сегодня понимание системы оценивания еще больше осложняется тенденциями, наблюдаемыми в этой области. Растущая интернационализация дебатов — это растущий вопрос транснационализации образования. Передовой опыт появляется при разработке учебных программ и внедрении внешних систем. Роль оценивания в процессе формирования политики в секторе образования и в институциональном развитии на уровне школы является результатом повышенного внимания к этому аспекту. Сегодня дискуссии о школьных мероприятиях и школьном благоустройстве воспринимаются как два противоположных фактора. Однако эффективнее было бы рассматривать эти компоненты как часть единого процесса, направленного на достижение общей цели, то есть формирования культуры изменений в школьной системе. Современное управление школой требует не только надежности принимаемых решений, но и особой структуры управления. Непременным условием эффективности данной структуры является ее аналитическое и оценочное обеспечение в соответствии с требованиями государственного заказа и наличие диагностических инструментов самооценки структуры управления, влияющих на качество управления.

Ключевые слова: школа, оценка, ученик, сущность, улучшение.

“Məktəbdaxili qiymətləndirmə” termini tez-tez cari xarakterli davam edən sinif qiymətləndirməsi formalarını ehtiva edən müxtəlif və mütləq sinonim olmayan mənalara ifadə edə bilər. Termin bəzən yerli qiymətləndirmə vasitələrini xaricdən təyin edilmiş digər test formalarından fərqləndirmək üçün istifadə olunur. Məktəbdaxili qiymətləndirmə təhsilə əhəmiyyətli faydalar verə bilər, lakin hər hansı kifayət qədər güclü vasitə kimi, ondan seçici və ehtiyatla istifadə edilməlidir. Məktəbdaxili qiymətləndirmə əhəmiyyətli resurs xərclərini əhatə edir. Bu xərclərin məktəblər, təhsil orqanları, kurikulumun planlaşdırılması və ya qiymətləndirmə şuraları tərəfindən ödənilməsindən asılı olmayaraq, resurslardan istifadə nəzərə alınmalı və faydalar əsaslandırılmalıdır. Məktəbdaxili qiymətləndirmə, hər hansı bir təhsil qiymətləndirmə vasitəsi kimi, məqsədə uyğun olmalıdır və onun tətbiqi üçün əsaslar aydın olarsa, onun nə dərəcədə uğurlu olmasının təhlili aparılmalıdır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə ətrafında müzakirələr çox vaxt onun nəticələrinin etibarlılığına diqqət yetirir. Akademik işin həyata keçirilməsinin tərəfdarları təklif edirlər ki, məktəbdaxili qiymətləndirmə imtahan nəticələrinin etibarlılığını və əsaslılığını artırma, vacibi ölçülə bilənə, ölçülə biləni isə vacibə çevirə

bilər. Buna baxmayaraq, tədqiqatçı Harlen qiymətləndirmə metodunu digəri baxımından qiymətləndirməyə qarşı xəbərdarlıq edir [1, s.32]. Vaxt məhdud, yazılı imtahanlarla əlaqədar akademik işi etibarlılıq baxımından qiymətləndirmək cəhdləri problemlə ola bilər, onlar arasında mövcud ola biləcək əhəmiyyətli fərqləri qaçıra bilər. Morison isə həmçinin təklif edir ki, bu cür cəhdlər “yanlış ekvivalentlik” qavrayışına gətirib çıxaracaq ki, bununla da pedaqoji tələblərdən asılı olmayaraq hər iki metod eyni bacarıqların ölçülməsində eyni dərəcədə effektiv görünə bilər [2, s.41].

Məktəbdaxili qiymətləndirmə adətən proseslərlə bağlı bacarıqlar yaratmağa çalışan praktiki və tətbiqi fənlərdə istifadə olunur. Bu təəccüblü deyil, çünki bu cür bacarıqları yekun yazılı imtahanda dəqiq qiymətləndirmək çətinidir və bunu etmək cəhdləri etibarlılığı poza, öyrənmə və kurikulumuna mənfi təsir göstərə bilər. Yaxşı strukturlaşdırılmış məktəbdaxili qiymətləndirmə davamlı qiymətləndirməyə və nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu da ayrı-seçkiliyə yol vermədən şagirdin öyrənmə prosesinə faydalı təsir göstərə bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, yuxarıda göstərilən tədqiqat nəticələrinin və ya tövsiyələrinin heç biri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməməlidir və nəticələrin bir çoxu digər qiymətləndirmə formalarına bərabər tətbiq oluna bilər. Mübahisə etmək olar ki, digər qiymətləndirmə üsullarından daha çox məktəbdaxili qiymətləndirmə pedaqogikada çaşqınlıq yaradır və onlardan biri digərindən təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilməməlidir. İstənilən qiymətləndirmə və təhsil islahatı bütün maraqlı tərəflərin dəstəyini və iştirakını tələb edir. Qiymətləndirmənin şagirdlərin həyatında əhəmiyyəti olduğundan, məktəbdaxili qiymətləndirmənin tətbiqi çox vaxt bu dəstəyin daha da müsbət olmasını tələb edir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin təhsil standartları ilə, eləcə də kənar qiymətləndirmə ilə pedaqoji prosesin gedişində aparılan qiymətləndirmə arasında balanslaşdırma funksiyasını yerinə yetirir. Məktəbdaxili qiymətləndirmə aşağıdakı əsas komponentləri əhatə edir:

- Məqsəd müəyyən etmək və hesabat vermək;
- Düzgün qiymətləndirmənin seçilməsi;
- Müxtəlif təlim mühiti yaratmağa imkan verən təcrübənin yaradılması;
- Öyrənməni təkmilləşdirmək üçün rəy və qiymətləndirmədən istifadə etmək;
- Qiymətləndirmə metodlarının və vasitələrinin seçimi [3, s.54].

Məktəbdaxili qiymətləndirmə növlərinin izlədiyi yollar aşağıdakılardır:

- Standartlara uyğunluğun müəyyən edilməsi (kurikulumun qiymətləndirilməsi);
- Ümumi təhsil komponentləri üzrə yekun qiymətləndirmənin (buraxılış imtahanlarının) keçirilməsi [3, s.59].

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin planlaşdırılması qəbul olduqdan sonra qiymətləndirmə məlumatlarının öyrənilməsi prosesində şagird nailiyyətləri, təlimə münasibəti, müəllim hazırlığının səviyyəsi, fənn proqramlarının xüsusiyyətləri və təhsil resurslarının paylanması və fəaliyyətin həyata keçirilməsi mexanizmləri

haqqında məlumat əldə edilir. Məlumatların toplanması mərhələsinə məktəb şagirdləri arasında sorğunun keçirilməsi və tədris keyfiyyətini əks etdirən sinif söhbətlərinin aparılması daxildir. Tədris prosesinin qiymətləndirilməsi mərhələsinə şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarət, daxili testlərin keçirilməsi, tapşırıqların yoxlanılması, layihələrin yerinə yetirilməsi, qiymət cədvəllərinin və digər məktəb sənədlərinin təhlili aiddir. Qiymətləndirmənin nəticələrinin təhlili mərhələsində qiymətləndirmənin nəticələri təhlil edilir və məktəbdə tədris keyfiyyətinin güclü və zəif tərəfləri, eləcə də təkmilləşdirilməsi lazım olan istiqamətlər müəyyən edilir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə müəllimlərin həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi olaraq müntəzəm olaraq istifadə etdikləri qiymətləndirmə növüdür. Rəsmi qiymətləndirmə (və ya yekun qiymətləndirmə) əvvəlcədən planlaşdırılan vaxtda keçirilir və son mərhələ üçün hazırlanmış standartlar və müxtəlif səviyyəli testlər və ya açıq portfolio daxildir. Qeyri-rəsmi qiymətləndirməyə diaqnostik və formativ qiymətləndirmə daxildir. Bu tip qiymətləndirmə məqsədyönlü fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə, tərəqqinin izlənməsinə və rəyin təmin edilməsinə yönəlir. Bu proses formal xarakter daşımır və müəllim onu müxtəlif vasitələrlə aparır. Məktəblərdə təhsilin müxtəlif səviyyələrində məzmun standartlarını mənimsəmək üçün aşağıdakı qiymətləndirmə növlərindən istifadə olunur:

- diaqnostik (ilkin bilik və bacarıqlar);
- formativ (prosesdə əldə edilən bacarıqlar);
- summativ (nəticədə əldə edilmiş bacarıqlar) [4, s.29].

Yuxarıda göstərilən üsullarla toplanan məlumatlar, bir qayda olaraq, şagirdlərin təlim prosesinə münasibətini, şagird nailiyyətlərini, müəllim hazırlığının səviyyəsini, kurikulumların məqsədə uyğunluğunu, tədris vasitələri ilə təminat dərəcəsini və istifadə olunan idarəetmə üsullarını əks etdirir. Toplanmış məlumatların təhlili yolu ilə aparılan qiymətləndirmənin nəticələri milli təhsil strategiyasının hazırlanması və təhsil sektorunun gələcək inkişafının müəyyən-ləşdirilməsi üçün etibarlı mənbə hesab olunur. Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məqsədə uyğunluq, qarşılıqlı qiymətləndirmə, aktualıq və etibarlılıq, inkişaf funksiyası, şəffaflıq və interaktiv əməkdaşlıq prinsipləri əsasında aparılır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə 3 komponentdən ibarətdir:

- Şagirdlərin irəliləyişlərinin monitorinqi bütün məktəbdə müəllimlər və direktorlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu səviyyədə şagirdlərin nailiyyətləri şifahi və yazılı, formativ (müntəzəm, davamlı), mikrosummativ (paraqraf və bölmələr üzrə) və makrosummativ (yarımillik) formada qiymətləndirilir;

- Kurikulum əsasında qiymətləndirmə şagirdin akademik nailiyyətlərinin müəyyən edilmiş məzmun standartlarına uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək üçün aparılır;

- Təhsilin ayrı-ayrı pillələri (əsas və orta təhsil) üzrə yekun qiymətləndirilməsi mərkəzləşdirilmiş buraxılış imtahanları formasında aparılır və təhsil haqqında müvafiq sənədin verilməsi ilə başa çatır. Şagirdlərin nailiyyətlərinin

ayrı-ayrı ixtisas sahələrinin standartlarına və ya minimum standartlara uyğunluğu orta təhsil pilləsinin yekun qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən müəyyən edilir [5, s.33].

Məktəbdaxili keyfiyyətin qiymətləndirilməsi sisteminin yeni modelinin ümumi ideyası mövcud xarici və daxili qiymətləndirmə prosedurlarını birləşdirmək, təhsil, dəstək və innovasiya fəaliyyətlərində idarəetmə tədbirlərini əlaqələndirmək, təhsil təşkilatının daxili resurslarını qiymətləndirmək və idarəetmədən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi və təhsil xidmətləri bazarının tələbləri öz məktəbdaxili keyfiyyətin qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşmasında təhsil təşkilatına bir sıra tələblər qoyur ki, bu da öz növbəsində qanuni tələbləri müəyyən etmək ehtiyacını diktə edir [6, s.6]. Göstərilən şərtlər təhsil təşkilatının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün məktəbdaxili sistemdə dəyişikliklər prosesinin həyata keçirilməsinin bütövlüyünü və dinamikliyini təmin edən sistem təşkil edir.

Hazırda təhsilin keyfiyyətinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsi sisteminin aşağıdakı strukturuna baxılır:

1) İdarəetmə keyfiyyəti təhsil təşkilatının idarəetmə strukturunun və idarəetmə funksiyalarının diaqnostikası vasitəsi kimi bu komponentin həyata keçirilməsi təhsil təşkilatında idarəetmə sisteminin vəziyyətini qiymətləndirməyə, dövlət xüsusiyyətlərinin faktiki və arzuolunan dəyərləri arasındakı uyğunsuzluğu müəyyən etməyə imkan verəcəkdir ki, bu da onların həyata keçirilməsinin keyfiyyəti ilə əlaqələndirməyə imkan verəcəkdir;

2) Dəstək prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi kimi şərtlərin keyfiyyəti (kadr təminatı, tədris və elmi-metodiki iş, maliyyə və iqtisadi təminat, tədris, metodiki və maddi-texniki təminat və s.);

3) Təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin keyfiyyəti (Dövlət Təhsil Standartlarının təhsil məzmununa, məktəbin profilinə, pedaqoji və informasiya texnologiyalarına uyğunluq, məktəb müəllimlərinin peşəkar yüksəlişi, müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinin səmərəliliyi və s.);

4) Nəticələrin keyfiyyəti (şagirdlərin təlimi və intellektual inkişafı, fərdin əsas mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşması, fərdin yaradıcı inkişafı, sağlamlığın qorunması, fərdin ünsiyyəti və sosiallaşması, müsbət özünə hörmətin olması və şagird şəxsiyyətinin təhlükəsizliyi, müəllimlərin şagirdlərin fəaliyyətinin prosesi və nəticələrindən razılığı, valideynlərin övladının təlim və tərbiyəsinin nəticələrindən razılığı və s.) [7, s.89].

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən təhsil müəssisəsində təhsilin keyfiyyətini yalnız onun daxili və xarici qiymətləndirmələrini müqayisə etməklə tam qiymətləndirmək mümkündür. Fəaliyyətin xarici qiymətləndirilməsini şərti olaraq iki sahəyə bölmək olar: şöbə və ictimai. İctimai qiymətləndirmə cari istehlakçı tələbatının, təhsil təşkilatının fəaliyyətinin nəticələrinə işəgötürənlər və ya təhsil təşkilatları (peşəkar və ya daha yüksək) tərəfindən məsuliyyət və qiymətləndirmənin, təhsil təşkilatının ictimai həyatda fəaliyyətinin nəzərə alınmasını əhatə edir. Bu

komponent həm də təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətinin daxili qiymətləndirilməsi üçün modelin mühüm elementi olacaqdır.

Beləliklə, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə məktəbdaxili sistem çərçivəsində mütəşəkkil innovasiya fəaliyyəti bütün tərəflərin maraqları əsasında formalaşan bərabərhüquqlu subyektlərin qarşılıqlı faydalı münasibətlərini nəzərdə tutur. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün yeni məktəbdaxili sistemin qurulmasında mühüm istiqamət təhsilin keyfiyyətinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsinin yeni sisteminin formalarının, texnologiyalarının və mexanizmlərinin qanunvericiliklə konsolidasiyasına yönəlmiş normativ hüquqi bazaya yenidən baxılması və dəyişdirilməsidir. Eləcə də, təhsil, təhsil təşkilatının inkişaf proqramının həyata keçirilməsi çərçivəsində innovasiya proseslərinin sadələşdirilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Harlen W. A systematic review of the evidence of reliability and validity of assessment by teachers used for summative purposes. *Eppi Review*, March 2004. P. 29-38.
2. Morrison H., Cowan P. D'Arcy, J. How defensible are current trends in GCSE mathematics to replace teacher-assessed coursework by examinations? *Evaluation and Research in Education*, 2001. P. 33–50.
3. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников. М., 2004. 246 с.
4. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı: Elm, 2010. 210 s.
5. Грини В., Келлаган Т. Оценка образовательных достижений на национальном уровне. М.: Логос. 2011. 213 с.
6. Abdinova R. Müəllim-şagird münasibətləri: Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amil kimi //Azərbaycan müəllimi. 2018. S. 6.
7. Коган Е.Я. Компетентностный подход и новое качество образования. Современные подходы к компетентностно-ориентированному образованию / Под ред. А.В.Великановой. Самара: Профи, 2001. 188 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: Dossent. Abdurəhmanova Səadət Xəlil
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TAMARA ƏLİZADƏ
ATU-nun müəllimi
alizade64@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ YARADIÇILIĞINA BİR BAXIŞ

Xülasə

XX yüzilliyin ədəbi-nəzəri fikir tarixində xüsusi xidmətləri olan Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) Azərbaycan söz sənətində, milli ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yeri vardır. Firidun bəy Köçərli 1863-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Uşaqlıq illəri Şuşanın Köçərli məhəlləsində keçmişdir. Şuşadakı Realni rus məktəbində və Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. O, müxtəlif elmlərə yiyələnmiş, dünya ədəbiyyatını mütaliə etmişdir. Bütün bunlar onun həyatında dərin iz buraxmışdır. Onun fəaliyyəti müəllimlik fəaliyyəti, yazıçı-publisistik fəaliyyəti, tərcüməçilik və elmi yaradıcılıq fəaliyyəti olaraq bir neçə istiqamətə ayrılır.

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl araşdırıcısı Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığı təhlilə cəlb edilmişdir.

Bəllidir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının yazışmaları, məktublaşma vasitəsilə bir-birinin yazdıqlarından xəbərdar olma çox geniş hal almışdı. O cümlədən Firidun bəy Köçərlinin məktubları da ədibin arxivinin dağıdılması zamanı məhv edilsə də, əksəriyyəti dövrümüzə gəlib çatmışdır. Bu yazışmalar içərisində M.Ə.Sabir, A.Şaiq, S.M.Qənizadə, A.Nazir və başqaları ilə yazışmalar vardır. Məktublardan Firidun bəy Köçərlinin öz dövrünün ədiblərini doğru yola dəvət etməsi, çağırışı aydın olur. Bu yazışmalarda şəxsi məsələlər deyil, ictimai motivlər müzakirə edilir. Şeyrlərdən aydın olur ki, yazışmalar ədiblərimizin yaradıcılığını araşdırmaq baxımından vacib sənədlərdir. Bu məktublar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair örnəklərinin zamanında toplanması, sistemləşdirilməsi, çapı, gənc nəslin tərbiyəsinə yönəldilməsi də Firidun bəyi narahat edən məsələlərdən idi. Tənqidçinin fikrincə, balaların ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır. Millətin tərəqqisinə, maariflənməsinə çalışan Firidun bəy Köçərli folklor nümunələrinin unudulmamasına, öyrənilməsinə böyük önəm verirdi və bu istiqamətdə də əvəzsiz işlər görmüşdür.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, tənqidçi, məktublar, şeir, xalq ədəbiyyatı, ana dili, millət, maariflənmə

XX yüzilliyin ədəbi-nəzəri fikir tarixində xüsusi xidmətləri olan Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) Azərbaycan söz sənətində, milli ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yeri vardır. Firidun bəy Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Uşaqlıq illəri Şuşanın Köçərli məhəlləsində keçib. Şuşadakı Realni rus

məktəbində və Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. O, müxtəlif elmlərə yiyələnmiş, dünya ədəbiyyatını mütaliə etmişdir. Bütün bunlar onun həyatında dərin iz buraxmışdır. Onun fəaliyyəti müəllimlik fəaliyyəti, yazıçı-publisistik fəaliyyəti, tərcüməçilik və elmi yaradıcılıq fəaliyyəti olaraq bir neçə istiqamətə ayrılır.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr olunmuş və ilk dəfə rusca 1903-cü ildə çap edilmiş əsərini “Literatura azerbaydjanskix tatar” adlandırmış və əsərin Azərbaycanca variantına yazdığı ön sözdə həmin adı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kimi tərcümə etmişdir. Firidun bəy Köçərlinin uzun müddət üzərində işlədiyi ədəbiyyat tarixinin də adı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” olmuşdur. Bu kitabın Sovet dövründə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı ilə nəşr olunmasına Kamal Talıbzadə doğru münasibət bildirmişdir: “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabını “material” hesab edənlər, onun elmi mahiyyət daşımadığını iddia edənlər ciddi səhv edirlər (7, 451). Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Milli-mədəni işlərimiz” adlı silsilə məqalələrində yazır: Firidun bəy ən müqəddir, ən sevimli ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaq ilə bütün keçmişimizi dirilti. Şairlərimizin ülvü ruhlarını canlandırdı və həyatı fikriyyəimizi təbii yoluna saldı. Çox heyf ki, Firidun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal oldu. Ən güzidəsi, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi hələ təb olunmayıb qalır (1, 274).

Yaradıcılığını izləyərkən görürük ki, Firidun bəy Köçərli klassiklərimizin əsərlərinə yaxından bələddir. O, M. Füzulinin əsərlərinin əbədiliyini şərtləndirən məqamları xüsusilə önə çəkir: “Füzulinin asarı-qələmiyyəsinin hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib tərü təzə qalmağına iki ümdə səbəb vardır. Onlardan birisi budur ki, haman əsərlərin tamamisi pak, həqiqi və təbii hissiyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. ...İkinci səbəb onların elm və təcrübə üzü ilə təbi-səlimdən doğub vüqə gəlmələridir” (3, 64-65). Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında yazır: “Qəti surətdə deyə bilirik ki, rus drama yazınlarının babası Qoqol və firəng darma yazınlarının babası və ustadı Molyer olan kimi türk-Azərbaycan ədiblərinin və komediyənəvislərinin atası və yol göstərəni mərhum Mirzə Fətəli Axundzadə olubdur (3, 411). Tənqidçinin “Ədəbiyyatımıza dair məktub” məqaləsində oxuyuruq: “İndiki şairlərimizə gəldikdə, onların təbi-şeyrləri barəsində bir sözüümüz yoxdur; təbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəmiz yoxdur. Bunların hamısı var. Ancaq şeirə lətafət və məlahət verən hissiyyat-həqiqi və zövqi-təbii yoxdur və buna da səbəb anladığımız görə odur ki, bu ərbabi-bəlağələrimiz bir şeyin yaxasını tutub yüz cür əlfaz və ibarə və istiarələr ilə onu tərəif və tövsif etməyə sərfi-hümmət qılırlar. Məsələn, “elm”. Bu halda bir kəs tapılmaz ki, elmin fəzilət və məfəətini və onun cümləyə zürur olmasını inkar edə. Avamdan dəxi sual olunsu ki, şeyin elmi yaxşıdır, yoxsa cəhli, bişək və laşübhə deyəcəkdir ki, elmi yaxşıdır. Belə olan surətdə üzün-üzadı şeirlərdə elmi və kamalı tərəif etməyə nə hacət var? (4, 102). Kamal Talıbzadə yazırdı: “Çoxcəhətli yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin, demokratik ideyaların inkişafına

və yayılmasına çalışmış, Axundov ənənələrinin mübariz, fəal təbliğatçılarından olmuşdur. Müasir ədəbi hadisələri diqqətlə izləmək və öyrənmək, hiss etdiyi qüsurları cəsarətlə demək və ədəbiyyatın nailiyyətlərini ürəklə təbliğ etmək Köçərlinin diqqətəlayiq cəhətlərindəndir (7, 401).

Ana dilinin saflığının qorunmasına önəm verən tənqidçi “Ana dili” məqaləsində yazır: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsidir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdiyi kimi, ana dilini də sevir. Bu, Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcdur (4, 292). Firidun bəy Köçərli ana dilini sevib, hər zaman bu dillə fəxr edib, dilimizin qorunması, inkişafı istiqamətində çalışıb, fikirlərini bölüşüb: “türklər ərəb və fars lisanından tədriclə çox sözlər, ibarələr alıb, öz dillərini dövlətləndiriblər. Bu nəhv ilə Azərbaycan türklərinin dili ərəb və fars sözləri ilə məxlut və məmzuc olmaqla belə, bir lizani-lətafətrəsan olubdur...” (2, 78). Ədibin əsərlərini, məqalələrini oxuyarkən bu fikirlərin bu gün də aktual olduğunu görürük: ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin həvəsində olub, ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb-qarışdırmaq, bizim əqidəmizcə, böyük səhvdir, vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yəni, ana dili ilə bir mənəni söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ibarələrlə doldurasan (2, 79).

Qeyd edək ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının yazışmaları, məktublaşma vasitəsilə bir-birinin yazdıqlarından xəbərdar olma çox geniş hal almışdı. O cümlədən Firidun bəy Köçərlinin məktubları da ədibin arxivinin dağıdılması zamanı məhv edilsə də, əksəriyyəti dövrümüzə gəlib çatmışdır. Bu yazışmalar içərisində M.Ə.Sabir, A.Şaiq, S.M. Qənizadə, A.Nazir və başqaları ilə yazışmalar vardır. Abbas Səhhətin Firidun bəyə cavabına diqqət edək:

Möhtəşəm qardaşım, Firidunbəy!

Yenə şəfqətlə halımı sordun.

“Yeni şeylər nə yazmışsan” - deyərək

Könlümü duyğularla doldurdun.

Qoy deyim şəhri-halımı, dinlə,

Dərdimə sən də ortağ ol, inlə (8, 168).

Digər bir nümunə qeyd edək ki, burada Firidun bəy Köçərlinin öz dövrünün ədiblərini də doğru yola dəvət etməsi, çağırışı bəlli olur. Bu mövzuda Abbas Səhhət yazırdı:

Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi,

Birimiz sağərə mail, birimiz cananə.

Birimiz həcvdə Yəğma kimi çox mahir idi,

Laübalı keçinirdi günümüz rindanə.

O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,

Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin.

Bu yazışmalarda şəxsi məsələlər deyil, ictimai motivlər müzakirə edilir. Sənətkarlarımızın fikirlərinə bələd ola bilirik:

Burada dərs verdiyim beş-on ildir,
Deyirəm hər zaman ki, “Qeyrət edin,
Türk dili bir gözəl, şirin dildir,
Onu öyrənməyə həmiyyət edin”.
Etməyir kimsəyə sözüm təsir,
Oluram gündə bir sayaq dilgir (8, 169).

Şeirdən aydın olur ki, yazışmalar ədiblərimizin yaradıcılığını araşdırmaq baxımından vacib sənədlərdir. Bu məktublar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eynəli bəy Sultanov 1886-1913-cü illərdə Firidun bəy Köçərliyə yazdığı 20 məktubda xeyli sayda folklor örnəkləri göndərmişdir. Çünki bu örnəklərin zamanında toplanması, sistemləşdirilməsi, çapı, gənc nəslin tərbiyəsinə yönəldilməsi Firidun bəyi narahat edən məsələlərdən idi. Tənqidçi bu barədə deyirdi: “O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəninə və dilini sevir – bu qism əsərləri kəməli şövq və diqqət ilə cəm edib ziqiyət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsinə onları öyrətməklə başlayır” (5, 3). Millətin tərəqqisinə, maariflənməsinə çalışan Firidun bəy Köçərli Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin unudulmamasına, öyrənilməsinə böyük önəm verirdi: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanıltmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayaçı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır (5, 3). A.Şaiq yazırdı: “Həqiqətdə bəradırım Firidun bəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla Qafqaz müsəlmanlarının boynuna böyük bir haqq qoymuşdur. Söz yox ki, itmiş, batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidun bəy cənablarına ağır zəhmət ilə müyəssər olmuşdur (6, 122-123).

Bu fikirlərdən qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl araşdırıcısı Firidun bəy Köçərli folklorşünaslıq elminin inkişafı üçün əvəzsiz işlər görmüşdür. “Millət... bunların vasitəsilə öz biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir və hər bir ittifaqda münasibi-hal söyləməyini, dərin mənalı – müfid-müxtəsər kəlam ilə bəyan qılır (3, 48-49). Odur ki millətini, xalqını, xalqının mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını sevmən, araşdırən Firidun bəy Köçərli irsinin öyrənilməsi bu gün də aktuallığını saxlayır.

Qaynaqlar

1. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III cild, Bakı: Avrasiya Press nəşriyyatı, 2005, 440 s.
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I-II cildlər. Bakı, Elm, 1978, 1981.
3. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı: Avrasiya Press nəşriyyatı, 2005, 560 s.

4. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 341 s.
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik, 1987, 124 s.
6. Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə, V cild. Xatirələr, məktublar. Bakı, Yazıçı: 1978, 502,
7. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966, 540,
8. Talıbzadə K. Abbas Səhhət, Bakı, 1968.

Alizadeh T.

Acquaintance with the works of Firidun bey Kocharli

Summary

Firidun bey Kocharli (1863-1920), who had special merits in the history of literary and theoretical thought of the XX century, has a special place in the history of national literature in the art of speech in Azerbaijan. Firidun bey Kocharli was born in 1863 in Shusha. His childhood years were spent in Kocharli neighborhood of Shusha. He studied at the Real Russian School in Shusha and at the Gori Teachers' Seminary. He mastered various sciences and read world literature. All this left a deep mark on his life. His activity is divided into several areas: teaching, writing, journalism, translation and scientific creativity.

The article analyzes the work of Firidun bey Kocharli, an excellent researcher of Azerbaijani literature.

It is known that at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the correspondence of Azerbaijani intellectuals became more widely known through correspondence. Although the letters of Firidun bey Kocharli were destroyed during the destruction of the writer's archive, most of them have survived. There are among these correspondences with M.A.Sabir, A.Shaig, S.M.Ganizade, A.Nazir and others. It is clear from the letters that Firidun bey Kocharli called the writers of his time to the right path. In these correspondences, not personal issues, but public motives are discussed. It is clear from the poems that the correspondence is an important document in terms of studying the works of our writers. These letters are of great importance.

Firidun bey was also concerned about the timely collection, systematization, publication of samples of Azerbaijani oral folk literature and their education in the young generation. According to the critic, the first training and education of children begins with teaching them. Working for the progress and enlightenment of the nation, Firidun bey Kocharli attached great importance to the study of folklore, and did invaluable work in this direction.

Key words: Firidun bey Kocharli, critic, letters, poetry, folk literature, native language, nation, education

АЛИЗАДЕ Т.

ЗНАКОМСТВО С ТВОРЧЕСТВОМ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ

РЕЗЮМЕ

Фиридун бек Кочарли (1863-1920), имевший особые заслуги в истории литературно-теоретической мысли XX века, занимает особое место в истории национальной литературы в искусстве речи Азербайджана. Фиридун бек Кочарли родился в 1863 году в Шуше. Его детские годы прошли в районе Кочарли Шуши. Учился в Реальном русском училище в Шуше и в Горийской учительской семинарии. Он осваивал различные науки и читал мировую литературу. Все это оставило глубокий след в его жизни. Его деятельность делится на несколько направлений: преподавание, писательство, журналистика, перевод и научное творчество.

В статье анализируется творчество Фиридун бека Кочарли, прекрасного исследователя Азербайджанской литературы.

Известно, что в конце 19 века и начале 20 века переписка азербайджанской интеллигенции стала более широко известна благодаря переписке. Хотя письма Фиридун бека Кочарли были уничтожены при уничтожении архива писателя, большая их часть сохранилась. Среди этих переписок имеются переписки с М.А. Сабир, А.Шаиг, С.М. Ганизаде, А. Назиром и др. Из писем видно, что Фиридун бек Кочарли призывал писателей своего времени на правильный путь. В этих переписках обсуждаются не личные вопросы, а общественные мотивы. Из стихов видно, что переписка является важным документом в плане изучения творчества наших писателей. Эти письма имеют большое значение.

Фиридун бек также заботился о своевременном сборе, систематизации, публикации образцов азербайджанской устной народной литературы и их воспитании у подрастающего поколения. По мнению критика, первое обучение и воспитание детей начинается с их обучения. Работая во имя прогресса и просвещения нации, Фиридун бек Кочарли придавал большое значение изучению фольклора и проделал в этом направлении неоценимую работу.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, критик, письма, поэзия, народная литература, родной язык, нация, просвещение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SADIQOVA YASƏMƏN EYZULLA
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı
İstiqlaliyyət küç., 26.
yasaman.sadiqova@gmail.com

**AZƏRBAYCAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATI ETNOQRAFIYA
ELMİNİN SƏNƏD KÜTLƏSİNİN FORMALAŞMASINDA
MƏNBƏ KİMİ**

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalə Azərbaycan bədii ədəbiyyatı nümayəndələrinin Azərbaycan etnoqrafiyasının sənəd kütləsinin formalaşmasında tutduğu yer araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, yüz ildən çox inkişaf yolu keçmiş Azərbaycanda etnoqrafiya elmi özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır və Azərbaycan etnoqrafiya elminin inkişafının müxtəlif dövrlərində müvafiq olaraq informasiya bazası: sənəd kütləsi və axını formalaşmışdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan etnoqrafiyasının formalaşan sənəd kütləsinin böyük bir tərkib hissəsini təşkil edən Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, yazıçıları və şairlərinin yaradıcılığının etnoqrafik mənbə kimi qiymətləndirilməsini araşdırmaqdan ibarətdir. Aparılan araşdırma zamanı məlum oldu ki, Azərbaycan etnoqrafları tərəfindən bir çox şair və yazıçılarımızın yaradıcılığı etnoqrafik prizmadan araşdırılmış, onların Azərbaycan etnoqrafiyası üçün mühüm mənbələr olması sübuta yetirilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan Nizami Gəncəvi, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və s. klassiklərimizin yaradıcılığı bunlara misal ola bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan etnoqrafiyası, sənəd kütləsi, sənəd axını, informasiya mənbələri

Giriş. Bəşər cəmiyyəti tarixini özünəməxsus, xüsusi metodlarla öyrənən etnoqrafiya elmi tarix elminin bir hissəsidir. İnsan zəkasının müxtəlif məhsullarını, ictimai və ailə məişət ənənələrinin öyənilməsi ilə etnoqrafiya elmi məşğuldur. Etnoqrafiya elminin bir elm kimi XVIII-XIX əsrlərdən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bu dövrlərdə Avropa və Rusiyada geniş və əhatəli elmi-tədqiqat institutları və cəmiyyətlər yaradıldı, yeni tədqiqat metodları işlənib hazırlandı və bu işə daha sistemli və elmi yanaşmağa başlandı, yeni fikirlər, faktlar və müddəalar irəli sürüldü.

Azərbaycanda etnoqrafiya elm kimi XIX əsrin II yarısından təşəkkül tapmağa başlamışdır. İlk etnoqrafik tədqiqatlar əsasən Avropa və rus mənşəli tədqiqatçıların adı ilə bağlıdır. Yüz ildən çox inkişaf yolu keçmiş Azərbaycanda etnoqrafiya elmi özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır. Azərbaycan etnoqrafiya elminin inkişafının müxtəlif dövrlərində müvafiq olaraq informasiya bazası: sənəd kütləsi və axını

formalaşmışdır. Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, sənəd kommunikasiyalar sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri sənədlərdir [3, S.8]. Elmi nailiyyətlərin göstəriciləri müvafiq elm sahələri üzrə informasiya vasitələrində (sənədlərdə) əks olunur və hər bir elmin müvafiq formada sənəd kütləsi və axını formalaşır. Hər hansı bir elmin sənəd kütləsi və axını dedikdə isə müəyyən sərhədlərlə məhdudlaşdırılmış sənədlərin cəmi nəzərdə tutulur.

Təqdim edilən bu tədqiqatın əsas məqsədi isə Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələrinin Azərbaycan etnoqrafiyasının sənəd kütləsinin formalaşmasında tutduğu yeri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan etnoqrafiyası haqqında məbələri araşdırmağa hələ antik dövrlərdən başlamaq olar. Görkəmli etnoqraf alim H.A.Həvilov “Azərbaycan etnoqrafiyası” adlı əsərində qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar, onların təsərrüfat məşğuliyyəti haqqında məlumatlar antik müəlliflərdən Strabon, Böyük Plini, Klavdi Elianın əsərlərində öz əksini tapmışdır [4]. Bu əsərlər Azərbaycan etnoqrafiyasının ən qədim mənbələri hesab edilir. Erkən və orta əsrlərdə isə Azərbaycanda olmuş bir çox ölkələrin səyyahları, habelə rus müəllifləri yerli əhalinin həyat tərzini ilə yaxından tanış olmuş, onların təsərrüfatı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, adət-ənənələri, ailə-nigah münasibətləri barədə maraqlı materiallar toplamışdılar. Daha sonra orta əsr ərəb, rus, türk, azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində, şifahi və bədii ədəbiyyat nümunələrində də etnoqrafik məlumatlara rast gəlinir. Orta əsrlər dövründə ədəbi-bədii əsərlərdə, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasına dair müfəssəl məlumatlar mövcuddur.

Xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsində klassiklərimizin əsərləri, onların yaradıcılıq fəaliyyətləri etnoqrafik tədqiqatlarda böyük rol oynamışdır. Azərbaycanın mütəfəkkir yazarlarının yaradıcılığında toplanmış zəngin etnoqrafik məlumatlar əhalinin real həyat tərzini dolğun əks etdirərək təsvir olunan yerin, dövrün adət və ənənələrini, xalqın mədəni səviyyəsini aşkar edərək, təhlil olunmasına geniş imkan yaradır. Bu məlumatları öz əsərləri ilə ötürən yazıçılar sözsüz ki, özləri də bir sıra yazılı və şifahi mənbələrə müraciət etmişlər. Belə mütəfəkkirlərimizdən biri dahi Nizami Gəncəvini göstərmək olar. Şairin əsərlərini qiymətləndirərkən şərqsünas alim E.Bertels yazır: “Nizami yaradıcılığını, onun poetikasını, dilini, təsvir etdiyi məişəti, dövrü, onun tərəfində əks etdirilən elmi baxışları hər cür istiqamətdə tədqiq etmək olar” [1, S. 178]. Bunu nəzərə alan etnoqraf alim Şirin Bünyadovanın Nizaminin “Xəmsə”si üzərində apardığı araşdırma “Nizami və etnoqrafiya” adlı maraqlı monoqrafiya ilə yekunlaşmışdır. Müəllif “Xəmsə”də əhalinin təsərrüfat həyatı, əkinçilik, üzümçülük, bağçılıq, maldarlıq, atçılıq, dəvəçilik, arıçılıq, o cümlədən yaşayış məskənləri, geyimləri, bəzək əşyaları, yeməkləri, içiləri, ailə məişəti, toy, nigah və dəfn adətləri, mənəvi mədəniyyətdən musiqi, din, xalq oyunları, təbabət, qonaqpərvəlik mövzularında apardırımlar aparmışdır. O “Xəmsə”dən sadalanan məsələləri seçib nümunələrdə və misallarda geniş çəkildə şərh etmişdir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikir tarixində çox zəngin, eyni zamanda mürəkkəb və ziddiyyətli dövr hesab edilir. Bu dövr digər sahələr kimi idea-estetik baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında da təsiredici rol oynamışdır. Bu dövrdə yaşayıb yaradan və Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında rolu olan şair və yazarların yaradıcılıqları etnoqrafik mənbə kimi aktualıq kəsb etmişdir. Bu səbəbdəndir ki, bu dövrün yazıçılarından Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Çəmənəminli və s. yaradıcılıqları da etnoqraf alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Cəfər Cabbarlının yazıb-yaratdığı illər illər mürəkkəb bir dövr idi, yeniliklə köhnəlik arasında ölüm-dirim mübarizəsi gedirdi. Yazıçı məhz belə bir dövrün yetişdirdiyi görkəmli bir şəxsiyyət olaraq bu mübarizənin qabaqcıllarından idi. Bu dövrdə xalqın məişəti və mədəniyyətində baş verən dinamik dəyişiklikləri izləyən və onları əsərə çevirən Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı etnoqrafik məlumatları əldə etmək baxımından böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. C.Cabbarlı etnoqrafiya sahəsində ilk araşdırmalar aparan və zəngin məlumatlar toplayan tədqiqatçılardan biri olmuşdur. İncilərin ilk illərində yaradılmış “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti”nin fəal üzvlərindən olan ədib, topladığı zəngin etnoqrafik məlumatları məşhur prof. B.V.Millərə vermişdir. O isə bu materiallar üzərində işləyərək, onları 1929-və 1945-ci illərdə çap etdirmişdir. B.V.Millər həmin əsərlərində istinad etdiyi məlumatların bir hissəsinin C.Cabbarlı tərəfindən toplanıldığını qeyd etmiş və minnətdarlığını bildirmişdir [10]. Bu baxımdan XX əsrin birinci yarısının tarixi-etnoqrafik durumunu öyrənmək üçün C.Cabbarlı irsi çox mühüm mənbə rolunu oynayır. Cəfər Cabbarlının bədii əsərləri, məqalələri, çıxışları, şeirləri, məktubları, ölkələrdə baş verən tarixi hadisələr və proseslər, milli-etnik münaqişələr, maariflənmə, qadın azadlığı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, ailə və ailə məişəti, xalq adət-ənənələri, qonaqpərvərlik kimi dəyərlər obrazlı sözün imkanları ilə böyük ustalıqla təqdim edilir.

Cəfər Cabbarlının etnoqrafik görüşlərini araşdıran tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Həqiqət Zahidova özünün “Azərbaycan etnoqrafiyası Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında” tarixi-etnoqrafik tədqiqatında qeyd edir ki, bir tarixçi kimi Cəfər Cabbarlı dövrünün etnoqrafik problemlərini öyrənmiş, təhlil və təsvir etmiş, bu günün nəsillərinə xalq yaradıcılığı ilə yoğurulan zəngin ədəbi-bədii və etnoqrafik irs qoymuşdur [9, S. 264]. Müəllifin irəli sürdüyü yeni müddəalar, təkliflər və nəticələr digər elmi əsərlərində kifayət qədər əks olunmuşdur. Müəllif monoqrafiyada Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyəti, ailə adətləri və ailə məişəti, xalq bayramları, dini bayramlar, oyun və əyləncələr və s. etnoqrafiyanın öyrəndiyi məsələləri yazıçını əsərlərində seçib geniş təhlil etmişdir.

Y.V.Çəmənəminlinin çoxsahəli yaradıcılığı da ədəbiyyatşünaslar, folklorçular və həm də etnoqraflar üçün zəngin mənbə kimi səciyyələndirilir. Yazıçı genişmiqyaslı müşahidəçilik qabiliyyətinə malik idi. O bütün yaradıcılığında böyük səylə topladığı külli miqdarda etnoqrafik materiallara müraciət etmişdir. Onun

yaradıcılığında Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlərdəki maddi və mədəniyyəti, arxaik ailə quruluşu, əhalinin etiqadı öz layiqli əksini tapmışdır. Y.V. Çəmənzməninlinin XVIII əsr Azərbaycan etnoqrafiyasının güzgüsü adlandırılan “Qan içində” romanı haqqında M.H.Təhmasib bununla əlaqədar yazır: “Bu əsər yazıçının ən bitkin romanlarından biri olduğu kimi, həm də adət və ənənələri, inam və etiqadları, sınaq və yormları, ayin və mərasimləri çox yaxşı bilən folklorçu, tarixçi, etnoqraf, şərqşünas alimin bütün müşahidə və tədqiqlərin kiçik həcmli qamususudur” [7]. Yazıçının yaradıcılığının Azərbaycan etnoqrafiyasının öyrənilməsində əsaslı mənbə olduğunu araşdırmaları ilə tədqiqatçı alim Rəna İbrahimova özünün “Y.V.Çəmənzməninlinin etnoqrafik görüşləri” adlı tədqiqat əsərində sübut etmişdir [5].

Folklorşünas alim P. Əfəndiyev isə yazır ki, xalqımızın adət - ənənələrinə, məişətinə, milli xüsusiyyətlərinə bütün incəliklərinə qədər bələd olan S.Vurğun yaradıcılığında etnoqrafiya məsələləri ayrıca tədqiqat mövzudur. Şairdən görkəmli bir etnoqraf kimi də söhbət açmaq olar [3, S.117]. Belə ki, böyük xalq şairimiz S.Vurğunun əsərlərində toplanmış zəngin etnoqrafik məlumatlar xalqımızın həyat tərzini, məişət və mədəniyyətini tarixi-etnoqrafik baxımdan əks etdirərən XX əsrin birinci yarısında mövcud olan bu məişət və mədəniyyətin öyrənilməsi üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. S.Vurğunun dövrü Azərbaycanda kapitalist münasibətləri ilə sosialist münasibətlərinin çox ciddi rəqabətə girdiyi bir dövrə təsadüf edir. Buna görə də onun əsərlərində toplanmış etnoqrafik materiallar Azərbaycan xalqının keçmiş ilə müasir həyatı arasında körpü rolunu oynayır. Xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti, həmçinin ailə məişəti sahəsində mühüm mərhələ təşkil edən Səməd Vurğunun ədəbi - bədii yaradıcılığının etnoqrafik cəhətdən araşdırılmasının vacibliyi, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiyasını öyrənmək üçün bir mənbə rolu oynamasının əsas dəyəri də bundadır. S.Vurğun yaradıcılığının demək olar ki, bir çox aspektdən tədqiq edilmiş, lakin şairin ədəbi-bədii yaradıcılığı bütünlükdə etnoqrafik mənbə kimi dəyərləndirilib araşdırılmamışdır. Şairin etnoqrafik görüşlərini səthi də olsa tədqiq edən bir neçə əsərə rast gəlinir. Q.C.Cavadovun “S.Vurğun poemalarında Azərbaycan etnoqrafiyasının bəzi məsələlərinə dair”, “S.Məhərrəmov və A.Bayramovun “Səməd Vurğun poeziyasında etnoqrafik motivlər” vəs. Lakin, S.Vurğun yaradıcılığının tarixi-etnoqrafik baxımdan araşdırılması sahəsindəki boşluğu dolduran Fəzail Vəliyev və Rəşad Əfəndiyev birgə müəllifliyi ilə ərsəyə gələn “Səməd Vurğun və Azərbaycan etnoqrafiyası” adlı əsərdir. Əsərdə XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının öyrənilməsi üçün poetik qaynaqlara ilk müraciət cəhdi olub. Əsərdə araşdırma zamanı belə elmi nəticə əldə edilib ki, böyük şairin əsərlərində etnoqrafik məsələlərin bəhs olunan dövrdəki vəziyyəti və onların təkamülü, yeni-yeni adət-ənənələrin hesabına zənginləşməsi məsələsi də ön planda durur və şairin əsərlərində öz əksini tapır. Yalnız XX əsrə aid olan etnoqrafik terminlər də xalqımızın bu dövr etnoqrafiyasının yeni ənənələr hesabına xeyli zənginləşdiyini göstərir [8, S.190].

Azərbaycan etnoqrafiyasının sənəd kütləsini araşdırarkən məlum oldu ki, Azərbaycan ədəbiyyatının və marifinin digər görkəmli nümayəndələrinin də yaradıcılığı etnoqrafik mənbə kimi dəyərləndirilib və geniş elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Məsələn, “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti”, “Azərbaycan etnoqrafiyası M. S.Ordubadi yaradıcılığında” adlı əsərləri göstərmək olar. Bir neçə elmi əsərlərdə vardır ki, bu tədqiqatlar bir siqnal xarakteri daşıyır və gələcəkdə daha geniş araşdırmalara ehtiyac olduğunu bildirir. Bunlara misal olaraq A. N. Mustafayevin “Старий Баку Г. Сарабского как этнографический источник”, H. Aqliyevin Aşıq Ələsgərin əsərlərində etnoqrafik motivlər, Baha Əmənovanın “Mənəvi mədəniyyətimiz xalq yazıçısı Əli Vəliyev yaradıcılığında” adlı məqalələrini göstərmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatının elə nümayəndələri var ki, hələ onların yaradıcılıqları etnoqrafik cəhəddən araşdırılmamış qalıb və Azərbaycan etnoqrafiyasının sənəd kütləsinin formalaşmasında böyük rolunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, bu tədqiqatların davam etdirilməsi çox aktualdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bertels, E. Nizami yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər //Nizami. I Kitab.- Bakı: Azər nəşr, 1940 .- 264 s.
2. Əfəndiyev, P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı.- Bakı: Yazıçı, 1992.- 120 s.
3. Əliyev, Z.H. Ümumi biblioqrafiyaşünaslıq: Dərs vəsaiti.- Bakı: Bakı Universiteti, - 2001. - 144 s.
4. Həvilov, H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası: Dərslik. - Bakı: Elm, - 1991.- 256 s.
5. İbrahimova, R. M.Y. V. Çəmənəminlinin etnoqrafik görüşləri: tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis.: 07.00.07.- Bakı, 1998.- 167 s.
6. Quliyev, H.A. Bədii ədəbiyyat etnoqrafik mənbə kimi //Coğrafiya, tarix və ictimaiyyətin tədrisi.- №6.- 1968.
7. Təhmasib, M.H. Ədəbi-alim //Ədəbiyyat və incəsənət.- 1967.- 9 dekabr
8. Vəliyev, F., Əfəndiyev, R. Səməd Vurğun və Azərbaycan etnoqrafiyası.- Bakı, Çinarçap, 203 s.
9. Zahidova, H. Azərbaycan etnoqrafiyası Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında. Tarixi-etnoqrafik tədqiqat.- Bakı: Elm, 2011.- 279 s.
10. Миллер Б.Ф. Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы) //Известия общества обследования и изучения Азербайджана. вып. - 7. Баку: 1929.
11. Мустафаев, А.Н. “Старий Баку” Г.Сарабского как этнографический источник //Материалы к сессии, посвященной итогам археологический и этнографических исследований 1970 года в Азербайджане. – Баку. - 1971, С.52-53.

Ясемен Садыгова

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК
ИСТОЧНИК В ФОРМИРОВАНИИ ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ МАССЫ
ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ**

РЕЗЮМЕ

В представленной статье рассматривается роль представителей азербайджанской художественной литературы в формировании документной массы азербайджанской этнографии. Отмечается, что наука этнография, развивающаяся в Азербайджане более ста лет, формировалась уникальным образом, информационная база (документная масса и поток) формировалась на разных этапах развития азербайджанской этнографической науки.

Основной целью исследования является изучение оценки произведений выдающихся представителей азербайджанской литературы, писателей и поэтов, составляющих основную часть документной массы азербайджанской этнографии, как этнографического источника. Исследование показало, что произведения многих азербайджанских поэтов и писателей изучались азербайджанскими этнографами через этнографическую призму и являлись важными источниками для азербайджанской этнографии. Примерами являются Низами Гянджеви, Джафар Джаббарлы, Самед Вургун, Юсиф Вазир Чаманзаминли и другие.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Азербайджанская этнография, документная масса, документный поток, источники информации.

SADIQOVA YASEMEN

**AZERBAIJANIAN LITERATURE AS A SOURCE IN THE
FORMATION OF THE DOCUMENTARY MASS OF ETHNOGRAPHIC
SCIENCE**

SUMMARY

The presented article discusses the role of representatives of Azerbaijani fiction in the formation of the documentary mass of Azerbaijani ethnography. It is noted that the science of ethnography, which has been developing in Azerbaijan for more than a hundred years, was formed in a unique way, the information base (documentary mass and flow) was formed at different stages of the development of Azerbaijani ethnographic science.

The main purpose of the study is to study the evaluation of the works of prominent representatives of Azerbaijani literature, writers and poets, who make up the bulk of the documentary mass of Azerbaijani ethnography, as an ethnographic source. The study showed that the works of many Azerbaijani poets and writers were studied by Azerbaijani ethnographers through an ethnographic prism and were

important sources for Azerbaijani ethnography. Examples are Nizami Ganjavi, Jafar Jabbarli, Samed Vurgun, Yusif Vazir Chamanzaminli and others.

Key words: *Azerbaijani literature, Azerbaijani ethnography, document mass, document flow, sources of information.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru Agamirzə Orxan
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

FİDAN NƏSİROVA
AMEA. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəşliq İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti 115

nasirova1975@list.ru

GÜNEY AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜL TARİXİNDƏN

Xülasə

Məqalədə Güney Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixindən söhbət açılır. Zəngin ədəbi-tarixi ənənələrə malik Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sistemli şəkildə inkişafı əksər dünya ölkələrində olduğu kimi XIX əsrin ortalarından başlamışdır. Bəşər sivilizasiyasının sənaye cəmiyyətinə inteqrasiyası ilə əlaqədar bütün sferalarda nəzərə çarpan tərəqqi, modernləşmə zərurəti yeni tərzli dünyəvi məktəblərin açılması, dövrün tələblərinə cavab verən dərsliklərin, kitabların yazılaraq uşaqların ixtiyarına verilməsi, ümumilikdə isə uşaq ədəbiyyatının inkişafında katalizator rolunu oynadı.

1888-ci ildə “İran maarifinin atası” adlandırılan, əslən azərbaycanlı Həsən bəy Rüşdiyyə (1851-1944) Təbrizdə “Mədrəseye-Rüşdiyyə”, “Rüşdiyye-ye müzəffəriyyə” adlı ilk yeni üsullu məktəbini açır. Bu məktəb Səfəvilər dövründən sonra təlim-tədrisi Azərbaycan türkcəsində olan ilk Azərbaycan məktəbi idi. Bütün şüurlu həyatını uşaqların maariflənməsinə həsr edən fədakar pedaqoq dərslik çatışmazlığı sahəsindəki boşluğu aradan qaldırmaq üçün 30-a yaxın kitab yazmışdır. Onun “Vətən dili”, “Ana dili”, “Əlifbaya-sövti”, “Əlifbaya-Rüşdiyyə”, “Təhsil-hesab”, “Tarixi-şifahi”, “Şəriəti-ibtidai” və s. əsərləri o zaman məktəblərdə ən çox müraciət olunan dərs vəsaiti idi.

Estafeti ələ alan daha bir azərbaycanlı görkəmli nasir, pedaqoq, maarif xadimi, 1925-ci ildə Təbrizdə ilk uşaq bağçasını, elə həmin ildə ilk oğlan-qız məktəbini, 1927-ci ildə ilk lal-kar məktəbini təsis edən Cabbar Əsgərzadə Bağçabanın (1885-1966) 12 cildə (türkcə), 9 cildə (farsca) yaratdığı əsərlər uşaq ədəbiyyatının nadir incilərindəndir.

Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının unudulmaz isimlərindən biri də bütün bacarıq və qüvvəsini bu ədəbiyyatın inkişafına sərf etmiş Səməd Behrəngidir. Səməd 1967-1969-cu illər ərzində bir-birinin ardınca balaca oxucularına xitab edən “Ulduz və qarğalar”, “Ulduz və danışan gəlincik”, “Quşbaz keçəl”, “Çuğundursatan oğlan”, “Qoçəli və padşah qızı”, “Balaca Qara Balıq”, “Bir şaftalı, min şaftalı”, “24 saat yuxuda və oyaq” əsərlərini yazır. Bu uşaq hekayə və nağılları arasında “Balaca Qara Balıq” müəllifinə daha çox şöhrət qazandırır. Əsər 1969-cu ildə İtaliyanın

Boloniya şəhərində keçirilən uşaq kitabları müsabiqəsində birinci yer tutub qızıl medala layiq görülür, italyan, fransız, ingilis, türk dillərində nəşr edilir.

Güney uşaq ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndələrindən biri də həyat və yaradıcılığı Quzey Azərbaycan oxucularına bir o qədər də tanış olmayan, milli mübarizə tariximizin öndər isimlərindən Əlirza Nabdil Oxtaydır. “Mən kiçik bir çəyirdək idim”, “Oğlan oxu”, “Yağdı yağışlar”, “Əl-ələ”, “Səttərxan atlıları”, “Qılinc nağlı” kimi uşaqlara ünvanlanan şeirlərində dərin mətləbləri kiçikyaşlıların qavram səviyyəsinə uyğun sadə dillə onlara çatdırır.

Şair, yazıçı, esseist kimi qısa ömründə çoxlu sayda şeirlər və tədqiqi yazılar qələmə alan fədakar yazarın iki kitabı çap edilib. Hər iki kitabı – “Tülkünəm” və “İşıq” şairin ölümündən sonra nəşr olunub.

Açar sözlər: Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Əsgərzadə Bağçaban, Səməd Behrəngi, Əlirza Nabdil Oxtay.

İranla Rusiya imperiyası arasında bağlanmış 1813-cü il Gülüstan, 1828-ci il Türkmənçay “sülh” müqavilələrinə əsasən Azərbaycan iki imperatorluq arasında bölüşdürüldü: Azərbaycanın şimalı (Quzey Azərbaycan) Rusiyaya, cənubu (Güney Azərbaycan) isə Azərbaycan-türk əsilli Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İran şahlığına qatıldı. Bütün bu baş verən proseslər, sözsüz ki, həyat həqiqətlərinin obrazlı şəkildə əksi olan ədəbiyyatdan da yan keçmədi. İkiyə bölünmüş bir xalqın heç bitməyən sonsuz həsrəti, nisgili zaman-zaman yaranan bədii əsərlər üçün aparıcı mövzu, aktual leytmotiv oldu. Bu ayrılıq, təbii ki, ədəbiyyatın tərkib hissəsi olan yalnız müəyyən istisnalar, spesifik xüsusiyyətlərlə ondan fərqlənən uşaq ədəbiyyatında da öz izini qoydu.

Zəngin ədəbi-tarixi ənənələrə malik Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sistemli şəkildə inkişafı əksər dünya ölkələrində olduğu kimi XIX əsrin ortalarından başlamışdır. Bəşər sivilizasiyasının sənaye cəmiyyətinə inteqrasiyası ilə əlaqədar dünyanın dəyişən mənzərəsi fonunda bütün sferalarda nəzərə çarpan tərəqqi, modernləşmə zərurəti yeni tərzli dünyəvi məktəblərin açılması, dövrün tələblərinə cavab verən dərslərin, kitabların yazılaraq uşaqların ixtiyarına verilməsi, ümumilikdə isə uşaq ədəbiyyatının inkişafında katalizator rolunu oynadı.

Əsrlər boyunca didaktik məzmunlu klassik bədii irs nümunələrinin azyaşlı uşaqların mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsində əsas qaynaq, başlıca mənbə rolunu oynaması məlum həqiqətlərdəndir. İslam dininin təşəkkülündən sonra yaranan farsdilli ədəbiyyatın “Darabnamə”, “Tutinamə”, “Gülüstan”, “Qabusnamə”, “Əxlaqi-Nasiri” kimi dövrün tarixi gerçəklikləri, bədii-estetik prinsipləri ilə yanaşı milli və bəşəri ideyaların daşıyıcısı sayılan klassik ədəbiyyat nümunələrinin tərbiyəvi-didaktik mahiyyətli hissələri uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsində, tədrisində zaman-zaman metodik dərs vəsaiti rolunu ifa etmişdir: “Onlar kiçik yaşlarından başlayaraq tarlalarda, dağda-daşda böyüklərlə birlikdə işləmiş, çalışmış, məktəb və mədrəsələrdə də böyüklərlə çiyin-çiyinə “Quran”, “Səd kəlime”, “Gülüstan”, ən

yaxşı halda isə “Nesab-əs Səbiyan” əsasında əlifba və oxumaq öyrənmişdir.”[1,238] Bu əsərlər müəyyən mənada uşaqların idrak səviyyəsinə hesablanmış olsalar da, təbii ki, spesifik qaydaları, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə ədəbiyyatın tərkib hissəsi, ayrıca qolu olan uşaq ədəbiyyatının standartlarına, tələblərinə tam şəkildə cavab vermirdilər.

Məhz bu səbəbdən çağdaş epoxanın diktə etdiyi yeni tipli məktəblərin açılması, müasir pedaqoji üsul-idarənin tətbiqi, dövrün tələblərinə uyğun yeni dərslərlərin yazılması millətin sabahını düşünən maarifpərvər aydınlar qarşısında duran ən əhəmiyyətli prioritetlərdən idi.

Sabahın sağlam cəmiyyətinin formalaşması yolunun bugünkü gəncliyin düzgün istiqamətləndirilməsindən keçdiyini yaxşı bilən bir çox yazarlar böyük entuziazmla qələmə sarılaraq bu sahənin çiçəklənməsi uğrunda konkret nəticələr ortaya qoymağa başladılar.

Bütün şüurlu həyatını xalqın maariflənməsi, uşaqların savadlanması uğrunda mübarizəyə həsr edən belə aydınlardan biri də 1851-ci ildə Güney Azərbaycanın baş şəhəri Təbrizdə dünyaya göz açan “İran maarifinin atası” adlandırılan, pedaqoq, publisist, siyaəsətçi və mühərrir, əslən azərbaycanlı Mirzə Həsən bəy Rüşdiyyə (1851-1944) idi. “1883-cü ildə Azərbaycanın tarixi şəhərlərindən olan İrəvanda müasir tipli dünyəvi məktəb açan Rüşdiyyə 1888-ci ildə doğma Təbrizə qayıdaraq burada “Dəbirestani-Rüşdiyyə” və “Mədrəseye-Rüşdiyyə” adlı İranın ilk müasir təhsil müəssisəsi təsis edir. Lakin Rüşdiyyənin təlim metodlarının islami prinsiplərə uyğun gəlmədiyini iddia edən din xadimləri məktəbi bağlamaq əmrini verirlər. 1893-cü ildə məktəbi şəhərin Şeşgilan məhəlləsinə köçürmək məcburiyyəti ilə üz-üzə qalan Rüşdiyyə məktəbə olan təzyiqləri azaltmaq məqsədi ilə adını dəyişərək Nəsirəddin şah Qacarın oğlu, Azərbaycan vilayətinin hakimi Müzəffərəddinin şərəfinə “Rüşdiyyeyi-Müzəffəriyyə” qoyur. Əksəriyyəti kasıb ailələrdən olan 200-dən çox şagird məktəbdə pulsuz təhsil alırdı. Cəmiyyətin savadlanması, xalqın mədəni inkişafını həyatının əsas hədəfinə, baş amalına çevirmiş fədakar pedaqoq Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1897-ci ilədək Təbrizdə yeni üsullu doqquz məktəb açmışdır. “Bu məktəblərin Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli məqamı isə Səfəvilər dövründən sonra Cənubi Azərbaycanda ana dilimizdə açılan ilk milli məktəblər olmaları idi. Bəlkə elə buna görə bu təhsil ocaqlarına “Rüşdiyyeyi-Milli” məktəbi də deyilirdi. [2,3] Bir çox problemlərin müşayiəti ilə ərsəyə gələn yeni tipli məktəblərin yaradılması dərslərin çatışmazlığı sahəsindəki boşluğu da gün üzünə çıxardı. Məsələnin köklü şəkildə həlli istiqamətindəki ilk addım da Həsən bəy Rüşdüyyəyə aid oldu. 1894-cü ildə o özünün ilk “Vətən dili” dərsliyini yazdı. “Təbrizdə çap olunan “Vətən dili” kitabı dövrün ən mükəmməl dərsliyi idi. Sadə və aydın dildə yazılan bu dərslək onu qavramaqda məktəblilər üçün heç bir çətinlik yaratmır və sövti (səs) üsulu ilə ərəb əlifbasının öyrənilməsinə xeyli asanlaşdırırdı.[3,7] Az bir zamanda “Vətən dili”nin bütün yaş təbəqələri tərəfindən maraqla qarşılanması yeni yaradıcılıq uğurlarına stimül verdi. Uşaqlarda mütaliyəyə sevgi aşılamaq, onlarda

oxumağa həvəs yaratmaq məqsədi ilə qələmə sarılan böyük maarifpərvər müəllim onlar üçün nə az, nə çox 30-a yaxın kitab yazmışdır. Onun “Vətən dili”, “Ana dili”, “Bidayətüt-təlim”, “Kifayətüt-təlim”, “Nəhayətüt-təlim”, “Nəsihətüt-təlim”, “Təkmilüs-sərt”, “Üsuli-əqaid, yaxud iddihadi-bəşər”, “Əlifbayi-sövti”, “Əlifbayi-Rüşdiyyə”, “Təhsili-hesab”, “Tarixi-şifahi”, “Coğrafiyayi-şifahi”, “Şəriəti-ibtidai” və s. əsərləri o zaman məktəblərdə ən çox müraciət olunan dərs vəsaiti idi.

R ritorik pafosdan uzaq, kiçikyaşlıların asanlıqla anlaya biləcəyi sadə dildə yazılması, mövzu seçiminin kiçikyaşlıların maraq dairəsinə uyğun olması Rüşdiyyə bədii irsinin uşaqlar tərəfindən sevilməsinin başlıca səbəblərindəndir. Mövzu seçimində müdriklik çeşməsi sayılan folklor və klassik bədii irs nümunələrindən bəhrələnən ədibin “Köpəklər və tülkü”, “İki xoruz”, “Aslan və iki öküz”, “Köpək və qurd”, “Tısağa və dovşan”, “İnsan və aslan”, “Şir və siçan”, “Dözümsüz aslan”, “Maralın qıçları və buynuzları” kimi təmsilləri ilk baxışda sadə, bəsit görünsə də, kiçik həcmli təmsillərin alt qatlarında gizlənən dərin mənalar uşaqların şəxsiyyət kimi yetişməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dostluq, ədalət, sevgi, humanizm, şəfqət, düzgünlük kimi insani keyfiyyətlərin təbliği, yalan, lovğalıq, yaltaqlıq kimi mənfi xüsusiyyətlərin ifşası Rüşdiyyə yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir. Onun “Vətən dili”, “Ana dili” kimi dərslikləri uşaqların dönə-dönə müraciət etdikləri sevimli kitablarına çevrilməklə yanaşı, yeni formalaşmaqda olan uşaq ədəbiyyatının inkişafına da təkan verdi.

Sözün bütün anlamlarında ziyalı olan, ziyasından gələcək nəsillərə pay verən, sağlam düşüncəli, savadlı gəncliyin yetişməsinə həyat kredosu hesab edən prinsipial, yorulmaz pedaqoqun vəsiyyəti də yaşadığı həyatın məntiqi sonluğu kimi maraq doğurur: “Məni elə yerdə dəfn edin ki, məktəblilər hər gün qəbrimin üzərindən keçərkən ruhumu şad etsinlər”. [4.51]

Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixinə nəzər saldıqda, bu ədəbiyyatın inkişafında müstəsna xidmətləri olan Cabbar Əsgərzadə Bağçabaninin (1885-1966) adı xüsusi vurğulanmalıdır. XX əsr Azərbaycan, İran mədəniyyəti və ictimai fikir tarixinə nasir, pedaqoq, maarif xadimi kimi daxil olmuş Bağçabani həm də adını tədris-təhsil sahəsində bir çox ilklərin müəllifi kimi tarixə yazdırmağı bacarmışdır. Təkmilləşmiş əlifbanın tətbiqi, əyani vəsaitdən geniş istifadə, milli dilin və ədəbiyyatın əsas fənnlərlə eyni hüquqa malik olması, yüksək səviyyəli dərsliklərin, yeni üsullu təlim-tədris müəssisələrinin yaradılması Bağçabaninin əsas fəaliyyət istiqamətləri idi. O, 1925-ci ildə Təbrizdə ilk İran uşaq bağçasını açır və həmin zamandan etibarən Əsgərzadə soyadını Bağçabanla əvəzləyir.

Maarifpərvər novator 1925-ci ildə o zamanlar üçün son dərəcə riskli addım ataraq ilk oğlan-qız məktəbinin əsasını qoyur. 1927-ci ildə rəhbərlik etdiyi uşaq bağçasının tərkibində lal-kar, fiziki qüsurlu uşaqların təlim-tərbiyəsi üçün sinif yaradır. 1934-cü ildə Tehrandə lal-kar məktəbi açaraq bir zamanlar Təbrizdə doğan ideyanı Tehrandə reallaşdırmağa nail olur.

Görkəmli nasir, şair, eyni zamanda bir maarif fədaisi kimi tanınan Bağçabani həm də yeni forma və məzmunlu, yeni mündəricəli uşaq ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından olmuşdur. Əsərlərini həm Azərbaycan, həm də rus dillərində yazan ədibin türkcə əsərləri 12 cilddən ibarətdir. “Bayramçılıq”, “Xor-xor”, “Erkək xalaqızı ya Gülsənəm”, “Pərvanənin kitabı”, “Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər”, “Heydər baba” əsərinə nəzirə”, “Fədakar müəllim” kimi əsərləri uşaq ədəbiyyatının ən yaxşılardan yer alır. Yazıçının uşaqlar üçün fars dilində yazdığı dram, nağıl və hekayələri IX cilddə nəşr olunub. 1970-ci ildə “Baba bərfi” (qar baba) adlı kitabı “Uşaq kitablarının ən yaxşısı” seçilib.

Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının unudulmaz isimlərindən biri də bütün bacarıq və qüvvəsini bu ədəbiyyatın inkişafına sərf etmiş, “sürgünə düşmüş mədəniyyətin oyaq vicdanı”, “Azərbaycan kəndlərinin canlı dili” Səməd Behrəngi (1939-1967) idi. “Behrəngi elə bir zamanda yaşadı və elə bir dövrdə fəaliyyətə başladı ki, “yaşamaq üçün cürət tələb olunurdu” və elə bir rüzgarda yazıb yaratdı ki, bu meydanda mərd kişi qəhətliyi idi. (xüsusilə Azərbaycanda) O elə bir yolda hərəkətə başladı ki, bu işdə o ilk addımları atırdı...İşin mühüm və cəlbədicə cəhəti orasında idi ki, qədəmlərini münasib və “mövqeyində” qoydu – yəni addımlarını uşaqların balaca, lakin həssas dünyalarında atdı”. [5.281] Təbriz pedaqoji texnikomunu bitirən, “18 yaşı tamam olmamış təyinat komissiyasının “lütfkarlığı” sayəsində Azərşəhr (Tufarqan) mahalının, özünün dediyi kimi, “Allahın belə yaddan çıxardığı” Mamağan kəndindəki ibtidai məktəbə göndərilən Səməd ömrünün sonuna qədər bu kənddə müəllimlik etmişdir.” [6.4] Bu kənddə yaşadıkları sonralar Səmədin yaradıcılığında dərin izlərini qoyacaq, onun əsərlərinin əsas mövzusunə çevriləcəkdi. İdeya-tematik rəngarəngliyi ilə seçilən yazarın çoxşaxəli yaradıcılığı dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə də özünəməxsus tərzədir. “Balaca Qara Balıq” ilə dünya arenasına çıxan Səmədin “Bir hulu, min hulu”, “Ulduz və qarğalar”, “Ulduz və danışan gəlincik”, “24 saat yuxuda və ayıqlıqda” hekayələri də elə “Balaca Qara Balıq” hekayəsi qədər ümumbəşəri ideyalarla zəngindir.

Səməd Behrənginin əsərlərinin böyük bir qismi uşaqlara ünvanlansa da, ən kiçik hekayələrində belə azadlıq uğrunda mübarizə, mütləqiyyət zülmü, despotizm əleyhinə mücadilə kimi ictimai-siyasi məsələlər ön planda tutulur. Uşaq ədəbiyyatının ideya-tematik məsələlərinə yanaşmada fərqli düşüncə sərgiləyən yazar, sabahın gələcəyinin məhz bugünkü uşaqlardan, kiçikyaşlı fidanlardan formalaşdığını əsas tutaraq, onları xəyallar aləmində deyil, yaşadıkları həyatın reallıqlarından çıxış edərək tərbiyələndirməyi vacib sayır. Bu kimi təməl prinsipləri ehtiva edən “Uşaq ədəbiyyatı” adlı məqaləsində oxuyuruq: “...İndi elə bir zəmanədir ki, uşaq ədəbiyyatında daha çox iki məsləyə diqqət vermək, onları əsas saymaq lazımdır.

Birincisi budur ki, uşaq ədəbiyyatı balacaların xəyal və yuxular, ictimai məsələlərdən bixəbərlilik dünyası ilə böyüklərin ağırlı-acılı, çətin bəşəri problemlər üzərində dayanmış qaranlıq dünyası arasında bir körpü olmalıdır.

...İkinci məsələ budur ki, uşaqların həyata baxışı düzgün olmalıdır. Onları elə tərbiyə etmək lazımdır ki, müxtəlif əxlaqi və ictimai məsələləri daim dəyişən real şəraitdə düzgün qiymətləndirə bilsinlər.

...Uşağa deməliyik ki, bəşərə zidd olan, qeyri-insani, cəmiyyətin tarixi inkişafını ləngidə bilən hər şeyə kin bəsləsin. Bu kini uşaq ədəbiyyatı yaratmalıdır.”[6.450-451] Maraqlıdır ki, yazarın kiçikyaşlılar üçün yazılan bütün əsərlərində bu prinsiplərə riayət olunmuşdur. “Ulduz və qarğalar” adlı hekayədə qarğanın dili ilə söylənilən: “...sən elə bilirsən qarğaların oğurluqdan xoşu gəlir? Mən balalarımın və özümün qarnımı doyurmaq üçün xırım-xırda tapa bilsəm, dəli deyiləm ki, oğurluq eləyəm. Öz qarnınızı doyurursunuz, elə bilirsiniz ki, hamı sizin kimi toxdur!” və ya: “Günah odur ki, uşaqların acından ölür. Günah odur ki, qarınlarını doyura bilməyim. Bil ki, quru və boş nəsihətlərlə oğurluğun qarşısını almaq olmaz. Nə qədər ki, hər kəs özü üçün işləyir, ancaq özünü düşünür, oğurluq da olacaq” – kimi etiraz dolu ifadələr, əlbəttə ki, cəmiyyətdəki haqsızlığa, ədalətsizliyə, sosial bərabərsizliyə qarşı yazarın üsyankar münasibətinin inikasıdır. “Ulduzcan, doğrudan da, azadlıq çox yaxşı şeydir!”, “Məgər bizim yaşamağa haqqımız yoxdur? Axı niyə istədiyimiz adamlarla açıq-aşkar dostluq edə bilmərik?” – kimi cavabı bəlli suallarla uşaq oxucusunun məsum qəlbində, təhtəl şüurunda azadlıq toxumu səpən yazıçı inanır ki, bu gün Ulduzların, Təlxunların, Lətiflərin, Tarıverdilərini göz yaşları ilə suvarılan bu toxumlar sabahın haqq savaşından qalib çıxan əzmkar gəncliyini formalaşdıracaq. Məhz bu əqidə ilə qələmə sarılan Səməd 1967-1969-cu illər ərzində bir-birinin ardınca balaca oxucularına xitab edən “Ulduz və qarğalar”, “Ulduz və Danışan gəlincik”, “Quşbaz keçəl”, “Çuğundursatan oğlan”, “Qoçəli və padşah qızı”, “Balaca Qara Balıq”, “Bir şaftalı, min şaftalı”, “24 saat yuxuda və oyaq” əsərlərini yazır. Bu uşaq hekayə və nağılları arasında “Balaca Qara Balıq” müəllifinə daha çox şöhrət qazandırır. Əsər 1969-cu ildə İtaliyanın Boloniya şəhərində keçirilən uşaq kitabları müsabiqəsində birinci yer tutub qızıl medala layiq görülür, italyan, fransız, ingilis, türk dillərində nəşr edilir.

“Yaradıcılıq aləmində yeni cığır açan, uşaq ədəbiyyatının ölməz nümunələrini yaradan [7] vətənpərvər təəssübkeş yaşlı nəslin yaddaşlarında iz salan, unudulmaqda olan Azərbaycan folklor nümunələrini, əfsanələri, nağılları, tapmacaları özü el-el, oba-oba dolaşaraq, toplamaqla məşğul olurdu. O, xalqdan topladığı nağılları özəl şəkllə salaraq, onlara bədiilik gətirdi, rəngarənglik qatdı, yeni ruh verdi. [8] Topladığı milli-mənəvi sərvəti kitab şəklində tərtib edən Səməd çox çəkmir ki, bu kitabı Azərbaycan dilində çap edə bilməyəcəyini başa düşdüyündən Azərbaycan nağıllarını fars dilinə tərcümə edərək 1966-1969-cu illərdə iki cildə nəşr etdirir.

“Güney uşaq ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndələrindən biri də həyat və yaradıcılığı Quzey Azərbaycan oxucularına bir o qədər də tanış olmayan, milli mübarizə tariximizin öndər isimlərindən Əlirza Nəbdil Oxtaydır.(1944-1971) Ömrünü Pəhləvi rejimi altında əzilən, həyatın bütün sferalarında ayrı-seçkiliyə məruz qalan, hüquqları tapdalanan Azərbaycan türklərinin haqları, azadlıqları, siyasi

müstəqillikləri uğrunda mübarizəyə həsr edən mütərəqqi fikirli ziyalı, əqidədaşları ilə birlikdə Təbrizdə “İran Xalq Fədai Partizanları” təşkilatının qurucularından olmuşdur. Hakim üsul-idarənin əsas hədəfinə çevrilən, solçu yönü ilə tanınan təşkilatın təsis mübariz şairin həyatının məntiqi sonunu gətirir. Ona ayrılan ömür intervalı həyatının ən çiçəklənən dönmində-28 yaşında şah cəlladlarının hökmü ilə edamla sonlansa da, ictimai-siyasi fəaliyyəti, gənclərə miras qoyduğu bədii irsi gələcək mübariz nəslin yetişməsində mayak rolunu oynayır.

Forma və məzmun baxımdan əsərləri XX əsrin 60-70-ci illərində Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradan qələm yoldaşlarından fərqlənən Ə.Nabdil daha çox yeni, bir qədər də sərbəst şeirə meyli ilə seçilir.[9] Dil, üslub cəhətdən təməmilə milli ruhda yazılan, çox zaman xəlqiləşən şairin əsərlərinin ana xəttini də məhz elə şovinist Pəhləvi rejimi tərəfindən təqib və məhrumiyətlərə, ayrı-seçkiliyə məruz qalan Azərbaycan türklərinin hüquqi, siyasi müstəqilliyi uğrunda mübarizə təşkil edir. Azadlıq ruhu onun istisnasız bütün bədii irsinə hakimdir. “Mən kiçik bir çəyirdək idim”, “Oğlan oxu”, “Yağdı yağışlar”, “Qurd və şəhər”, “Əl-ələ”, “Səttərxan atlıları”, “Qılinc nağılı” kimi uşaqlara ünvanlanan şeirlərində dərin mətləbləri kiçikyaşlıların qavram səviyyəsinə uyğun sadə dillə onlara çatdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrılıq, ikiye bölünmüş xalqın vətən həsrəti mənəvi-estetik tərbiyə məktəbinə çevrilmiş Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin əksəriyyətinin leytmotivini təşkil edir. Heç şübhəsiz ki, Ə.N.Oxtayın əsərləri bu sahədə bayraqdar rolunu oynayır. Lakin onun mübarizəyə səsləyən poeziyasında həm də bir ümid, gələcəyə inam hökm sürməkdədir. Bütöv Azərbaycan əqidəsinə istiqamətlənən inam.

“Şair, yazıçı, esseist kimi qısa ömründə çoxlu sayda şeirlər və tədqiqi yazılar qələmə alan fədakar yazarın iki kitabı çap edilib. Hər iki kitabı – “Tülkünəmə” və “İşiq” şairin ölümündən sonra nəşr olunub.[10.171]

Ədəbiyyat:

1. محمد جعفر يا حقی، چون سبوی تشنه، دبیات معاصر فارسی، تهران: جامی پرسسر، 1375، ص. 383
2. Məmmədli C. İranda türkcə təhsil olmuşdu// Ayna. Bakı-2009, 7 noyabr.
3. Hüseyni M. Rüşdiyyə və “Vətən dili” (Mirzə Həsən Rüşdiyyə-150)// Ədəbiyyat qəzeti. Bakı-2001, 17 avqust.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhli. Tərtib edən: A.M. Babayev. Bakı: Maarif, 1993, səh. 51.
5. Behrəngi Ə. Qardaşım Səməd Behrəngi. Təbriz: Behrəngi nəşriyyatı, 1378, səh. 413.
6. Səməd Behrəngi. Məhəbbət nağılı. Bakı: Azərnəşr, 1987, səh. 504.
7. Azəroğlu B. Ulduz kimi// Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. Bakı-1971, 13 fevral.
8. https://525.az/?name=xeber&news_id=7970

9. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

10. Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edəni: Esmira Fuad. Bakı: Elm və təhsil, 2020, səh. 788.

NASIROVA FIDAN

**FROM THE HISTORY OF FORMATION OF SOUTH AZERBAIJAN
CHILDREN'S LITERATURE**

SUMMARY

The topic of the article is the formation history of Southern Azerbaijan children's literature. Systematic development of South Azerbaijan children's literature with rich literary and historical traditions has started since the middle of the XIX century like many world's countries.

Significant progress in all spheres, the need for modernization in connection with the integration of mankind's civilization into industrial society has played a role as a catalyst in the opening of new style secular schools, writing textbooks and books that meet the requirements of the time and giving them to children, totally in the development of the children's literature.

In 1888, Hassan Roshdieh (1851-1944), originally from Azerbaijan, called the "Father of Iranian Enlightenment" has opened the first new-style schools called "Madraseye- Roshdieh", "Roshdieh-ye muzaffariyye". This school was the first Azerbaijani school after the Safavids period that teaching was in Azerbaijani Turkish. Selfless academician dedicated his conscious life to the enlightenment of children have written about 30 books in order to eliminate the gap in textbook shortages. His works "Vatan-dili", "Ana dili", "Elifbayi-sovti", "Elifbayi-Roshdieh", "Tehsili-hesab", "Tarixi-shifahi", "Sherieti-ibtidai" etc. were the most addressed textbooks in the schools during that period.

Works of Jabbar Asgarzade Bagchabani (1885-1966) in 12 volumes (in Turkish), in 9 volumes (in Persian), who was another Azerbaijani prominent publisher, educator, educationist, establisher of the first kindergarten in Tabriz in 1925, and establisher of the first boy-girl school in the same year, and founder of the first deaf and dumb school in 1927 are unique samples of the children's literature. The article talks about the formation history of the Southern Azerbaijan children's literature. One of the unforgettable names of the Southern Azerbaijan children's literature is Samad Behrangi who has dedicated all his skill and strength to the development of this literature. From 1967-to 1969, Samad has written "Stars and crows", "Ulduz and the Talking Doll", "The Bald Pigeon Keeper", "Beetroot boy", "King's daughter and QuchAli", "the Little Black Fish", "One peach, a thousand peaches," "24 hours asleep and awake," works that were addressed to his little readers. Among these children's stories and tales, "the Little Black Fish" has brought

fame to its author. The work won first place in the children's book competition held in Bologna, Italy in 1969 and was awarded a gold medal, and is published in Italian, French, English, and Turkish.

One of the prominent representatives of Southern children's literature is Alireza Nabdil Okhtay whose life and work are not so familiar to the readers of Northern Azerbaijan and is one of the leading names in the history of our national struggle. In his poems addressed the children like "I was a small nucleus", "Boy reading", "It rained", "Hand in hand", "Sattarkhan horsemen", "Sword tale", he delivers the deep essences in accordance with the perception level of young children. Two books of the devoted writer, who has written a lot of poems and research articles in his short life as a poet, writer, and essayist, have been published. Both books – "Tulkunname" and "Light" have been published after the death of the poet.

Key words: South Azerbaijan Children's literature, Mirza Hassan Roshdieh, Jabbar Asgarzade Baghabani, Samed Behrangi, Alireza Nabdil Okhtay.

ФИДАН НАСИРОВА
ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В
ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история формирования (и развития) детской литературы в Южном Азербайджане. Как и в большинстве стран мира развитие детской литературы в Южном Азербайджане, имеющем богатые литературно-исторические традиции, началось в середине девятнадцатого века.

В 1888 году Гасан бек Рушдия (1851-1944), выходец из Азербайджана, которого называли «отцом иранского просвещения», открыл в Тебризе первую школу, под названием «Медрасее-Рушдия», «Рушдийе-йе Музаффарийя», в которой преподавали по новой методике. Эта школа стала первой азербайджанской школой, после падения Сефевидов, в которой преподавание проходило на азербайджанском турецком языке. Чтобы восполнить пробел в области дефицита учебников, этот самоотверженный педагог, посвятивший всю свою сознательную жизнь воспитанию детей, написал около 30 книг. Его учебники «Ватан дили», «Ана дили», «Алифбайи-совти», «Алифбайи-Рушдийа», «Тахсили-хесаб», «Тарихи-шифахи», «Шариати-ибтидай» и др. были самыми востребованными учебными пособиями в то время.

Другой видный азербайджанский просветитель Джаббар Асгарзаде Багчабани (1885-1966), основавший в 1925 году в Тебризе первый детский сад, и в том же году первую школу для мальчиков и девочек, а в 1927 году первую школу для глухонемых, продолжил эту (почетную) деятельность. Его

произведения, в 12-ти томах (на турецком языке) и 9-ти томах (на персидском), относятся к редким жемчужинам детской литературы.

Самед Бехранги (1939-1967) был одним из незабвенных корифеев детской литературы Южного Азербайджана, посвятивший всю свою силу и мастерство ее развитию. В течение 1967-1969 годов он, обращаясь к своим читателям, он одно за другим пишет «Звезда и вороны», «Звезда и говорящая кукла», «Лысый птицелов», «Мальчик, продающий свеклу», «Гочали и королевская дочь», «Маленькая черная рыбка», «Один персик, тысяча персиков», «24 часа сна и бодрствования». Среди детских рассказов и сказок наибольшую популярность своему автору принесла «Маленькая черная рыбка». Эта книга заняла первое место на конкурсе детской книги в 1969 году, проходившем в Болонье, Италии, и была награждена золотой медалью и издана на итальянском, французском, английском и турецком языках.

Еще одним ярким представителем детской литературы Южного Азербайджана является Алирза Набдил Охтай (1944-1972), который является одним из ведущих имен в истории нашей национальной борьбы, чья жизнь и творчество не так хорошо знакомы читателям Северного Азербайджана. В своих стихотворениях, обращенных к детям, таких как «Я был маленькой косточкой», «Читающий мальчик», «Лил дождь», «Рука в руке», «Саттарханские всадники», «Сказка о мече», на доступном их восприятию, простом языке, повествует о важных проблемах. «В свет вышли две книги этого самоотверженного поэта, писателя и эссеиста, который за свою короткую жизнь написал много стихов и научных работ. Обе книги, «Тулкунама» и «Ишик», были изданы уже после смерти поэта.

Ключевые слова: Южная Азербайджанская детская литература, Мирза Гасан бек Рушдия, Джаббар Асгарзаде Багчабани, Самед Бехранги, Алирза Набдил Охтай.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.04.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2022

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Mehdi Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Kitabın içindəkilər:

Çingiz Qaraşarlı Qədim İtaliyanın türk onomastikası	3
Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev Azərbaycan kinosunun səsli dövrü haqqında	10
F.ü.f.d., dos. Cəmilə Rüstəmov Mentallığın sintaksisdə inikası	16
Gülzarə Rəhimova Leksikoqrafiyada sözün leksik mənası problemi	23
Fatma Ağası qızı Əsədova Sifətin tədrisi zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli yolları	30
Aydan Məmmədova Funksional üslub və onun növləri.....	36
Qəmərlı Səidə Diana Ukleyn Xarici dilin tədrisində oxu bacarığının inkişaf edilməsi	46
Musayeva rübabə ötərhan qızı Məmmədova Zəmirə Nadir qızı Ara sözlərin bədii mətnədə əks olunan modal mənalərin ifadə üsulları.....	54
Gülzar Nağıyeva Hüseyn qızı Elnurə Quliyeva Hikmət qızı Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə və mürəkkəb cümlə daxilində sözlərin sıralanması onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri.....	61
Zəmanova Xəlidə Yaşar qızı İbrahimova Dilbər Mustafa qızı Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər tərkibli cümlələr və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri	68

Həqiqət Mehdiyeva

Tibb tələbələrində kommunikativ bacarıqların formalaşmasında
Alman dili dərslərinin imkanları 75

Rahima Mammadova

Dadashova Aybeniz
Translation methods and techniques..... 84

Cumayeva Sədaqət Mustafa qızı

Morfemlərin tanınmasına dair 92

Həsənli Rübabə Elsəvər qızı

1950-1990-ci illərdə terminologiya məsələləri..... 98

Əliyeva Ağabikə İsmayıl qızı

Müasir fransız dilində təkid etmə vurğusuna dair 105

Əliyeva B.Z

Azərbaycan və İtalyan dillərində leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsinin
əsas xüsusiyyətləri 112

Rufanə Rizvan qızı Fətəliyeva

Gündəlik həyatda ünsiyyət amilləri 118

Münəvvər Zeynalova

Dildə ərazi və sosial dialektlərin qarşılıqlı mövcudluğu 123

Məsumə Quliyeva

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində qohumluq
münasibətləri ilə bağlı titullar..... 133

Zeynalova Leyla Kazım qızı

Antonim frazeologizmlərin tərkib komponentlərinə görə təhlili..... 141

Aynur Məmmədova

Xarici dilin tədrisində motivasiyanın rolu 147

Səidə Yasin qızı Hüseynova

Qrammatik zaman kateqoriyasının tədqiqi və öyrədilməsi yolları..... 154

Tovuz Mövlud qızı Teymurova Fikrət qocanın yaradıcılığında neologizmlər.....	164
Bəşirova Gülbanu Bəhram qızı İngilis dilində fransız mənşəli sözlərin sinonimliyi	171
Sevda Muradxan qızı Sadıqova Dil və düşüncə	178
Əliyeva Mələkxanım Türk qrammatikasında zərflərin daşdığı vəzifələr.....	190
Zülfüqarova Həcər Mübariz Şifahi ünsiyyətin növlərinin əsas mahiyyəti.....	200
Dəyanət Sabir oğlu Ağayev İngilis dilinin yayılmasında ekstralingvistik amillərin rolu.....	209
Əliyeva Aynur Abdulla qızı Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin şəkil kateqoriyası.....	216
Səlimə Hacıyeva Tələbənin elmi dünyagörüşünün inkişafında tədris prosesinə tətbiq edilən müasir texnologiyaların rolu.....	223
Ayşən Qurbanova Dil variantlılığı çərçivəsində üslub və dialektlər.....	231
Günəl İlqar Language problems in mobile journalism	238
Aliyeva Gülçöhrə Babaəli Dil sistemində sahə modeli.....	249

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Şəfiqə Nəcəfova Bayronun “Şərq poemaları”nda fərdi-ictimai və sosial-siyasi kontekst.....	257
Ləman Məmmədova İlqar Fəhmi qəzəllərinin mövzu və ideya xüsusiyyətləri.....	268
Bəşirli Araz Mirzə oğlu Lirik, epik və dramatik növlər üzrə bədii mətnlərin tədrisi xüsusiyyətləri	276
Xamiyeva Ülfət Rauf qızı Boduen De Kurtene “Fonem nəzəriyyəsi “	282
Muxtarlı Təhminə Dağıstan Müqayisəli-tarixi metodun tədrisdə rolu	288
Afərim Zülqənir qızı Mövsümova Öyrənmə prosesində motivasiyanın rolu	297
Tahirə Vəliyeva Çağdaş poeziyamızda folklor motivləri.....	306
Tərgül Əlizadə Britaniya mətbuatı və onun tarixi	314
Afaq Qaralı Azərbaycan təhsil sisteminin tarixi inkişafı.....	323
Günay Telman qızı Əliyeva Coys Kerol Oatsin “Qara su” romanında tarixə allüziya.....	329
Müjgan Əli qızı Hüseynova Təhsil sistemində məktəbdaxili qiymətləndirmənin mahiyyəti və təkmilləşdirilməsi	335
Tamara Əlizadə Firidun Bəy Köçərli yaradıcılığına bir baxış	342

Sadıqova Yasəmən Eyzulla

Azərbaycan bədii ədəbiyyatı etnoqrafiya elminin sənəd kütləsinin
formalaşmasında mənbə kimi 348

Fidan Nəsirova

Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixindən 355

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 25.05.2022
Şərti çap vərəqi 23,5. Sifariş № 136
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4